ONUR ÖYMEN

TÜRKİYE'NİN GÜCÜ

21. Yüzyılda Türkiye, Avrupa ve Dünya

REMZİ KİTABEVİ

ONUR ÖYMEN, 1940 yılında İstanbul'da doğdu. Galatasaray Lisesi'ni ve Siyasal Bilgiler Fakültesi'ni bitirdi ve aynı fakültede doktora yaptı. 1964 yılında Dışişleri Bakanlığı'na girdi. Konsolosluk ve NATO dairelerinde çalıştıktan sonra Strasbourg'a, Avrupa Konseyi daimi temsilci yardımcılığına atandı. Daha sonra Ankara'da Avrupa Konseyi ve Siyaset Planlama dairelerinde görev yaptı. 1974 Barış Harekâtı sırasında Kıbrıs'tan sorumlu şube müdürlüğü görevinde bulundu. Aynı yılın sonunda Lefkoşe Büyükelçiliği müsteşarlığına atandı. 1978 yılında Ankara'ya dönerek Dışişleri Bakanı özel danışmanı oldu. 1980 yılında Prag, 1982 yılında da Madrid Büyükelçiliği müsteşarlığında bulundu. 1984 yılında Ankara'ya dönerek Siyasi İnceleme ve Değerlendirme Dairesi, daha sonra da Siyaset Planlama Dairesi başkanlığı yaptı. 1988 yılında Kopenhag, 1990 yılında da Bonn büyükelçiliklerine atandı. 1995 yılında Dışişleri Bakanlığı müsteşarlığına getirildi. 1997-Temmuz 2000 yılları arasında, Türkiye'nin NATO Büyükelçisi olarak görev yaptı. 3 Kasım 2002'de, CHP'den İstanbul milletvekili seçildi.

Merkezi Londra'da bulunan Uluslararası Stratejik İncelemeler Enstitüsü'nün üyesi olan Onur Öymen'in, "Teknolojik Gelişme ve Savunma Politikası" isimli doktora tezi, Bilgi Yayınları'nda yayınlanmış, Oppenheimer'dan, *Bilim ve Sağduyu* isimli çevirisi ile *Geleceği Yakalamak* ve *Silahsız Savaş* isimli kitapları bulunuyor.

Öymen'e verilen ödüller arasında *Nokta* dergisinin, 1995 "Yılın Bürokratı", Türk Sanayici ve İşadamları Vakfi'nın (TÜSİAV) 1995, 1996 ve 1997 yıllarında "Yılın Hariciyecisi" ödülleri ile *Milliyet* gazetesi 1997 "Abdi İpekçi Özel Barış Ödülü" bulunuyor.

ONUR ÖYMEN

TÜRKİYE'NİN GÜCÜ

21. Yüzyılda Türkiye, Avrupa ve Dünya

6. Basım

Remzi Kitabevi

TÜRKİYE'NİN GÜCÜ / Onur Öymen

© Remzi Kitabevi

Her hakkı saklıdır. Bu yapıtın aynen ya da
özet olarak hiçbir bölümü, telif hakkı
sahibinin yazılı izni alınmadan kullanılamaz.

Editör: Neclâ Feroğlu
Kapak fotoğrafı: Keith Bomely

ISBN 978-975-14-0945-4

BİRİNCİ-ÜÇÜNCÜ BASIM: Doğan Kitapçılık, Ekim 1988-Mart 1999
DÖRDÜNCÜ BASIM: Remzi Kitabevi, Ekim, 2003
ALTINCI BASIM: Aralık, 2008

Remzi Kitabevi A.Ş., Akmerkez E3-14, 34337 Etiler-İstanbul
Tel (212) 282 2080 Faks (212) 282 2090
www.remzi.com.tr post@remzi.com.tr

Baskı ve cilt: Remzi Kitabevi A.Ş. basım tesisleri
100. Yıl Matbaacılar Sitesi, 196, Bağcılar-İstanbul

Annem Nebahat Öymen'e
Babam Münir Öymen'e şükranla...

İçindekiler

GİRİŞ 19

TÜRKİYE VE DÜNYA 43

TÜRKİYE'NİN GÜÇ KAYNAKLARI 51

TÜRK HALKI 52
Nüfusun Evrimi 55
Türk Nüfusunun Dinamizmi 65
Avrasya'da Nüfus: Bugün ve Gelecek 70
İnsan Gelişimi Endeksi 71
Türkiye Cumhuriyeti'nin Eğitim Devrimi 74
Suç İşleme Oranı 83
Yurtdışındaki Türkiye 85
TÜRKİYE'NİN DOĞAL SERVETİ 93

GÜÇLÜ ORDU, SÜREKLİ BARIŞ 99

DÜNDEN YARINA TÜRK EKONOMİSİ 118
İMPARATORLUK DÖNEMİ, ZOR BAŞLANGIÇ 118
1923-1960 DÖNEMİNDE TÜRK VE BATI EKONOMİLERİ 129
Kurtuluş Savaşı Sonrasında Bağımsız Türk Ekonomisi 129
XX. Yüzyılın İlk Yarısında Batı Ekonomilerinde İnişler ve Çıkışlar 133
Türkiye'de Devlet Gücüyle Kalkınma 139

TÜRK EKONOMİSİNDE 1960-1980 DÖNEMİ VE BEŞ YILLIK PLANLAR 147
1980 SONRASI TÜRK EKONOMİSİ 154
Hızlı Büyüme, Hızlı Sanayileşme 158
Güçlenen Özel Sektör 166
Yeni Koşullarda Kamu Sektörü ve KİT'ler 170

Yatırımlar ve Dev Bir Proje: GAP 177
Yabancı Sermaye Yatırımları 179
Türk Borsasının Gelişimi 183
Türkiye'de Bankacılık 185
İnşaat Sektörü 189
Türkiye'de Turizm 190
Türkiye ve Dünya'da Kalkınma Göstergeleri 191
Dış Ticaret 201

SORUNLAR VE BEKLENTİLER 214
Enflasyon 214
İşsizlik 220
Kamu Harcamaları 222
Kayıt Dışı Ekonomi 226
İç ve Dış Borçlar 230
Kamu Gelirlerinin Yetersizliği 235
Gelir Dağılımı 237
Bilim ve Teknolojide Yetersizlik 246

TÜRKİYE VE AVRUPA BİRLİĞİ;
DÜN, BUGÜN, YARIN 251
AB, Nereden Nereye? 251
AB Üyesi Olmak 257
Genişleyen Aile İçin Hazırlık 261
Türkiye, Uzak Akraba 273
Türkiye AB'ye Üye Olsaydı 292
EKONOMİDE YENİ BİR GÜÇ ODAĞI OLAN
TÜRKİYE'NİN KALKINMA SÜRECİNİN ÖZETİ 295

DEMOKRASİ, İDEALLER VE GERÇEKLER 303
FRANSIZ İHTİLALİ'NE KADAR SİYASAL YAŞAM 305
FRANSIZ İHTİLALİ'NDEN SONRA
DEMOKRASİNİN YAŞAM SAVAŞI 309
Demokrasinin Beşiğinde Demokrasi Mücadelesi 309
Kuzey Amerika'da Eşitlik Savaşı 313
Almanya, Geciken Demokrasi 316
Rusya'da Siyasal Yaşam 318
Diğer Avrupa Ülkeleri 320

OSMANLI İMPARATORLUĞU'NDA REFORM HAREKETLERİ 322
Fransız İhtilali'yle İlk Tanışma 322
III. Selim Dönemi, Umutlar ve Zorluklar 325
II. Mahmut ve Köklü Reformlar 326
Tanzimat Fermanı ve Devlet Reformu 328
İlk Anayasa ve Parlamento 333
Muhalefet Hareketleri, İttihat ve Terakki 335
Savaşa Giden Yıllarda Parlamentolu Yaşam 337
XX. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu ve Batı 341
BİRİNCİ DÜNYA SAVAŞI SONRASI TÜRKİYE 345
İmparatorluğun Son Yılları 345
Kurtuluş Savaşı Yıllarında Türk Demokrasisi 348
Lozan Konferansı ve Cumhuriyet'in Kuruluşu 354
Cumhuriyet'in İlk Yıllarında Siyasal Yaşam ve Reformlar 357
Tek Parti Dönemi 366
Birinci Dünya Savaşı'ndan Sonra Batı Demokrasilerinde Zorluklar ve Çöküntüler 368
Fransa, Üçüncü Cumhuriyet'in Yaşam Savaşı ve Vichy Hükümeti 369
İngiltere, Savaş Bulutları ve Demokrasi 373
Almanya, Weimar Demokrasisine Veda 376
İtalya ve İspanya, Otoriter Rejim Yılları 378
Türkiye'de Özgürlüğe Sığınanlar 379
İKİNCİ DÜNYA SAVAŞI'NDAN SONRA TÜRK DEMOKRASİSİ 384
İKİNCİ DÜNYA SAVAŞI'NDAN SONRA BATILI ÜLKELER 404
ABD, Soğuk Savaş'ın Özgürlükçü Demokrasiye Etkisi 404
Fransa, Beşinci Cumhuriyet, Yetkili Başkan 407
İngiltere, Sömürgelerin Tasfiyesi 412
Almanya, Demokrasinin Yerleşmesi ve Sorunlar 414
Diğer Avrupa Ülkelerinde Siyasi Çalkantılar 417

Batı Demokrasilerine Toplu Bakış 418
İNSAN HAKLARI 425
İnsan Hakları ve Türk Anayasaları 426
İnsan Haklarının Yargısal Denetimi 429
İnsan Hakları Örgütlerinin İddiaları 435
DEMOKRASİ VE İNSAN HAKLARI DEĞERLENDİRMESİ 442
ÖZET VE SONUÇ 447
BİBLİYOGRAFYA 455
DİZİN 461

Tablolar

Bazı Ülkelerin Nüfus, Yüzölçümü ve Ekonomik Durumu 47
Dünya Nüfusunun Tahmini Gelişimi 56
Türkiye Nüfusunun Gelişimi ve Geleceğe Yönelik Tahminler 58
Türkiye, ABD, Rusya ile Orta Avrupa Ülkelerinin Tahmini Nüfus Gelişimi 62
Bazı Avrupa Ülkelerinde 40 Yaşın Altındaki Nüfus 66
Bazı Avrupa Ülkelerinde 65 Yaşın Üstündeki Nüfus 66
Bazı Ülkelerde Sosyal Sigorta Primleri 67
Bazı Ülkelerde Sağlık Harcamalarının GSMH İçindeki Payı 68
Bazı Ülkelerde Aktif Nüfusun Toplam Nüfusa Oranı 69
Türkiye ve Komşularının Tahmini Nüfus Gelişimi 70
Bazı Ülkelerde İnsan Gelişimi Endeksi 72
1923-2000 Yılları Arasında Türkiye'de Okullaşma 77
Bazı Avrupa Ülkelerinde Hapiste Bulunanların Sayısı 84
Batı Avrupa Ülkelerinde Yaşayan Yabancılar ve Türkler 88
Bazı Devletlerin Yüzölçümleri 96
Çeşitli Ülkelerin Savunma Harcamaları 108
İran, Irak, Suriye'nin Silahlı Kuvvetleri ve Savunma Harcamaları 111
Deniz Ticaret Filoları 141
Türkiye'de Kamu Kesimi Açıkları 150
Korumacılıkta Sıralama ve Derecelendirme 156
Kişi Başına Düşen GSMH 159
Yıllık GSMH Büyüme Oranları 161
Türkiye ve AB Ülkelerinde Satın Alma Gücü Esasına Göre Gayri Safi Milli Hasıla 163

Türkiye, Orta ve Doğu Avrupa Ülkelerinin Kalkınma Hızları 165
Bazı Ülkelerin Firmalarına Sağladığı Desteğin GSMH'larına Oranı 169
Toplam istihdamda Kamu Sektörünün Payı 175
Konsolide Bütçede Faiz Ödemelerinin Yatırım Harcamalarına Oranı 177
Yabancı Sermaye Yatırımları 179
Bazı Gelişen Piyasaların Fiyat/Kazanç Oranı 184
Bazı Ülkelerin Bankalarının Toplam Bilançoları, Mevduatları ve Kullandırdıkları Kredi Miktarı 186
Türkiye'nin İhracatı 202
Türkiye'nin İthalatı 203
Türkiye'nin Hizmet Ticareti 206
Bazı Ülkelerde Mal Ticareti Artışı 208
1985-2002 Yılları Arasında Türkiye'de ve Bazı OECD Ülkelerinde İşsizlik Oranları 221
Türkiye'de ve Bazı Batılı Ülkelerde Mal ve Hizmet Olarak Cari Kamu Harcamalarının GSMH'ya Oranı 223
Türkiye'de ve Diğer Bazı Ülkelerde Bütçe Açıklarının GSMH'ya Oranı 224
Bazı Ülkelerde Kayıt Dışı Ekonominin GSMH'ya Oranı 227
Türkiye'nin Dış Borçlarının Genel Görünümü 231
Türkiye'nin ve Bazı Ülkelerin Kamu Dış Borçları 232
Bazı Ülkelerin Merkezi Hükümetlerinin Borçlarının GSMH'ya Oranları 234
Toplam Vergi Gelirlerinin GSMH'ya Oranı 236
Borç Faizleri ve Vergi Gelirleri İlişkisi 237
Türkiye'nin, Almanya ve Portekiz'le Karşılaştırmalı Gelir Dağılımı Tablosu 240
Bazı Ülkelerdeki Fakirlik Sınırının Altında Yaşayanlar ve Devlet Yardımları 242
Dünya Kürselleşme Endeksi 247
Bilgiye Dayalı İşler: Nitelikli Mühendisler 247
Bilgiye Dayalı İşler: Bilgi Teknolojileri Alanında Yetişmiş Personel 248

İnternet Kullanıcıları 248
1000 Kişiye Düşen Bilgisayar Sayısı Sıralaması 249
OECD Ülkelerinde 20 Saatlik İnternet Erişiminin Ortalama Ücreti 249
Teknolojik Yenilik Yapma Kapasitesi Ücreti: Toplam AR-GE Harcaması Sıralaması 250
OECD Ülkelerinde İnternete Bağlı Hanelerin Tüm Hanelere Oranı 250
Büyüme ve İstihdam 256
AB Üyelerinin Topluluk Bütçesine Katkıları ve Bütçeden Aldıkları Yardımlar 260
Orta ve Doğu Avrupa Ülkelerine 1995 Yılına Kadar Yapılan Yardımlar 264
Çek Cumhuriyeti, Macaristan ve Polonya'ya Giden Yabancı Sermaye Yatırımları 267
IMD'nin Dünya Rekabet Sıralaması 272
Türkiye-AB Mali İşbirliği 281
Türkiye-AB Mali İşbirliği 283
Türkiye ve Diğer Adaylara Verilen Hibe Nitelikli Mali Yardımlar 291
IMF Programı Uygulayan Ülkelerin Dış Borçlanmadaki Dünya Pay Sıralamaları 294
Bazı Ülkelerde Kadınlara Seçme Hakkının Tanınma Tarihi 364
Avrupa İnsan Hakları Mahkemesinin Bazı Ülkeler Hakkında Verdiği Kararlar ve İşlemler 433

4. Baskıya Önsöz

Türkiye'nin Gücü kitabı, ilk kez 1998 yılında yayınlandı. O tarihten sonra Türkiye'de önemli gelişmeler oldu. 1999 yılının Ağustos ayında yaşanan büyük deprem felaketi, yaklaşık yirmi bin kişinin ölümüne ve yüz binden çok kişinin evsiz kalmasına yol açtı. Depremin Türk ekonomisi üzerinde de çok olumsuz etkileri oldu. Pek çok fabrika yıkıldı. Türkiye'nin en iyi yetişmiş işgücünün bir bölümü, bu depremde hayatını kaybetti veya çalışamaz hale geldi. Önce Uzakdoğu ülkelerinde, sonra da Rusya'da yaşanan büyük ekonomik krizlerin de Türkiye'ye önemli yansımaları oldu.

Türkiye'ye belki bütün bunlardan daha önemli zararı, 2001 yılında yaşanan bankacılık krizi verdi. Bazı özel bankaların sahiplerinin ve yöneticilerinin banka mevduatlarını yasalara aykırı biçimde kullanarak kendi şirketlerine kredi olarak tahsis etmeleri, bu sektörde büyük bir yıkıma yol açtı. Pek çok banka sahibi ve yöneticisi tutuklandı ve yargılandı. Birçok özel bankaya devlet el koydu. Bazı kamu bankalarının kaynaklarının da siyasi sorumluluk taşıyanların yanlış yönlendirmesi sonucunda amaçları dışında kullanıldığı ve görev zararı adı altında bu bankalara milyarlarca dolarlık bir yük yüklendiği görüldü.

Bütün bu unsurlara ilaveten Türk iç politikasında yaşanan siyasi çalkantılar, 2001 yılında, ülkeyi daha önce örneği görülmeyen büyük bir ekonomik krize sürükledi. Ekonomik göstergelerde büyük düşüşler oldu. 2002 yılında ülke yeniden toparlanma sürecine girdi ancak kriz, toplumun bütün kesimlerini etkilemişti. Bunun siyasi sonuçları da oldu. 2002 yılının Kasım ayında yapılan seçimlerde bir önceki parlamentonun bütün iktidar partileri ile biri hariç muhalefet partileri, seçim barajını aşamayarak Meclis dı-

şında kaldılar. Yeni Meclis iki partiden oluştu. Çoğunluğun oylarını alan Adalet ve Kalkınma Partisi, uzun yıllardan sonra tek başına hükümeti kurma şansına kavuşan ilk parti oldu. Cumhuriyet Halk Partisi de muhalefetteki tek parti olma sorumluluğunu üstlendi.

2002 yılının sonlarında itibaren, dış politikada da Türkiye'yi etkileyen önemli gelişmeler oldu. Irak savaşı, Kıbrıs meselesinin çözümü yolunda sarf edilen çabalar ve yapılan tartışmalar, Avrupa Birliği üyeliği sürecinde yaşanan gelişmeler, Türkiye'nin gündemini büyük ölçüde etkiledi.

İşte bütün bu nedenlerle, *Türkiye'nin Gücü* kitabının birçok bölümünün yeniden kaleme alınması ve güncelleştirilmesi gerekti.

Bu güncelleştirme çalışmalarının yapılmasında bana büyük destek sağlayan Kerim Göknel'e, Neslihan Temelat'a ve Füsun Beyazkılıç'a, özellikle teşekkür ederim.

Eşim Nedret Öymen'e, çocuklarım Burak ve Başak'a, genişletilmiş bu baskının hazırlanmasında da bana yaptıkları yardım ve verdikleri destek için içtenlikle teşekkür ediyorum.

Türkiye'nin Gücü kitabı, bu yeni şekliyle, ülkemizin çeşitli alanlardaki durumunu, gücünü, sorunlarını anlamak ve Türkiye'yi diğer dünya ülkeleriyle kıyaslamak isteyenlere yararlı bir kaynak olabilirse bundan mutluluk duyacağım.

Onur Öymen
Ankara, Haziran 2003

1. Baskının Önsözü

13 Aralık 1997 tarihi, ileride Türkiye için önemli dönüm noktalarından biri olarak hatırlanacak. O gün Lüksemburg'da, Avrupa Birliği Devlet ve Hükümet Başkanları toplantısında tarihi bir karar alındı. Bu karar, Avrupa Birliği'nin genişlemesiyle ilgiliydi. Görünebilir bir gelecekte Avrupa Birliği'ne katılacak ülkeler saptanmıştı. Bunların arasında Türkiye yoktu. Bu karar Türkiye'de tepkiyle karşılandı. Değişik görüşteki insanlar, Türkiye'ye haksızlık yapıldığını düşünüyorlardı. 20. yüzyılın en büyük devrimlerinden birini yapan Atatürk'ün kurduğu Türkiye Cumhuriyeti, 75 yıldan beri cumhuriyet rejimi içinde, demokratik düzeni koruyarak kalkınmış, birçok alanda ileri düzeydeki devletler arasına girmişti. Böyle bir ülke, Avrupa'da layık olduğu yeri almalıydı. Türkiye'yi Avrupa'dan dışlamak tarihi bir hata olurdu. Türkiye'de halkın çoğunluğu bu görüşteydi.

Avrupa Birliği'nin bu kararına gerekçe yapılan eleştiriler, 20 yılı aşkın zamandan beri bazı çevrelerin Türkiye'yi Avrupa'dan dışlamak için kullandıkları, çoğu tarafsız ölçülere dayanmayan iddialardan pek farklı değildi.

Önyargılı olanlar bir yana, Batı Avrupa'daki bazı iyi niyetli insanlar bile yıllardan beri Türkiye karşıtı yoğun kampanyalardan etkilendiler. Uğur Mumcu'nun deyimiyle, Türkiye hakkında bilgi sahibi olmadan fikir sahibi olanların sayısı az değildi.

Batı Avrupa'dan gelen eleştirilerin Türkiye'de de yansımaları oldu. Bazıları bunların etkisiyle karamsarlığa kapıldı, bazıları da bu eleştirilere tepki göstererek Türkiye için başka ufuklar aramaya başladı.

Bu kitabın amacı, Türkiye'yi objektif biçimde değerlendirmek

isteyenlere Türkiye'nin gerçekleri hakkında tarafsız kaynaklara dayanan bazı bilgiler sunmaktır. Türkiye'nin geçmişinin ve bugününün diğer ülkelerle, özellikle Batı ülkeleriyle karşılaştırmalı olarak incelenmesi, bir yandan dünya milletleri içindeki yerini saptamaya, bir yandan da sahip olduğu siyasal, ekonomik ve toplumsal gücü ortaya çıkarmaya yardımcı olabilir.

Bu kitabın hazırlanmasındaki teşvik ve katkıları için Prof. Haluk Kabaalioğlu'na, Bahadır Kaleağası'na, Prof. Bilsay Kuruç'a, Altan Öymen'e ve değerli meslektaşlarıma içtenlikte teşekkür etmek isterim. Eşim Nedret Öymen'e, bu çalışma sırasında gösterdiği büyük sabır, candan ilgi ve yardım için şükran borçluyum. Bütün güçleriyle bana destek olan çocuklarım Burak ve Başak'a candan teşekkürler.

Bu kitap, Türkiye'nin gücünün, dünyadaki yerinin ve Türk milletinin başarılarının daha iyi anlaşılmasına küçük bir katkı sağlayabilirse ne mutlu...

Onur Öymen
Brüksel, Haziran 1998

Giriş

Ankara'nın Yenişehir semtinin ortasındaki Güven Park'ta görkemli bir anıt var. Macar heykeltıraş Thorak'ın 1935 yılında yaptığı bu anıtın bir yüzünde, insanın gücünü temsil eden bir heykel yer alıyor. Onun altında da Atatürk'ün şu sözleri taşa oyulmuş: "Türk, övün, çalış, güven". Bu, belki de Atatürk'ün en önemli mesajlarından biriydi. İstiklal Savaşı'nda yalnız Yunanistan'a değil, onu destekleyen dünyanın en büyük devletlerine karşı da parlak bir zafer kazanan ve sonra yıkılan bir imparatorluğun enkazı üzerinde dünyanın en çağdaş devletlerinden birini kuran Türkler eserleriyle övünmeli, en ileri uygarlık düzeyine ulaşmak için çok çalışmalı ve geleceğe güvenle bakmalıydılar. Mesaj buydu.

Gerçekten Osmanlı İmparatorluğu'nun gerileme dönemine girmesinden sonra Türkler, yalnız önemli topraklarını kaybetmekle kalmamış, kendilerine ve geleceğe olan güvenlerini de büyük ölçüde yitirmişlerdi. Osmanlılar üzerinde siyasal ve ekonomik emelleri olan devletler, hasım olarak gördükleri Türkiye'nin itibarını kırıcı, Türk milletini küçümseyici, İmparatorluğun başına gelenlerden hep Türkleri sorumlu tutucu bir yaklaşım içindeydiler. Devrin büyük devletleri, her alanda üstün ve güçlü olduklarını göstermek için hiçbir fırsatı kaçırmıyorlardı. Osmanlı aydınlarının bir bölümüne eziklik, âdeta suçluluk psikolojisi hâkim olmuştu. XIX. yüzyıl boyunca savaşlarda alınan yenilgiler, bu olumsuz duyguyu daha da artırmıştı.

Birinci Dünya Savaşı'nın sonucu, her açıdan bir felaket oldu. 1912 ile 1922 yılları arasında Van'da yaşayan Türklerin % 62'si, Bitlis'tekilerin % 42'si, Erzurum'dakilerin % 32'si, Konya'dakilerin

% 27'si, Diyarbakır'dakilerin % 26'sı ve Aydın'dakilerin % 19'u hayatını kaybetti.[1]

Büyük göç hareketleri sonucunda Yunanistan'daki Müslümanların sayısı % 83, Bulgaristan'dakilerin sayısı % 45 ve Sırbistan'dakilerin sayısı % 54 oranında azaldı.[2]

Lozan Konferansı'na katılan Türk delegasyonunun verdiği bilgilere göre, Anadolu'yu işgal eden Yunan kuvvetleri şehirlerde 54.200, köylerde ise 88.000 binayı tahrip etmişlerdi. *Chicago Tribune* gazetesinin muhabiri, Yunan işgalinden sonra Türkiye'nin şehirlerinin oturulamaz hale geldiğini, köylerinin ise yerle bir edildiğini söylüyordu.[3]

Ülkenin büyük kısmı elden gitmiş, üç milyon insan hayatını kaybetmiş ve geleceğe olan güven duygusu, hemen hemen yok olmuştu.

Mustafa Kemal'in önderliğinde yapılan Kurtuluş Savaşı bir yandan ülkeye bağımsızlığını kazandırırken, bir yandan da Türk milletinin, kendine güven duygusuna, milli gururuna tekrar kavuşmasını sağlamıştı. Türkiye artık dünyanın en saygın ülkelerinden biri olmuştu. Batılı devlet adamları ve Batı basını, Türkiye hakkında övgü dolu sözler söylüyor, yazılar yazıyordu. Araştırmacı Eriş Ülger'in 1910-1944 yılları arasında Alman basınında Atatürk ve Türkiye hakkında yazılan yazılardan yaptığı derleme bunun örnekleriyle dolu.[4]

Özellikle Lozan Antlaşması'yla kazandığı büyük zaferden sonra, Türkiye'nin dünyadaki itibarı yükselmişti. Lozan'da Amerikan heyetinin üyeliğini yapan daha sonra da Ankara'da ABD Büyükelçiliği görevinde bulunan Grew, hatıralarında aynen şöyle yazıyor: *"Dünya'da, bu iki insanın (Atatürk ve İnönü) bu şahane zaferinden daha ince ve zarif bir cesaret ve ileriyi gören devlet adamlığı örneği*

---

1 McCarthy, Justine, *The Ottoman Peoples and the End of Empire*, Arnold, London, 2001, s. 144,146.

2 McCarthy, a.g.e., s. 151.

3 McCarthy, a.g.e., s. 201.

4 Ülger, Eriş, *Atatürk und die Türkei in der Deutschen Presse*, Hückelhoven, 1992.

vermek mümkün müdür? 5 yıl önce Türkiye düşmanlarla çevriliydi, bugün güvenilir dostlarla kuşatılmaktadır. Bu aydınlık politikayı gerçekleştirmek, bütün ülkeler için değerli bir ders değil midir?"[5]

Batı ülkelerinin genel havası da böyleydi ve Atatürk döneminde hep öyle kaldı. Türkiye'yi ve Türkleri, şu veya bu bahaneyle haksız ve ölçüsüz biçimde eleştirmek, küçük göstermeye çalışmak kimsenin aklından geçmiyordu. Bu durum, Atatürk'ten sonraki yıllarda da uzun süre devam etti. İkinci Dünya Savaşı'nda Türkiye, en itibarlı, en çok önem verilen ülkelerden biriydi. Dünya'nın en önde gelen devlet adamları, Türkiye'nin dostluğunu ve desteğini kazanmak için çaba gösteriyorlardı.[6]

Savaştan sonra da bu olumlu durum pek değişmedi. Türkiye'nin çok partili demokratik düzene geçişi, Türk askerlerinin Kore Savaşı'nda gösterdiği kahramanlık, Türkiye'nin NATO'ya katılması Batı ülkelerinde ve dünya basınında övgüyle karşılandı. Ülger'in kitabının ikinci cildinde de bunun örnekleri var. 1960 ve 1971 yıllarında Türk ordusunun siyasete müdahalesiyle ilgili olarak Batı basınında yer alan eleştirilerin dozu da nispeten düşük düzeyde kaldı.

Bu durum, Kıbrıs'taki krizli günlere kadar sürdü. Türkiye'nin 1974 yılındaki Kıbrıs harekâtından sonra Batı basınında, Türkiye'ye karşı bir eleştiri kampanyası başlatıldı.

Bunun ilk işaretleri, Türkiye'nin Kıbrıs harekâtından sonraki Cenevre Konferansı'nda görüldü. O konferansa başkanlık yapan İngiltere Dışişleri Bakanı Callaghan; *"Bugün Kıbrıs, Türk ordusunun esiridir ancak yarın Türk ordusu Kıbrıs'ın esiri olacaktır,"* diyerek Türkiye'ye karşı yürütülecek kampanyaların ve baskıların işaretini verdi. Kissinger'ın anılarında yazıldığına göre İngiltere, Türkiye'nin harekâtını silah kullanarak durdurmayı dahi düşünmüştü.

Türkiye'nin Kıbrıs'a, antlaşmalardan doğan haklarını kullanarak, oradaki masum insanların can güvenliğini sağlamak için gitti-

---

5 Öymen, Onur, *Silahsız Savaş*, Remzi Kitabevi, İstanbul, 2002, s. 388.

6 Cumhurbaşkanı İsmet İnönü'nün Başkan Roosevelt ve İngiltere Başbakanı Churchill ile yaptığı görüşmeler için bkz, a.g.e., s. 87.

ği unutturulmak istendi. Türkiye, işgalci gibi takdim edildi. Zaman içinde bazı yabancı devlet adamları da bu propaganda kampanyasından etkilenerek Türkiye hakkında eleştirici sözler söylemeye başladılar. Kıbrıs'la başlayan eleştiri kampanyası, daha sonra başka alanları da kapsamaya başladı.

Doğrusu bu eleştirileri tek başına Türkiye'nin Kıbrıs harekâtıyla açıklamak yeterli olmaz. 1 Ağustos 1975'te Helsinki Deklarasyonu'nu imzalayan 35 ülke, başka konuların yanı sıra, insan haklarına ve basın özgürlüğüne de saygı göstereceklerini, bunları iç mesele saymayacaklarını açıklamışlardı. Türkiye de bu devletlerden biriydi.[7]

Gerçekten artık bu konular, devletlerin iç sorunu sayılmaktan çıkıyordu. Bu nedenle 1970'li yılların ortasından başlayarak insan hakları konularında başka ülkelere de eleştiriler yöneltilmeye başladı. Aslında Avrupa Konseyi'ne üye ülkeler, çok daha önce İnsan Hakları Sözleşmesi'ni imzalayarak bu alanda uluslararası yükümlülükler üstlenmişlerdi. Türkiye de bu sözleşmenin imzalayıcılarından biriydi. Ancak Helsinki Deklarasyonu, içerik olarak daha sınırlı da olsa katılan ülkelerin sayısı bakımından insan hakları konularını evrensel plana taşıyan bir belge olmuştu. Özellikle Sovyetler Birliği ve Doğu Avrupa ülkeleri, bu alanda yoğun eleştirilerin hedefi oldular. Batılı ülkeler ise birbirlerini, kırıcı, yıpratıcı biçimde eleştirmekten kaçınıyorlardı. Bunun pek az istisnalarından biri, Türkiye'ye yapılan eleştirilerdi.

1980 askeri müdahalesinden sonra eleştiriler arttı. Ancak 1983 seçimlerinden sonra Türkiye'nin yeniden parlamenter demokrasiye dönüşü, Batı ülkelerinde bazı olumlu yankılar yaratmaya başladı. Buna karşılık 1987 yılında Türkiye'nin AB üyeliğine başvurmasından hemen sonra, yeniden Türkiye'yi suçlayıcı beyanlarda ve yayınlarda artış görüldü. Üyelik başvurusundan iki ay sonra Avrupa Parlamentosu, Türkiye'yi şiddetle ve alışılmadık üslupla eleştiren bir karar aldı. Bu karardaki ifadeler, daha sonraki yıllarda Türkiye'ye karşı yapılan suçlamalarda aynen tekrarlandı. Türkiye aleyhtarı bu kampanyalar zaman içinde giderek yoğunlaştı. Başka

7 Armaoğlu, Fahir, *20. Yüzyıl Siyasi Tarihi*, Ankara, 1987, s. 654.

nedenlerle Türkiye'yi yıpratmak isteyen ülkeler ve çevreler, bu suçlamaları fırsat bilerek Türkiye aleyhinde propaganda kampanyaları yürüttüler, Türkiye'yi uluslararası alanda zor durumda bırakmaya çalıştılar. Bazı radikal örgütlerin de bu havadan, kendi amaçları için yararlanmaya çalıştıkları görüldü. Türkiye'ye karşı uluslararası terör faaliyetleri de bu yıllarda yoğunlaştı. Türkiye'yi basında, kamuoyunda, Avrupa Parlamentosu'nda ve milli parlamentolarda eleştirmek neredeyse bir moda haline geldi. Türkiye'nin bazı eksiklikleri ön plana çıkarıldı, bazı iddialar abartılarak kamuoyuna sunuldu.

Her ülkede olduğu gibi Türkiye'de de eleştirilecek şeyler bulunabilirdi. Ama Türkiye, çoğu zaman genel izlenimlere, abartmalı iddialara dayanan ve ülkeyi, hatta zaman zaman Türk milletini bir bütün olarak hedef olan bu suçlamaları hak etmemişti. Dost ülkelerin birbirlerini bu şekilde kamuoyu önünde suçlamaları, devletlerarası ilişkilerde uyulması gereken nezaket kurallarına da uygun değildi.

Türkiye, son yıllarda bazı önemli demokratik reformları gerçekleştirmesine ve insan hakları alanında önemli adımlar atmasına rağmen, bazı çevrelerin Türkiye'ye karşı abartılı eleştirilerini sürdürmesi, Türk kamuoyunda, bu iddiaların çoğunun aslında Türkiye'nin AB üyeliğini geciktirmek için bulunmuş bahaneler olduğu izlenimini uyandırdı.

1990'lı yılların başında dünya değişiyor, Avrupa yeni koşullarda yeniden inşa ediliyordu. Berlin Duvarı'nın yıkılması ve iki Almanya'nın birleşmesi, Avrupa'da ve dünyada bir dönemin sona erdiğinin ve yeni bir dönemin başladığının işareti olmuştu. İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra Yalta ve Potsdam antlaşmalarıyla kurulan düzen ve Soğuk Savaş dönemi artıksona ermişti. Doğu Almanya'dan Batı'ya akan yüz binlerce insan, İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra Avrupa milletlerini birbirinden ayıran demirperdenin artık yıkıldığını gösteriyordu. 1990 yılında, Avrupa'daki bütün dengeler değişmişti. Yeni bir düzenin kurulmasının zamanı gelmişti. Yarım yüzyıla yakın süre birbirini düşman olarak kabul eden ülkeler arasında, yeni bir dostluk ve işbirliği ortamı yaratmanın koşulları gelişmekteydi. Varşova Paktı ve Sovyetler Birliği yıkılmıştı. Evvelce Sovyetler

Birliği'nin egemenliğinde olan Orta ve Doğu Avrupa ülkeleri, yarım yüzyıl sonra bağımsızlıklarına kavuşuyorlardı. Balkanlarda, Kafkaslarda, Orta Asya'da yeni bağımsız devletler kurulmuştu. Bu ümit verici gelişmelere karşılık, barışa yönelik yeni tehditler, yeni riskler de ortaya çıkmaktaydı. Devletler arasında, uzun yıllar öncesinde kalan ve artık tarihe mal olduğu düşünülen eski anlaşmazlıklar su yüzüne çıkıyordu. Aşırı milliyetçilik, kökten dincilik, terörizm, etnik sorunlar, yeni çatışma biçimleri olarak uluslararası ilişkileri zedeleyici bir nitelik kazanmaya başladı.

Bu ortam içinde Avrupa kuruluşları, yeniden şekillenme sürecine girdiler. 40 yılı aşkın zamandan beri sadece Batı Avrupalı demokratik ülkelerin katılabildikleri Avrupa Konseyi'ne, artık Doğu Avrupa ülkeleri de üye olabiliyorlardı. Avrupa Konseyi'nin yeni üyelerinden biri de Rusya Federasyonu olmuştu. Orta ve Doğu Avrupa ülkeleri, ekonomik ve sosyal alanlardaki sorunlarını çözmek ve daha yüksek bir refah düzeyine ulaşmak için Avrupa Birliği'ne, savunmalarını güvence altına almak için NATO'ya üye olmak istiyorlardı.

Gerçekten 1999 yılında Polonya, Macaristan ve Çek Cumhuriyeti'nin NATO'ya üyeliği kabul edildi. 2002 Ekim ayında Prag'da yapılan NATO zirvesinde Romanya, Bulgaristan, Litvanya, Letonya, Estonya, Slovakya ve Slovenya'nın da ittifaka üye olmaları kararlaştırıldı. Böylece NATO, 26 üyeli bir örgüt haline geldi. Ayrıca, NATO ile Rusya arasında, 1997 yılında bir işbirliği mekanizması kuruldu ve bu, 2002 yılı Mayıs ayında bir NATO-Rusya Konseyi haline dönüştürüldü. Bu konsey çerçevesinde, terörizm gibi bazı konularda ortak karar alma mekanizmaları geliştirildi.

Bu ülkeler, aynı zamanda Avrupa'nın savunması için savaşı izleyen yıllarda kurulan, son yıllarda önemi artan Batı Avrupa Birliği'ne de üye olmak istiyorlardı. 1990'lı yılların başlarında bu kuruluşun yeniden genişlemesi gündeme geldi. Geleceğin Avrupası hangi ülkelerden oluşacaktı? Batı Avrupa ülkeleri, bir yandan AB'nin iç yapısının güçlendirilmesi, AB'nin yeni bir içerik kazanması üzerinde çalışırken bir yandan da bu soruya cevap arıyorlardı. Sonunda Avrupa Birliği'nin bir savunma ve güvenlik boyutu kazanması düşüncesi kabul edildi. Bu nedenle Batı Avrupa

Birliği anlamını yitirdi ve 2001 yılından itibaren kademeli olarak bu birliğin faaliyetleri sona erdirildi. Bir tek, parlamentosu kaldı.

Bu arada 1980'lerin sonlarında başlayan yeni genişleme sürecinin sonucunda Avusturya, İsveç ve Finlandiya'nın üyelikleri, AB'nin genişleme sürecini fiilen başlatmıştı. Çeşitli tarihsel, kültürel, siyasal, ekonomik ve stratejik nedenlerle, başta Polonya, Çek Cumhuriyeti ve Macaristan olmak üzere, Orta ve Doğu Avrupa ülkelerinin AB ve NATO'ya üye olmaları, Almanya ve Batı Avrupa'nın diğer büyük devletleri tarafından arzu ediliyordu. Bunu gerçekleştirmenin zeminini hazırlamak için bu ülkelere yönelik yoğun bir yardım ve işbirliği programı başlatıldı. Bu ülkelere yatırım yapacak firmalar teşvik edildi. Buna paralel olarak bu ülkelerin vatandaşlarına AB ülkelerinin birçoğuna serbestçe seyahat etme hakkı tanındı, vizeler kaldırıldı. Aynı zamanda yoğun bir kamuoyu oluşturma faaliyetine girişildi. AB ülkelerinin en üst düzeydeki siyaset adamları, Avrupa Birliği'nin Doğu sınırlarının değişmesi gerektiğini, bu sınırların Avrupa'nın sürekli hududunu oluşturamayacağını söylemeye başladılar.

Bazı büyük AB ülkeleri ile bu ülkeler arasında başbakanlar, bakanlar düzeyinde sürekli komiteler kuruldu. Üst düzey temas ve ziyaretler, daha önce örneği görülmemiş biçimde sıklaştırıldı.

Neticede 11-12 Aralık 2002 tarihlerinde Kopenhag'da yapılan Avrupa Birliği Zirvesi'nde, Polonya, Çek Cumhuriyeti, Macaristan, Batlık ülkeleri, Slovakya ve Slovenya ile Malta ve Kıbrıs'ın AB'ye üye olmaları kararlaştırıldı. Onay işlemleri tamamlandıktan sonra, bu ülkeler, Mayıs 2004 tarihinde resmen AB üyesi olacaklar. Romanya ve Bulgaristan'ın da 2007 yılında üye olmaları karara bağlandı. Kıbrıs'ın üyeliği ciddi bir tartışmaya yol açtı. Zira, 1960 tarihli Londra ve Zürih antlaşmaları, Kıbrıs'ın, Türkiye ve Yunanistan'ın aynı zamanda üye olmadıkları milletlerarası bir birliğe üye olmasını yasaklıyordu. Ancak Yunanistan, Kıbrıs Rumları üyeliğe kabul edilmezse diğer bütün adayları veto edeceğini bildirdi. Evvelce Kıbrıs sorunu çözülmeden Kıbrıs'ın AB üyeliğine destek vermeyeceklerini söyleyen AB üyeleri, Yunanistan'ın bu şantajına boyun eğdiler. Neticede 2002 Aralık ayındaki Kopenhag Zirvesi'nde, Kıbrıs Rumlarının üyeliğine karar verildi.

Bütün bu gelişmeler olurken, AB ülkeleri ciddi bir sorunla karşı karşıya bulunuyorlardı. 1963 yılından beri AB'ye ortak üye olan ve tam üyelik için 1987 yılında başvurmuş bulunan Türkiye'nin durumu ne olacaktı? Türkiye, bütün adaylar içinde, yarım yüzyıldan beri Batı'ya en yakın ülke konumundaydı ve 1952 yılından beri NATO üyesiydi. 1999 yılına kadar bütün adaylar içinde Türkiye'den başka NATO üyesi yoktu. AB ile gümrük birliğini gerçekleştirebilecek ekonomik güce ve olanaklara sahip tek ülke de Türkiye'ydi. Yalnız ekonomik açıdan değil, Türkiye, birçok bakımdan büyük ve güçlü bir ülkeydi, AB'ye üye olması, Avrupa'daki dengeleri değiştirebilirdi. Türkiye'nin özellikleri, olanakları, sorunları diğer adaylardan farklıydı. Ayrıca, Avrupa Birliği'ndeki bazı önemli siyasi partiler ve şahsiyetler, Türkiye'nin, geleceğin Avrupa ailesine eşit haklara sahip bir üye olarak katılması düşüncesine psikolojik olarak henüz hazır değildi. Çok dinli, çok kültürlü Avrupa ailesi fikri, henüz bütün zihinlere yerleşmiş ve benimsenmiş değildi. Bazıları, sadece gümrük birliğinin gerçekleştirilmesinin Türkiye için yeterli sayılabileceğini düşünüyordu. Oysa Türkiye, gümrük birliğinin, daha çok AB ülkelerinin işine yarayacağını biliyor ve bunu tam üyelik yolunda bir ara durak olarak görüyordu.

Bazı Avrupalı siyaset adamlarının ve siyasi partilerin Türkiye'nin AB üyeliği konusundaki olumsuz tutumları öteden beri biliniyordu. Ancak, AB'nin genişlemesi olasılığının somut bir gerçek olarak ortaya çıkmasından sonra bu görüşler daha açık bir şekilde kamuoyuna yansımaya başladı. 4 Mart 1997 tarihinde Brüksel'de yapılan Avrupa Hıristiyan Demokrat Partileri liderleri toplantısından sonra bir açıklama yapan Belçika eski Başbakanı Martens, Türkiye'nin hiçbir zaman AB üyesi olmaması gerektiğini, zira AB'nin bir uygarlık projesi olduğunu söyledi. Yani, bu partilerin, Türkiye'yi Avrupa uygarlığının dışında gördüklerini ortaya koydu. Sonradan bazı düzeltmeler yapılmaya çalışılsa da hiç değilse bazı Hıristiyan demokrat partilerin görüşlerinin bu yolda olduğu anlaşıldı. Bu düşünceler, 1997 Aralığında Lüksemburg'da yapılan AB Zirvesi'ne de yansıdı. Orada Doğu Avrupa ülkelerinin adaylığı benimsenirken Türkiye'ye adaylık statüsü verilmedi.

Ondan sonraki iki yıl boyunca, Türkiye-AB ilişkileri bir dur-

gunluk döneminden geçti. Aralık 1999 Helsinki Zirvesi'nde AB, Türkiye'ye karşı tutumunu değiştirdi. Türkiye'nin adaylığı resmen kabul edildi. Ancak, diğer adaylarla üyelik müzakerelerine başlanması kararlaştırılırken, Türkiye için böyle bir karar alınmadı. Helsinki Zirvesi'nde, Kıbrıs Rum Yönetimi'nin üyeliğine de yeşil ışık yakıldı, ancak, Türkiye'nin tepkisini hafifletmek için Kıbrıs'taki gelişmelere göre, bu konunun yeniden değerlendirileceği yolunda bir karar alındı. 2004 yılında, Ege konusundaki gelişmelerin de ele alınması öngörüldü. O tarihe kadar Türkiye ile Yunanistan arasında bir uzlaşmaya varılamaması durumunda, sorunun taraflarca Uluslararası Adalet Divanı'na götürülmesi gerektiği görüşü benimsendi. Zirvenin sonuç bildirisine, bu yolda bir ifade konuldu. Meselenin dikkat çekici tarafı, Helsinki'de bütün adaylara eşit kriterler uygulanacağı yolunda bir karar alınmış olmasıydı. Ancak bu karar kâğıt üzerinde kaldı ve Helsinki'yi izleyen aylarda Kıbrıs meselesi çözülmese de Kıbrıs Rum kesiminin üye yapılacağı görüşü giderek kuvvetli biçimde ifade edilmeye başladı. Yani, bazılarına göre Kıbrıs meselesinin çözülememiş olması Türkiye önünde bir engeldi ama Rumların önünde bir engel değildi. İşte bu, AB'nin iç çelişkilerini yansıtan bir durum oldu.

Helsinki Zirvesi'ni izleyen aylarda diğer bütün adaylarla üyelik müzakerelerine başlanırken Türkiye'yle müzakereye oturulması çeşitli bahanelerle sürekli olarak ertelendi. Bu arada, AB'nin gelecekteki yapısının müzakere edildiği Avrupa Konvansiyonu Başkanı ve Fransa eski Cumhurbaşkanı Giscard d'Estaing, Türkiye'nin üyeliğine kesinlikle karşı olduğunu belirtti ve aynen şöyle dedi: *"Türkiye'nin üye olduğu gün AB sona erecektir."* Giscard d'Estaing, 21 Haziran 2003 tarihinde yapılan Selanik Zirvesi sırasında, BBC World televizyonuna verdiği demeçte de bu görüşünü tekrarladı ve, *"Topraklarının % 95'i Asya'da bulunan, halkı Avrupa kimliğini benimsememiş olan Türkiye'nin Avrupa Birliği'ne alınamayacağını"* söyledi. 2002 yılının Eylül ayında Almanya'da yapılan seçimlerde Hıristiyan Demokratların başbakan adayı olan Stoiber de *Financial Times* gazetesine verdiği mülakatta, *"Türkiye'nin AB üyeliğine kesinlikle karşıyız!"* şeklinde görüş belirtmişti.

Kıbrıs konusunda da farklı görüşler dile getiriliyordu. Kopen-

hag Zirvesi sırasında AB dönem başkanı olan Danimarka Başbakanı Rasmussen, *"Türkiye'nin üyeliğinin AB için önemli olduğunu ve Kıbrıs meselesinin çözümünün hiçbir şekilde Türkiye'nin AB üyeliği konusunda bir kriter teşkil etmediğini"* belirtmişti. Oysa dönem başkanlığını ondan devralan Yunanistan'ın Başbakanı Simitis, *"Türkiye'nin AB üyeliğinin yolu, Lefkoşe'deki yeşil hattan geçer,"* diyerek Kıbrıs sorunun çözümünün Türkiye için bir önşart olduğunu söylüyordu. Demek ki, AB içinde bu konuda görüş birliği yoktu. Hiç değilse şimdilik...

İşte bazı Batı Avrupa ülkelerinin basınında ve kamuoyunda Türkiye'ye karşı yürütülen eleştiri kampanyası, bir süreden beri böyle bir ortamda yoğunlaşmıştı. Türkiye'nin bazı sorunları, güçlükleri büyüteç altına alınmış, Türkiye, demokrasinin, özgürlüklerin yeterli olmadığı, hoşgörüsüz, ekonomisi güçsüz, geri bir ülke gibi tanıtılmak istenmişti.

Avrupa'da şartlar değişmekteydi, yeni bir Avrupa ailesi kurulmaktaydı ve Türkiye'ye, bu ailede, hiç değilse görünebilir bir gelecekte yer vermek için yeterli siyasi irade henüz oluşmamıştı. Artık her vesileyle diğer adayların ekonomi ve demokrasi alanında sağladıkları başarılar, Türkiye'nin ise eksikleri, yanlışları ön plana çıkarılıyordu. Bu kampanyalara Avrupa Parlamentosu da destek oldu. Yıllar boyunca Avrupa Parlamentosu'nun Türkiye'yle ilgili kararlarında sadece eleştirilere rastlandı. Bunların çoğu, ölçüsüz ve abartmalıydı.

İleride sadece Avrupa Parlamentosu'nun kararlarını okuyarak değerlendirme yapmak isteyecek bir kimse, Türkiye'de o dönemlerde işbaşına gelen bütün hükümetlerin her konuda hatalı kararlar aldığı gibi bir izlenime kapılabilirdi. Bu yöndeki karar tasarıları, bazı ülkelerin milli parlamentolarında da kabul edildi.

Batı Avrupalı bazı siyaset adamları Türkiye'yi suçlayıcı, Türk milletini incitici demeçler vermekten çekinmediler. Onlar da insan hakları örgütlerinin iddialarını ve raporlarını, âdeta bunlar mahkeme kararıymış gibi kabul ettiler. Kanıtlanmamış iddialar, aksi savunulamayacak gerçeklermiş gibi kamuoylarına yansıtıldı. Oysa aynı insan hakları kuruluşlarının, kendi ülkeleri aleyhinde de kuvvetli eleştiriler içeren raporları vardı. Nedense onlar pek hatırlan-

madı, Batı Avrupa basınında ve kamuoyunda bunlar pek ön plana çıkarılmadı. Hatta Batılı siyaset adamları, kendi ülkeleriyle ilgili eleştirel raporlar yayınlanınca, bu raporları yayınlayan örgütleri küçümseyici beyanlarda bulundular.

Türkiye aleyhindeki kampanyaların, zaman zaman Atlantik'in ötesinde de yansımaları oldu. Bazı lobiler, Türkiye aleyhtarı yayınlarda bulunmayı başlıca görev haline getirdiler. Avrupa'daki radikal örgütler, bu kampanyalardan, Türkiye'nin görünümünün zedelenmesinden en çok yararlanan kuruluşlar oldu. Bunlar, bir yandan Batı ülkelerinin kamuoyunda kendi propagandalarını dilediklerini gibi yaptılar, bir yandan da, siyasi mülteci adı altında iki yüz binden fazla Türk vatandaşını yasadışı yollardan Batı Avrupa ülkelerine getirmeyi başardılar.

Türkiye'ye yönelik eleştirilerin tümünü gerçekdışı saymak mümkün değil. Özellikle terörist faaliyetlerle yoğun biçimde mücadele edilen yıllarda Türkiye'de insan hakları alanında bazı önemli ihlaller olduğunu inkâr etmek doğru olmaz. Bunları dile getiren Avrupalıların tümünü Türkiye karşıtı saymak da yanlış olur. Amâ mesele bundan ibaret değil. Madalyonun öbür yüzünde, başka amaçlarla Türkiye'yi Avrupa'dan dışlamak isteyenler, ülkemizdeki durumla ilgili her olayı abartarak, hatta bazen olmamış olayları olmuş gibi göstererek Türkiye'nin itibarını zedeleyecek şekilde istismar edenler var. O bakımdan bütün bu iddiaları ve eleştirileri serinkanlılıkla karşılamak, doğruyu yanlıştan, haklıyı haksızdan ayırt etmek gerekiyor. Bir yandan haksız ve abartmalı iddialara cevap verilirken bir yandan da Türkiye'yi Batı'dan uzaklaştırmak isteyenlerin oyunlarına gelmemeye çalışılmalıdır. Türkiye'yi haksız yere suçlamaya çalışanların esas amacının Türkiye'yi yalnız bırakmak veya Avrupa'dan başka seçeneklere yönlendirmek olduğu anlaşılmalıdır. Bizim temel amacımızın ise Batı'yla bütünleşmek olduğu unutulmamalıdır.

Birinci Dünya Savaşı'nı izleyen yıllarda, bazı Batı ülkeleriyle yapılan kanlı savaşlardan kısa bir süre sonra, Atatürk'ün, Batı'yla bağları koparmanın hata olacağını söylediği hatırlanmalıdır. Atatürk, Türkiye'yi işgal etmeye yeltenen Yunanistan'a, savaş alanında gereken cevabı verdikten sonra, barış ve dostluk elini uzatmasını da

bilmişti. Türkiye, eski düşmanları olan diğer Batı ülkeleriyle de Lozan'dan sonra dostluk ilişkileri kurmuştu. Bu tecrübeleri yaşayan Türkiye'nin, şimdi, bazı eleştirilerden etkilenerek temel hedefini değiştirmesi düşünülemez.

Aslında Avrupa'da da Türkiye aleyhindeki bu davranışların haksızlığını, yersizliğini, abartmalı niteliğini fark edenler oldu. Ancak basındaki ezici çoğunluğun aksi yöndeki eğilimi ve yayınları nedeniyle onların sesi pek duyulmadı.

Bu kampanyaların Türkiye'de de etkileri görüldü. Yabancıların Türkiye'yi bu kadar çok eleştirmelerinin sadece Türkiye'nin kusurlarından kaynaklandığı izlenimi yayılmaya başladı. Türkiye'de özeleştirilerin dozu arttı. Yurtiçinden ve yurtdışından yapılan yoğun saldırıların karşısında, Türk kamuoyunda, özellikle aydınlar arasında bir suçluluk kompleksi oluşmaya başladı. Türkiye'de, hemen her şeyin kötüye gittiği izlenimi yayıldı. Atatürk'ün 1920'li ve 30'lu yıllarda gerçekleştirdiği ve dünya tarihinde örneği pek görülmeyen reformlarını unutup, "Türkiye'nin 20. yüzyılı ıskaladığını" iddia edenler çıktı.

Demokratik toplumlarda özeleştirinin çok yararlı olduğu, birçok alanda hatadan dönülmesine olanak sağladığı biliniyor. Ancak, yurdışındaki bazı siyasi güçlerin çeşitli amaçlarla yönelttikleri sürekli eleştirilerin tümünü doğru kabul ederek bir ülkenin sürekli bir suçluluk psikolojisi içine girmesi, yabancıların daima haklı, Türkiye'nin daima haksız olduğunun düşünülmesi, ülkeyi dış politikada savunmasız ve çaresiz bir duruma sokabilir. İşte, Türkiye'de AB'yle ilişkiler konusunda olsun Kıbrıs konusunda olsun son olarak da Irak Savaşı konusunda olsun, bazı çevrelerin sürekli olarak Türkiye'yi suçlayıcı, her olumsuzluktan Türkiye'yi sorumlu tutan yaklaşımlar benimsemeleri, bütün eleştiri oklarını Türkiye'ye yöneltmeleri, Türkiye'nin dış ilişkilerinde ciddi sıkıntı yarattı. Bazı sivil toplum örgütlerinin, hatta basının bir bölümünün sürekli biçimde yabancıların sözcüsü gibi hareket etmesi, toplumun geniş kesimlerince yadırgandı.

Batı'da, Kıbrıs harekâtından ve özellikle Türkiye'nin AB'ye tam üyelik müracaatından sonra başlayan ve hâlâ süren eleştiri kampanyaları, Türkiye'de tepkilere de yol açtı. Avrupa'nın, dini ve kül-

türel nedenlerle Türkiye'yi dışladığı düşüncesi halk arasında yaygınlaştı. Bu izlenim sadece muhafazakâr düşünce sahipleri arasında değil, Batı'yla bütünleşmeyi benimseyen laik düşünceli birçok kimse tarafından da paylaşıldı. Bu görüşler pek de temelsiz sayılamazdı. Geçen yüzyıllarda Avrupa'da Türkiye aleyhindeki, çoğu dini kökenli cereyanların varlığı biliniyor.

Türklerle ilgili önyargılar yüzyıllar öncesine dayanıyor. O zaman da Türkler, asılsız, abartılı iddialarla eleştirilmişlerdi. Örneğin Lord Kinross gibi çağdaş yazarlarca Hıristiyanlara gösterdiği hoşgörü nedeniyle övülen Fatih Sultan Mehmet, XVI. yüzyıl tarihçilerinden Adelphus tarafından, "Hıristiyanlığa son vermek isteyen bir Sultan" olarak nitelendiriliyordu.[8]

Protestanlığın kurucusu Martin Luther ise Türk ordusunu şeytanın ordusuna benzetiyordu. Ona göre, *"Türkler Allahın cezasıydı ve cezalandırılmalıydı"*. Martin Luther Türklerle ilgili bu düşüncelerini, *Türklere Karşı Savaş* (1528) ve *Türklere Karşı Duaya Çağrı* (1541) isimli iki kitapta toplamıştı. Bu düşünceler, yüzyıllarca Batı Avrupalı din ve devlet adamlarına hâkim oldu. Örneğin, Kardinal Newmann, 1854 yılında, Katolik Kilisesi'nin Türkler hakkındaki görüşlerini şöyle açıklıyordu:

"Vizigotlardan Sarazenlere kadar, Hıristiyanlık diniyle temasa geçen bütün ırklar, kavimler, er geç Hıristiyanlığı kabul etmişlerdir. Bu genel kuralın tek istisnası Türklerdir. Hıristiyanlığı kabul etmek şöyle dursun, Hıristiyanlığı ortadan kaldırmaya çalışmışlar; tarih sahnesine çıktıkları 1048 yılından beri Hıristiyan (haçlı) düşmanlığının öncüsü, sözcüsü, simgesi olmuşlardır. Bu yüzden Türkler, Katolik Kilisesi'nin (Vatikan Devleti) XI- XVIII. yüzyıllar arasındaki en önemli sorunu, düşmanı olarak görülmüştür. Hatta, Papalık devletinin son 1000 yılı Türklerle savaşarak geçmiştir de denebilir... Türklerin savaş gücünü inkâr etmiyorum, ama işte bu güç, onları imanın ve uygarlığın amansız düşmanı yapıyor. Onun için Türklerle savaşmak, onları yok etmek zorundayız."

Türk Kimliği isimli eserinde bu görüşleri nakleden Profesör Bozkurt Güvenç, Duroselle'e de atıfta bulunarak, onun bu ko-

8 Lord Kinross, *The Ottoman Centuries*, New York, 1977, s. 115.

nudaki düşüncelerini şöyle özetliyor: *"Hıristiyanlığın gerileyişine, Batılı ulusların laikleşmesi sürecine paralel olarak, Avrupa, Türkleri belki yine de kabul edebilirdi. Ama, Avrupa'daki laik ve milliyetçi akımlar anlaşılamaz, kolay savunulamaz gerekçelerle kilisenin geleneksel değerleriyle önyargılarına aynen sahip çıktılar."*[9]

Türklere karşı bu önyargılar kuşaktan kuşağa bugünlere kadar gelmiş. Bugün birçok Batı ülkesinin okul kitaplarında böyle önyargılara rastlamak mümkün. Türklere, Türkiye'ye karşı beslenen bu olumsuz düşüncelerin arkasında ne yatıyor? Sadece yüzyıllar öncesinde kalmış savaşların izleri mi? Fromkin, Türklerin Kurtuluş Savaşı'nda görünürde Yunan ordusuyla, ama aslında bütün Batı'yla savaştığını yazıyor. Bu sözleri nakleden Prof. Güvenç de, *"Batı dünyasının Türk milliyetçilik hareketinin başarıya ulaşmasını önleyemediğini, yenik düştüğü Türkleri de bu yüzden bağışlayamadığını"* söylüyor.

İngiliz Başbakanı Lloyd George'un Birinci Dünya Savaşı'ndan sonra Osmanlı Türkleri hakkında söylediği şu sözler, o tarihlerde Türkler aleyhindeki ruh halini yansıtması bakımından dikkat çekicidir: *"...Avrupa'da Asya'da veya Afrika'da Osmanlı egemenliğinin yerleştiği hiçbir ülke yoktur ki, refahı azalmasın, kültür düzeyi düşmesin... Hıristiyan Avrupası'nda da, Suriye, Arabistan ve Afrika'daki Müslüman ülkelerde de Osmanlı Türk'ün yaptığı tek şey, istila ettiği ülkeleri tahrip etmektir."* İngiliz Dışişleri Bakanı Lloyd George da *"Avrupa'nın hayatını zehirleyen bu yılanın boğazının kesilmesi"* gereğinden söz etmiş ve İstanbul'u *"Doğunun her türlü günahkârlığının merkezi"* olarak göstermiştir.[10] İşte İsmet Paşa'nın Lozan'daki siyasi rakibi, bu düşüncenin sahibi olan Lord Curzon'du.

Türkler aleyhindeki bu düşünceler son yıllara kadar devam etmiştir. Yukarıda da değinildiği gibi, 4 Mart 1997 tarihinde Brüksel'de düzenlenen Hıristiyan Demokrat Partileri genel başkanlarının toplantısından sonra bir açıklama yapan Belçika eski Başbakanı Martens, *"Türkiye hiçbir zaman AB'ye üye olmamalıdır, çünkü AB bir uygarlık projesidir,"* demişti.

---

9 Güvenç, Bozkurt, *Türk Kimliği*, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1995, s. 293-294.
10 McCarthy, a.g.e., s. 121.

Hıristiyan dünyasının bir kesiminin yüzyıllardır savunduğu Türk karşıtı düşünceler bugün de halen mevcut. Nitekim, Ocak 2003 tarihinde Yunanistan Kilisesi Başpiskoposu Hristodulou, Atina'da düzenlediği bir pazar ayininde yaptığı konuşmada, *"Türkiye'nin Avrupa'daki varlığının sadece barbarlık, kan ve yağmalama şeklinde olduğunu, Türkiye'nin artık silah zoruyla değil, nüfus çokluğundan ve bazılarının daha çok kâr sağlamayı amaçladığı pazarından yararlanarak Avrupa'ya girmeyi amaçladığını"* ileri sürmüştü. Hristodulou aynı konuşmasında, *"Türkiye gerçek bir Avrupa ülkesi mi ki böyle bir istekte bulunabiliyor? Birçok kişi, Türkiye'nin XVI. yüzyıldan beri Avrupa'da varlığını hissettirdiğini söylüyor. Ancak tarih gösteriyor ki, bu varlık kültürel olarak değil, barbarlığa, yağmalamalara ve kana bulanmış bir şekildedir. Gerçekler, Türkiye'nin AB üyesi olmaması gerektiğini göstermektedir. Çünkü Türkiye'nin Avrupa kültürüne verecek hiçbir şeyi yoktur, daha önce de olmadığı gibi,"* demişti.

Ne yazık ki, bu gibi demeçler, Türkiye'nin aslında dini nedenlerle Avrupa'dan dışlandığına inananlara koz veriyor.

Türkler hakkındaki olumsuz değer yargılarının, her fırsatta Türkleri suçlamayı bir refleks haline getiren yaklaşımların kökeni nedir? Tarihçi Cahen, bunu şöyle açıklıyor:

"Osmanlı İmparatorluğu, Hıristiyan Batı dünyasıyla uzun yüzyıllar boyunca savaş halinde bulunduğu için Türk'e ait her şey, önceden ve tartışmasız olarak geri, kötü, sorunlu ve despotik olarak suçlanmış ve yargılanmıştır."

Daha da ilginci, Batı ülkelerinde Türkiye'yle ilgili bu olumsuz değer yargılarının sorumluluğunun da Türklere yüklenmek istenmesidir. Bu yaklaşım en açık biçimde Almanca yayınlanan *Yeni Önyargılar Sözlüğü*'nde yer alıyor: *"Türklerle ilgili önyargılardan bizzat Türkler sorumludur."*[11]

Bu gibi düşüncelerin Avrupa'nın bütün siyasi liderlerinin bugünkü yaklaşımlarının altındaki gerçek duyguları yansıttığını kanıtlamak zor. Ama yüzyıllardan beri Avrupa'ya yerleşmiş olan Türk karşıtı düşüncelerin tamamen silindiğini, bugünkü Avrupalı

11 Güvenç, a.g.e., s. 325.

devlet adamlarının bu düşüncelerden hiç etkilenmediklerini söylemek de gerçekçi olmaz. Dinler arasındaki düşmanlık duyguları, geçen yüzyıllarda büyük felaketlere yol açmıştı. Ancak daha da büyük felaketler, Birinci ve İkinci Dünya savaşlarında aynı dine mensup milletlerin çatışması sırasında yaşanmıştı. Bu tecrübelerden sonra sağduyulu insanların din farklılığı, kültür farklılığı, hatta milliyet farklılığı gibi gerekçelerle yeni çatışma tohumları atmaları beklenebilir mi?

Aralık 1997'de Lüksemburg'da yapılan AB Zirvesi'nde alınan karar, AB ülkelerinin, üyelik sürecinde Orta ve Doğu Avrupa ülkelerine öncelik verdiğini kanıtladı. Türkiye o tarihte bu sürecin dışında bırakıldı. Zirve, Güney Kıbrıs Rum Yönetimi'yle de üyelik müzakerelerine başlama kararı aldı. Türkiye bu kararın hukuka ve uluslararası antlaşmalara aykırı olduğunu ve Kıbrıs sorununun çözümüne zarar vereceğini söyledi. Ancak Rumların üyeliğinin engellenmesinin Türkiye'nin en öncelikli siyasi hedeflerinden biri olarak kabul edildiğini ve sorumluluk taşıyan siyaset adamlarının bunun için büyük bir mücadele verdiklerini söylemek de mümkün değil. Lüksemburg kararının Türkiye açısından olumsuz yönde çıkması engellenemedi. Türkiye'nin o tarihte üyelik sürecinin dışında bırakılması kararının en ilginç yanlarından biri, bunun sorumluluğunun da Türkiye'ye ait olduğunun ileri sürülmesiydi. Yani Türkiye, hem uygarlık farkı gibi düşüncelerle AB'ye tam üyelik sürecinden dışlanacak hem de bunun sorumlusu olacak. Açıklanan gerekçenin özü de şu: *"Türkiye'nin ekonomik koşulları, bu sürece başlamaya elverişli değildir. Türk demokrasisinin diğer adaylara nazaran eksikleri vardır. Türkiye'nin insan hakları alanında da eksikleri vardır. Türkiye'nin bazı komşu ülkeleriyle sorunları vardır."*

Resmi belgelerde açıklanmayıp da basın toplantılarında ifade edilen bir endişe de, tam üyelik halinde Türkiye'nin serbest dolaşım hakkına sahip olacağıydı. Yedi yıl öncesine kadar Avrupa'ya düşman sayılan ülkelerin şimdi Türkiye'ye tercih edilmeleri, Türkiye'ye nazaran öncelik almaları, üstelik bunun sorumluluğunun da Türkiye'ye yüklenmek istenmesi, Türk kamuoyunda ve siyasi çevrelerinde kuvvetli tepkilere yol açtı. Türkiye Cumhurbaşkanı, Türk halkının bu karardan incindiğini söyledi.

1997 Lüksemburg Zirvesi'nden sonra Türkiye-AB ilişkilerinde uzunca süre devam eden bir soğukluk dönemi yaşandı. İki yıl süreyle Türkiye, Kıbrıs meselesini AB yetkilileriyle görüşmeyi reddetti. AB içinde de Lüksemburg'da alınan kararla Türkiye'yi dışlamanın bir hata olduğunu düşünenlerin sayısı arttı. En önemlisi Lüksemburg zirvesinde Türkiye hakkında olumsuz karar alınmasında etkili rol oynadığı anlaşılan Alman Hıristiyan Demokrat Partisi 1998 yılı sonunda yapılan seçimleri kaybederek 16 yıl süreyle sürdürdüğü iktidardan muhalefete geçti. Seçimleri kazanan Sosyal Demokrat-Yeşiller koalisyonu, Türkiye'nin AB üyeliğine Hıristiyan Demokratlar gibi katı bakmıyordu.

Almanya'daki bu siyaset değişikliğinin de etkisiyle 1999 Aralık ayında yapılan Helsinki Zirvesi'nde Türkiye'nin resmen AB'ye aday yapılması kabul edildi. Ancak, diğer bütün adaylarla kısa sürede tam üyelik müzakerelerine başlanması kararlaştırılmışken, sadece Türkiye'ye müzakere için tarih bir türlü verilmedi.

Son olarak, 2002 yılının Aralık ayında yapılan Kopenhag Zirvesi'nde Türkiye'ye ne zaman müzakere tarihinin verileceğinin 2004 yılının Aralık ayında yapılacak zirvede karara bağlanması kararlaştırıldı. Böylece Türkiye'nin müzakere süreci ileri bir tarihe bırakıldı. Oysa, Kopenhag Zirvesi'nde Romanya ve Bulgaristan hariç, Kıbrıs dahil bütün diğer adayların üyeliği kabul edildi. Bu ülkelerle üyelik antlaşmaları, 16 Nisan 2003 tarihinde Atina'da yapılan AB Zirvesi sırasında imzalandı. Romanya ve Bulgaristan'ın da 2007 yılında tam üye olmaları kararlaştırıldı. Kıbrıs'ın antlaşmalara aykırı olarak üye yapılması kararının arkasında, Yunanistan'ın AB içinde uyguladığı büyük baskıların etkisini görmemek mümkün değil. Gerçekten, Yunan Başbakanı Simitis ile Dışişleri Bakanı Papandreu, çeşitli vesilelerle yaptıkları açıklamalarla, Kıbrıs üye yapılmadığı takdirde, bütün Doğu Avrupa ülkelerinin üyeliklerini veto edeceklerini açıkladılar. Yunanistan'ın bu baskıları üzerine evvelce Kıbrıs sorunu çözülmeden bu ülkenin AB'ye üye olarak kabul edilmeyeceğini söyleyen devletler de tutumlarını değiştirerek Yunanistan'ın şantajına boyun eğdiler.

1999 Helsinki Zirvesi'nde alınan kararların Kıbrıs'la ilgili bölümünde, gelişmelere göre durumun ileride gözden geçirilece-

ği ifade edilmişti. 2002 yılındaki Kopenhag Zirvesi'yle eşzamanlı olarak ortaya atılan BM Genel Sekreteri Kofi Annan'ın adıyla anılan Kıbrıs Planının Türkler tarafından kabul edilmemesi, Türkiye aleyhinde bir koz olarak kullanıldı. Oysa, ne o tarihte Kıbrıs Rum Yönetimi'nin cumhurbaşkanı olan Klerides ne de 2003 yılının Şubat ayının sonundaki seçimlerde cumhurbaşkanı seçilen Papadopulos bu planı tam olarak kabul etmişlerdi. Aslında plan, büyük ölçüde Rumları tatmin edecek nitelikteydi. Ancak Rumlar, belki biraz da iç politika düşünceleriyle, belki de Türklere yapılacak baskılar sonucunda bu plandan daha da iyisini elde edebilecekleri ümidiyle planı açıkça kabul etmeye yanaşmadılar. Ama kusur yine Türk tarafında bulundu ve 14 Nisan 2003 tarihinde toplanan BM Güvenlik Konseyi, Kıbrıs Türk tarafını sorumlu sayan bir kararı kabul etti. Bir kere daha Rumlar kazançlı çıkmıştı. Aslında buna şaşmamak lazımdı. Çünkü uluslararası toplum, Kıbrıs meselesinin çözümünü arzu ettiğini söylüyordu ama bu çözüm Rumların istediği gibi olmalıydı. Nitekim Kofi Annan Planı, Kıbrıslı Türklerin can güvenliğinin teminatı olan iki kesimliliği tamamen ortadan kaldırıyor, adadaki Türk ve Yunan silahlı kuvvetlerinin sayısını azaltıp onları tamamen işlevsiz hale getiriyordu.

Plana göre yabancı silahlı kuvvetlerin görevi, sadece eğitim, malzeme ve teçhizatlarının bakımını yapmak ve törenlere katılmaktan ibaretti. Planın son şekli, Türkiye'nin AB'ye üye olduğu tarihte bütün bu birliklerin geri çekilmesini öngörüyordu. Yani Londra ve Zürih antlaşmalarını değiştiriyordu. Planın başka eksikleri, yanlışları da vardı ama özellikle iki kesimliliği ortadan kaldırması en önemli sakıncayı oluşturuyordu.

2002 yılının Aralık ayında Kopenhag Zirvesi'nde alınan kararın Türkiye açısından bir sakıncası da şuydu; 16 Nisan 2003'te AB'ye tam üyelik anlaşmasını imzaladıktan sonra Rumların üyeliğinin onay işlemleri 2004 yılının Mayıs ayında tamamlanacak ve Türkiye'nin üyelik tarihinin tartışılacağı 2004 yılının Aralık ayındaki zirvede, Kıbrıs Rumları, veto hakkına da sahip tam üye olarak yer alacaklardı. Yani, Türkiye'nin üyeliğinin kaderi, tanımadığı ve meşru saymadığı Kıbrıs Rum Hükümeti'nin onayına bağlı kalacaktı. Bir kere daha Türkler, Kıbrıs'ta çözümsüzlüğün sorumlu-

su olarak gösterilmiş, Türkiye'nin AB üyeliği sürecinin önüne yeni bir engel çıkarılmıştı.

Oysa Türk tarafı, makul ölçüde esneklik göstermeye hazırdı. KKTC Cumhurbaşkanı Rauf Denktaş, çeşitli uzlaşma önerileri sunmuştu. Ancak bu öneriler Rumlar tarafından kabul edilmedi. Son olarak 21 Nisan 2003 tarihinde Kıbrıs Türk Hükümeti aldığı cesaretli bir kararla, Türkler ile Rumların sınırlardan geçişini serbest bıraktı. On binlerce Rum, birkaç gün içinde kuzeye akın etti. Güneye de çok sayıda Türk günübirlik geçiş yaptı, ama hepsi geri döndü. Bazılarının tahminlerinin aksine, bu kararın sonucunda Kıbrıs Türk tarafı boşalmadı. Güneye geçip de orada kalmak isteyen olmadı. Bu karar, Kıbrıs'ta iki kesimlilik bozulmadan iki toplumun yan yana yaşayabileceğini, birbiriyle temas edebileceğini gösterdi. Rum tarafı bu geçişleri güçleştirici bazı önlemler almak istedi. Örneğin Rumların, sınır geçişlerinde pasaportlarını göstermemelerini telkin etti. Ama bunu dinleyen olmadı. On binlerce Rum, pasaportlarını damgalatarak kuzeye geçti. Rum Yönetimi başka engeller de koymaya çalıştı ama bunların bir etkisi olmadı. Bu karar, hiçbir dış baskı ve etki olmadan Kıbrıs'ta bazı adımların atılabileceğini gösterdi. Türk tarafı aleyhindeki propagandaları boşa çıkardı. Ama AB'nin Kıbrıs'a bakışı değişmedi, Türkiye'ye bakışı değişmedi. Aynı mesafeli tutum, aynı engeller devam etti. Bu gelişmelerle eşzamanlı olarak Hollandalı Parlamenter Arie Oostlander'in Avrupa Parlamentosu'na sunduğu Türkiye raporunda, diğer haksız eleştirilerin yanı sıra Kemalizm, Türkiye'nin AB üyeliği önündeki engel gibi gösterildi. Sonra rapordan, Kemalizm'e atıfta bulunulan bölüm çıkarıldı, rapor bazı değişikliklerle kabul edildi ama bu rapor Türk ordusuna yönelik yersiz eleştiriler ve benzeri abartmalı ifadeler içerdiği için objektif ve yapıcı bir metin haline dönüştürülemedi.

Yukarıda da belirtildiği gibi, 2002 Aralık ayında yapılan Kopenhag Zirvesi'nde, Danimarka Başbakanı ile Dışişleri Bakanı arasında yapılan görüşmelerin bantları daha sonra televizyonlarda yayınlandı. O görüşmelerde Dışişleri Bakanı Per Stig Müller'in, Almanların Türkiye'nin AB üyeliğini unutturmaya çalıştıklarını, 2004 Aralık ayında yapılacak zirvede de başka bahaneler bulacaklarını söylediği

ortaya çıktı. Daha sonra yalanlamalar oldu ama Danimarkalıların dürüstlüğünü bilenler, bu sözlerin gerçekdışı olabileceğine inanmadılar. Zaten konuşmalar bantlarla belgelenmişti!

Türkiye aleyhindeki bütün bu eğilimlerin, yaklaşımların altında ne yatıyor? Bu sorunun cevabını bulabilmek için kapsamlı bir araştırma gerekiyor.

Türkiye'yle ilgili olarak yıllardan beri Batı kamuoyuna yansıtılan ve daha sonra Batılı siyasi çevrelerce de benimsenen bu olumsuz yaklaşımların, kuşkuların, abartmalı eleştirilerin gerçek nedenleri nedir? Türkiye'nin dünyadaki ve Avrupa'daki yeri neresidir? Endişe konusu olarak zikredilen nüfusu kaçtır, gelişme hızı ve en önemlisi yapısı ve özellikleri nelerdir? Ekonomik gücü ve ekonomisinin gelişme seyri nedir? Coğrafi konumu, stratejik özellikleri nelerdir? Savunma gücü ve Batı savunmasına katkısı nedir? Siyasi alanda Türkiye nasıl bir evrim göstermiş? Batılılaşma çabaları nasıl gelişmiş? Türkiye, milli iradenin üstünlüğünü ne zaman benimsemiş? Bütün bu evrimlerden geçerken Batılı ülkeler ne durumdaymış? Onların siyasal yaşamında ne gibi gelişmeler olmuş? Hoşgörü ve insan hakları gibi alanlarda Türklerin gelenekleri, tecrübeleri nedir? Bugün Türkiye'yi eleştiren ülkelerin bu alandaki geçmişi nasıldır? Objektif ölçülerle bakıldığında, bugün Türkiye'de ve Batı ülkelerinde bütün bu alanlarda durum nedir? Bu sorulara tarafsız bir yaklaşımla cevap verilmesi halinde, Türkiye aleyhindeki bazı eleştirilerin gerçekleri ne ölçüde yansıttığı da saptanabilir.

Son yıllarda dünyada meydana gelen hızlı gelişmelere, küreselleşme çabalarına rağmen değişmeyen bazı şeyler de var. Bunlardan biri de uluslararası ilişkilerin esas unsurunu ulusal devletlerin oluşturmasıdır. Küreselleşmeye öncülük eden ABD'nin Dışişleri Bakanlığı tarafından yayınlanan derginin adı bile *Ulusal Çıkarlar*'dır. Bütün ülkelerin her şeyden önce ulusal çıkarlarını korumaya çalıştıkları bir gerçek. Her zaman açıkça söylenmese de devletler arasındaki çıkar çatışmaları sürüyor.

Devletler kendi çıkarlarını korumak için çaba gösterirken bazen başkalarının çıkarlarına da zarar verebiliyorlar. O bakımdan bugün çıkar çatışmalarının ortadan kalktığını savunmak mümkün

değil. Devletler, özellikle İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra, uluslararası hukuka uymaya daha fazla özen gösteriyorlardı. Artık daha önceki dönemlerde olduğu gibi güçlü olmak, haklı olmaya veya kendini haklı saymaya yetmiyordu. Artık, haklı olduğunu dünya kamuoyu önünde kanıtlama zorunluluğu vardı. Devletler, siyaset adamları, kitle iletişim araçlarıyla toplumları etkilemeye çalışıyorlardı. Toplumları etkileyebilecek yazarların, düşünürlerin desteğini kazanmaya çaba gösteriyorlardı. Ancak, bütün bunlar, Amerika'nın ve İngiltere'nin 20 Mart 2003 tarihinde Irak'a yönelik askeri harekâtıyla büyük ölçüde geçersiz kaldı. Zira bu iki devlet, BM Güvenlik Konseyi'nden askeri müdahaleye imkân tanıyacak bir karar çıkartamayınca, uluslararası hukukun temel kurallarını bir tarafa bırakarak Irak'a savaş açmaya karar verdiler. Dünyanın çeşitli ülkelerindeki milyonlarca insanın savaş karşıtı protestoları bile onları durdurmaya yetmedi.

Bu davranışın temelinde yatan, Amerika ve İngiltere'nin ulusal çıkarlarını koruma arzusuydu. Birçok yazar ve devlet adamı, bu harekâtın esas sebebinin Irak'ın petrol kaynaklarını denetim altına almak olduğunu belirttiler. Bazıları, Irak harekâtının Amerika'nın bölgedeki daha geniş kapsamlı stratejik hedeflerinin bir parçası olduğunu söylediler. İsrail'in güvenlik çıkarlarının korunmasının amaçlandığını söyleyenler de oldu.

Irak operasyonu, özellikle büyük devletlerin, kendi çıkarları uğruna müttefiklerinin en haklı, en meşru ve en mantıklı tezlerini bile göz ardı edebileceklerini gösterdi. Bu nedenle ABD ile Fransa ve Almanya'nın ilişkileri bozuldu. ABD, bu önemli müttefiklerinin görüşlerini dikkate almadı. O bakımdan şunu kabul etmek gerekir ki, yabancı devletlerin bir ülkenin görüşlerini, tezlerini benimsememeleri, her zaman o görüş ve tezlerin yanlış olduğu veya iyi anlatılamadığı anlamına gelmiyor. Daha çok, söz konusu tezlerin kabulünün o devletin çıkarlarına uymadığını gösteriyor.

Türkiye'nin de belirli konularda her zaman destek bulamamasının nedenlerini burada aramak gerek. Türkiye'nin, kendini aşırı ölçüde eleştirmesi, tezlerini başkalarına yeterince anlatamadığından yakınarak suçluluk psikolojisine kapılıp özeleştiri yapmaya yönelmesi, Türkiye'nin müzakere gücünü zayıflatmaktan başka işe

yaramıyor. Çünkü, bu yaklaşım sürdürüldüğü takdirde, sorumluluk, kendi çıkarları gereği Türkiye'nin tezlerini kabul etmeyenlerde değil, "tezlerini yeterince anlatamayan" Türkiye'de sayılıyor. Sanki bütün yabancılar, Türkiye'nin görüşlerini, kanıtlarını tam olarak öğrenseler, onları hemen kabul edecek kadar tarafsız, adil ve insaflılarmış gibi bir izlenim yaratılmak isteniyor. Oysa uluslararası ilişkilerin gerçeği bu değil.

1994 yılında Türkiye Dışişleri Bakanı Mümtaz Soysal Almanya'ya yaptığı resmi bir ziyaret sırasında, gazetecilerin de bulunduğu bir resmi yemekte şunları söylemişti: "*Biz öyle bir izlenim alıyoruz ki, sanki Türkiye kendisinden beklenen bütün koşulları yerine getirse de Avrupa Birliği'ne alınmayacak. Çünkü, belki de Türkiye'nin Avrupa Birliği'ne alınmaması için, açıkça ifade edilmeyen, açıkça söylenmekten çekinilen, utanılan bazı nedenler var.*"

Türkiye açısından önemli olan, milli menfaatlerine uygun politikaları saptaması ve bu politikaları kararlılıkla savunmasıdır. Elbette ki Türkiye, dünyada tek başına yaşamıyor. Başka ülkelerin de görüşlerini ve çıkarlarını göz önünde bulundurmak zorunda. Ama özellikleri olan bir coğrafyada yaşıyor. Tarihten gelen birikimleri var. Daha da önemlisi ekonomik, siyasi ve askeri alanlarda dikkate alınması gereken bir gücü var. Mesele, bu gücü, Atatürk'ün temellerini attığı barışçı politikalarla, Türkiye'nin milli menfaatlerinin gerektirdiği doğrultuda kullanabilmek. Dostlukları geliştirerek, yeni dostluklar kurmaya çalışarak... Başka ülkelerin beğenisini kazanmayı temel amaç sayarak değil. Başkalarının görüşlerini dinlemek, onların deneyimlerinden yararlanmak ne kadar önemliyse, onların değer yargılarını, beğenilerini, Türkiye'nin temel çıkarlarının ışığında değerlendirmeden, en önemli rehber saymak da o kadar yanlıştır.

Türkiye bu konuda, Irak savaşı öncesinde önemli bir sınavdan geçti. Amerikan kara kuvvetlerine Türkiye üzerinden bir cephe açılması için hükümetin Meclis'e sunduğu tezkere yeterli oyu alamadı ve reddedildi. Böylelikle TBMM, Atatürk'ün barış politikasına sahip çıktığını ve dış baskılara karşı direnme gücüne sahip olduğunu kanıtlamış oldu.

Bütün bu konuları ve yukarıda sıralanan soruları incelerken

Türkiye'yi başka ülkelerle kıyaslamak, objektif verilerle karşılaştırmalar yapmak gerekiyor. Bu karşılaştırmaları yapanlardan bazılarının, ülkeleri, kültürleri, uygarlıkları yakınlaştırıcı ortak noktalar aramak yerine onları birbirine zıt, uzlaşmaz kutuplar içinde gösterme eğiliminde oldukları, "uygarlıkların çatışması" kuramları ürettikleri görüldü. Bu bakımdan karşılaştırmaları, hiçbir önyargı taşımadan, hiçbir devleti, kültürü, uygarlığı hedef almadan, insanlığın ortak değerlerini ön plana çıkaran bir yaklaşımla yapmak özel bir önem taşıyor.

Türkiye'yi başka ülkelerle karşılaştıran bazı yabancı politikacı, uzman ve gazetecilerin, zaman zaman bilgileri, verileri ve istatistikleri, daha çok belirli görüşleri, önyargıları kanıtlamak istercesine kullandıkları görülüyor. Bunların bir bölümü Türkiye'nin eksikliklerini, hatalı buldukları yönlerini ön plana çıkarmaya özen gösteriyorlar. Böylece, belki de özellikle son zamanlarda alınan Türkiye'yi eleştirici, Avrupa'dan dışlayıcı kararlara haklılık kazandırmak isteniyor.

Kuşkusuz Türkiye'nin de eksikleri, yanlışları vardır, diğer ülkelerin olduğu gibi... Başka ülkelerin, belirli alanlarda, Türkiye'den daha ileri yönlerinin olduğunu da kabul etmek gerekir. Ama Türkiye'nin ileri, başarılı, üstün olduğu tarafları görmeden, Türkiye'nin hakkını teslim etmeden, hatta Türkiye'nin bazı alanlardaki eksikleri nin sebeplerini araştırmadan yapılacak değerlendirmelerin objektif sayılması mümkün değil. Bu, ekonomik alanda olduğu kadar, siyasal alanda yapılacak değerlendirmeler için de geçerlidir. Türkiye nasıl bazı alanlarda başka devletlerin daha üstün, daha başarılı olduklarını kabul etmekte sıkıntı duymuyorsa, bundan komplekse kapılmıyorsa, başkalarının da Türkiye'nin üstün, başarılı olduğu tarafları içlerine sindirmeleri gerekiyor.

Bugünkü dünya koşullarında hiç kimse, başka devletleri küçümseyerek, onların ekonomik alandaki başarılarını, demokrasi sürecinde elde ettikleri kazanımları, kültürel değerlerini ve uygarlık âlemindeki yerlerini görmezlikten gelerek dünya kamuoyunu sürekli olarak yanıltamaz. Bugünkü bilgi dünyasında halkları sürekli olarak yanıltmak, önyargıların esiri yapmak mümkün değildir.

Bu çalışmada, bilgi, veri ve istatistikler kullanılırken Türkiye'nin bazı eksikleri belirtilecek ama sağladığı kazanımlar, elde ettiği başarılı sonuçlar da vurgulanacak. Böylece zaman zaman önyargılardan kaynaklanan olumsuz yaklaşımlarla yaratılmak istenen yanıltıcı izlenimlerin düzeltilmesine çalışılacak.

Türkiye ve Dünya

Türkler, yüzyıllardan beri dünyada iz bırakan kültürlerden birine sahiptir. Daha önceki Türk devletleri bir yana bırakılsa bile, Osmanlı İmparatorluğu'nun kuruluşundan bu yana 700 yıl geçti. Türkiye'nin zengin bir devlet tecrübesi var. Amerika kıtası keşfedildiğinde, Osmanlı Devleti 192 yaşındaydı. Yüzyıllardır Türkiye'nin yetiştirdiği devlet adamları dünyada ün kazanmışlar. Türkler dünya çapında zaferlere imza atan komutanlar yetiştirmiş. Dünyanın sayılı üç-dört devletinden biri olduğu dönemler de olmuş, zorluklarla karşılaştığı, yenilgiler aldığı zamanlar da. Diğer devletlerin hayatında olduğu gibi... Ama hiçbir dönemde Türkiye, kendini küçük bir devlet gibi görmemiş. Devleti ilgilendiren kararları kendi özgür iradesiyle almış. Yabancıların baskılarını kabul etmemiş. Bunu kabul etmeye yanaşan devlet yöneticileri olduğunda da millet onları tarihin derinliklerinde bırakıp, yeni, çağdaş bir cumhuriyet kurarak egemenliğini korkusuzca savunanların yanında yer almış.

Türklerin bu özelliğinin, hem Türkiye'yi yönetenler hem de Türkiye'ye baskıyla, zorlamayla bazı çözümler kabul ettirmeye çalışanlar tarafından çok iyi bilinmesi lazım. Özellikle 2002 yılının sonlarında BM Genel Sekreteri Kofi Annan'ın imzasıyla Kıbrıs için hazırlanan bir çözüm planını Türk tarafına zorla kabul ettirmek isteyenler, KKTC cumhurbaşkanının ve KKTC Hükümeti'nin kararlı direnişiyle karşılaşmışlardır. Basının bir bölümünün ve bazı siyasi çevrelerin bu baskılara boyun eğme eğilimine girdikleri bir dönemde, Türkiye Büyük Millet Meclisi 6 Mart 2003 tarihinde oybirliğiyle aldığı kararla, Türklerin baskılara direnme geleneğini bir kere daha kanıtlamıştır. Aynı şekilde, Amerikan-İngiliz koalisyonunca Irak'a yönelik olarak gerçekleştirilen askeri operasyonda,

Amerikan askerlerinin Türk topraklarını kullanarak cephe açması girişimi de, gene TBMM tarafından 1 Mart 2003 tarihinde engellenmiştir.

Türkler, bu son gelişmelerin de gösterdiği gibi milli gururlarına, milli değerlerine, kültürlerine, geleneklerine hep sahip çıkmıştır.

Bugün dünya milletlerinin ortak evi sayılan New York'taki Birleşmiş Milletler binasının önünde, 185 milletin bayrağı dalgalanıyor. İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra 51 ülkeyle kurulan Birleşmiş Milletler, daha sonraki yıllardaki katılımlarla bu sayıya ulaşmış. Başlangıçta Kıta Çin'i gibi dünyanın en büyük devleti, bazı siyasal nedenlerle bu örgütün dışında bırakılmıştı. Bugün de İsviçre gibi, Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti gibi devlet olmanın bütün özelliklerini taşıdıkları halde farklı nedenlerden bu örgüte üye olmayan veya olamayanlar da var. Onlarla birlikte dünya devletlerinin toplam sayısının 200 civarında olduğunu kabul etmek gerek. Bunların bazıları, bağımsızlıklarına yeni kavuşmuş, toprakları çok küçük veya nüfusları birkaç yüz bini geçmeyen devletler.

Dünya ülkelerini karşılaştırırken coğrafi özellikler, nüfus, ekonomik özellikler gibi hesaplanabilir unsurları birlikte değerlendirmekte yarar var. Bunun yanında devletleri, milletleri kıyaslarken sayılarla ölçülemeyecek, anlatılamayacak özellikleri de dikkate almak gerek. Ülkelerin siyasal yapısı bunlardan biri. Liberal ekonominin kurallarının serbestçe işlediği ülkeleri, devlet kontrolündeki ekonomilerle karşılaştırmak kolay değil. Diğer bir unsur, milletlerin tarihten, geleneklerinden, ulusal duygularından, inançlarından gelen özellikleri. Geniş anlamıyla milletlerin niteliklerini de dikkate almak gerekiyor. Özellikle başka ülkelerin eksik gördükleri taraflarını eleştirenlerin, bu unsurları, milletlerin yazılı olmayan bu değerlerini, duygu, düşünce, inanç, azim, milli gurur, fedakârlıklara katlanma gücü, başka kültürlerle bir arada yaşama alışkanlığı gibi niteliklerini de göz önünde bulundurmaları lazım. Bazı yazarlar bu unsurları dikkate alarak "milletlerin ruhu" kavramını kullanmış ve her milletin sayılarla ölçülemeyecek özelliklerini ve niteliklerini ön plana çıkaran değerlendirmeler yapmışlar.

Dünyanın ve Türkiye'nin coğrafi konumuna bakılınca, şu tablo görülüyor: Antarktika gibi insanların sürekli yaşamadığı bir kıta

hesaba katılmaz ise, dünya devletlerinin toplam yüzölçümü 134 milyon km^2. Türkiye, 780.000 km^2'lik alanıyla dünyada 36. sırada yer alıyor. Türkiye'nin kapladığı alan, bütün dünya topraklarının % 0,65'i. Dünya'nın en geniş topraklara sahip ülkesi Rusya. 17 milyon km^2 arazisiyle Türkiye'nin yaklaşık 21 katı büyüklükte. Çin, Kanada, ABD gibi ülkelerin her birinin yüzölçümü 9 milyon km^2'den fazla. Onları, 7,7 milyon km^2 ile Avustralya izliyor.

Toprakları Türkiye'den büyük 35 ülke var. Ancak yüzölçümü Türkiye'den büyük olan ülkelerin çoğunun nüfusu Türkiye'den az. Örneğin, toprakları 800.000 km^2'den fazla olan Namibya'nın nüfusu sadece 1,7 milyondan ibaret, bir milyon km^2'yi aşan Moritanya'da ise sadece 2,4 milyon kişi yaşıyor.

Dünya nüfus sıralamasında Türkiye 17. sırada geliyor. Yapılan araştırmalara göre 2020 yılında Türkiye'nin nüfusu yaklaşık 80 milyon olacak ama dünya ülkeleri arasında 18. sıraya gerileyecek.

Hem toprakları Türkiye'den büyük hem de nüfusu fazla olan ülkelerin sayısı 11'den ibaret: ABD, Brezilya, Çin, Endonezya, Hindistan, İran, Meksika, Mısır, Nijerya, Pakistan ve Rusya.

Bunların yanında toprakları Türkiye'den küçük olmakla birlikte nüfusları daha fazla olan beş ülke var: Almanya, Bangladeş, Filipinler, Japonya ve Vietnam.

2002 yılı sonunda 6,3 milyara ulaşan dünya nüfusunun % 1,1'ini Türk vatandaşları oluşturuyor. 69 milyonluk Türkiye nüfusuna, yurtdışında yaşayan dört milyon Türk vatandaşı da eklenirse 73 milyonluk bir sayıya ulaşılıyor.

Ülkelerin topraklarının büyüklüğünü ve nüfuslarını karşılaştırırken ekonomik durumlarını da göz önünde bulundurmak gerek. Toprakları Türkiye'den büyük ülkeler arasında, kişi başına milli geliri de, satın alma gücü paritesine (SAGP-PPP) göre Türkiye'den büyük olan sadece yedi ülke var: ABD, Arjantin, Avustralya, Kanada, Meksika, Suudi Arabistan ve Güney Afrika. Toprakları Türkiye'den küçük fakat nüfusları Türkiye'den büyük ülkelerin içinde, kişi başına milli geliri Türkiye'den yüksek olan iki ülke daha var: Almanya ve Japonya. Nüfusu, 50 milyonun üzerinde olan diğer ülkeler de dikkate alınacak olursa bu listeye Fransa, İngiltere, İtalya ve Tayland'ı da eklemek gerekir.

Bu değerlendirmeye göre yüzölçümü veya nüfusu Türkiye'den büyük ülkeler arasında kişi başına milli geliri de Türkiye'den fazla olan toplam dokuz ülke bulunuyor. Nüfusu 50 milyonun üzerindeki ülkeler de hesaba katıldığında ise Türkiye, dünyada 13. sırada geliyor.

Yüzölçümleri ve nüfusları dikkate alınmadan yapılacak ekonomik karşılaştırmalar farklı sonuçlar çıkarabilir. Ama bu kıyaslamalar yanıltıcı izlenimler de doğurabilir. Hiçbir kayıt, sınırlama, ölçü koymadan kıyaslama yapılırsa Türkiye'nin dünya devletleri arasındaki gerçek durumu yansıtılamaz.

Bu takdirde, ne ekonomik ne de diğer açılardan Türkiye'yle kıyaslanabilecek olan, toprakları veya toplam nüfusları çok küçük, dolayısıyla toplam gayri safi milli hasılaları da dünya ölçeğinde anlam ifade etmeyecek kadar az olan Seyşel Adaları, Barbados, Trinidad Tobago, Mauritius gibi bazı devletlerin Türkiye'nin önüne geçtiği görülür.

Uluslararası kuruluşlar, adil ve objektif karşılaştırmalar yapabilmek için piyasa fiyatı yerine satın alma gücü paritesi (SAGP -PPP) kavramı kullanıyorlar. OECD'nin bu ölçüye göre düzenlenmiş istatistikleri var. Dünyanın çeşitli ülkelerinde belirli bir malın veya hizmetin dolar bazında fiyatı farklı olduğundan, aynı miktarda dolarla hangi ülkede ne miktarda mal veya hizmet alınabileceği dikkate alınarak bu hesaplama yapılıyor. OECD'nin 1998 yılı başında yaptığı mukayeseli fiyat analizlerine göre, tüketici fiyatları kıyaslamasında Türkiye'de fiyatlar Japonya'nın % 36'sı, ABD'nin % 55'i, Almanya, İngiltere ve Fransa'nın % 48'i, Yunanistan'ın % 61'i ve İspanya'nın % 63'ü düzeyinde.

Devletlerin gerçek ekonomik gücünü saptayabilmek için toplam milli gelirlerini dikkate almak uygun olur. Kişi başına milli gelir rakamları da bir ülkede yaşayanların refah düzeylerini yansıtması açısından önem taşıyor.

Birleşmiş Milletler, OECD, IMF gibi uluslararası kuruluşların istatistiklerinden yararlanarak ve ülkeleri nüfus büyüklüklerine göre sıralayarak şöyle bir tablo ortaya çıkarılabilir:

Bazı Ülkelerin Nüfus, Yüzölçümü ve Ekonomik Durumu (2000)

Ülkeler	Nüfus (milyon)	Alan (bin km^2)	Toplam GSİH* (milyar dolar)	Kişi başına GSİH* (dolar)
Çin	1.247	9.326	4.420	3.600
Hindistan	1.001	2.973	1.689	1.720
ABD	273	9.159	8.511	31.500
Endonezya	216	1.826	602	2.830
Brezilya	172	8.457	1.035	6.100
Rusya	147	17.000	594	4.000
Pakistan	138	779	270	2.000
Japonya	126	375	2.903	23.100
Bangladeş	127	134	176	1.380
Nijerya	114	911	106	960
Meksika	100	1.923	815	8.300
Almanya	82	350	1.813	24.000
Vietnam	77	325	135	1.770
Filipinler	80	298	270	3.500
Türkiye	67	780	426	5.900
Mısır	68	995	188	2.900
İran	66	1.648	340	5.000
İngiltere	59	242	1.252	23.100
Tayland	61	512	369	6.100
Fransa	59	546	1.320	22.200
İtalya	57	294	1.265	22.300
Ukrayna	50	604	108	2.200
Güney Kore	47	98	585	12.600
Güney Afrika	44	1.220	291	6.800
İspanya	39	499	646	18.600
Polonya	39	305	263	7.800
Kolombiya	39	1.039	255	6.600

Ülkeler	Nüfus (milyon)	Alan (bin km²)	Toplam GSİH* (milyar dolar)	Kişi başına GSİH* (dolar)
Arjantin	37	2.737	260	6.200
Kanada	31	9.976	689	22.400
Romanya	22	237	123	5.700
Tayvan	22	36	362	16.500
Hollanda	16	41	350	25.900
Belçika	10	30	236	25.000
Portekiz	10	92	145	17.100
İsveç	9	450	225	23.200
Bulgaristan	9	111	34	4.700
Avusturya	8	89	185	24.900
İsrail	6	20	102	18.100
Finlandiya	5	337	104	23.000
Norveç	5	324	110	24.700
Singapur	4	6	92	26.300

** Gayri Safi İç Hasıla rakamları, satın alma gücü paritesine (SAGP-PPP) göre hesaplanmıştır.*
Kaynak: Almanak 2003

Yukarıdaki tablonun ortaya çıkardığı bazı gerçekler şunlardır: OECD'nin satın alma gücü esasına göre yapılan hesaplamalarda, kişi başına gayri safi milli hasılası Türkiye'den fazla olan bazı Batı Avrupa ülkelerinin toplam gayri safi milli hasılası veya başka bir deyişle toplam ekonomik gücü Türkiye'nin altında.

Cari fiyatlarla toplam GSMH büyüklüğü açısından Türkiye, dünyada 22. sırada, AB üyesi ülkeler içinde 9. sırada geliyor. Satın alma gücüne göre ise Türkiye dünyada 18., AB üyeleri arasında da 6. sırada geliyor. AB üyeleri arasında SAGP-PPP esasına göre yapılan hesaplamalarda, toplam gayri safi milli hasılası Türkiye'yi geçen sadece beş ülke var: Almanya, Fransa, İngiltere, İtalya ve İspanya. Nüfus ve toprakların genişliği gibi unsurlar bir yana bırakılsa bile AB üyeliğine aday olan ülkelerin hiçbirinin toplam gayri safi milli hasılası Türkiye'nin düzeyine yaklaşamıyor.

2002 yılındaki hesaplamalara göre Türkiye'nin sayıları, tablodaki değerden biraz daha yüksek. Türkiye'nin satın alma gücü paritesine göre hesaplanan GSMH'sı 459 milyar dolar, piyasa fiyatlarına göre yapılan hesaplamalarda ise 199,9 milyar dolar olarak gözüküyor.

Uzakdoğu kaplanları diye adlandırılan ülkeler arasında da sadece Japonya, Güney Kore ve Endonezya'nın toplam gayri safi milli hasılası Türkiye'den yüksek.

Bu konular ileride daha ayrıntılı olarak araştırılacak. Ama şimdiden belli olan şu: Türkiye, yalnız toprakları ve nüfusuyla değil, toplam ekonomik gücüyle de AB üyelerinin yarısından çoğunun ilerisinde.

Tabloya siyasi açıdan bakıldığında, nüfusu veya yüzölçümü Türkiye'den büyük ülkeler arasında demokrasi tecrübesi açısından Türkiye'yle kıyaslanabilecek ülke sayısı çok az. Bu kategoriye ABD, Almanya, Avustralya, Japonya ve Hindistan'dan başka giren pek yok. Bunlardan Almanya ve Japonya, İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra istikrarlı bir demokrasiye sahip olmuş. Nüfusu 50 milyondan yukarı ülkeler de bu listeye katılırsa İngiltere, Fransa ve İtalya'yı da eklemek gerekir. Yani, nüfusu 50 milyondan yukarı ülkeler arasında demokrasi tecrübesi açısından Türkiye ilk sekiz devlet arasında yer alıyor. Nüfusu çok daha az olan ülkeler arasında demokrasi tecrübesi zengin ve köklü ülkelere de rastlanıyor. Ancak tarih içindeki gelişmeler, büyük devletleri demokrasi içinde yaşatmanın küçük devletlere oranla daha zor olduğunu gösteriyor. Aynı düşünce, ekonomik kalkınma için de geçerli. Zengin doğal kaynaklara veya turizm olanakları gibi başka özelliklere sahip bazı küçük ülkelerin kişi başına gelirlerini artırmaları, yüzölçümü büyük, nüfusu fazla olan ülkelerden daha kolay olabiliyor.

Ekonomik kıyaslamalarda dikkate alınması gereken tek ölçü, toplam gayri safi milli hasıla değil. Kalkınma hızı, kamu harcamaları, iç ve dış borçlar, vergiler, gelir dağılımı, enflasyon, tasarruf oranı, işsizlik gibi başka ölçüler de var. Onlar dikkate alındığında Türkiye'nin durumu nedir? Dünyada ve Avrupa'da, özellikle üyesi olduğu OECD örgütü içinde yeri nedir? Bu soruların cevabı, kitabın daha sonraki bölümlerinde inceleniyor. Tam bir karşı-

laştırma yapmak için, nüfus, coğrafi özellikler, ekonomik durum gibi ölçülerin dışında da dikkate alınması gereken unsurlar var: Nüfusun yapısı, eğitim durumu, ortalama ömür ve refah göstergeleri. Bunlar da kitabın ilgili bölümlerinde incelenecek. Ayrıca Türkiye'nin askeri gücü, savunma harcamaları gibi unsurlar da diğer ülkelerle karşılaştırmalı olarak ele alınacak.

Batı dünyasında Türkiye'nin en çok eleştirildiği, demokrasi standardı, farklı dinlere, etnik kökene sahip insanlara karşı hoşgörü konuları da değerlendirilecek. Bu çerçevede Türkiye'nin insan hakları alanındaki yeri, diğer ülkelerle karşılaştırmalı olarak incelenecek.

Türkiye'nin Güç Kaynakları

Ulusal gücün en önemli göstergeleri, nüfus, coğrafi özellikler, ekonomik durum ve askeri güç olarak sıralanıyor. Bunlara, devletin demokratik yapısını ve iç istikrarını da eklemek gerekiyor.

Ülkelerin ekonomik ve askeri güçleri ile nüfusları arasında yakın ilişki olduğu, genellikle kabul edilen bir görüş. Ülkelerin uluslararası politikada oynadıkları rol, büyük ölçüde, ekonomik ve askeri güçlerine dayandığı için bu güce kaynak oluşturan nüfusun büyüklüğü ve niteliği de önem taşıyor. Ekonomik gelişme ile nüfus arasındaki bağı inceleyen yazarlar, bu savlarına tarihten de örnekler veriyorlar.

Birinci Dünya Savaşı'ndan önce ABD, İngiltere ve Belçika'daki nüfus artışının ekonomik gelişmeyi hızlandırdığı belirtiliyor. Aynı şekilde 1894 ile 1914 yılları arasında işçi fazlalığının Japon sanayisinin gelişmesinin önemli unsurlarından biri olduğu ileri sürülüyor. Yeterli sayıda nüfusun yeni alanların tarıma açılarak üretimin artırılmasına katkıda bulunduğu anlatılırken buna örnek olarak Türkiye'deki nüfus artışının, 1949 ile 1962 yılları arasında ekilebilir tarım arazilerinin genişletilebilmesinin önemli unsurlarından biri olduğu belirtiliyor.[12] (Ancak burada, aynı dönemde traktör sayısındaki büyük artışın payı da unutulmamalı.)

XIX. yüzyıldan beri tartışılan bu konu, toplum psikolojisi açısından da irdelenmiş. Rakip ülkelere göre daha fazla ve daha nitelikli nüfusa sahip ülkelerin, kendilerine güvenlerinin arttığı saptanmış. Bazı ülkelerde nüfus artışı ulusal bir politika, bir milli hedef gibi benimsenmiş. Örneğin, İkinci Dünya Savaşı'ndan önceki yıllarda Japonya, özel yasalarla nüfus artışını teşvik etmiş.

---

12 Bilge, Suat, *Milletlerarası Politika*, Ankara, 1966, s. 130-141.

Ancak bu politikalar daha sonra yanlış dış politika hedefleriyle birleştiğinde, dünya tarihi açısından çok sakıncalı sonuçlar da doğurmuş. O nedenle bir yandan nüfusun, milli gücü oluşturan önemli unsurlardan biri olduğunu hatırda tutarken, bunun diğer unsurlardan bağımsız olarak düşünülemeyeceğini de unutmamak ve çok hızlı nüfus artışının ciddi sorunlar yaratacağını da düşünmek gerekir.

Aslında bütün siyasal ve ekonomik kıyaslamalarda en önemli unsur insandır. Nüfus faktörü, bütün kıyaslamalarda ön planda ortaya çıkıyor.

TÜRK HALKI

Türkiye'nin nüfusundan, Batı Avrupa'daki siyasi çevrelerde ve basında sık sık endişeyle söz ediliyor. Türkiye'nin nüfusunun büyüklüğü, artış hızı, Avrupa için âdeta bir tehlike unsuru gibi sunuluyor. Türklerin Avrupa Birliği içinde serbest dolaşım hakkına sahip olmaları ihtimali, bazılarınca neredeyse bir felaket gibi görülüyor. Bu kaygının sebebi nedir? Türkiye'nin nüfusundan niçin rahatsızlık duyuluyor?

Dünya nüfusunun durumu, geleceği, nüfus artışının yaratacağı ekonomik, sosyal, kültürel sorunlar bilim adamlarının, sosyologların, politikacıların, ekonomistlerin en çok tartıştıkları konular arasında yer alıyor. 1995 yılında Kahire'de Birleşmiş Milletler tarafından düzenlenen Dünya Nüfus Zirvesi'nde, bütün ülkelerin devlet ve hükümet başkanları, ilgili bakanları, uzmanları bu konuda kapsamlı görüşmeler yaptılar, nüfus artışını yavaşlatmanın çarelerini aradılar, kararlar aldılar.

Türkiye'deki nüfus artışını tartışmanın da yadırganacak bir yönü yok. Türkiye'de de devlet ve gönüllü kuruluşlar, yıllardan beri aşırı nüfus artışını azaltmak, kontrol altına almak için çalışmalar yapıyorlar. Ancak, bu alanda değerlendirmeler yapılırken, yukarıda da belirtildiği gibi, nüfusun, milli gücün bir unsuru olduğunu unutmamak gerekir. Geçmişte de, bugün de, dünyada güç merkezi olan, dünya politikasına yön veren ülkelerin, diğer özelliklerinin yanı sıra, nüfusça da kendi dönemlerinin büyük devletleri arasında oldukları hatırlanmalı.

Bugün Birleşmiş Milletler Örgütü'nün en önemli organı olan ve dünya politikasına büyük ölçüde yön veren Güvenlik Konseyi'nin daimi üyeleri arasında, nüfusu 55 milyonun altında hiçbir ülke yok. Daimi üye adayları olarak ismi geçen Almanya ve Japonya'nın nüfusları da 80 milyonun üzerinde.

Avrupa Birliği, Avrupa Konseyi gibi önemli uluslararası kuruluşlarda da ilk etapta nüfus unsuru göz önünde bulundurulyor. Bu ve benzeri kuruluşların parlamentolarında, ülkelerin temsil durumları nüfuslarına göre belirleniyor. Örneğin, 626 üyeli Avrupa Parlamentosu'nda Almanya 99, İngiltere, Fransa ve İtalya ise 87'şer milletvekiliyle temsil ediliyor. Onlardan sonra gelen İspanya'nın 64, Hollanda'nın ise 31 milletvekili var. Türkiye, 2000'lerin başlarında AB'ye tam üye olsaydı, Avrupa Parlamentosu'nda 87 milletvekiline sahip olacaktı. Nüfus projeksiyonlarına göre, 2014 yılında Türkiye, o zamana kadar AB'ye tam üye olursa, Almanya'yla birlikte, Avrupa Parlamentosu'nda en çok milletvekili bulunduran ülke olacak.

Tabii bu değerlendirme, Türkiye'nin üye olacağı tarihte Avrupa Birliği'nde 2000'lerin başındaki kuralların geçerli olacağı varsayımına dayanıyor. Oysa 2002 yılında çalışmalarına başlayan Avrupa Konvansiyonu'nun AB'nin gelecekteki yapısını köklü biçimde değiştirecek bir yeniden yapılanmanın hazırlıkları, 2003 yılının ortalarında tamamlandı. Bu bakımdan yukarıda verilen rakamları, ileride değişebilecek kurallar dikkate alınarak ihtiyatla değerlendirmek gerekiyor. Buna karşılık, değişikler ne olursa olsun üye olduğunda, Türkiye'nin Avrupa Parlamentosu'nda ve diğer AB organlarında etkili bir temsil olanağına kavuşacağını söylemek yanıltıcı olmayacaktır.

Türkiye aleyhindeki siyasi çalışmaların odaklandığı yerlerden biri olan ve halen hiçbir Türk üyesi olmadığı için Türkiye'ye yönelik bütün haksız eleştirilerin cevapsız kaldığı bu parlamenter kuruluşta Türkiye'nin güçlü ve etkili bir biçimde temsil edilmesi, Türkiye-AB ilişkilerinin yanı sıra Avrupa'daki genel siyasi dengeleri etkileyici bir unsur olabilir. Türk milletvekilleri Avrupa Parlamentosu'na katıldıkları takdirde, her konuda Türkiye'nin de sesi duyulacak, Türkiye aleyhtarı ölçüsüz ve abartmalı kararların,

hiçbir itirazla karşılaşmadan alınması mümkün olamayacak. En azından Avrupa Konseyi Parlamenterler Meclisi'nde veya NATO Asamblesi'nde olduğu gibi Türk parlamenterleri, burada da her konuda seslerini duyurabilecekler.

Avrupa Birliği'nin esas karar organı niteliğindeki Bakanlar Konseyi'nde de durum daha farklı olmayacak. AB'nin birçok kararı, ağırlıklı oylama denilen usule göre alınıyor. Ülkeler çeşitli gruplara ayrılmışlar. Ağırlıklı oyların toplamı 87. Almanya, Fransa, İtalya ve İngiltere 10'ar oya sahipler. İspanya'nın 8, Belçika, Hollanda, Portekiz ve Yunanistan'ın 5'er, Avusturya ve İsveç'in 4'er, Danimarka, İrlanda ve Finlandiya'nın 3'er, Lüksemburg'un 2 oyu var. Oylamaya katılan ülkelerin sayısına göre, 24 veya 26 muhalif oyla bir kararın alınmasını önlemek mümkün oluyor.[13]

Aralık 2000'de Nice'te düzenlenen AB Zirvesi'nde, AB'ye katılacak yeni üyelerin nüfusları da dikkate alınarak 1 Ocak 2005 tarihinden itibaren geçerli olacak yeni ağırlıklı oylar belirlendi. Bu yeni ayarlamaya göre Avrupa Konseyi'ndeki toplam oy sayısı 87'den 345'e yükselecek. Yeni uygulamayla birlikte Almanya, İngiltere, Fransa ve İtalya'nın oy sayısı 29'a çıkacak. İspanya ve yeni üye Polonya 27'şer oya sahip olacak. Romanya 14, Hollanda 13, Yunanistan, Çek Cumhuriyeti, Belçika, Macaristan ve Portekiz 12, İsveç, Bulgaristan, Avusturya 10, Slovakya, Danimarka, Finlandiya, İrlanda, Litvanya 7, Letonya, Slovenya, Estonya, Güney Kıbrıs ve Lüksemburg 4, nüfus açısından AB'nin en küçük ülkesi olacak Malta ise 3 oya sahip olacak.[14]

Türkiye Avrupa Birliği'ne üye olduğunda, büyük olasılıkla en büyük ülkelerle aynı gruba girecek ve Avrupa Konseyi'nde 29 oya, Avrupa Parlamentosu'nda ise 99 üyeye sahip olacak. Yani nüfusunun büyüklüğünün de etkisiyle Avrupa'nın en etkili ülkelerinden biri haline gelecek. Öyle anlaşılıyor ki, Türkiye'nin, nüfusu nedeniyle tam üyeliğine karşı çıkanlarda, diğer unsurların yanı

13 Van den Bempt, Paul; Theelen, Greet, *From Europe Agreements to Accession,* European University Press, 1996.

14 Göknel, Kerim, *EU Enlargement Process,* Bilgi Üniversitesi, İstanbul, 2001.

sıra Türkiye'nin Avrupa Birliği'ne büyük ve etkin bir ülke olarak girmesinden duyulan tedirginlik de var.

Üzerinde en çok durulan konulardan biri serbest dolaşım. Yani Türk vatandaşlarının Batı Avrupa ülkelerine serbestçe giderek orada iş arama hakkına sahip olmaları. AB'nin kurucu belgesi olan Roma Antlaşması'nın en temel kurallarından biri, malların ve sermayenin yanı sıra insanların da serbest dolaşım hakkına sahip olmaları. Kural bu olmasına karşın, üye ülkelerin vatandaşlarına istediği AB ülkesine gidip istediği işe sahip olma hakkını otomatik olarak vermiyor.

Bugün bile, AB'nin kuruluşundan yaklaşık 50 yıl sonra, her üye ülkede çoğu zaman bir işyeri boşaldığında, o işyerinin öncelikle o ülkenin vatandaşlarına teklif edilmesini öngören yasalar, kurallar var. O bakımdan Türkiye'nin tam üyeliği halinde Türk vatandaşlarının serbest dolaşım hakkına sahip olmalarını, Türklerin diğer AB ülkelerinde hiçbir kurala bağlı olmadan iş sahibi olabilecekleri şeklinde anlamak doğru olmaz. Kaldı ki, AB üyeliğine adaylıkları kabul edilen Orta ve Doğu Avrupa ülkelerinin toplam nüfusu Türkiye'den daha fazla. Serbest dolaşımdan onlar için değil de, sadece Türkler için endişe duyulması düşündürücü. Bugün Türkiye dışındaki AB'ye aday ülkelerin vatandaşlarının tümü, vize uygulaması olmaksızın AB topraklarında serbestçe dolaşabiliyorlar.

Nüfusun Evrimi

Milattan önce 4000 yılında dünyanın toplam nüfusunun yedi milyon olduğu tahmin ediliyor. Yani İstanbul'un bugünkü nüfusundan az. Uzun yıllar sağlık koşullarının kötülüğü, salgınlar ve savaşlar, dünyada hızlı bir nüfus artışına olanak vermemiş. 2000 yıl önce dünya nüfusunun 300 milyona ancak ulaştığı tahmin ediliyor. Bu sayının 1 milyara ulaşması, milattan 1800 yıl sonra mümkün olabilmiş. Ondan sonra 2 milyara varmak için 123 yıl geçmesi gerekmiş. XIX. yüzyılda hissedilir biçimde artan dünya nüfusu, 1950 yılında 2,5 milyara ulaşmış ve daha sonraki yıllarda hızla artmış. Önümüzdeki yarım yüzyıl için dünya nüfusunun artışı konusunda uzmanların tahminleri şöyle:

Dünya Nüfusunun Tahmini Gelişimi

Yıllar	Milyar
2005	6,4
2010	6,8
2020	7,5
2030	8,2
2040	8,6
2050	9,1

Kaynak: U.S. Bureau of Census.

Dünyanın ortalama nüfus artış hızı % 1,4'tür. Bu, 1977 yılında Türkiye nüfus sayımında tespit edilen artış hızına eşit. Yani o tarihte Türkiye nüfusu dünya ortalaması kadar artıyordu. En gelişmiş ülkelerin ortalama artış hızı % 0,3'tür. 2000 yılı verilerine göre Türkiye'nin nüfus artış hızı % 1,8'e yükselmiş, gelişmekte olanların % 1,7, daha geri kalmış ülkelerin % 2,6'dır.

Dünya nüfus artışının % 98'inin gelişme yolundaki ülkelerde gerçekleştiği biliniyor. XX. yüzyılın sonlarında 4,7 milyar insan, gelişme yolundaki ülkelerde yaşıyordu. Gelişmiş ülkelerin toplam nüfusu ise 1,2 milyardı.

2025 yılında gelişmiş ülkelerin toplam nüfusunda az bir artış beklenirken, gelişme yolundaki ülkelerin nüfusunun 6,8 milyara yükseleceği öngörülüyor. Ancak Birleşmiş Milletler'in 1998 yılının Ekim ayında yaptığı bir değerlendirme, AIDS gibi bulaşıcı ve öldürücü hastalıkların etkisiyle nüfus artışının beklenenden daha düşük olabileceğini ortaya koydu. Bu son tahmine göre dünya nüfusu 2050 yılında 9,1 milyar düzeyinde olacak. Bu son tahmini sayının bile gelişmiş ülkeler üzerinde ciddi bir demografik baskı yaratacağı biliniyor. Bunun işaretleri şimdiden görülüyor. Endişe yaratan gelişme budur.

Dünyanın en kalabalık ülkesi, yaklaşık 1,3 milyarlık nüfusuyla Çin'dir. Çin'in nüfusu, yılda % 0,77 artıyor. Mutlak sayıyla Çin'in nüfusundaki yıllık artış yaklaşık 13 milyondur. Dünyada yaşayan her 100 kişiden 21'i Çinli, 16'sı Hintli. Mutlak sayı ola-

rak bakıldığında, Hindistan'ın nüfus artışı Çin'den daha fazla. Hindistan'ın nüfusu yılda 17 milyon kişi artıyor. Nüfus artış hızları dikkate alındığında % 1,7'lik artış hızıyla Hindistan'ın nüfusunun orta vadede Çin'i geçmesi bekleniyor. Yapılan hesaplamalara göre 2040 yılında Hindistan'ın nüfusu Çin'i geçmiş olacak. Nüfusça Çin her yıl Belçika'dan fazla, Hindistan ise Hollanda kadar büyüyor.

Dünyada yaşayan her 100 kişiden 4,7'si Amerikalı, 2,6'sı Rus, 2,2'si Japon, 1,4'ü Alman, 1,1'i ise Türk. Mutlak sayı olarak Türkiye'nin yıllık nüfus artışı 889 bin. Bu sayı bile bazılarına yüksek görünebilir, ama herhalde Çin veya Hindistan gibi ülkelerle kıyaslanabilecek kadar değil. Kaldı ki, Batı dünyasında mutlak sayı olarak bakıldığında nüfusu en çok artan ülke de Türkiye değil. Bugün toplam nüfusu 290 milyon olan Amerika Birleşik Devletleri'nin nüfusu yılda % 1 artıyor. Bu, yılda 2,9 milyon kişilik artış anlamına geliyor. Yani sayısal anlamda Türkiye nüfusunun mutlak artışının üç katı.

Batı Avrupa'ya gelince, orada nüfus artışından söz etmek zor. Nüfusta durgunluk yaşanıyor. Hatta bazı Batı Avrupa ülkelerinde nüfus azalmaya başlamış.

İtalya'nın nüfusu 1977'den beri 56 milyon civarında. İngiltere'nin 56 milyondan 57 milyona geçmesi 22 yıl almış. Fransa'nın nüfusu öbürlerine göre biraz da hızlı artmış ve 1989 yılında 56 milyonken 2000 yılında 59 milyona ulaşmış. Almanya'nın nüfusu eski Doğu Almanya'nınkiyle birlikte hesaplanırsa son 10 yılda 77,7 milyondan 82 milyona yükselmiş.

ABD Nüfus İdaresi'nin tahminlerine göre bu üç ülkede de 2005 yılından sonra nüfus azalması başlayacak. Almanya'nın nüfusunun 2030 yılında 80 milyonun altına inmesi, 2050 yılında da 73 milyona gerilemesi bekleniyor. Aynı tahminlere göre İtalya 2050 yılında 50 milyona, İngiltere 48 milyona, Fransa 61 milyona inecek. Ancak çok uzun süreli tahminleri değerlendirirken dikkatli olmak gerekiyor. Bu kadar uzun bir zaman dilimi içinde dünyada meydana gelebilecek değişiklikleri önceden tam olarak kestirmek kolay değil.

Batı Avrupa'nın ileri derecede sanayileşmiş ülkeleri sayılan dev-

letlerin nüfusları, o zamanki adıyla Avrupa Ekonomik Topluluğu kurulduğunda bugünkü düzeylerinin çok altındaydı. 1960'lı yılların başındaki durumlarına kıyasla 2000'de, Almanya'nın nüfusu 12 milyon, Fransa'nın 16 milyon, İtalya'nın 8, İngiltere'nin 7 milyon arttı.

Türkiye, Avrupa'da, Almanya'dan sonra nüfusu en büyük ülke. Nüfus artış hızı en yüksek olan ülke de Türkiye. Diğer Batı Avrupa ülkeleriyle kıyaslandığında Türkiye'nin durumu farklı. Geçtiğimiz 50 yıl içinde Türkiye'nin nüfusu diğer Batı ülkelerinden daha hızlı bir artış göstermiş. 1950'den bu yana gerçekleşen artış ile ABD Nüfus İdaresi'nin önümüzdeki 50 yıllık dönem için tahminleri şöyle:

Türkiye Nüfusunun Gelişimi ve Geleceğe Yönelik Tahminler

Yıllar	Milyon
1950	21,1
1960	28,2
1970	35,7
1980	45,1
1990	56,8
1997	63,4
2000	65,6
2010	73,3
2020	79,6
2030	84,1
2040	86,4
2050	86,4

Kaynak: U.S. Bureau of Census

2000 yılında yapılan nüfus sayımı, Türkiye'nin nüfus artış hızıyla ilgili olarak daha önce yapılan tahminlerin bazılarının abartmalı olduğunu ortaya koydu. Görüldü ki, alınan önlemler ve hızlı şehirleşme sonucunda, Türkiye'nin önümüzdeki yıllar-

daki nüfus artışı tahmin edilen ölçülerin altında gerçekleşecek. Diğer Batı Avrupa ülkelerinde olduğu gibi ekonominin gelişmesi sonucunda Türkiye nüfusundaki artış, yakın bir gelecekte makul sayılan boyutlara inebilir. Bu takdirde Amerikan Nüfus İdaresi'nce yapılan ve yukarıda özetlenen tahminlerin de gözden geçirilmesi gerekir.

Amerikan Nüfus İdaresi'nin tahminlerine göre önümüzdeki yıllarda AB üyesi ülkelerin tümünde önemli bir nüfus azalması yaşanacak. Diğer kaynaklar da bu tahmini doğruluyorlar. 2000 yılında 15 AB üyesinin toplam nüfusu 375 milyon iken bu sayı 2020 yılında 387 milyona çıkacak, 2050 yılında ise 364 milyona inecek. AB üyesi ülkelerin 1960'lı yıllarda olduğu gibi yeni bir nüfus açığıyla karşılaşmaları olasılığı yüksek. Bugün AB ülkelerinde yaşanmakta olan yüksek işsizlik oranları bu bakımdan yanıltıcı değerlendirmelere yol açmamalı.

AB, önümüzdeki 50 yılda giderek artan bu nüfus açığını nasıl kapatacak? Daha küçük bir topluluk, daha küçük bir pazar haline gelmeye razı olarak mı? Nüfus artışını teşvik ederek mi? Yoksa başka ülkelerden nüfus ithal ederek mi? Eğer böyleyse hangi ülkelerden? Eğer düşünülen Doğu Avrupa ülkeleriyse, ABD kaynakları bu ülkelerin tümünde nüfus azalışları yaşanacağını gösteriyor. Orta ve Doğu Avrupa ülkelerinin 2000'de 104 milyon olan toplam nüfusu giderek azalarak 2050 yılında 87 milyona inecek. Üstelik geçecek dönem içinde, aynen İspanya'nın AB üyeliğinden sonraki dönemde görüldüğü gibi, bu ülkelerin yaşayacağı hızlı sanayileşme süreci, kendi nüfuslarını yurtiçinde istihdam ihtiyacını da birlikte getirecek. Yani bir yandan nüfusu azalan, bir yandan da yurtiçinde bu nüfusa daha çok ihtiyaç duyacak olan Doğu Avrupa ülkeleri, AB için bir işçi deposu olamayacaklar.

Batı Avrupa ülkelerinin bir kısmında kaçak yollardan ülkeye gelmiş, hakları hiçbir uluslararası anlaşmayla güvence altına alınmamış, bazı ağır ve zahmetli işlerde o ülkelerin yasalarını ihlal ederek çalışan on binlerce işçi var. Ancak, hem hukuki hem ahlaki bakımdan AB ülkelerinin işçi açıklarını yasadışı yollardan gelen kaçak işçilerle karşılamaları herhalde düşünülemez. Bu bakımdan önümüzdeki on yıllarda bazı Batı Avrupa ülkelerinin yeniden alış-

tıkları işgücü kaynaklarına ve bu arada özellikle Türkiye'ye yönelmeleri şaşırtıcı olmamalıdır.

Nitekim daha şimdiden Alman firmaları, Türkiye'den belirli dallarda, özellikle bilgisayar yazılımı alanında yetişmiş Türk gençlerini davet ederek görevlendirmeye başladılar. Son birkaç yıl içinde, sadece Frankfurt civarındaki firmalarda görev alan Türk uzmanlarının sayısı 2000'i aştı.

Burada Samuel Huntington'un yaptığı bazı sınıflamalar hatıra geliyor. Huntington nüfus hareketlerini, ülkelere göre değil de uygarlıklara göre sınıflamış. Üstelik uygarlıkları birbiriyle karşılaştırırken, dönemler itibariyle hangi uygarlığın hangi nüfuslara, yani hangi ülkelere egemen olduğunu ön plana çıkarmış. Ona göre 1900 yılında dünya nüfusunun % 44,3'ü Batı medeniyetinin, sadece % 4,2'si İslam uygarlığının etkisi altındaymış. Ama sömürgeler tasfiye edildikten ve ülkeler bağımsızlıklarına kavuştuktan sonra 1995 yılında Batı uygarlığının "siyasal kontrolü" altındaki nüfus, dünya nüfusunun % 13,1'ine inmiş. Bu oran daha da düşerek 2025 yılında % 10,1 düzeyine inecekmiş. İslam uygarlığının "siyasi kontrolü" altındaki nüfus ise 1995'te % 15,9'a çıkmış, 2025 yılında % 19,21'e yükselecekmiş. En büyük grup ise Çin uygarlığının etki alanındakiler. 1995'te dünya nüfusunun % 24'ü bu grupta görünüyor. Huntington, 1993 yılında Çin uygarlığında 1,3 milyar, İslam uygarlığında 928 milyon, Hint uygarlığında 916 milyon, Batı uygarlığında ise 805 milyon insanın yaşadığını hesaplamış.[15]

Onları, daha küçük gruplar olan Latin Amerika, Afrika, Ortodoks ve Japon uygarlığı izliyor. Görüldüğü gibi Ortodokslar da Batı uygarlığından sayılmıyor. Türkiye gibi halkı Müslüman olan fakat devleti 50 yılı aşkın zamandan beri Batı dünyasının içinde bulunan bir ülkenin yeri neresi olacak? O pek belli değil, ama Huntington'un kitabının bütününe bakılırsa Türkiye'nin daha çok İslam uygarlığında sayıldığı anlaşılıyor. Tabii bu saptamaları İslam ülkelerinin nüfusunun hızla arttığı, Batı uygarlığı içindeki

15 Huntington, Samuel, *The Clash of Civilizations and the Remaking of World Order*, s. 85.

ülkelerin nüfusunun ise azaldığı yolundaki "endişe verici" bilgiler izliyor. Diğer "kaygı verici" bir unsur da İslam ülkelerindeki nüfusun giderek gençleşmesi ve şehirleşmesi; okuma yazma bilmeyen köylü nüfusunun yerini, giderek iyi eğitilmiş, şehirleşmiş genç ve dinamik bir nüfusun alması. Huntington, bunun, sosyal ve siyasal yansımalarına da değiniyor ve bu özelliği kazanmış ülkelere "dışarıdan zorlamaların, dayatmaların" zor olacağını söylüyor.

Bu gibi yaklaşımların, Fransız devriminden bu yana Batı düşüncesi olarak bilinen eşitlikçi, adaletçi, milletlerin kardeşliğine dayanan düşüncelerle ne ölçüde bağdaştığı üzerinde düşünmek gerekir.

Batı Avrupa dışına bakıldığında da ilginç gelişmeler göze çarpıyor. Nüfusunun büyüklüğü, coğrafi ve stratejik konumu açısından en dikkate değer durumdaki ülke, Rusya. Bu ülkede 1950'den sonraki yıllarda, aynen Türkiye'de olduğu gibi, hızlı bir nüfus artışı yaşanıyor. Eski Sovyetler Birliği bir yana bırakılırsa, bugünkü Rusya Federasyonu toprakları içinde 1950 yılında 102 milyon insan yaşıyordu.

Bu sayı 1995'te 148 milyona ulaştı. Yani 45 yılda yaklaşık % 50'lik bir artış gözlendi. Ancak 1996 yılından sonra Rusya nüfusu gerileme sürecine girdi. Amerikan kaynakları bu ülkenin nüfusunun 2005 yılında 142 milyona, 2020 yılında 138 milyona ve 2050 yılında ise 118 milyona ineceğini tahmin ediyor. Bunun doğurabileceği siyasi, ekonomik, stratejik ve diğer sonuçlar ayrıca incelenmeye değer.

Öyle anlaşılıyor ki, sanayileşme, şehirleşme ve bu sosyal olguların yarattığı bazı gelişmeler, Avrupa Birliği'nde ve genel olarak Avrupa kıtasında nüfus artışını yavaşlatıcı, daha sonra durdurucu ve son olarak da geriletici bir etki yapmış.

Türkiye'de ise nüfus artış hızında bir yavaşlama yaşanmakla beraber, önümüzdeki yarım yüzyıl içinde nüfus azalması beklenmiyor. Türkiye ile bugünkü AB üyelerinin, AB üyeliğine aday Orta ve Doğu Avrupa ülkelerinin, Rusya'nın ve ABD'nin nüfuslarının gelişme projeksiyonları kıyaslandığında ilginç bir tablo ortaya çıkıyor:

Türkiye, ABD, Rusya ile Orta ve Doğu Avrupa Ülkelerinin Tahmini Nüfus Gelişimi (milyon)

Ülkeler	1960	1980	2000	2020	2050
Türkiye	28	45	65	79	86
AB	315	355	377	387	364
AB+ ODAÜ*	402	456	481	487	451
Rusya	119	139	143	138	118
ABD	180	227	281	336	420

**ODAÜ-Orta ve Doğu Avrupa ülkeleri: Bulgaristan, Çek Cumhuriyeti, Estonya, Letonya, Litvanya, Macaristan, Polonya, Romanya, Slovakya, Slovenya.*

Kaynak: U.S. Bureau of Census

Yukarıdaki tablonun da gösterdiği gibi ABD'de, nüfus açısından çok farklı bir gelişme var. 1950 yılında 152 milyon olan ABD nüfusu oldukça hızlı bir gelişme göstererek 2003'te de 290 milyona ulaşmış. ABD Nüfus İdaresi, bu artışın önümüzdeki yüzyılda da devam edeceğini ve ABD nüfusunun 2050 yılında 420 milyona yükseleceğini hesap ediyor. Böylece o tarihte ABD nüfusu, genişlemiş AB'nin toplam nüfusuna yaklaşacak ve ABD, AB'den daha büyük bir tüketim pazarına sahip olacak. Ancak ABD'de çoğunluğu göç almakla sağlanan bu nüfus artışı ciddi bir endişe uyandırmıyor. Çünkü sorun sadece nüfus artışından ibaret değil. Ülkelerin coğrafi durumları, ekonomik koşulları, nüfusun yapısı, ülkelerin siyasi şartları bir arada dikkate alındığında, nüfus artışı ile ilgili yargılar da değişebiliyor. O nüfusu besleyecek, eğitecek, onun sosyal gereksinmelerini karşılayacak toprak, altyapı ve ekonomik olanaklar varsa, makul ölçüler içindeki nüfus artışı bir endişe kaynağı gibi değil, o devletin ekonomisine, pazar olanaklarına güç katan bir unsur olarak görülebilir.

Buna karşılık doğal kaynakları ve ekonomik olanakları sınırlı ülkelerdeki hızlı nüfus artışının, hem kendileri hem de dünya için büyük sıkıntılar yaratabileceği açıkça görülüyor. Örneğin Etiyopya'nın 1998 yılında 62 milyon olan nüfusunun 2050 yılında neredeyse dört

misli artarak 213 milyona, Pakistan'ın 148 milyon olan nüfusunun, iki katından fazla artarak 357 milyona yükseleceği hesaplanıyor. Benzeri bir nüfus patlaması da Nijerya'da gerçekleşecek. Birleşmiş Milletler'in tahminlerine göre aynı dönem içinde Nijerya'nın nüfusu 122 milyondan 339 milyona çıkacak. Ancak bütün bu ülkelerden daha büyük bir artış Hindistan'da bekleniyor. Eğer bugünkü tahminler gerçekleşirse Hindistan'ın nüfusunda önümüzdeki yüzyılın ilk yarısında 600 milyonluk bir artış olacak ve Hindistan, Çin'i geçerek dünyanın en kalabalık ülkesi olacak. Bu büyük artışların, hem bölgedeki komşu ülkeler hem de gelişmiş ülkeler üzerinde büyük bir nüfus baskısı oluşturması bekleniyor. Bunun ciddi siyasal, ekonomik ve toplumsal sorunlar yaratması kaçınılmaz.

Madalyonun öbür tarafı da şöyle: Dünya nüfusunun % 14'ünü oluşturan ve gelişmiş ekonomilere sahip bulunan 32 ülkede nüfus artışı durmuş veya durmak üzere. Bunların arasında, AB üyelerinin hemen hemen tamamı da bulunuyor.

Bu tahminler gerçekleşecek olursa AB, genişlemiş haliyle, gelecek yüzyılın ilk yarısında yaklaşık 100 milyonluk bir nüfus kaybına uğrayacak. 2003 yılında genişleyecek AB'ye nazaran nüfusu 180 milyon daha az olan ABD, XXI. yüzyılın ortasında AB'den yaklaşık 50 milyon daha fazla nüfusa sahip olacak. Kanada'yla birlikte düşünülürse bu fark 90 milyona çıkacak. Meksika'nın da dahil olduğu NAFTA örgütü bir bütün olarak düşünülürse, Kuzey Amerika pazarı AB'den yaklaşık 150 milyon kişi daha büyük olacak. Bu değişikliğin doğurabileceği ekonomik, sosyal, hatta siyasi sonuçları tahmin etmek zor değil.

Dikkat çeken bir nokta, 2000'lerin başında nüfusu 104 milyon olan ve yıllık nüfus artış hızı % 1,2 olan Meksika'nın bu yüksek nüfusunun, NAFTA örgütüne kabulüne engel sayılınamasıdır.

ABD ve Kanada bu ülkenin nüfusunu bir endişe kaynağı olarak görmemişler, tam tersine, gelişen ekonomisi, doğal kaynakları ve büyüyen pazarıyla Meksika'nın, NAFTA için yararlı bir üye olacağı değerlendirmesini yapmışlardır. Türkiye'nin nüfusundan çekinerek ülkemizin AB'ye girmesine karşı çıkanların, bu örneği iyi değerlendirmeleri gerekir. Kuşkusuz AB ile NAFTA arasında yapısal farklar var. İki örgütü birbiriyle karşılaştırmak çok da doğru olmamakla

birlikte, şu anda ABD ve Kanada ile Meksika arasında kurulan bağların, basit ticari ilişkilerin çerçevesini aştığı da unutulmamalı.

Aynı tablo, Türkiye ile AB ülkeleri arasındaki nüfus dengeleri hakkında da ilginç sonuçlar veriyor. Türkiye'nin nüfusu 1980 yılında, bugünkü AB üyelerinin o tarihteki nüfusunun yaklaşık % 12,6'sı kadardı. Bu oran 2000 yılında % 17,8 oldu, 2020 yılında % 23,5'a ulaşacak. 2050 yılında Türkiye'nin nüfusunun, bugünkü AB üyelerinin o zamanki nüfusunun % 30,7'sine varacağı hesaplanıyor. Yani 2020 yılında Türkiye nüfus açısından AB'nin dörtte birine, 2050 yılında ise yaklaşık üçte birine ulaşacak. AB'ye yeni üyelerin katılması, bu oranları çok fazla değiştirmeyecek. Aday ülkelerin tümünün tam üye olmalarından sonra, 2020 yılında Türkiye'nin nüfusu AB'nin % 18,7'sine, 2050 yılında ise % 28'ine eşit olacak. Bu gelişmeyi değerlendirirken, 2002'de tek başına Almanya'nın nüfusunun AB'nin toplam nüfusunun % 22'sini oluşturduğunu da hesaba katmak gerek.

Nüfus dengelerindeki değişim değerlendirilirken Türkiye, AB karşısında farklı bir uygarlığın temsilcisi gibi düşünüldüğü takdirde, Türkiye ile AB arasındaki nüfus oranlarının evrimi endişe veya rahatsızlık unsuru gibi görülebilir. Ama, Avrupa milletleri arasında yapısal farklılıkların yerine her ülkenin eşit ölçüde Avrupalı olduğu düşünülür, hepsinin aynı uygarlığın mensubu olduğu kabul edilirse, Türkiye'nin diğer ülkelerden daha fazla nüfusa sahip olması, AB içindeki diğer nüfus farklılıkları gibi doğal sayılabilir. En aşırı tahminlere göre Türkiye'nin nüfusu 2050 yılında Almanya'nın 1,5 misli olacak. Oysa bugün bile Almanya'nın nüfusu yaklaşık olarak İspanya'nın iki misli, Hollanda'nın 5,5 misli, Belçika ve Yunanistan'ın 8 misli ve İsveç'in 10 mislidir. Bu ülkeler arasındaki nüfus farklılıklarının sorun yaratmayıp da Türkiye ile diğer Batı Avrupa ülkeleri arasındaki farkların veya nüfus dengelerinin sorun yaratmasını açıklamak kolay değildir. Eğer yarının Avrupası farklı büyüklükteki ülkelerin bir araya gelerek yarattıkları bir aile, bir devletler topluluğu olacaksa, bugün olduğu gibi yarın da bu ülkeler arasında nüfus farklılıkları olmasını doğal karşılamak gerekir. Tabiatıyla eğer farklı kültürlere, dinlere sahip insanların aynı ailede birlikte yaşamalarından rahatsızlık duyulmayacak ise...

Türkiye, olanakları ve kaynakları çok sınırlı bir üçüncü dünya ülkesi gibi görülürse yapılacak değerlendirmeler farklıdır; hızla sanayileşen, geniş kaynaklara, Rusya dışında Avrupa'nın en büyük topraklarına, dinamik bir nüfus yapısına sahip bir ülke olarak görülürse yapılacak değerlendirme farklıdır. Mesele, bir yandan nüfus artışını makul ve kabul edilebilir bir hıza indirirken, bir yandan da Türkiye'yi kaynaklarını ve olanaklarını en verimli biçimde kullanan bir ülke haline getirmenin şartlarını yaratmaktır.

Bu açıdan bakıldığında, Türkiye'nin nüfusunu ve bu nüfusun artış hızını Batı Avrupa açısından bir sıkıntı kaynağı gibi görmenin ve Türklerin serbest dolaşımını, bertaraf edilmesi gereken bir sorun olarak nitelendirmenin doğru olmadığı anlaşılır. Unutulmamalıdır ki, Batı dünyası içinde nüfusu önemli ölçüde artan tek ülke de Türkiye değildir. Yukarıda sözü edilen ABD'den başka, Kanada, Avustralya, Yeni Zelanda ve İsrail, nüfusu artan ülkeler arasında yer alıyor. İsrail'de dışarıdan alınan göçlerin sonucunda yıllık nüfus artışı % 3'e ulaşıyor.[16]

Türk Nüfusunun Dinamizmi

Cumhuriyet'in kurulduğu yıllarda Türkiye'nin nüfusu 10 milyonun biraz üzeride, 1927 nüfus sayımına göre 13,6 milyondu. Aradan geçen 76 yıl içinde bu nüfus yaklaşık 5 misli artarak 67 milyona ulaşmış. Cumhuriyet'in ilk yıllarında, Türkiye nüfusunun büyük bölümü kırsal alanda yaşıyordu. 1935 yılında kentlerde yaşayanların oranı % 23,5'ken, 2002'de bu oran % 67'ye yükselmiştir.

Türkiye, genç ve dinamik bir nüfus yapısına sahip. 2000 yılı itibariyle 30 yaşın altındaki gençlerin sayısı 37 milyonu geçiyor. OECD rakamlarına göre 2002 yılında Türkiye'de 5 ile 29 yaş arasındaki gençler, toplam nüfusun % 55'ini oluşturuyor. Bütün Avrupa ülkeleri arasında, Türkiye'den daha genç nüfusa sahip olan başka bir ülke yok. Türkiye'ye en yakın olan, % 42'yle İrlanda. 5-29 yaş grubu, Almanya'da toplam nüfusun % 31,7'sini, Fransa'da %

16 *L'Etat du Monde* 1998 ve 2000, Paris.

37,7'sini, İngiltere'de ve Yunanistan'da yaklaşık % 34'ünü oluşturuyor. Bu karşılaştırma, 40 yaşın altındaki gençler için yapıldığında da Türkiye'nin aynı özelliği koruduğu görülüyor.

Bazı Avrupa Ülkelerinde
40 Yaşın Altındaki Nüfus (2002)

Ülkeler	Milyon
Türkiye	49,0
Fransa	28,5
Almanya	37,0
İngiltere	40,0
Polonya	19,0
Hollanda	9,0
Belçika	5,5
Yunanistan	4,5

Kaynak: U.S. Bureau of Census

Yaşlı nüfuslar kıyaslandığında ise durum çok farklı. Batı Avrupa ülkelerinde yaşlı nüfus Türkiye'den fazla.

Bazı Avrupa Ülkelerinde
65 Yaşın Üstündeki Nüfus (2002)

Ülkeler	Milyon
Almanya	10,5
İngiltere	9,5
Fransa	9,5
Polonya	5,0
Türkiye	4,5
Belçika	1,5
Hollanda	2,0
Yunanistan	1,8

Kaynak: U.S. Bureau of Census

Bu bilgiler de gösteriyor ki, Türkiye'nin nüfusu, genç ve dinamiktir. Batı Avrupa nüfusu ise giderek yaşlanan ve dinamizmi azalan bir nüfustur.

Bu sayılar, basit istatistiki göstergeler olarak algılanmamalıdır. Örneğin, sosyal güvenlik açısından bakıldığında, Batı Avrupa ülkelerindeki daha az sayıdaki genç nüfusun, daha çok sayıdaki yaşlı nüfusun yükünü üstlendiği görülüyor. Her çalışan üzerindeki oransal sosyal güvenlik yükü giderek artıyor. Son zamanlarda başta Almanya olmak üzere bazı Batı Avrupa ülkelerinin sosyal güvenlik sistemlerinde yaşanan sıkıntıların kökeninde çoğunlukla bu olgu yatıyor.

Aşağıdaki tabloda, sosyal güvenlik alanında Türkiye'de, ABD'de ve bazı Avrupa ülkelerinde işçiler ve işverenler üzerindeki yükün zaman içindeki değişimi görülüyor:

Bazı Ülkelerde Sosyal Sigorta Primleri
(Ortalama brüt işçi ücretinin yüzdesi olarak)

	İşçinin Ödediği			İşverenin Ödediği		
Ülkeler	**1985**	**1990**	**1994**	**1985**	**1990**	**1994**
ABD	7,1	7,6	7,7	9,2	7,7	7,7
Almanya	17,0	17,8	19,4	17,0	17,8	19,4
Belçika	12,1	12,1	13,1	40,4	33,6	34,8
İngiltere	9,0	7,6	8,4	10,4	10,4	10,2
İspanya	6,3	6,0	6,6	30,7	30,2	31,6
İtalya	8,7	8,5	10,0	45,9	45,6	46,1
Türkiye	8,5	8,6	5,1	9,0	11,9	7,1
Yunanistan	13,2	13,7	-	21,7	23,3	-

Kaynak: Coup d'oeil sur les Economies de l'OCDE, 1996, s. 101

Yukarıdaki tablo, sosyal sigorta primi oranlarında, gerek işçiler gerek işverenler açısından Türkiye'nin, en alt sırada geldiğini gösteriyor. Türk ekonomisinin bazı özellikleri ileri sürülerek buna bir gerekçe aransa da, Türkiye'deki sosyal sigorta sisteminin karşı karşıya bulunduğu güçlüklerin başlıca nedenlerinin birinin burada yattığı anlaşılıyor. Bu oranların düşük olması, devletin üzerindeki

yükü de artırıyor. Örneğin OECD istatistiklerine göre devletin sosyal güvenlik alanındaki harcamalarının GSMH'ya oranı 1989 yılında Almanya'da % 24'e, Fransa'da % 26'ya, İngiltere'de % 20'ye, İspanya'da % 17,3'e, Yunanistan'da da % 20,7'ye ulaşmıştı.[17]

Aynı çerçevede devletin sağlık harcamaları da kamu harcamalarının içinde önemli bir yer tutuyor. Sosyal güvenlik alanında olduğu gibi toplam gayri safi milli hasıla içinde sağlık harcamalarında da Türkiye geri sıralarda yer alıyor.

Bazı Batılı ülkelerde toplam sağlık harcamalarının GSMH içindeki yeri aşağıdaki tabloda gösteriliyor:

Bazı Ülkelerde Sağlık Harcamalarının GSMH İçindeki Payı (%)

Ülkeler	1985	1990	2001
ABD	10,8	12,6	14,9
Almanya	8,7	8,3	8,7
Belçika	7,4	7,6	8,3
Fransa	8,5	8,9	9,8
İngiltere	5,8	6,0	7,2
İsveç	8,9	8,6	8,5
İtalya	7,0	8,1	8,5
Japonya	6,6	6,7	7,3
Türkiye	2,2	2,9	2,7
Yunanistan	4,1	4,3	4,9

Kaynak: OECD Report 2001

Batı Avrupa ülkelerinde sosyal sigorta sistemlerinde, çalışanların üzerindeki yükün bir bölümü, o ülkelerde çalışan yabancı kökenli nüfus tarafından karşılanıyor. Yabancıların o ülkelerinin sosyal güvenlik sistemlerine yaptıkları zorunlu ödemeler, gelirlerinin çok üstünde. Uzun vadeli nüfus ve sosyal güvenlik projeksiyonları değerlendirildiğinde, nüfusun yaşlanmasının ekonomi üzerindeki olumsuz etkileri açık biçimde görülüyor.

17 OECD, *Coup d'oeil sur les Economies de l' OCDE,* 1996, s. 109-110.

Aktif nüfusla ilgili uluslararası istatistiklere göre, 2002 yılında Türkiye'de 15 yaşın üzerindeki genel nüfus 37 milyondan biraz fazla. Bu nüfusun 20 milyonluk bölümü, çalışan, yani aktif nüfus olarak kabul ediliyor.

Aktif nüfusun Türkiye'nin toplam nüfusuna oranı % 53,2'dir. Türkiye'ye ve seçilmiş bazı ülkelere ait veriler aşağıdaki tabloda gösterilmiştir.

Bazı Ülkelerde Aktif Nüfusun Toplam Nüfusa Oranı (2000)

Ülkeler	(%)
ABD	66,7
Japonya	63,5
İngiltere	62,4
Almanya	58,5
Türkiye	53,2
İspanya	49,6
Yunanistan	46,0
İtalya	47,6

Kaynak: L'Etat du Monde 2000

Bu verilere daha yakından bakınca, ilginç bazı sonuçlar ortaya çıkıyor. Örneğin, Türkiye'de erkekler arasında aktif nüfus % 76. Bu oran İtalya'da % 61, İspanya'da % 63, Yunanistan'da % 59, Almanya'da % 71, İngiltere'de % 72, ABD'de % 75. Sıralanan ülkeler arasında Türkiye'yi geçen tek ülke % 78 ile Japonya. Türkiye'nin genel ortalamada Orta ve Kuzey Avrupa ülkelerinin biraz altında kalmasının nedeni, kadınların aktif nüfus içindeki paylarının istatistiklerde düşük gösterilmesidir. 15 yaşından büyük kadınlar için aktif nüfus oranı % 30,5 olarak belirtiliyor. Şehirlerde ve özellikle köylerde çalıştıkları halde resmi istatistiklere geçmeyen milyonlarca kadın dikkate alındığında, bu verilerin gözden geçirilmesi gereği ortaya çıkıyor. Buna rağmen, genel ortalamaya bakıldığında da Türkiye, aktif nüfus açısından birçok AB ülkesinin ilerisinde, bazılarına ise çok yakın durumda görünüyor.

Avrasya'da Nüfus: Bugün ve Gelecek

Türkiye'nin komşularının nüfus hareketleri de ilginç gelişmeler gösteriyor. Türkiye'nin nüfusu komşularıyla karşılaştırıldığında ve ileriye yönelik nüfus tahminleriyle birlikte değerlendirildiğinde, şöyle bir tablo ortaya çıkıyor:

Türkiye ve Komşularının
Tahmini Nüfus Gelişimi (milyon)

Ülkeler	1980	1997	2010	2020	2050
Türkiye	45,1	63,0	73,3	79,7	86,5
İran	39,2	67,5	73,6	82,1	92,4
Irak	13,2	22,2	29,7	36,9	56,3
Yunanistan	9,6	10,6	10,7	10,6	9,2
Bulgaristan	8,8	8,2	7,0	6,3	4,5
Suriye	8,7	16,1	20,6	24,6	34,4
Azerbaycan	6,1	7,7	8,2	9,1	10,6
Ermenistan	3,1	3,4	3,3	3,5	3,5
Gürcistan	5,0	5,1	4,8	4,7	4,5
TOPLAM	138,8	203,4	231,2	257,5	301,9

Kaynak: U.S. Bureau of Census

Türkiye'nin Kuzeybatı ve Kuzeydoğu komşularıyla Güneydoğu komşularının nüfus yapısı büyük farklılık gösteriyor. Yunanistan ve Bulgaristan'ın nüfusu durgunluk dönemine ulaşmış. Önümüzdeki yıllarda nüfus azalması bekleniyor. Gürcistan da aynı azalma eğilimi içinde, Ermenistan'ın nüfusu durgun. Oysa, başta İran olmak üzere Türkiye'nin diğer komşularında hızlı bir artış eğilimi var. Türkiye ve komşularının toplam nüfusu 1980 yılında 138,8 milyon iken 1997'de 203,4 milyona ulaşmış. 2010 yılında 231,2 milyon, 2020'de 257,5 milyon, 2050 yılında ise 301,9 milyon olacak. Bu hesaplamaya göre Türkiye'nin ve komşularının nüfusu, 2050 yılında, genişlemiş AB'nin o tarihte ulaşacağı nüfusa yaklaşacak.

Zengin petrol ve doğalgaz yataklarına sahip bu ülkeler, bazı yapısal sorunlarını çözebilirlerse ve bölgedeki gerginlik ve çatışma

ortamı giderilip verimli bir işbirliği başlatılabilirse, Türkiye'nin içinde bulunduğu bölge büyük bir refah alanı olabilir.

Bu gelişmelerin ekonomik, sosyal ve siyasi alanlarda önemli etkiler yapması kaçınılmaz görünüyor. AB'ye tam üye olsa da olmasa da Türkiye, XXI. yüzyılın ortalarına doğru bir yandan Avrupa'nın, bir yandan Ortadoğu'nun, bir yandan da Rusya'nın yakınında, toplamı 800 milyonu aşan bir pazarın ortasında olacak. Buna, o zaman nüfusu 100 milyonu aşacak olan Mısır ve Ortadoğu bölgesindeki diğer devletler de eklendiğinde, pazar daha da büyük olacak. Bu değerlendirmeleri yaparken Türkiye'nin çok yakın kültür ve tarih bağlarıyla bağlı bulunduğu ve zengin doğal kaynaklarına sahip Orta Asya ülkelerini, Türki devletleri de dikkate almak gerekir.

Orta Asya'da çok hızlı olmasa da hissedilir bir nüfus artışı göze çarpıyor. Azerbaycan, Kazakistan, Kırgızistan, Türkmenistan ve Özbekistan'ın toplam nüfusları 1980 yılında 43 milyonken bu rakam 1997'de 56 milyona çıkmış. 2020 yılında 78 milyona, 2050 yılında 98 milyona yükselmesi bekleniyor. Türkiye'nin o tarihte ulaşacağı nüfusla birlikte düşünüldüğünde, gelecek yüzyılın ortasında Türk dünyasının toplam nüfusu 185 milyon olacak.

Bu ülkelerin iyi yetişmiş insan gücü, petrol, doğalgaz, altın rezervleri, pamuk gibi değerli ürünleri dikkate alındığında, Türkiye'nin, Türki cumhuriyetlerle beraber de geniş ve verimli bir işbirliği alanı oluşturabileceği görülüyor. Bütün bu bölgelerin insanları ortak çıkarlarının bilincine varabilirlerse ve öncelikli olarak bu ortak çıkarları gözetebilen politikaları önümüzdeki yıllarda hayata geçirebilirlerse, bu, gerek kendileri, gerek bölge, gerekse dünya açısından yararlı olur ve bu ülkeler büyük bir ekonomik güç haline gelebilir. Bunu yapabilmenin önşartlarından biri, insanların niteliklerini yükseltmektir. Bu, Türkiye için olduğu gibi komşu ülkeler ve bölge ülkeleri için de en önemli hedeflerden biri olmalıdır.

İnsan Gelişimi Endeksi

Ülkelerin kişi başına gelir düzeyinin yanı sıra, bu ülkelerin ortalama ömür süresi ve okuryazarlık düzeylerini de belirli katsayılarla hesaba katan insan gelişimi endeksine göre, Türkiye'nin dünyadaki yeri bir hayli gerilerde.

2000 yılı için düzenlenen endekste Türkiye, 174 ülke arasında 86'ncı sırada geliyordu. Ancak Türkiye'den önceki ülkeler arasında Bahama, Granada gibi çok küçük devletçikler de yer alıyor. Listede, nüfusu 50 milyondan yukarı devletler arasında Türkiye 11. sırada geliyordu. Üstelik listede Türkiye ile ondan önce gelen birçok ülke arasında pek az fark var. OECD, Türkiye'nin azgelişmiş ülkeler grubundan çıkıp orta derecede gelişmiş ülkeler grubuna girdiğini kabul etmiş.

Birleşmiş Milletler tarafından, ülkelerin vatandaşlarının okuma yazma oranı, beklenen yaşam süreleri, bebek ölüm oranları ve kişi başına düşen ortalama gelirleri dikkate alınarak hazırlanan İnsan Gelişimi Endeksi (Human Development Index) verileri, aynı zamanda ülkelerin gelişmişlik düzeyini de yansıtıyor. Bu endekste göre 0,80 puandan yukarı olan ülkeler, yüksek gelişmişlik düzeyinde, 0,50-0,79 puan arasındakiler orta düzeyde gelişmiş sayılmaktadır. 0,50 puan altındaki ülkeler ise gelişmemiş ülkeler olarak sınıflandırılıyor.

Bazı Ülkelerde
İnsan Gelişimi Endeksi (2002)

Ülke	Endeks	Sıra
Norveç	0,94	1
ABD	0,93	7
Kanada	0,93	8
Japonya	0,93	9
Almanya	0,92	18
Macaristan	0,83	38
Bahama	0,81	49
Rusya	0,77	63
Romanya	0,73	72
Türkiye	0,73	96
Mısır	0,64	120

Kaynak: UNDP Human Development Report

Gerekçesi ne olursa olsun, Türkiye'nin böyle bir sıralamada alt düzeylerde yer alması, çok olumsuz bir durum. Ayrıca 1997 verilerine göre 74'üncü sırada yer alan Türkiye, 1997-2000 yılları arasında 12 sıra gerilemiş ve 86. sıraya, 2002'de ise daha da gerileyerek 96. sıraya düşmüştür.

Sağlık standartlarının ve genel olarak sağlık koşullarının da büyük ölçüde etkilediği ortalama ömür sayılarında, Türkiye'nin, geçtiğimiz yaklaşık 40 yıl içinde ilerleme sağladığı görülüyor. Türkiye'de 1967 yılında ortalama yaşam beklentisi 52,1 yıl olarak hesaplanırken 1996 yılında bu süre 67,3 yıla yükseldi. *Washington Post* arşivi gibi bazı kaynaklar, Türkiye'de ortalama ömrün 72 yıla ulaştığını belirtiyorlar. BM'nin 2000 yılı verilerine göre Türkiye'de ortalama yaşam süresi 69 yıl. Bu süre, ekonomik açıdan ileri sayılan bazı ülkelerin bundan birkaç yıl önce ulaştıkları düzeydir. Bu sonucun alınmasında, son yıllarda Türkiye'de kısıtlı bütçe olanaklarına rağmen sağlık hizmetlerinde sağlanan iyileşmenin önemli payı var. Gerçekten 1980 yılında 99 bin olan hasta yatak sayısı 1996'da 140 bine, 2000 yılında 159.500'e yükseldi. Bu sayının içinde askeri hastaneler yok. Aynı dönemde hekim sayısı 27 binden 45 bin'e, hemşire sayısı 26 binden 70 bin'e çıktı. Türkiye'de bugün 833 kişiye 1 doktor düşüyor.

Uzmanların tahminlerine göre 2010 yılında Türkiye'de ortalama ömür 77,5 yıl olacak. Daha ileriki yıllara ait tahminler, Türkiye'de ortalama yaşam süresinin, XXI. yüzyılın ortalarına doğru en ileri ülkelerin düzeyine yaklaşacağını gösteriyor.

Burada unutulmaması gereken nokta İnsan Gelişimi Endeksi'ni etkileyen en önemli göstergeler arasında, bebek ölümleri oranının ve okuma yazma bilme durumunun yer aldığıdır. Türkiye'nin son yıllarda tıp alanında sağladığı önemli ilerlemelere rağmen, bebek ölümlerinin oranı ileri ülkelerden çok fazla.

Aynı şekilde eğitim alanında, bir yandan devletin, bir yandan da sivil toplum örgütlerinin çabalarına rağmen okuma yazma bilmeyenlerin oranının hâlâ uygar ülkelerin çok gerisinde kalması, göz ardı edilemeyecek bir eksikliktir. ILO rakamlarına göre Türkiye'de okuma yazma bilmeyenlerin sayısı 6 milyondur. Bunların 2,4 milyonu şehirlerde yaşıyor. Kadınlar arasında okuma

yazma bilmeyenlerin sayısı erkeklerin dört katı. Bu göstergeler, Türkiye için övünülecek bir tablo değil, tam tersine, bir utanç tablosudur. Bunun başlıca nedenlerinden biri, eğitime Türkiye'nin yeterince para ayıramamasıdır. Son istatistikler, Türkiye'de GSMH içinde eğitim harcamalarının % 2,2 olduğunu gösteriyor. Bütün dünyada, oransal olarak eğitime Türkiye'den daha az para harcayan sadece 16 devlet var. Bunların hemen hepsi, en azgelişmiş ülkeler. İlerideki bölümlerde de belirtileceği üzere Türkiye'nin, eğitim ve sağlık hizmetleri alanlarında gerçek bir reform niteliği taşıyacak atılımlar yapmadığı takdirde İnsan Gelişimi Endeksi'nde daha yukarı sıralara yükselmesi mümkün olamayacaktır. Oysa Cumhuriyet döneminde Türkiye, her iki alanda da devrim sayılabilecek atılımlar yapmış, özellikle eğitimde dünyaya örnek gösterilen projeler gerçekleştirmişti. Üstelik o zaman Türkiye'nin olanakları bugünkünün çok altındaydı.

Türkiye Cumhuriyeti'nin Eğitim Devrimi

Ülkeleri birbirleriyle karşılaştıran uluslararası araştırmaların çoğunda, halkın eğitim düzeyi önemli bir kıstas olarak kabul ediliyor. Yukarıda sözü edilen İnsan Gelişimi Endeksi bunlardan biridir.

Osmanlı İmparatorluğu'nda geleneksel eğitimin yerine çağdaş eğitim kurumlarının kurulması ihtiyacı XVIII. yüzyılın sonlarında başlıyor. III. Selim'in ilk kurduğu modern eğitim kurumu, 1795'te hizmete giren Topçu Okulu'dur. Daha önemli eğitim reformları, II. Mahmut döneminde görülüyor. 1830'lu yıllarda rüştiye adı verilen askeri ortaokullar açılıyor. Sonraki yıllarda adliye okulu, edebiyat okulu gibi sivil okullar da hizmete giriyor. Tıp Okulu'nun açılış tarihi 1832. Harbiye ve Tıbbiye gibi önemli yüksekokulların temelini oluşturan okullar bu dönemde kuruluyor. Ama eğitim henüz yaygınlaştırılmamış. XIX. yüzyılın ortalarında, Kırım Savaşı'ndan sonra 60 rüştiyenin 3.371 öğrencisi var. Medreselerin ise daha fazla: 16.752. Eğitimin yaygınlaştırılması için Fransa'yla işbirliği yapılıyor. III. Napoleon'un Eğitim Bakanı Duruy İstanbul'a geliyor ve Osmanlı eğitiminin modernleştirilmesi için bir program hazırlanıyor. Galatasaray Lisesi, 1868'de Fransa'nın işbirliğiyle açılıyor. O

devirde açılan modern okullara, yalnız Müslümanlar değil, başka dinlerden çocuklar da alınıyor. Gene Duruy'ün projesi uyarınca, Darülfünun (İstanbul Üniversitesi) kuruluyor.

Bütün bu çabalara rağmen, gene de eğitim yeterince yaygınlaştırılamıyor. XIX. yüzyılın sonunda Türkiye'de okuma yazma bilenlerin oranı % 10'un altında. O dönemde Batı Avrupa da eğitim sorununu tamamen çözmüş değil. XIX. yüzyılın başında eğitimde en ileri gidenler, Alman devletleridir. Orada bile halkın ancak yarısı okuma yazma biliyor. İngiltere'de sanayi devriminin sonucunda ortaya çıkan şehirlerdeki eğitim durumunu incelemekle görevli Newcastle Komisyonu, halkın büyük bir bölümünün okuma yazma bilmediğini saptıyor. Bunun üzerine 1870 yılında bir eğitim yasası çıkarılarak ilköğretimin yaygınlaştırılmasına çalışılıyor. Bu çabalar da yeterli olmuyor. 1876'da bir eğitim yasası daha kabul edilerek okula gitmeyenlere ceza verilmesi kararlaştırılıyor. Diğer Avrupa ülkelerinde de eğitim düzeyi çok farklı değil.

XIX. yüzyılın başından beri Osmanlılar çağdaş eğitimin önemini kavramışlar, eğitimi yeterince yaygınlaştıramasalar bile eğitim görecek çocuklar arasında ayırım yapmamışlar. Azınlık okullarına, yabancı misyonerlerin açtıkları okullara izin vermişler. Örneğin, 1871 yılında yalnız İstanbul'da 48 Ermeni okulu var. Anadolu'nun diğer şehirlerindeki Ermeni okulu sayısı 469. Rumların da çok sayıda okulu var. O dönemde Yahudi okullarının sayısı nispeten az ama onların sayısı da süratle artıp yüzyılın sonlarında 50'ye yükseliyor. 1863 yılında Amerikan misyonerleri Robert College'i kuruyorlar. 1870 yılında, Türkiye'de sadece Amerikan misyoner okullarının sayısı 205'e yükseliyor. Başta Fransızlar olmak üzere Batı Avrupalı misyonerlerin kurduğu okulların sayısı yüzlerle ifade ediliyor.[18]

Aynı dönemde acaba bütün Avrupa ülkelerinde yaşayanlar eğitimde aynı ölçüde eşit olanaklara sahipler mi? Rusya'da 1881'de tahta çıkan III. Aleksandr döneminde, işçi ve köylü çocukları ortaokula alınmıyor. Ondan önceki Çar II. Aleksandr da üniversitelere sadece "güvenilir" öğrencilerin alınmasına izin veriyordu. III.

---

18 Mantran, Robert, *Histoire de l'Empire Ottomane*, Paris, 1989, s. 480-481.

Aleksandr, Yahudi çocukların eğitimine ciddi kısıtlamalar getirdi. Ortaöğretim görmek isteyen Yahudilerin sadece bir bölümüne izin veriliyordu. Türkiye'yi o dönemde de geri bir ülke gibi görmek isteyenlerin, kendi ülkelerindeki eğitim durumunun mükemmel olmadığı anlaşılıyor.

Bazı Batı ülkelerindeyse eğitimde ileri adımlar atılmış ancak bu, toplumların refah, güvenlik ve huzur içinde yaşamaları için yeterli olmamış. Özellikle XX. yüzyılın ilk yarısında, iyi eğitilmiş milletlere sahip devletler arasında çıkan savaşlar ve bu ülkelerin bazılarında halkın zulüm görmesi, okullaşma oranının tek başına toplumların uygarlık düzeyi hakkında fikir veremeyeceğini ortaya koyuyor. Churchill'in bir sözü var: "*Halkları en iyi eğitim görmüş ülkelerin liderleri, Avrupa'yı cehenneme çeviriyorlar.*" Atatürk, eğitimsiz, büyük çoğunluğu okuma yazma bilmeyen bir halka, o halkın sağduyusuna, yüksek değerlerine dayanarak çağdaş bir cumhuriyet kurarken Batı Avrupa'daki bazı liderler, en iyi eğitim görmüş halkları peşlerinden sürükleyerek ülkelerini çağdışı rejimlerle yönetmeye başlıyorlardı.

Atatürk Cumhuriyet'i kurduğunda, ülkede eğitim durumu şöyleydi:

1923 yılında ülkede toplam 4.894 ilkokul, 72 ortaokul ve 23 lise var. Altyapı bundan ibaret. 1927 yılında okuma yazma bilenlerin oranı % 10,7. Kadınlarda ise bu oran sadece % 4,8. Ondan sonra dünyada örneği az görülen bir eğitim seferberliği başlatılıyor. Arap harflerinin yerine Latin harflerinin kabulü, eğitimin yaygınlaştırılmasını kolaylaştırıyor. Okuma yazma bilenlerin oranı 1935'te % 20,4'e çıkıyor. Yani 1927'ye göre % 100 artış var. Bu oran 1945'te % 30,2, 1950'de % 34,6'ya ulaşıyor. Bugün ulaşılan düzeyi değerlendirirken Türkiye'nin hangi noktadan yola çıktığını ve kısa zamanda ne hızla yol aldığını da düşünmek gerek.

Cumhuriyet'in ilk yıllarında okulların sayısı da hızla artıyor. Çığır açan Eğitim Bakanları Türkiye'ye bir kültür ve eğitim devrimi yaşatıyorlar. Bu çabaların sonuçları ve Türkiye'nin eğitim alanında Cumhuriyet'in ilk yıllarından bugüne kadar nasıl bir gelişme gösterdiği tabloda görülüyor:

1923-2000 Yılları Arasında Türkiye'de Okullaşma

Yıl	İlkokul	Öğrenci	Teknik Okul	Öğrenci	Lise	Öğrenci	Yüksek-okul	Öğrenci
1923	4.894	341.941	64	6.547	23	1.241	9	2.914
1930	6.598	489.299	59	9.296	57	5.699	17	4.186
1940	10.596	955.957	103	20.264	82	24. 862	20	12. 844
1950	17.428	1.616.626	326	53.289	88	32. 269	34	24. 815
1960	24.398	2.866.501	530	107.547	194	75. 632	55	65. 297
1970	38.513	4.939.516	913	235.086	518	244.569	152	159.231
1980	45.660	5.694.860	1.864	520.332	1.167	534.605	321	237.369
1992	50.701	6.878.923	2.973	977.010	1.888	894.047	424	759.047
1997	44.862	8.944.425	3.305	1.135.000	2.555	1.313.892	536	1.323.345
2000	33.317	10.028.979	3.343	916.210	2.634	1.387.903	1.084	1.508.205

Kaynak: T.C. Milli Eğitim Bakanlığı

Tablodaki sayılar, Türkiye'nin Cumhuriyet'ten bu yana eğitim alanında nasıl bir devrim yaptığının açık göstergesi. Aynı dönemde nüfusun da önemli artış gösterdiği, o nedenle okullaşma oranlarındaki artışın bir bölümünün nüfus artışından kaynaklandığı doğru. Bununla birlikte öğrenci sayısındaki artışlar, her eğitim düzeyi için, nüfus artışının çok üzerinde. Bu da toplumun eğitim düzeyindeki yükselmenin kanıtını oluşturuyor.

Cumhuriyet döneminde yapılan eğitim reformu, sadece okul çağındaki çocukları ve gençleri kapsamıyor, yetişkinler için de halk okulları, kurslar açılıyor. Eğitimi köylere yaygınlaştırmak, köy çocuklarına hem eğitim hem de beceri kazandırmak için Köy Enstitüleri açılıyor. Hedef, okulsuz köy kalmaması. Bu amaçla 17 Nisan 1940 tarihinde, Köy Enstitüleri Yasası kabul ediliyor. İlkokulu bitirmiş çocuklar, yatılı Köy Enstitüleri'nde beş yıl eğitilecekler, hem öğretmenlik bilgisi alacaklar hem de köylüleri üretici hale getirecek bilgi ve becerilerle donatılacaklar. 15 yıl içinde okulsuz ve öğretmensiz köy bırakılmaması amaçlanıyor. Mevcut dört köy öğretmen okulu Köy Enstitüsü'ne dönüştürü-

lecek, 17 yeni enstitü kurulacak. Beş yıl sonunda her yıl 3000 köy öğretmeni yetiştirilecek. Hedef bu. Köy Enstitüleri'nin kurucusu, İlköğretim Genel Müdürü, değerli eğitimci İsmail Hakkı Tonguç. Cumhurbaşkanı İsmet İnönü bu projeyi sadece bir eğitim hamlesi olarak görmüyor, Türkiye'nin genel olarak güçlenmesinin en önemli araçlarından biri sayıyor. İnönü 1939 yılında şöyle diyor: *"Kati olarak inanıyoruz ki, köylümüzün tahsilini ve maişetini daha yüksek bir dereceye vardırdığımız gün, milletimizin her sahada kudreti, bugün güç tasavvur olunacak kadar yüksek ve heybetli olacaktır."*

Köy Enstitüleri, yalnız Türkiye'de eğitim çevrelerinde ve halk arasında büyük heyecan yaratmakla kalmadı, dünyada da yıllarca büyük yankılar yaptı. UNESCO genel müdürlerinden Julian Huxley şöyle diyordu: *"Türkiye'de Köy Enstitüleri adı verilen ve bütün gelişmekte olan ülkelere örnek olabilecek çok ilginç bir eğitim sistemi gerçekleştirilmiştir."*

Köy Enstitüleri 1954 yılında kapatıldı. O zamana kadar 20.000 dolayında köy öğretmeni yetiştirdi. İsmet İnönü, 1946 yılında bu konudaki duygularını şöyle yansıtıyordu: *"Bütün siyasi ve askeri hayatımdaki vazifelerin hiçbirini kaale almadan diyebilirim ki, öldüğüm zaman Türk milletine iki eser bırakmış olacağım: Bunlardan biri köy okulları, diğeri de müteaddid partilerdir."*[19]

Bu ve benzeri hamlelerle Türkiye'de eğitim yaygınlaştırılıyor, okuma yazma bilenlerin oranı hızla artırılıyor. 1990 yılında halkın % 82'si okuma yazma bilir hale geliyor. Ama diğer Avrupa ülkeleriyle kıyaslayınca bu da yeterli değil. Batılı ülkeler, okuma yazma meselesini çoktan halletmişler. Örneğin Çek'ler bu alandaki başarılarıyla övünürken, *"Bizde okuma yazma bilmeyen son insan, 200 yıl önce öldü,"* derler. Türkiye'nin yarıştığı AB'ye aday diğer ülkelerde durum bu. Türkiye'de ortalamayı düşüren, nispeten yaşlı kuşaklardır: 65 yaşın üzerindeki nüfus içinde 1990 yılında okuma yazma bilenlerin oranı % 36'dan ibaretti. 30 yaşın altındakiler arasında ise bu oran % 90'ın üzerine yükseliyor. Okullaşma oranında da hızlı bir gelişme göze çarpıyor. 1960-1961 ders yılında

---

19 İnönü, Erdal, *Anılar ve Düşünceler*, İstanbul 1995, s. 87-94.

okul çağındaki çocuklardan ilkokula gidenlerin oranı % 70 iken 1993-1994 ders yılında % 83,1'e yükseliyor. Aynı dönemde ortaokula gidenlerin oranı % 20,5'ten % 61,9'a, liseye gidenlerin oranı % 18'den % 45,1'e, yükseköğrenim görenlerin oranı ise % 3,3'ten % 17,4'e çıkıyor.[20]

1999-2000 ders yılına gelindiğinde, ilkokula gidenlerin oranı % 83,9'a, okuma-yazma bilenlerin oranı ise % 85'e yükseldi. Türkiye'de yükseköğrenim gören gençlerin oranı son 20 yılda üç misli artış gösterdi. 1975 yılında üniversite çağındaki Türk gençlerinin sadece % 6,7'si üniversite öğrenimi görebiliyordu. Bu oran 1985'te % 8,9'a, 1996'da ise % 19,6'ya yükseldi. Diğer ülkelerde de benzeri artışlar var, fakat Türkiye kadar hızlı artış gösteren bir ülke bulmak zor. Örneğin, aynı 20 yıllık dönemde İspanya'daki artış iki misli, İtalya'daki artış ise daha az.[21]

25-64 yaşları arasındaki grup ele alındığında, Almanya'da liseyi bitirmiş olanların oranı % 62, Fransa'da % 54. İspanya ve Portekiz'in rakamları diğer Avrupa ülkelerinden daha düşük ve Türkiye'nin rakamlarına daha yakın.[22]

Bu arada, İspanya ve Portekiz gibi ülkelerin yıllardan beri AB üyesi olduklarını ve bu kuruluştan çok büyük eğitim yardımı aldıklarını da hatırda tutmakta yarar var.

Eğitimde Türkiye'nin henüz arzu edilen düzeye ulaşamadığı bir gerçektir. Eğitimle ilgili değerlendirmeleri sadece okuma yazma bilenlerin sayısını veya okullaşma oranlarını dikkate alarak yapmak mümkün değil. Eğitimin kalitesini de göz önünde bulundurmak gerek.

Halkın eğitim düzeyi ve okullaşma alanında dünyanın en ileri ülkelerinden biri, Amerika Birleşik Devletleri'dir. ABD ile Batı Avrupa arasındaki fark, bazı alanlarda Batı Avrupa ile Türkiye arasındaki farktan az değil.

Türkiye'ye yönelik eleştirilerden biri de kızların eğitimde erkeklerden çok geride olduğu. Gerçekten diğer Batılı ülkelerle kar-

---

20 Kongar, Emre, *21. Yüzyılda Türkiye,* İstanbul, 1998, s. 533.

21 *Education at a Glance, OECD Indicators,* Paris, 1993.

22 *Regards sur l'Education, les Indicateurs de l'OECD,* Paris, 1997.

şılaştırıldığında, Türkiye'nin bu alanda onların gerisinde olduğu görülüyor. Ama aradaki fark sanıldığı kadar büyük değil. 1983 yılında yapılan bir araştırma, kızların erkeklere kıyasla ilkokullardaki oranının şehirlerde % 47, köylerde % 45,1 olduğunu gösteriyor. Üniversite öğrencileri arasında daha 1980 yılında Türkiye'de kızların oranı % 26'ya çıkıyor. Aynı oran İsviçre'de % 30, Japonya'da % 33. Daha yüksek oranlar da var: ABD'de % 51.[23]

Üniversite öğretim üyeleri arasında yapılan bir araştırma, ilginç sonuçlar veriyor. Türkiye'deki 22 tıp fakültesindeki öğretim üyeleri arasında kadınların oranı % 28,2. Türkiye'deki bütün üniversiteler dikkate alındığında, bu oranın % 26,8 olduğu görülüyor.[24]

Türkiye eğitim alanındaki eksikliklerini gidermek için çaba gösteriyor ama yeterli değil. 8 yıllık eğitim uygulaması nedeniyle biraz artan eğitim harcamaları, 2002 yılında konsolide bütçenin % 6,7'sine çıkmış. Gene de GSMH içinde eğitimin payında, yukarıda değinildiği gibi, Türkiye dünya ülkeleri arasında son sıralarda.

İspanya milli gelirinin % 4,7'sini, Almanya % 4,8'ini, ABD % 5,5'ini, İtalya % 5,2'sini eğitime ayırıyor. Batı ülkeleri bir yana, İran'ın ayırdığı pay % 5,9, Mısır'ın % 5,0. Bu vesileyle Türkiye'nin milli gelirinin sadece % 2,2'sini eğitime ayırdığını bir kere daha hatırlamakta yarar var. Eğitim alanında sağlanan ilerlemeleri sadece sayısal büyüklüklerle ölçmek mümkün değil. Eğitimin kalitesini yükseltmek, bütün ülkelerin ortak hedefi. Bunun için eğitim yatırımları denilince sadece okul binası yapmak anlaşılmıyor. Okul kütüphanelerindeki kitap sayısı, eğitim gereçlerinin özellikleri de önemli. Son yıllarda en önemli ölçülerden biri, okullarda bilgisayar başına düşen öğrenci sayısı ve internet bağlantısı. İşte bu alanlarda Türkiye, yalnız Avrupa ülkelerinin değil, dünyanın diğer bölgelerindeki ülkelerin çoğunun bir hayli gerisinde. Bu alanlarda ilerleme sağlamak için de eğitime daha çok para harcamak gerekiyor. Avrupa Birliği üyelerinin GSMH'ya oranla eğitim harcamaları ortalaması % 4,8'dir. Yani Türkiye'ninkinin iki katından çok. AB'ye aday ülkelerin harcamaları da öyle. Bazı Kuzey ülkelerinin

---

23 *UNESCO Statistical Yearbook*, Paris, 1996.

24 Köker, Eser Danyal, *Education, Politics and Women in Turkey*.

eğitim harcamaları % 8'e, yani neredeyse Türkiye'nin dört katına ulaşıyor. Türkiye'nin eğitim harcamalarının düşüklüğü, sadece ülkenin ekonomik olanaksızlıklarıyla, dış borçların yüksekliğiyle açıklanamaz. Dünyada Türkiye'den daha fazla borçlu olan ülkeler, Endonezya hariç, eğitime Türkiye'den daha çok para harcıyor. Demek ki, mesele parasal sıkıntı değil, siyasi tercih meselesidir. Eğitim harcamalarına yeterli kaynak ayırmayan ülkelerin çağdaş ülkeler arasında umdukları yeri alması olanaksız.

Gayri safi milli hasıla değil de bütçe içindeki eğitim harcamaları oranı esas alınırsa durum biraz farklı görünüyor: Türkiye, 2003 yılı konsolide bütçesinde harcamaların % 6,4'ünü eğitime ayırıyor. Bu oran Almanya'da % 9,4, Fransa'da % 10,8, İtalya'da % 8,8. Yukarıdaki iki gösterge arasındaki fark, Türkiye'de kamu harcamalarının milli gelir içindeki payının diğer ülkelerden daha düşük oluşundan kaynaklanıyor. Bu konuya ekonomi bölümünde ayrıca değinilecek.

Bu genelde olumsuz tablo içinde olumlu sayılabilecek bir nokta şu: Türkiye'nin eğitime yaptığı harcamalar içindeki yatırım harcamaları, oransal olarak diğer birçok ülkenin ilerisinde. 1991 yılında Türkiye'nin eğitime yaptığı tüm harcamaların % 14'ü yatırıma gitmiş. Bütün OECD ülkeleri içinde oransal olarak Türkiye'den çok eğitim yatırımı yapan tek ülke Japonya: % 16,7. Yalnız üniversite eğitimiyle ilgili yatırımlar dikkate alındığında ise Türkiye'nin oranı diğer bütün ülkelerden fazla: % 31,4. Türkiye'den sonra gelen Japonya'nın üniversitelere yatırım oranı % 20.

Burada dikkate alınması gereken bir nokta da, Türkiye'de kamunun eğitim harcamalarının tümünün, genel bütçeden karşılandığıdır. Özellikle 8 yıllık kesintisiz eğitimde, eğitim harcamalarının tamamını genel bütçeden karşılayan Türkiye, İrlanda ve Yeni Zelanda'dan başka OECD ülkesi yok. Kanada'da ilk ve orta öğretime genel bütçeden ödenen para % 3'ten ibaret, ABD'de bu oran % 8. Gerisi, bölgesel veya yerel kaynaklardan karşılanıyor. Üniversite öğreniminde biraz daha farklı: Türkiye'yle birlikte yedi Batı ülkesi, kamunun üniversiteye yönelik harcamalarının tümünü genel bütçeden karşılıyor. Gerisi, değişik oranlarda yerel kaynakları kullanıyorlar.

1995 yılında çeşitli Batı ülkelerinde toplam 33.305 Türk genci eğitim görüyordu. Bunlardan 22.747'si Almanya'da, 6.716'sı da ABD'de üniversiteye giden gençler. Türkiye bütün Batı ülkeleri içinde yurtdışında okuyan öğrenci sayısında ilk üç ülkenin arasında bulunuyor. Diğerleri Almanya ve Yunanistan.[25]

Eğitim alanındaki açığını kapatmak, halkın eğitim düzeyini yükseltmek için Türkiye son yıllarda bazı reformlar yaptı. Türkiye Büyük Millet Meclisi 18 Ağustos 1997 tarihinde kabul ettiği yasayla, zorunlu eğitimi sekiz yıla çıkardı. Bir reform niteliği taşıyan bu yasada, saptanan eğitim hedeflerinden bazıları şöyleydi:

- 2000 yılında 12-14 yaş arasında 1,1 milyon çocuk üç yıl fazla temel eğitim görecek.
- Sınıflarda ortalama öğrenci sayısı 30'a inecek. Bu sayı bugün birçok okulda 50'yi aşıyor.
- Bu hedeflere ulaşmak için 140.000 dershane yapılacak. 190.000 öğretmen daha görevlendirilecek.
- Bölgesel temel eğitim okullarının sayısı 171'den 571'e çıkartılacak.
- Türkiye bu amaçları gerçekleştirmek için 3 yılda 10 milyar dolar harcayacak.

Böylece Türkiye'nin eğitim alanındaki görünümü değişecek ve XXI. yüzyılın başlarından itibaren Türkiye, eğitimde şimdiye kadarki yükselme hızını da aşan bir tempoyla gelişecekti. Bugün diğer Batı ülkeleriyle karşılaştırıldığında çok olumlu gözükmeyen tabloların yerini, Türkiye'yi diğer Batı ülkelerinin düzeyine yaklaşmış, bazı alanlarda o düzeyi yakalamış tablolar alacaktı. Hedef buydu ama gerçekleşmenin, beklendiği kadar iyi olduğu söylenemez.

Türkiye, bir yandan nüfus artışının getirdiği ek eğitim ihtiyacını karşılamak, bir yandan da eğitimin kalitesini yükseltmek için gerekli ihtiyaçları kendi kaynaklarından karşıladı. Oysa, Avrupa Birliği'ne katılan ülkeler, AB bütçesinden ve çeşitli AB fonlarından eğitim için büyük yardımlar alıyorlar. AB üyeliğine aday diğer ül-

25 *Regards sur l'Education, OECD,* Paris 1997.

keler de son yıllarda önemli eğitim yardımları aldılar. Polonya'ya 1996 yılına kadar yapılan yardımların 180 milyon euroluk bölümü eğitim alanına ayrılmış.

Bu verilerin gösterdiği gibi, Türkiye, Batı ülkelerine oranla sahip olduğu kısıtlı olanaklarla ve yılda 800.000 kişiyi aşan nüfus artışına rağmen eğitimde, ileri bazı adımlar atmıştır. Toplam 3,5 milyonu aşkın üniversite mezununa sahip bir ülke konumuna gelmiştir. Üniversitelerinin sayısı 70'i aşmıştır.

Türkiye'nin, daha iyi eğitilmiş bir nüfusla, bölgesindeki ve dünyadaki gücünü ve etkinliğini daha da artıracağı açıktır.

Suç İşleme Oranı

Türklerin eğitim alanında Batı Avrupa'nın en ileri düzeyine henüz ulaşmamış olması, bazen suç işleme eğilimini artırıcı bir unsur olarak gösterilmeye çalışılıyor. Türkiye'de veya yurtdışında suç işleyen bazı Türk vatandaşları, kamuoyunda ön plana çıkarılıyor. Bazen bu konuda yapılan yayınlar ve bazı siyasi açıklamalar, Türkler arasında suç işleme oranının çok yüksek olduğu izlenimini veriyor. Türk basınında adi suçlara genelde Batı basınından daha çok yer verilmesi de Türkiye'nin suç işleme alanında diğer ülkelerin çok ilerisinde olduğu izlenimini uyandırıyor. Bunu, eğitim eksikliğine bağlayanlar oluyor. Bu kadar çok suçun işlendiği, bu kadar çok suçlunun bulunduğu bir ülkenin, uygar ülkeler topluluğunda yeri olmadığı izlenimi uyanıyor. Acaba bu yayınlar ve bu izlenimler gerçeği yansıtıyor mu?

İngiltere Resmi Suç Kayıtları Dairesi'nin yaptığı bir araştırma sonucunda, dünyada verilerine ulaşılabilen ülkelerin 2000 yılında bütün suçlardan tutuklu ve hükümlü olanların sayılarını gösteren bir rapor yayınlandı. Bu rapora göre İngiltere'deki hapishanelerde bulunanların toplam sayısı 73.545'tir. Bu sayı Ukrayna'da 211.568, Polonya'da 56.590, Güney Kore'de 70.303, Çin'de 1.410.000, Rusya'da 1.009.863 ve ABD'de 1.725.842'dir. ABD'ye ait bu sayı, toplam Amerika nüfusunun % 0,65'ine eşit.

Çeşitli ülkelerdeki tutuklu ve hükümlülerin sayısını ülke nüfusuyla karşılaştırmak, o ülkelerdeki suç işleme oranı konusunda daha doğru bir izlenim veriyor. Aşağıdaki tablo, 2000 yılı itibariyle,

seçilmiş ülkeler açısından Birleşmiş Milletler'in yaptığı bir araştırmanın sonuçlarını ortaya koyuyor. Onun yanında, o ülkelerin nüfusları dikkate alınarak hapishanelerde olan kişi sayısının toplam nüfusa oranı belirtiliyor.

Bazı Avrupa Ülkelerinde Hapiste Bulunanların Sayısı (2000)

Ülkeler	Nüfus	Hapishanelerdeki Toplam Tutuklu ve Hükümlülerin Sayısı	Bu sayıların Toplam Nüfusa Oranı (%)
Danimarka	5.357.000	3.508	0,06
Avusturya	8.139.000	6.946	0,09
İsveç	8.911.000	5.221	0,07
Belçika	10.182.000	8.342	0,08
Hollanda	15.808.000	13.618	0,08
İngiltere	59.113.000	73.545	0,13
Polonya	38.609.000	56.590	0,15
Slovakya	5.396.000	7.511	0,14
Portekiz	9.918.000	14.336	0,15
Çek Cum.	10.300.000	22.138	0,21
Türkiye (2002)	67.900.000	59.187	0,08

Kaynak: Birleşmiş Milletler Suç İstatistikleri, 2000

Avrupa Birliği ülkelerinde, hapiste bulunanlar hakkında daha yeni istatistikler de var. Örneğin 2001 yılında Almanya'da 74.400, Fransa'da 53.350, İtalya'da 49.500 kişi hapiste bulunuyordu.[26]

Yukarıdaki tablo, genel olarak çeşitli ülkelerdeki suç eğilimini ortaya koyuyor. Bu noktada dikkat edilmesi gereken nokta, Türk halkındaki suç eğiliminin, kendisinden daha eğitimli sayılan ülkelerin halkındaki suç eğiliminden yüksek olmamasıdır.

Ancak Türkiye'yle ilgili sayıların değerlendirilmesinde, oldukça sık çıkarılan af yasalarının etkisini de düşünmek gerekiyor. Diğer Batı ülkelerinden farklı olarak Türkiye'de af yasalarının böyle sık

26 *Eurostat Yearbook 2002.*

çıkarılması, cezaların caydırıcı ve eğitici etkisini azaltıyor. Suça eğilimli olanların affedildikten sonra yeniden suç işlemeleri riskini artırıyor. Böyle olması, ülkedeki güvenlik ortamını olumsuz etkiliyor. Kamuoyunun önemli bir bölümü tarafından pek de benimsenmeyen 2002'deki af yasasıyla hapishanelerde bulunan 43.673 kişi tahliye edildi, bunlardan 1.542'si yeniden suç işleyerek hapse girdi.

Diğer bir sorun da Ceza Muhakemeleri Usulü Kanunu'ndan (CMUK) kaynaklanmaktadır. Bu yasaya göre hükümlü kişi, Türkiye'de mahkemeler tarafından verilen cezaların yarısından biraz fazlasını çektikten sonra serbest bırakılıyor. Örneğin infaz yasasına göre 5 yıla mahkûm edilmiş bir suçlunun gerçek mahkûmluğu 25 ay oluyor. Batı Avrupa ceza usul yasalarında ise durum çok farklı. Orada, iyi hali görüldüğü için zamanından önce tahliye olanakları çok kısıtlı.

Yurtdışında yaşayan Türk vatandaşlarıyla ilgili yayınlarda da Türklerin işledikleri suçlar ön plana çıkarılıyor. İlk bakışta Türkler, suça eğilimli, Avrupa'daki sosyal düzeni, kamu düzenini bozan unsurlar gibi gösteriliyor. Zaman zaman buna ilişkin bazı veriler basında yayınlanıyor. Buradan hareket eden pek çok insan, Avrupa'daki Türkleri kendi toplumları açısından bir sorun kaynağı, çağdaş toplumla uyum yeteneği düşük insanlar olarak görüyor. Bu anlayış giderek kamuoyuna yayılıyor, siyasi çevreleri etkiliyor ve Türklerin serbest dolaşım hakkına sahip olmaları, Avrupa'nın sosyal düzenini bozacak bir olgu gibi sunuluyor. Yukarıdaki bilgiler, bu izlenimin doğru olmadığını kanıtlıyor. Eğer yurtdışındaki Türkler arasında suçluluk oranı, Türkiye'deki oranlardan yüksekse bunun sebebini o insanların ulusal özelliklerinden çok yaşadıkları ortamın niteliklerinde ve uyum güçlüklerinde aramak belki daha doğru olur. Önemli olan yurtdışında yaşayan Türkleri sadece bazı sorunlar bağlamında değil, bir bütünlük içinde ve yaşamakta oldukları toplumlara yaptıkları katkıları ön planda düşünerek değerlendirebilmektir.

Yurtdışındaki Türkiye

İkinci Dünya Savaşı'ndan sonraki yıllarda, Batı Avrupa'da sorunlardan biri nüfusun yeterli olmayışıydı. Nüfus, sanayileşmenin, ülkenin yeniden yapılanmasının gerektirdiği düzeyin altında

kaldığı için başta Türkiye olmak üzere başka ülkelerden işgücü ithal edildi. Almanya, 1955 yılında İtalya'yla ilk işgücü anlaşmasını imzaladı. Daha sonra sırasıyla 1960'ta Yunanistan ve İspanya'yla, 1961'de Türkiye, 1963 yılında Fas, 1964 yılında Portekiz, 1965 yılında Tunus ve 1968'de de Yugoslavya'yla benzeri anlaşmalar yapıldı.

Bu yabancı işçilerin nasıl törenlerle karşılandıkları hatırlanıyor. Konunun uzmanları, yabancı işçilerin, Almanya'nın ve diğer Batı Avrupa ülkelerinin ekonomilerine yaptıkları katkıları somut verileri de ortaya koyarak açıklıyorlar. Alman resmi makamlarına göre yabancı işçilerin, bu arada özellikle Türklerin, Alman ekonomisi içinde yarattıkları katma değerin oranı, bu yabancıların Alman nüfusu içindeki oranlarının üzerinde. Bu konuya aşağıda daha ayrıntılı biçimde değinilecek. Ancak şimdiden saptanması gereken gerçek, bir sıkıntı, bir endişe kaynağı olarak dile getirilen, hatta Türkiye'nin AB'ye tam üyeliğinin önündeki esas engel olarak öne sürülen Avrupa'daki Türk vatandaşlarının, aslında bu ülkelerin ekonomilerine en ağır, en zor işleri üstlenerek yardımcı olduklarıdır.

1960'lı yıllarda Batı Avrupa'nın nüfus yetersizliğinden kaynaklanan işgücü açığının kapatılması için yapılan ve o zamanki Türk devlet adamlarının iyi niyetle kabul ettikleri Türkiye'den işgücü gönderilmesi talebinin, sonradan Türkiye'ye Avrupa'nın kapılarının kapatılması düşüncelerine yol açabileceğini tahmin etmek kolay değildi.

Türkiye Dışişleri Bakanlığı'nın 2002 yılı kayıtlarına göre, yurtdışında yaşayan kayıtlı Türk vatandaşlarının sayısı 4.030.029'dur. Bu vatandaşların çoğu Batı Avrupa ülkelerinde ikamet ediyor. Batı Avrupa'nın dışında eski Sovyet cumhuriyetlerinde toplam 43.000, Libya'da 3.500, Avustralya'da da 54.411 Türk vatandaşı yaşıyor.

Yine Türkiye Dışişleri Bakanlığı'nın kayıtlarına göre, sadece Batı Avrupa ülkelerinde yaşayan Türklerin sayısı 3 milyonun üzerinde.

Yurtdışında sürekli olarak yaşayan Türklerin toplam sayısı, İrlanda Cumhuriyeti'nin toplam nüfusuna, Danimarka ve

Finlandiya'nın nüfuslarının yarısına yakın, Lüksemburg'un nüfusunun altı katından fazla.

Avrupa Birliği'nde yabancılardan söz edilince, akla hemen Türkler geliyor. AB ülkelerinde yaşayan tüm yabancıların sayısı 17,8 milyona ulaşıyor. Bunların % 32'si AB ülkelerinden, % 68'i diğer ülkelerden geliyor. Tüm yabancıların % 16,8'i Türk vatandaşı. Sadece AB dışından gelenler hesaba katılırsa, onların % 24,5'i Türk. Türklerin % 70'i Almanya'da yaşıyor. Onu sırasıyla % 12'yle Fransa, % 7'yle Hollanda, % 5'le Avusturya izliyor.

Batı Avrupa ülkelerinde yaşayan yabancılardan söz edilince akla hemen Almanya geliyor. Bu mutlak sayı olarak doğru. Ancak yabancıların genel nüfusa oranları dikkate alındığında, başka AB ülkelerinde yabancı oranının Almanya'dan daha yüksek olduğu görülüyor. Örneğin, Lüksemburg nüfusunun % 32,6'sı yabancı. Belçika ve Avusturya'da yabancıların oranı da Almanya'dan fazla: Sırasıyla % 9,1 ve % 9. Almanya'nın oranı ise % 8,6. Almanya'da yaklaşık 900.000 mülteci de var. Sadece 2000 yılında Almanya'ya 79.000 iltica talebinde bulunulmuş.

Gelişmiş ülkelere iltica talebinde bulunan çeşitli ülkelerin vatandaşları arasında, 25.000 başvuruyla Türkiye 4. sırada. Türkiye'den daha fazla iltica talebinde bulunan sadece üç ülke var: Sırbistan, Irak, Afganistan.

Almanya'ya gelen Türklerin öncelikli hedefi, bir süre çalışıp belirli bir parasal birikim sağladıktan sonra Türkiye'ye dönüp kendilerine iş kurmaktı. Gerçekten bazılarının sandıklarının aksine Almanya ve diğer Batı Avrupa ülkeleri, Türklerin çoğunluğu için, bütün ömürlerini geçirecekleri bir hayal ülkesi değildi. Bir yandan yıllar içinde sayıları artıp Almanya'da en kalabalık yabancı topluluğunu oluştururlarken bir yandan da geri dönüşün planlarını yapıyorlardı.

2002 yılında Almanya'daki Türklerin sayısı 2 milyonu geçti. Almanya kadar olmasa da diğer Avrupa ülkelerinde de çok sayıda Türk vatandaşı yaşıyor. İlgili kurumlardan alınan sayılarına göre Avrupa ülkelerindeki Türk nüfusunun dağılımı 2002 yılı itibariyle şöyle:

Batı Avrupa Ülkelerinde Yaşayan Yabancılar ve Türkler (2002)

Ülkeler	Yabancılar	Türkler
Almanya	6.990.000	2.049.100
Fransa	3.596.600	254.000
Hollanda	757.100	154.310
Avusturya	720.900	142.231
Belçika	922.300	85.981
Danimarka	196.700	35.739
İngiltere	2.096.000	29.000
İsveç	537.400	20.252
İspanya	460.800	322
İtalya	683.600	3.700
Yunanistan	152.800	3.100
İrlanda	96.400	-
Lüksemburg	132.500	-
Finlandiya	62.000	1.200
Portekiz	157.100	100

Kaynak: Türkiye Araştırmalar Merkezi, Essen
T.C. Dışişleri Bakanlığı, Çalışma ve Sosyal Güvenlik Bakanlığı DİYİH Genel Müdürlüğü

Bu tablonun düşündürdüğü pek çok nokta var. Almanya'nın mutlak sayı olarak en çok yabancı çalıştıran ülke olduğu açıkça görülüyor. Fransa da ona yakın. İngiltere'deki iki milyonu aşkın yabancı da azımsanacak gibi değil. Ancak Almanya'daki Türkler üzerinde yapılan tartışmalar, nedense başka ülkelerde veya başka yabancı toplulukları üzerinde pek yapılmıyor. Örneğin, İspanyol uyruklu yabancı işçilerin yüzde kaçının Bask asıllı, yüzde kaçının Katalan kökenli olduğuna dair basında pek haber çıkmıyor. Yunan işçilerinin ne kadarının Helen, ne kadarının Makedon, ne kadarının Türk asıllı olduğu da araştırılmıyor. Aynı şekilde İngiltere'de

yaşayan Hintlilerin ne kadarının hangi ırktan, hangi bölgeden, hangi dini gruptan geldiği de pek tartışılmıyor. Ama Alman basını, sık sık sayılar, yüzdeler vererek Türk vatandaşlarının ne kadarının Kürt asıllı olduklarına dair tahminler yürütüyor. Buradan hareket edilerek Türk ve Kürt grupların kendi ülkelerindeki çatışmalarını Almanya'ya taşıdıkları iddia ediliyor. Acaba Türkiye'de halk içinde etnik farklılıktan kaynaklanan bir çatışma var mı, yok mu? Bunu merak edip araştıran az. Almanya'da farklı etnik gruplara mensup Türk vatandaşları arasında sırf etnik köken nedeniyle ayrılıklar, sürtüşmeler oluyor mu? Objektif bir gözlemcinin bu soruya vereceği yanıt "hayır"dır.

O zaman sıkıntı nereden kaynaklanıyor? Türkler Alman ekonomisine yük olmaya mı başladılar? Yukarıda da değinildiği gibi, Alman araştırma enstitülerinin araştırmaları, yabancıların Alman ekonomisinde yarattıkları katma değerin Alman nüfusu içindeki paylarından daha büyük olduğunu gösteriyor. Üstelik ödedikleri vergi miktarları da yüksek. Sosyal sigorta sistemine yaptıkları katkılar, sistemden sağladıkları yararın çok üzerinde.

Almanya'ya 1960'lı yılların başında gelen Türklerin sosyal yapısı da değişti. Başlangıçta tamamı işçi olan Türklerin bir bölümü iş hayatına atıldı, iş kurdu, istihdam yaratmaya başladı. Çocukların gene azımsanmayacak bir bölümü yüksekokullarda okuyup çeşitli alanlarda serbest meslek sahibi olarak hayata atıldılar. Türk toplumunun refahı ve eğitim düzeyi yükseldi. Buna paralel olarak Türkiye'deki yakınlarına gönderdikleri paralar da arttı. 2000 yılı verilerine göre yurtdışından Türkiye'ye gelen işçi dövizi 4,6 milyar dolar. Türkiye için de bu önemli bir döviz kaynağı. Yine, ilgili bakanlıklardan alınan verilere göre yurtdışındaki vatandaşlarımızın, 1961'den bu yana resmi yollarla 75 milyar dolar Merkez Bankası'na ve 50 milyar dolar özel bankalara olmak üzere toplam 125 milyar dolar havale ettikleri görülmekte. Halen Merkez Bankası'ndaki döviz rezervlerinin 11 milyar doları, döviz tevdiat hesaplarındaki işçi dövizleridir.[27]

Başlangıçta Türklerin Almanya'da işyeri sahibi olmalarına

27 Merkez Bankası.

izin verilmiyordu. Bu kısıtlama 1975 yılında kaldırılınca, Türk işyerlerinin sayısı çığ gibi büyüyüp 1996 yılında 42.000'e çıktı. 2000 yılı itibariyle bu sayı 59.500'e yükseldi. Essen'deki Türkiye Araştırmalar Merkezi, 2030 yılında Türk işletmelerinin sayısının 90.000'e ulaşacağını hesaplıyor. Bu işletmeler, şimdiden 327.000 kişiye istihdam olanağı sağlıyor.

Bunlar sadece Almanya'daki Türklere ilişkin rakamlar. AB genelinde bakıldığında sonuçlar daha da etkileyici. 2000 yılında AB ülkelerindeki Türk girişimcilerinin sayısı 88.800. Toplam yıllık ciroları 35 milyar euro. Türklerin AB ülkelerindeki yatırımlarının tutarı 8,5 milyar euro. Bu, şimdiye kadar Türkiye'ye gelen yabancı sermayenin toplamından daha fazla.[28]

Bir kıyaslama yapmak gerekirse, Hazine Müsteşarlığı verilerine göre Türkiye'de bulunan % 100 Alman sermayeli 47 şirkette 92.412 Türk istihdam ediliyor. Türk-Alman ve diğer AB ülkelerinin yatırımcılarının ortaklığı üzerinde bulunan şirketlerde ise 173.490 Türk istihdam ediliyor. Yani Avrupa menşeli şirketlerin Türkiye'de yarattığı toplam istihdam 265.902 kişi. Buna karşılık AB ülkelerinde yaklaşık 419.000 kişi Türk firmalarında çalışıyor. Yani Türk firmalarının Avrupa'da yarattıkları istihdam, Avrupa ülkelerinin Türkiye'de yarattığı istihdamın iki misline yakın.

1997 yılında AB'de yaşayan her Türk vatandaşının, bulunduğu ülkenin gayri safi milli hasılasına katkısı ortalama 17,188 euro. Bu AB vatandaşlarının 17.310 euro olan katkısına hemen hemen eşit. Yani Türkler, AB vatandaşları kadar katma değer yaratıyorlar. Türklerin AB'nin toplam gayri safi milli hasılasına yıllık katkısı ise 49,7 milyar euro. Yani AB'nin yıllık bütçesinin yarısından fazla.[29]

Eğitimde de yurtdışındaki Türkler büyük sıçrama yaptı. Türkiye'de yeterli eğitim görmeden Almanya'ya gelen birinci kuşak başlangıçta güçlük çekmişti. Özellikle kadınların büyük bölümünün eğitim düzeyi düşük kalmıştı. Prof. Nermin Abadan'ın araştır-

---

28 Çalışma ve Sosyal Güvenlik Bakanlığı DİYİH Genel Müdürlüğü, Yurtdışındaki Vatandaşlarımıza İlişkin Gelişme ve Sayısal Bilgiler Raporu, 2001.

29 *Avrupa Birliği Ülkelerinde Çalışan Türklerin Ekonomik Gücü*, Türkiye Araştırmalar Merkezi, Essen, Mayıs 1998.

malarına göre, Almanya'ya o tarihlerde giden kadınların Türkiye'de kalan kız kardeşleri ve kadın akrabaları, gidenlerden daha iyi bir eğitim alma olanağı bulmuşlardı. Ama o dönemler geride kaldı. Şimdi, ikinci ve üçüncü kuşak Türkler gerçekten bir eğitim devrimi yaptılar. 2000 yılı rakamlarına göre 23.762 Türk genci, Alman üniversitelerinde okuyor. 2000 yılında üniversiteye giden gençlerin dışında toplam 503.043 Türk genci ve çocuğu Almanya'da çeşitli düzeylerdeki okullarda eğitim görüyordu. Bunlar arasında giderek daha çok sayıda Türk çocuğu, üst düzeyde tahsil yolunu açan okullarda veya teknik okullarda öğrenim görüyor.

Karşılaşılan bazı zorluklara rağmen ulaşılan bu sonuç sevindiricidir. Bu kadar çok Türk çocuğunun Almanya'da eğitim görmesi, ilk yıllarda karşılaşılması doğal olan bazı uyum sorunlarının çözülmesine de yardımcı oluyor. Bu gelişmeden herkesin memnun olması ve bunu Türk ve Alman milletlerini yakınlaştırıcı bir olgu olarak karşılaması gerekmez mi? Şiddet yanlısı bazı grupların Almanya'ya ve diğer bazı Avrupa ülkelerine giderek oralarda olaylar çıkarmaları, yasadışı eylemler yapmaları bu olumlu temel gelişmelerin görülmesini engellemeli mi? Onların eylemlerine bakarak Türklerin Avrupa'da pek de fazla istenmedikleri gibi bir izlenimin yaratılması bir ömür boyu o ülkelerde emek vermiş, ter dökmüş, kendilerini o ülkelerin de bir parçası saymış insanlar için incitici olmaz mı? Suç işleyenleri ayıklayarak, büyük çoğunluğu yasalara saygılı dost bir halkın tümünü üzücü genellemelerden vazgeçilemez mi? Nasıl Batı Avrupa ülkelerinde şiddete başvuran bazı yabancı düşmanı grupların eylemlerine bakarak o toplumların tümü hakkında olumsuz yargılara ulaşılmıyorsa, şiddet yanlısı bazı Türk örgütlerinin eylemleri de o ülkelerdeki Türk toplumlarına mal edilemez, bu eylemlere bakarak o toplumlar hakkında olumsuz yargılara varılamaz.

Bu kadar çok insanın yaşadığı bir ülkede, sorunlarla karşılaşılması da kaçınılmaz. Ancak, yukarıdaki örneklerde de görüleceği gibi, olumlu gelişmeler çok daha fazla, çok daha önemli. Almanya'da gözlenen olumlu gelişmeler, Türklerin değişik oranlarda yaşadıkları diğer ülkelerde de görülüyor. O bakımdan bir yandan sorunları çözmeye çalışırken bir yandan da olumlu

gelişmeleri ön plana çıkarmak daha uygun olur. İşte 2003 yılının Haziran ayında Türkiye Büyük Millet Meclisi'nde oluşturulan "Yurtdışındaki Türklerin Sorunlarını Araştırma Komisyonu", bütün bu konuları inceliyor.

Bütün bu olumlu gelişmeler, Türklerin tümünün amacının bütün yaşamlarını Almanya'da veya diğer Batı Avrupa ülkelerinde sürdürmek istedikleri izlenimini uyandırmamalıdır. Önceki yıllarda olduğu gibi bugün de Almanya'dan Türkiye'ye geri dönenlerin sayısı oldukça yüksek. Essen'deki Türkiye Araştırmalar Merkezi'nin verilerine göre, 1960'lı yılların başından bugüne kadar geri dönenlerin sayısının 2,2 milyonu geçtiği anlaşılıyor. Son yıllarda Türkiye'ye dönenlerin sayısı yılda 45.000 civarında. Buna karşılık, Almanya'da doğan çocuklar, Türkiye'den aile birleşmesi nedeniyle gelen eşler nedeniyle Almanya'nın yabancı işçi alımını durdurduğu 1973 yılından sonra da Türk nüfusu artmaya devam etti.

Almanya'daki yabancı işçilerin varlığı yalnız bugün değil, geçmişte de, zaman zaman kaygı duyulan bir unsur olmuştu. Özellikle İspanya, AB'ye tam üye olacağı zaman, yüz binlerce işsiz İspanyol'un AB ülkelerini istila edeceğinden endişe edildi, ama sonuç çok farklı oldu. AB üyeliğinden sonra İspanya'da yatırımlar artıp ülke içinde istihdam olanakları genişleyince İspanyol işçilerinde geri dönme eğilimi de arttı.

İlk başlarda Türkiye'den işçiler tek başlarına gelirlerken daha sonraki yıllarda eşlerini de getirmeye başladılar. Bugün Almanya'daki Türk nüfusunun % 45'i, yani yaklaşık yarısı kadın.

ABD ve Avustralya gibi ülkelerde yaşayan Türk vatandaşlarıyla birlikte düşünüldüğünde Türkiye'nin, dünyada büyük bir ekonomik ve kültürel gücü olduğu ortaya çıkar. Türkiye'nin yurtdışındaki gücü sadece yabancı ülkelerde yaşayan insanların gelir düzeyleriyle ölçülemez. Türkiye'nin en önemli kazancı, Türk yurttaşlarının o ülkelerde sağladıkları bilgi birikimidir. Gene Almanya verileri ölçü olarak kabul edilecek olursa, bugün dünyanın ileri ülkelerinde yaklaşık 700.000 Türk çocuğunun okula gittiğini hesaplamak mümkün, 30.000'den çok Türk çocuğu yabancı ülkelerde üniversite öğrenimi görüyor. Bu çocukların öğrendikleri yabancı

diller, mesleki beceriler, aldıkları akademik eğitim, Türkiye'nin toplam zenginliğini, gücünü artırıyor.

Yurtdışındaki Türklerin Türkiye'de yaptıkları yatırımlar, genellikle dış yatırım sayılmıyor. Paralarını yurtdışında kazanıp Türkiye'ye yatırdıkları yeterince dikkate alınmayıp onların Türk vatandaşı olduklarına bakılarak bu yatırımlar iç yatırım olarak kayda geçiyor. Oysa Avrupa Türk İşadamları Derneği'nin (ATİAD) tahminlerine göre, sadece Almanya'daki Türk işadamlarının Türkiye'de yaptıkları yatırım, 1994 yılında 750 milyon mark olarak gerçekleşti. Birincisi 1996, üçüncüsü de 2000 yılında toplanan Dünya Türk İşadamları Kurultayı, Türk işadamlarının dünya çapındaki gücünü ve Türkiye'ye yatırım yapma olanaklarını ortaya koydu.

ATİAD, gelecek yıllara yönelik projeksiyonlar da yapıyor. Onların tahmini, Türkiye Araştırmalar Merkezi'ninkinden daha iyimser. ATİAD'a göre, 2010 yılında 100.000'i Almanya'da olmak üzere AB ülkelerinde toplam 140.000 Türk girişimci olacak, 810.000 kişi istihdam edecek bu işletmelerin yıllık cirosu 120 milyar euroyu bulacak. Almanya'daki Türk işadamları, İngiltere'deki Hint asıllı işadamlarının oluşturduğu şirketler grubunu örnek gösteriyorlar. Hinduja Group of Companies Ltd., dünya çapında 11 milyar dolarlık ciro yapıyor. ATİAD yöneticileri ayrıca, Çin'deki bütün yabancı yatırımların % 70'inin, yurtdışındaki Çin kökenli işadamlarınca yapıldığını hatırlatıyorlar. Türk girişimcileri de benzeri çalışmalar içindeler.[30]

Bugün Türkiye'nin dünyadaki yerini hesaplarken işte yurtdışında böylesine büyük ve güçlü bir Türkiye bulunduğu da dikkate alınmalı.

TÜRKİYE'NİN DOĞAL SERVETİ

Çalışmamızın başında da belirtildiği gibi, bir ülkenin milli gücünün hesaplanmasında, coğrafi özellikler de önemli bir yer tutuyor. Tarih boyunca önemli devletler, geniş topraklara sahip olanlar arasından çıkmıştı. Büyük bir alana sahip olmak tek başına güçlü

30 ATİAD, *Almanya'daki Türk Girişimciliği, Görünmeyen Güç*, Düsseldorf, 1997.

bir devlet olmaya yetmemişti ama, yeterli toprakları olmayanlar da dünya siyasetinde pek söz sahibi olamamışlardı. Geçmişte yaşanan savaşların en önemli nedenlerinden biri de bu. Boş, sahipsiz topraklar bitince devletler zorla başkalarının toprağına sahip olmaya çalışmışlardı. Geçmişin acı tecrübelerinden sonra, sınırların dokunulmazlığı ilkesi, uluslararası ilişkilerin en önemli kurallarından biri olarak kabul edildi. Birleşmiş Milletler Yasası'nda, Helsinki Deklarasyonu'nun en önemli kurallarından biri, devletlerin toprak bütünlüğüne saygı gösterilmesidir.

Bu noktaya kolay gelinmedi. Ancak hâlâ devletlerin veya devlet gruplarının nüfuz alanlarından söz edenler var. Uygarlıkların çatışmaya doğru gittiğini savunan Samuel Huntington, dünya coğrafyasını hangi uygarlıkların ne zaman denetim altında tuttuklarını araştırıyor. Onun hesaplarına göre 1900 yılında Batı uygarlığının kontrol altında tuttuğu toprakların toplamı 51,2 milyon km²'dir. Bu alan, Birinci Dünya Savaşı'ndan sonra 65,3 milyon km²'ye yükseliyor ama İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra, özellikle sömürgelerin bağımsızlıklarına kavuşmalarının ertesinde yarıya iniyor. 1993'te Batı'nın "siyasi kontrolü" altındaki alan 32,5 milyon km²'dir. En çarpıcı gelişme Afrika'da görülüyor. 1900 yılında bu kıtanın büyük çoğunluğu sömürge ülkelerin yönetiminde olduğu için Afrika uygarlığının kontrolü altındaki alan 419 bin km²'den ibaret. 1993 yılında bu alan 14,3 milyon km²'ye çıkıyor. İslam uygarlığının "siyasi kontrolü" altındaki alanlar ise 1900 ile 1993 yılları arasında 8,9 milyon km²'den 28 milyon km²'ye yükseliyor. Afrika kıtası bir an için bir kenara bırakılırsa, Batı uygarlığı 1900 yılında dünya coğrafyasının % 38,7'sini kontrol ederken aynı yıl İslam uygarlığı sadece % 6,8'ini denetliyor. Yani Batı uygarlığının denetim alanı, İslam uygarlığının altı misli. Yüzyılın sonuna gelindiğinde, 1993'te bu oranlar tamamen değişiyor ve yeni dengeler kuruluyor. Batı'nın "kontrol ettiği" coğrafya dünyanın % 24,2'si, İslam uygarlığının "kontrol ettiği" alan % 21,1'i. Batı uygarlığının dışında sayılan Ortodoks uygarlığı ise 1900 yılında dünyanın % 16,6'sı üzerinde egemenken bu 1993'te % 13,7'ye iniyor.[31]

---

31 Huntington, a.g.e., s. 84.

Dünya coğrafyasının uygarlıklar arasında paylaşılması düşüncesi, çağdaş dünya görüşüyle bağdaşıyor mu? İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra Birleşmiş Milletler'in kurulmasıyla birlikte yeni dünya düzeninin anayasası sayılan Birleşmiş Milletler Antlaşması'nda ve İnsan Hakları Evrensel Bildirisi'nde, cins, din, dil, ırk farkı gözetilmeksizin bütün insanların ve bütün devletlerin eşitliği ilkesi kabul edilmişti. Bugün uluslararası ilişkileri düzenleyen anlayışın, bu temel felsefeye dayanması gerekiyor. O bakımdan dünya ülkelerini, dünya nüfusunu ve dünya coğrafyasını uygarlıklar arasında paylaştırma düşüncesini yadırgamamak mümkün değil.

Dünya coğrafyasını egemenlik alanlarına göre bölme ve paylaştırma düşüncesi, ne yazık ki, sadece bu uygarlık ideolojisinin savunucuları tarafından yapılmıyor. Ünlü Amerikalı strateji uzmanı Zbigniew Brzezinski'nin görüşleri de son tahlilde çok farklı değil. O, ulus devletlerin dünya sisteminin ana unsurları olduğunu kabul ediyor ama bunlar arasında bazılarının dünya üzerinde egemenlik bölgelerine sahip oldukları düşüncesini savunuyor. Brzezinski, coğrafi unsurların, ulus devletlerin dış politika önceliklerinin saptanmasında çıkış noktasını oluşturduğu ve ulusal toprakların genişliğinin ve statüsünün milli gücün ana kriterini oluşturduğunu savunuyor.

Aslında, Türkiye'nin Güç Kaynakları bölümünde de belirtildiği gibi coğrafya unsurunun ulusal gücün en önemli unsurlarından biri olduğunda kuşku yok. Ama bunu ulusal devletlerin kabul edilmiş milletlerarası sınırlarının dışında egemenlik arayışları şeklinde anlamak, Fransız İhtilali'nden bu yana gelişen çağdaş devlet anlayışıyla bağdaşmıyor. Ulusal güç, devletlerin kendi sınırları içinde özgürce, bağımsızca yaşamalarını ve bu topraklar içinde ulusal çıkarların etkili biçimde korunmasını sağlayan güç olarak anlaşılmalıdır. Türkiye'nin coğrafyası da bu genel anlayış içinde düşünülüp değerlendirilmelidir.

Uzun ve acı deneylerden sonra bugün, dünyanın coğrafyası nasıl şekillendi? Yukarıdaki anlayışla ve ulusal devletler temel alınarak dünya coğrafyasına bakıldığında görünen tablo şudur:

Dünyanın en büyük devleti, 17 milyon km²'lik toprağıyla Rusya'dır. Onu izleyen ülkeler arasında Çin, Kanada, Avustralya, ABD,

Brezilya ön sıralarda yer alıyor. Yüzölçümü 1 milyon km²'nin üzerinde 29 devlet var. Bunlardan biri de Türkiye'nin komşusu İran. Kazakistan'ın toprakları İran'ın iki mislinden fazla.

Bazı Devletlerin Yüzölçümleri

Ülkeler	Bin km²
Rusya	17.000
Çin	9.326
Kanada	9.976
ABD	9.159
Hindistan	2.973
Kazakistan	2.670
Türkiye	780
Fransa	546
Almanya	350

Kaynak: Almanak 2003

Bu yüzölçümlerini tek başına değil, diğer coğrafi özellikleriyle birlikte ele almak gerekli. Örneğin, Rusya'nın ve Kanada'nın topraklarının büyük bir bölümü, iklim koşulları nedeniyle insanların yaşamasına elverişli değil. Kanada nüfusunun tamamına yakını, ABD sınırına paralel, yaklaşık 200 kilometre derinliğinde bir şeridin içinde yaşıyor.

İklimin dışında arazinin yapısı da sınırlamalar getiriyor. Örneğin, ABD büyüklüğünde olan Avustralya'nın topraklarının sadece % 6'sı tarıma elverişli, Rusya'nın topraklarının ise % 8'i. Rusya bir yana bırakılacak olursa, Türkiye Avrupa'nın en büyük ülkesi. Türkiye'nin toprakları, yaklaşık olarak Fransa ile İngiltere'nin toplam yüzölçümü kadar. Doğu Avrupa'dan, AB'ye aday ülkelerden örnek vermek gerekirse, Polonya, Macaristan, Çek Cumhuriyeti ve Romanya'nın toplam yüzölçümleri, Türkiye'nin topraklarından daha az. İklim koşulları, Türkiye'nin her yerinde yaşamaya elverişli. Dünyanın ilk uygarlıklarından pek çoğunun bugünkü Türkiye topraklarında kurulmuş olması bir rastlantı değil.

Türkiye'nin bazı özellikleri: 8.333[2]'lik sahil şeridi var. Bu, hem ekonomik hem de stratejik açıdan önemli. Avrupa'da Macaristan, Çek Cumhuriyeti ve Slovakya gibi ülkelerin hiç sahili yok.

Türkiye'nin erozyon gibi çok ciddi bir tehlikeyle karşı karşıya bulunduğu doğru. Bununla birlikte, topraklarının % 33'ü ekilebilir arazi, % 26'sı orman ve koruluk. 2001 rakamlarına göre 4.772.000 hektar arazi sulanıyor. GAP'ın kademeli olarak devreye girmesiyle bu miktar artıyor.[32]

Türkiye'nin ekilebilir arazileri, Avrupa'nın tarımda en ileri sayılan iki ülkesi, Fransa ve Macaristan'ın ekilebilir alanlarının toplamı kadar. Ormanlar için de benzeri göstergeler var. Pek çoğunun sandığının aksine, Türkiye'nin ormanlarının kapladığı alan Almanya'nın ormanlarının tam iki misli ve Fransa ile İtalya'nın ormanlarının toplamına eşit. Toprağın verimliliği, ormanların nitelik farkı gibi unsurlar da kuşkusuz dikkate alınmalı. Ancak uluslararası istatistiklerin gösterdiği tablo bu.

Su kaynakları açısından Türkiye, Avrupa'nın en zengin ülkelerinden sayılmaz ama gene de önemli bir su potansiyeli var. Bu, enerji üretiminin de belkemiğini oluşturuyor.

Türkiye, uygun iklim koşulları, verimli toprakları ve sulama olanakları sayesinde dünyanın yedinci büyük pamuk üreticisi. Pamuk tüketiminde ise dünya beşincisi. Yün üretiminde Türkiye, dünyada 6. sırada yer alıyor.

Meyve üretiminde Türkiye, yıllık 10 milyon ton üretim kapasitesiyle dünyada 10. sırada. Türkiye'den daha fazla meyve üretim kapasitesine sahip sadece üç AB ülkesi var: İtalya, Fransa ve İspanya. Sebze üretiminde ise Türkiye, yıllık 22 milyon ton kapasitesiyle dünya dördüncüsü. AB üyeleri arasında, Türkiye'den daha yüksek sebze üretim kapasitesine sahip bir ülke yok.

Un üretiminde Türkiye, dünyada 8. sırada, un tüketiminde ise 6. sırada geliyor. Çay üretiminde, 170.000 ton yıllık kapasitesiyle dünya beşincisi. Çay tüketiminde dünyada üçüncüyüz.

Türkiye, zengin maden yataklarına da sahip. Taşkömürü üretiminde yılda 3 milyon tonla dünyanın 25. üreticisi. Avrupa kı-

32 DPT, Sayılarla Türkiye Ekonomisi, 2002.

tasında Romanya ile yedinciliği paylaşıyor. AB'ye aday ülkelerden sadece Polonya ile Çek Cumhuriyeti'nin üretimi Türkiye'den fazla. Ancak Türkiye'nin, taşkömürü üretimini uzun yıllardan beri pek fazla artıramadığı da bir gerçek.

Linyit üretiminde daha da ileri sırada olan Türkiye'nin yıllık üretim kapasitesi 64 milyon ton. AB üyelerinden Yunanistan ve aday ülkelerden Polonya ve Çek Cumhuriyeti ile Türkiye'nin üretim rakamları birbirine çok yakın. Diğer Avrupa ülkeleri daha geride.

Demir cevheri gibi ekonomik ve stratejik açıdan en önemli madenlerden birinde Türkiye, dünya üretiminde 15. sırada yer alıyor, yıllık üretim 5 milyon ton. Batı Avrupa'da Türkiye'den biraz daha fazla demir cevheri üretimi yapan bir tek İsveç var, Türkiye diğer bütün AB üyelerinin ve adaylarının önünde.

Bor madeni üretimi, Türkiye'de sadece kamu kesimi tarafından yapılıyor. Dünya bor rezervlerinin % 64'üne sahip olan Türkiye'de, yıllık bor üretim kapasitesi 2,5 milyon tonun üzerinde. Bu üretim sonucu elde edilen ham borun yıllık satış değeri ise en çok 250 milyon dolardır.[33]

Gene stratejik açıdan önemli olan boksit üretiminde Türkiye, 207.800 ton yıllık üretim kapasitesiyle dünyada 14. sırada. Avrupa'da sadece Macaristan ile Yunanistan'ın üretimi Türkiye'den fazla.

Bakır gibi önemli bir madenin üretiminde de Türkiye, yıllık 4,3 milyon ton üretim kapasitesiyle dünya 16.'sı. Avrupa'da sadece Polonya, İsveç ve Yugoslavya'nın üretimi Türkiye'den fazla.[34]

Bu örnekleri çoğaltmak mümkün. Ama şurası belli ki Türkiye, ekonomik kalkınma ve sanayileşme açısından önemli olan bazı stratejik madenlerin üretiminde dünyanın önde gelen ülkeleri arasında. Bu, kalkınmada öz kaynaklara güvenme açısından önemli bir unsur. Zengin topraklarının bütünlüğünü koruyabilecek güce ve iradeye sahip, toprakça Avrupa'nın en büyüğü, nüfusta da 10 yıl içinde Avrupa'nın en büyük ülkesi olacak olan Türkiye, önemli bir bölgesel güç olmaya adaydır.

---

33 ETİBANK.

34 UN *Monthly Bulletin of Statistics*, New York.

Güçlü Ordu, Sürekli Barış

Ülkeler değerlendirilirken, onların savunma gücü önemli bir unsur olarak dikkate alınıyor. İkinci Dünya Savaşı'ndan 60 yıla yakın bir zaman geçtikten, iki kutuplu dünya kavramı anlamını yitirdikten sonra, savunma gücünün eski önemini ve anlamını kaybettiğini düşünenler olabilir. Oysa nükleer silahların oluşturduğu ve Doğu-Batı ilişkilerinin 40 yılını etkileyen dehşet dengesinin sona ermesinden, eskiden birbirine düşman sayılan ülkeler arasında Soğuk Savaş'ın bitip karşılıklı işbirliği havasının ortaya çıkmasından sonra bölgesel çatışmalarda artış görüldü. 25 yılı aşkın zamandan beri dünyanın bazı bölgelerinde çok sayıda insanın hayatına mal olan terörizm hareketleri arttı. Köktendincilik, bazı bölgelerde devletlerin iç yapısını ve istikrarını etkileyen bir nitelik kazandı. Köktendinci düşüncelerin başka ülkelere yayılmak istenmesi, bu tehlikenin uluslararası alanda ciddi bir tehdit olarak algılanmasına yol açtı.

İkinci Dünya Savaşı'ndan sonraki yarım yüzyıl içinde, dünyanın göreceli bir istikrar ve sükûnet içinde yaşadığı sanılan dönemde, çeşitli yerel ve bölgesel savaşlar, çatışmalar ve ayaklanmalar sonucunda 17,6 milyon insan hayatını kaybetti. Bunlardan bir milyondan fazlası, Türkiye'nin civarındaki Balkan, Ortadoğu, Kafkasya bölgelerindeki çatışmalarda can verdi. Yunanistan'da 1945-1949 yıllarındaki iç savaşta ölenlerin sayısı 160.000. Ortadoğu'daki savaşlarda 972.000 kişi yaşamını yitirdi. 1992 yılından sonra Kafkasya'da meydana gelen çatışmalarda 60.000 kişi öldü.[35]

Bosna'da 1991 yılından sonraki çarpışmalarda ise 200.000'e yakın kayıp verildiği sanılıyor.

---

35 IISS *Military Balance*, London, 1997-1998.

Yerel çatışmaların dışında yoğun terörist faaliyetlere de sahne olan bir bölgede yaşayan Türkiye, güçlü bir orduya sahip bulunmak zorunda. Tarih boyunca çatışmaların, savaşların cereyan ettiği bir bölgede yaşayan Türkiye'nin, caydırıcı güce sahip, gerektiğinde barış operasyonlarında görev alacak güçlü bir orduya sahip bulunmasını, tarih ve coğrafya zorunlu kılıyor.

O nedenle Türkiye, daha XIX. yüzyılın başından beri ordusunu modernleştirme, çağdaşlaştırma yolunda önemli reformlar yapmıştı. Birinci Dünya Savaşı'nda gücünün büyük bir kısmını kaybeden bir orduyla Kurtuluş Savaşı yapmak zorunda kalan Mustafa Kemal, bu savaşı zaferle sonuçlandırdıktan sonra, Türk ordusunu çağın gereklerine uygun bir hale getirmek için büyük çaba göstermiş ve yalnız savaş araç ve gereçleri açısından değil, disiplin ve moral açılarından da dünyanın en güçlü ordularından birinin altyapısını hazırlamış, temellerini atmıştı. Mustafa Kemal Kurtuluş Savaşı'na başladığında, elindeki askeri güç çok sınırlıydı. Osmanlı İmparatorluğu'ndan kalan az sayıdaki düzenli birliğin dışında, elde çete savaşı yapabilecek bazı yerel kuvvetlerden başka bir şey yoktu. Ülkeyi işgal eden yabancı kuvvetlerle savaşta, bu çetelerden de yararlanıldı. 1920 yılında Büyük Millet Meclisi kurulduğunda Ankara'da sadece 70 kişilik vurucu bir güç bulunuyordu.[36]

Daha sonra TBMM'nin kararıyla düzenli bir ordu kuruldu ve düşmanla gerçek mücadeleyi bu birlikler verdi, çeteler zamanla tasfiye edildi.

Ülkenin ekonomik olanakları o dönemde oldukça sınırlıydı. Buna rağmen savaşı izleyen yıllarda orduyu güçlendirmek için her türlü olanak seferber edildi. Türk ordusu, İkinci Dünya Savaşı'na yaklaşıldığı yıllarda henüz Avrupa'nın en güçlü ordularından biri haline gelememişti. Ancak büyük ordulara sahip devletlerin saldırı olasılığına karşı etkili bir caydırma gücü oluşturmuştu. İkinci Dünya Savaşı'nda tarafsız kalan Türkiye'ye, savaşan taraflardan hiçbiri saldırmaya teşebbüs etmemiş, belki de edememiştir. Bunda, izlenen dengelerin ve ustaca politikaların olduğu kadar ülkenin sa-

---

36 Kongar, a.g.e., s. 90.

hip olduğu caydırıcı gücün ve Türk milletinin bir yabancı saldırıya karşı her türlü fedakârlığı göze alarak karşı koyma iradesinin de payı bulunmaktadır.

Bu konuyu incelemeden ve Türkiye'yi diğer ülkelerle kıyaslamadan önce, bir nokta üzerinde durmak gerekiyor. Samuel Huntington gibi yazarlar, savunma güçleri arasında kıyaslama yaparken orada da medeniyet farklarını dikkate alıyor ve savunma güçlerini ülkelere göre değil de uygarlıklara göre tasnif ediyorlar. Huntington'a göre 1900 yılında dünyadaki toplam askeri gücün % 43,7'si Batı uygarlığının "kontrolündeydi". İslam ülkeleri ise % 16,7'sini kontrol ediyordu. Ortodoks ülkelerin denetimi altında olan güç % 16,6, Çin'in denetimi altındaki ise % 10 civarındaydı. Birinci Dünya Savaşı'ndan sonra Batı'nın gücü daha da arttı ve % 48,5'a ulaştı. İslam ülkelerinin gücü % 3,6'ya indi. 1970 yılında tablo büyük ölçüde değişti. Batı'nın gücü % 25,8'e inerken, Ortodoksların, yani başta Sovyetler Birliği olmak üzere diğer Ortodoks ülkelerin kontrol ettiği askeri güç % 25,1'e yükseldi. O dönemde Çin uygarlığının denetlediği askeri güç de % 24,7 oldu. İslam uygarlığının kontrolündeki güç % 10,4'e yükseldi.

1991'de Sovyetler Birliği'nin çöküşü sonucunda dengeler gene değişiyor. Batının etkinliği daha da azalıyor ve % 21,1'e iniyor. Ortodokslarda da büyük iniş var: % 14,3. Müslümanlarda ise artış önemli: % 20'ye çıkıyor. Yani Batı uygarlığıyla hiç değilse sayısal denge sağlıyor. Çin, gücünü daha da artırarak % 25,7'lik düzeye yükseliyor. Bunları, sırasıyla Latin Amerika, Hint, Afrika ve Japon uygarlıklarının kontrol ettikleri askeri güçler izliyor.[37]

Aynen nüfusta olduğu gibi savunma gücü kıyaslamasında da dünyayı uygarlıklar arasında bölüştürmek ne kadar isabetli olur?

Yaklaşık 50 yıldır NATO üyesi olan, Batılı müttefiklerinin de güvenliğini korumak için büyük fedakârlıklar yapan Türkiye, Batı uygarlığı bölümünde mi yer alacak yoksa halkının büyük çoğunluğu Müslüman olduğu için İslam ülkeleri arasında mı? Sovyetler Birliği ne dereceye kadar Ortodoks bir ülke sayılabilirdi? Bu gibi

37 Huntington, a.g.e., s. 88.

tasnifler yalnız devletleri değil, uygarlıkları da karşı karşıya getirerek yeni ve tehlikeli düşmanlık duygularının yeşermesine yol açmaz mı?

İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra 40 yıl uğraşılarak güçlükle kaldırılabilen ideolojik demirperdenin yerine din farkına, kültür farkına, uygarlık farkına dayalı yeni demirperdeler kurmak doğru olur mu?

Sorun sadece, savunma gücünü uygarlık farkları boyutunda değerlendirip dünyayı buna göre gruplara ayırmaya çalışanlardan kaynaklanmıyor. Başka bazı strateji uzmanları da milli devlet olgusunu kabul etmekle birlikte bu sefer de dünyanın büyük devletler arasında nüfuz bölgelerine bölünmesi kavramını ön plana çıkartıyorlar. Stratejist Zbigniew Brzezinski, 500 yıldan beri Avrasya'nın dünyanın güç merkezi olduğunu hatırlatıyor ve buraya egemen olanın dünyaya egemen olacağını söylüyor.

Brzezinski, dünya nüfusunun % 75'inin, dünya gayri safi hasılasının % 60'ının ve dünyanın bilinen enerji kaynaklarının % 75'inin Avrasya'da bulunduğunu belirtiyor. Ona göre Avrasya, dünya üstünlük mücadelesinin üzerinde oynandığı bir satranç tahtasıdır.

Tarihte ilk defa bu yüzyılın ortalarından beri Avrasya ülkesi olmayan bir devlet, yani ABD bu alanda etkili olmaktadır. Brzezinski'ye göre bu alanda beş jeo-stratejik oyuncu var: Fransa, Almanya, Rusya, Çin ve Hindistan. Hemen onların yanı sıra kritik rol oynayan ülkeler de Ukrayna, Azerbaycan, Güney Kore, Türkiye ve İran. Brzezinski, Türkiye ve İran'ın bir dereceye kadar jeo-stratejik oyuncu da sayılabileceklerini söylüyor ve bütün bu ülkelerin bölgeye hâkim olmak açısından şanslarını ve aralarındaki ilişkileri değerlendiriyor. Bu arada Türkiye'nin, Karadeniz bölgesinde istikrar sağladığını, Karadeniz'den Akdeniz'e geçişleri kontrol ettiğini, İslam fundamantalizmine (köktendinciliğine) karşı bir panzehir oluşturduğunu ve NATO'nun güneydoğu kanadının sağlam bir dayanağı olduğunu dile getiriyor.

Brzezinski, Batı Avrupa'nın 300 yıl süreyle dünyaya egemen olduğunu, tarihte bu egemenliğe tâbi olmayan sadece dört devlet bulunduğunu, bunların Çin, Rusya, Osmanlı İmparatorluğu ve

Etiyopya olduğunu söylüyor. Bu noktada Huntington'un görüşüne yaklaşarak, "Avrupa uygarlığının dünya çapındaki üstünlüğü"nden söz ediyor.

Bu üstünlük ve egemenlik teorilerini, çağdaş demokratik dünya görüşleriyle bağdaştırmak zor. Geçen yüzyılların, özellikle XX. yüzyılın ilk yarısının tanık olduğu ve milyonlarca insanın hayatına mal olan büyük felaketlerden sonra hâlâ üstünlük, diğer halklar üzerinde egemenlik gibi kavramlardan söz edilmesi ne kadar uygun olur?

Egemenlik mücadelesi gibi kavramlar bir yana bırakılsa bile, ülkelerin ulusal çıkarları açısından bölgelerinin jeopolitik özelliklerini dikkatle değerlendirmeleri gerekiyor. Bu çerçevede, dünya enerji kaynaklarının % 75'inin Türkiye'ye yakın sayılabilecek ülkelerde bulunduğu da hatırlanmalı. *Rand Corporation* isimli bir Amerikan düşünce kuruluşunun, Türkiye ile Batı ülkeleri arasındaki stratejik işbirliğini konu alan ve 2000 yılında yayınlanan bir kitapta, dünyanın petrol kaynaklarının % 65'inin İncirlik üssünden itibaren çizilecek 1000 millik bir alanın içinde olduğu belirtilerek Türkiye'nin stratejik konumunun önemi vurgulanıyor.

İster nüfuz sahalarını genişletmek arzusundan kaynaklansın, ister kendi milli sınırlarının güvenliğini ve halkın refahını korumak açısından olsun, Türkiye'nin içinde bulunduğu coğrafi alanın stratejik önemi büyük.

Böyle bir bölgede Türkiye'nin güvenlik içinde, huzur içinde yaşayabilmesi ancak güçlü bir orduya sahip olmasıyla mümkün. Osmanlı İmparatorluğu'ndan beri bilinen bu gerçeğin hayata geçirilmesi, Cumhuriyet'in ilk yıllarında kurulan temellerin üzerinde ancak İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra, hatta Türkiye'nin NATO'ya katılmasından sonra mümkün olabildi. Sarf edilen çabaların, yapılan büyük fedakârlıkların sonucunda Türkiye bugün, Rusya hariç, Avrupa'nın en büyük konvansiyonel gücüne sahip olmuştur.

XX. yüzyılın başı ile sonu arasında devletlerin askeri güçleri ve askeri açıdan sorumluluk taşıdıkları alanlar arasında büyük fark var. Yüzyılın başında en büyük askeri güç İngiltere'ydi. 1914 yılında, Birinci Dünya Savaşı'nın başlangıcında 28 milyon km²'lik bir

alanda, İngiliz soyundan gelmeyen 400 milyon insanı egemenliği altında bulunduruyordu.[38]

Birinci Dünya Savaşı'ndan sonra Avrupa kıtasında önemli bir askeri güç olarak ortaya çıkan ABD, özellikle İkinci Dünya Savaşı sırasında ve sonrasında dünyanın en büyük askeri gücü haline geliyor. Sovyetler Birliği'nin ikinci süper güç olma iddiası, Soğuk Savaş'ın bitişiyle büyük ölçüde sona eriyor. Nükleer silahlara dayalı denge bir ölçüde anlamını yitiriyor ve Avrupa'da oluşan siyasal dengeler, askeri gücün global anlamdaki değerini değiştiriyor.

Avrupa ülkelerinin silahlı kuvvetlerinin İkinci Dünya Savaşı'nı izleyen yıllardaki durumu ile bugünkü yapısı ve gücü çok farklı. İleri teknolojiye dayanan silah sistemlerinin geliştirilmesi, daha az sayıda askerle daha etkili bir savunma gücü kurulmasına olanak vermiş. Ama gene de son tahlilde, iyi eğitilmiş asker sayısı orduların gücünü tayin eden en önemli unsurlardan biri. İkinci Dünya Savaşı'ndan 15 yıl sonra bile Avrupa ülkelerinin çok sayıda askerden oluşan ordulara sahip oldukları görülüyor.

Son 45 yıl içinde dünyanın çeşitli bölgelerindeki bazı önemli ülkelerin asker sayısında büyük değişiklikler oldu. Sömürgeciliğin henüz tasfiye edilmediği 1960'lı yılların başında, Fransa'nın, Cezayir ve Çinhindi gibi bölgelerde çok sayıda asker bulundurma zorunluluğundan da kaynaklanan nedenlerle bir milyonu aşkın askeri, silah altında tuttuğu biliniyor.

Doğu-Batı ilişkilerinin gergin olduğu dönemde Orta Avrupa ülkelerinin hepsinde orduların önemli büyüklüklerde olduğu görülüyor. Soğuk Savaş'ın bitişinden hemen sonra ABD, Rusya, Batı Avrupa ülkeleri ve Doğu Avrupa ülkeleri, silahlı kuvvetlerinin mevcudunda büyük indirimler yaptılar. Çin ordusunun sayısal mevcudunda da 1980 ile 1996 yılları arasında önemli azalma var.[39]

1960 yılından bu yana ordusunda pek azaltma yapmayan tek ülke Japonya. Çünkü o zamandan beri ordusu nispeten küçük. Japon ordusunun mevcudu Türk ordusunun yarısından az, bölgesinin en büyük gücü olan Çin ordusunun onda birinden daha küçük.

---

38 Brzezinski, Zbigniew, *The Grand Chessboard*, New York, 1997, s. 19-21.
39 IISS Military Balance, London, 2000-2001.

Batılı ülkelerin silahlı kuvvetlerindeki indirimler asker sayısından ibaret değil. 1985 ile 2000 yılları arasında önemli silah siparişlerinde de dikkate değer azalmalar var. Örneğin, bu dönemin başında ABD donanması için yılda 29 savaş gemisi alınırken dönemin sonunda bu, altı gemiye iniyor. 943 uçak alınırken artık 127 uçak alınıyor, yılda 720 tank alınırken 1995'te hiç alınmıyor.[40]

Türk ordusunun mevcudu da, bölgesinin özelliklerini ve güvenlik ihtiyaçlarını dikkate alan bir yaklaşımla ayarlanıyor. Merkezi Londra'da bulunan Uluslararası Stratejik Araştırmalar Merkezi'nin (IISS) rakamlarına göre Türk Silahlı Kuvvetleri'nin mevcudu 500.000'in üzerinde. 2003 yılında Türk Silahlı Kuvvetleri'nde önemli bir indirime gidildi. Türk Kara Kuvvetleri, özellikle son 20 yıl içinde en modern araç ve gereçlerle donatıldı. Bu modernleşme süreci, önümüzdeki 20 yılı aşkın bir zaman dilimi için, yalnız kara kuvvetleri değil, ordunun tamamı için planlanıyor. Türk Deniz Kuvvetleri 8.333 km²'lik bir deniz şeridini savunma sorumluluğunu taşıyor. Deniz Kuvvetleri de modern gemilerle donatıldı. Dünyada, kendi fırkateynlerini, denizaltılarını, güdümlü füze taşıyan hücumbotlarını inşa edebilen az sayıdaki ülkeden biri Türkiye. Hava Kuvvetleri'nde de durum böyle.

Türk Havacılık ve Uzay Sanayii (TAI), 1987-2000 yılları arasında toplam 278 adet F-16 Savaşan Şahin üretti. Bunların 232 tanesi Türk Hava Kuvvetleri için, 46 adeti de Mısır Hava Kuvvetleri için üretildi. Ayrıca 1997-2003 yılları arasında 30 adet Cougar AS-532 Genel Maksat Helikopteri üretimi gerçekleştirildi. Bunların yanında Eğitim uçakları, hafif nakliye ve gözetleme uçaklarından CASA olarak bilinen CN-235 uçakları ve Türk tasarımı olan insansız keşif ve hedef uçakları da TAI tarafından üretilmektedir.[41]

Türkiye, bütün Avrupa'nın en büyük ve en iyi teçhizatlandırılmış jandarma kuvvetlerine sahiptir. Bu kuvvetler, İçişleri Bakanlığı'na bağlı olarak görev yapıyor. Türk Silahlı Kuvvetleri'nin gücü, sadece personel sayısından kaynaklanmıyor, en modern silah sistemlerine de sahip.

---

40 IISS *Military Balance*, London, 2000-2001.
41 TAI Şirket Profili, Nisan 2003.

Yukarıda da değinildiği gibi, Türk ordusu, 1980'li yıllardan bu yana Rusya hariç, Avrupa'nın en büyük ordusu. Dünya orduları arasında da Çin, ABD, Rusya, Hindistan ve Güney Kore ile Kuzey Kore'den sonra büyüklük açısından yedinci sırada geliyor. Pakistan ordusunun asker sayısı da 2000'li yılların başında Türk ordusuna yakın büyüklüğe ulaştı.

Meseleye Avrupa'nın gelecekteki yapısı açısından da bakmakta yarar var. 1992 Maastricht Antlaşması'nda AB'nin siyasal ve ekonomik boyutunun yanı sıra bir de güvenlik boyutu kazanması hedef olarak benimsenmişti. O bakımdan geleceğin Avrupası düşünülürken Avrupa'nın savunma boyutunu dikkate almamak mümkün değil. AB'nin genişleme süreciyle ilgili çalışmalar sırasında meselenin bu boyutu da düşünüldü.

1997 yılının Aralık ayında Fransa Cumhurbaşkanı Jacques Chirac ile İngiltere Başbakanı Tony Blair arasında Fransa'nın Saint Malo kentinde yapılan görüşmeden sonra yayınlanan ortak bildiri, AB içinde bir Avrupa ordusunun kurulması yönünde çok önemli bir adım oldu. Buna göre Avrupa ordusu 60.000 kişiden oluşacak, yeterli hava ve deniz unsurlarına da sahip bulunacaktı. Bu birlik, en az bir yıl süreyle bir operasyonu sürdürebilecek yeterlik ve donanımda olacaktı. Avrupa ordusu, esas olarak 'Petersberg görevleri' denilen barışı koruma faaliyetlerini gerçekleştirecekti.

Bu hedefler, AB ülkeleri tarafından benimsendi. Öyle anlaşılıyor ki, Avrupa Birliği'nin sadece ekonomik ve bir ölçüde politik boyuta sahip olması yeterli görülmemişti. Bunlara bir de savunma ve güvenlik boyutu eklemek gerekli görülmüştü. Bu yapılmadığı takdirde, Avrupa Birliği'nin, dünya çapında etkinliği olan bir örgüt haline gelemeyeceği anlaşılmıştı. Ancak önemli bir sorun vardı. Avrupa Birliği, böyle bir gücü oluşturacak altyapıya, planlama olanaklarına, ağır hava nakliye ve istihbarat olanaklarına sahip değildi. İşte bu eksikliklerin NATO'dan sağlanması öngörüldü. Mesele, 1999 Nisan ayında Washington'da düzenlenen NATO zirvesine getirildi. Türkiye'nin ısrarlı girişimleri sonucunda orada şöyle bir görüş birliğine varıldı: Bir yandan NATO'nun Avrupa Birliği'ne beklenen katkıyı sağlaması kabul edildi ama bir taraftan da AB'nin bütün NATO ülkelerinin güvenlik çıkarlarını göz önünde bulun-

durması ve en önemlisi NATO-AB işbirliğinin, o zamana kadar NATO ile Batı Avrupa Birliği arasında var olan mekanizmalar esas alınarak kurulması kararlaştırıldı.

Bu, Türkiye açısından önemli bir başarı, önemli bir kazanımdı. Çünkü Türkiye, Batı Avrupa Birliği'ne üye olmamakla birlikte, bu örgütün siyasi ve askeri düzeydeki bütün toplantılarına fiilen tam üye gibi katılıyor, planlama mekanizması içinde yer alıyor, Avrupa Silahlanma Ajansı'na üye bulunuyor ve İspanya'daki uzay merkezinde de temsil ediliyordu. NATO ile AB arasında böyle bir mekanizma kurulmasına Türkiye'nin itirazı olamazdı. Ancak gelişmeler farklı yönde gerçekleşti. NATO zirvesini izleyen AB zirvelerinde, AB ülkelerinin bu mutabakattan geri adım attıkları, Türkiye gibi AB üyesi olmayan NATO müttefiklerine çok sınırlı haklar vermek istedikleri görüldü. Türkiye buna itiraz etti. Diğer NATO ülkelerinin baskılarına boyun eğmedi ve yaklaşık 3 yıl tezlerini kararlılıkla savundu. Bu nedenle NATO-AB işbirliği başlatılamadı. Çünkü NATO'da bütün kararlar oy birliği ile alınıyordu.

Neticede, 2001 yılının sonunda Türkiye-ABD ve İngiltere arasında yapılan gayri resmi görüşmelerin sonunda, "Ankara Mutabakatı" denilen bir belge üzerinde görüş birliğine varıldı. Bu belgeyi, AB ülkeleri de olumlu karşıladılar. Bir tek Yunanistan itiraz etti ve bir yıl süreyle AB içinde veto hakkını kullanarak uzlaşmayı engelledi. Yunanistan Başbakanı Simitis, bunu, önemli dış politika sorunlarından biri haline getirdi. Neticede 2002 yılının Aralık ayında yapılan AB zirvesi sırasında, bu meselenin halledildiği açıklandı ama nasıl halledildiği hususunda kamuoyuna bilgi verilmedi. Konu, muhalefetin çeşitli sorularına rağmen Türkiye Büyük Millet Meclisi'nde de yeterince tartışılmadı. Türkiye'nin, sadece kendine komşu bazı bölgelerde Avrupa ordusunun faaliyet göstermeyeceği yolunda bir güvence aldığı ifade edildi. Türkiye, daha önce Ankara Mutabakatı'ndan geri adım atmayacağını söylerken Kopenhag'da ek bir taviz mi vermişti? AB ülkeleri, Yunanistan'a bir güvence vererek Başbakan Simitis'in direncini mi kırmışlardı? Yoksa Yunanistan'ın itirazı Kıbrıs Rumlarını AB üyesi yapmak için taktik bir manevraydı da Rumların üyeliği kabul edilince Simitis itirazını geri mi almıştı? Bu soruların cevabı tam öğrenilemedi.

AB'ye katılma sürecinde yer alan ülkelerden Polonya, Çek Cumhuriyeti ve Macaristan'ın silahlı kuvvetlerinin toplamının, Türk ordusunun yaklaşık yarısı kadar olduğunu hatırlamakta yarar var: 2000 yılı itibariyle Türkiye'nin Silahlı Kuvvetleri'nin toplamı 515.000 kişi, yıllık savunma harcamaları 5,1 milyar dolarken; Polonya, Çek Cumhuriyeti ve Macaristan'ın silahlı kuvvetlerinin toplamı 293.455 kişi, savunma bütçeleri toplamı 5,6 milyar dolardır.

Uluslararası istatistiklerde, savunma harcamaları da önemli bir kriter olarak dikkate alınıyor. Aşağıdaki tabloda, çeşitli ülkelerin savunma harcamaları, 1985 ve 2002 yılları itibariyle milyar dolar ve GSMH yüzdesi olarak belirtiliyor:

Çeşitli Ülkelerin Savunma Harcamaları

Ülkeler	Savunma Harcaması (milyar dolar)		GSMH'daki Payı (%)	
	1985	2002	1985	2002
ABD	352,5	343,3	6,5	3,4
Almanya	48,1	21,0	3,2	0,5
İngiltere	43,5	34,0	5,2	2,4
Fransa	44,6	25,3	4,0	1,9
İtalya	23,4	15,5	2,3	1,4
İspanya	10,2	6,9	2,4	1,2
Yunanistan	3,1	3,3	7,0	2,9
Polonya	7,8	3,7	8,1	2,3
Macaristan	3,2	0,8	7,2	1,7
Çek Cum.	-	1,1	-	2,1
Rusya	329,4	44,0	16,1	3,6
Çin	27,1	17,0	7,9	2,1
Hindistan	8,5	15,6	3,0	3,3
Japonya	29,3	40,4	1,0	0,8
Türkiye	3,1	5,1	4,5	2,4

Kaynak: IISS Military Balance, London, 2001-2002

Yandaki tabloda yer alan bilgiler resmi değil. Ancak merkezi Londra'da bulunan Uluslararası Stratejik Araştırmalar Merkezi'nin (IISS) verileri, çoğu zaman bilimsel araştırmalarda güvenilir bir kaynak olarak kullanılıyor. Bu tablonun hazırlanmasından sonra Batı Avrupa ülkelerinde savunma harcamalarının GSMH'ya oranı daha da düştü.

ABD ile Avrupa'nın savunma harcamaları kıyaslanırken bu harcamaların içinde araştırma-geliştirmeye ayrılan payın da dikkate alınması gerekiyor.

Bu araştırmalar sayesinde, toplam savunma harcamaları azaltılırken orduların daha geliştirilmiş ve etkili silah ve teçhizatla donatılmaları mümkün oluyor. Bu alanda ABD'nin Avrupa'nın çok ilerisinde olduğu görülüyor. 2002 savunma bütçelerinde ABD'de araştırma-geliştirme giderlerinin payı 47,7 milyar dolarken Avrupalı NATO ülkelerinin bu alandaki toplam harcamaları yaklaşık 10 milyar dolarda kaldı.[42]

Bu tablo şu gerçekleri ortaya koyuyor: Soğuk Savaş dönemine nazaran ABD'nin dışında hemen hemen diğer tüm Batı ülkelerinin ve Rusya'nın savunma harcamalarında, hem mutlak sayı olarak büyük düşüşler oldu hem de savunma harcamalarının GSMH'ya oranları azaldı.

Daha sonraki yıllarda da bu düşüş devam etti ve örneğin, ABD'nin 1998 yılı bütçesinde savunma harcamaları 222 milyar dolara indi. Yani savunma harcamaları bu dönemde 130 milyar dolar azaldı. ABD Hükümeti, bu kadar mali kaynağı sosyal amaçlı programlara veya bilimsel araştırma, uzay çalışmaları gibi alanlara kaydırdı.

Ancak, 2002 yılına geldiğimizde, savunma harcamalarını 330 milyar dolara yükseltti. Almanya'nın 1985 ile 1996 yılları arasında savunma harcamalarında yaptığı yıllık tasarruf 10, İngiltere'nin 11 milyar dolardı. Doğu Avrupa ülkelerinin de büyük tasarrufları oldu. Polonya'nın aynı dönemde savunma harcamalarında yaptığı indirim 5 milyar dolara yakın.

Türkiye ise savunma harcamalarını artıran ülkeler arasında.

---

42 IISS Military Balance, 2001-2002, s. 33.

Türkiye, ordusunu modernleştirmek için geçtiğimiz 45 yıl içinde ortalama olarak GSMH'sının % 4,8'ini savunmaya ayırdı. Bu dönemde bütçe harcamaları içinde savunmanın payı da ortalama % 21,7 oldu. 1950 ile 1994 yılları arasında Türkiye'nin savunma harcamalarındaki yıllık artış oranı % 5,4'tür.[43]

Türkiye, 2002 yılında 1985'e nazaran, 1,4 milyar dolar daha fazla savunma harcaması yaptı. Böylece savunma harcamaları alanında, Batı'nın en zengin ülkeleriyle arasındaki fark azaldı.

Türkiye'den başka savunma harcamalarını artıranlar da var. Örneğin, Hindistan'ın savunma harcamalarında artış görülüyor. Oransal olarak daha büyük artışlar, Yunanistan ve Japonya'da göze çarpıyor.

Ülkelerin ulusal savunmaları için yaptıkları fedakârlıklar, stratejik konumlarıyla yakından ilgilidir.

Türkiye'nin milli gelirine oranla bu kadar fazla savunma harcaması yapmak zorunda olmasının temel nedeni, üzerinde yer aldığı coğrafyadır. Batı ülkelerinde son yıllarda gerek asker sayısında gerek savunma harcamalarında ve savunma harcamalarının milli gelire oranlarında büyük düşüşler yaşanmasının sebeplerinin başında, bu ülkelerin bulundukları coğrafi bölgelerde tehdidin ve askeri çatışma olasılığının önemli ölçüde azalmış olması gelmektedir.

Oysa, Türkiye'nin coğrafyasında durum farklı. Doğu ve güney komşularından ikisi, 1979 yılında, bir milyondan fazla insanın hayatına mal olan bir savaşa tutuşmuşlardı. Bölgedeki istikrarsızlık ve güvensizlik ortamının sonucunda savunmaya büyük paralar harcamış, büyük askeri yatırımlara girişmişlerdi. Özellikle savaş sırasında devlet gelirlerinin çok büyük bir bölümünü savunmaya harcamışlardı.

Türkiye'nin üç komşusunun, İran, Irak ve Suriye'nin 1985 ve 2002 yıllarındaki silahlı kuvvetler mevcudu ile savunma harcamaları ve bu harcamaların milli gelirlerine oranı yandaki tabloda gösteriliyor:

---

43 Sezgin, Selami, *Country Survey XI Defence Spending in Turkey, Defence and Peace Economics*, vol. 8, s. 384.

İran, Irak, Suriye'nin Silahlı Kuvvetleri ve Savunma Harcamaları

Ülkeler	Savunma Harcaması (milyar dolar)		GSMH'ya Oranı (%)		Asker Sayısı (bin)
	1985	2002	1985	2002	2002
İran	19,4	9,1	36,0	9,1	513
Irak	17,5	1,4	25,9	9,0	424
Suriye	4,7	0,8	16,4	5,8	321

Kaynak: IISS Military Balance, 2001-2002

Yukarıdaki tablonun gösterdiği bazı gerçekler şunlar: Bu ülkelerin barış zamanındaki savunma harcamalarının GSMH'ya oranları bütün NATO ülkelerinden fazla. Savaş zamanında savunmaya ayırabildikleri kaynaklar bir hayli yüksek. Bu dönemlerde yaptıkları savunma araç ve gereç alımları, bir bölümü savaşta tahrip edilmiş olsa da, bu ülkelerin askeri olanaklarını büyük ölçüde artırmış. Silahlı kuvvetlerinin sayısı ABD ve Türkiye hariç bütün NATO ülkelerinden yüksek. Örneğin, Suriye ordusunun mevcudu Fransa'dan fazla. 1988'in savaş sonrası şartlarında bile Irak ordusunda Almanya'dan daha çok asker vardı. Uçak, tank, zırhlı muharebe aracı gibi önemli araç ve gereçler de dikkate alındığında, bu orduların olanakları ortaya çıkıyor. Bunun dışında, daha geliştirilmiş silah sistemlerini de dikkate almak gerekiyor.

2003 yılının Mart ayında Amerika ve İngiltere'nin Irak'a yaptığı askeri harekât, bütün bu dengeleri değiştirdi. Bu savaş, uluslararası ilişkilerin temel yapısı üzerinde de kalıcı etkiler bıraktı. ABD ve İngiltere'nin, Birleşmiş Milletler Güvenlik Konseyi'nden askeri müdahaleye olanak veren bir karar çıkartamamalarına rağmen askeri müdahalede ısrar etmeleri sonucunda, uluslararası meşruiyet kavramı yara aldı. Kötü bir emsal oluşturuldu. Bu durum, Birleşmiş Milletler sisteminin itibarını ve etkinliğini zedeledi. Ayrıca Fransa ve Almanya gibi NATO ülkelerinin Birleşmiş Milletler'de ABD ve İngiltere'ye karşı tavır almaları, NATO içinde de farklı yaklaşımların olduğunu ortaya çıkardı. NATO'nun birlik ve dayanışmaya

dayanan caydırma gücü bundan zarar gördü. AB içindeki yaklaşım farklılıkları da bu örgütün iç yapısındaki zaafları ve görüş ayrılıklarını su yüzüne çıkardı. Avrupa'nın dış politika ve savunma alanlarında yeni bir güç oluşturma çabalarına zarar verdi. Savaşın esas sebebi olarak ortaya atılan, Irak'ın elinde kimyasal ve biyolojik silahlar bulunduğu iddiası da, savaştan aylar sonra bile kanıtlanamadı. Bu durum, ABD Başkanı Bush ve İngiltere Başbakanı Tony Blair aleyhinde eleştirilere ve tepkilere yol açtı.

ABD'nin Türkiye üzerinden Irak'a bir cephe açma arzusu, Türk Hükümeti'nin olumlu yaklaşımına rağmen Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin 1 Mart 2003 tarihli toplantısında reddedildi. Anayasanın 92. maddesi, Meclis'in savaş ilanına, yabancı birliklerin Türk topraklarına davetine ve Türk askerlerinin yabancı ülkelere gönderilmesine ancak uluslararası hukukun meşru saydığı hallerde izin veriyordu. Irak'a yönelik bir harekâtın uluslararası hukuk açısından meşruiyeti yoktu. Bu noktayı, hem Cumhurbaşkanı Ahmet Necdet Sezer hem de muhalefetteki CHP'nin Genel Başkanı Deniz Baykal ve partinin sözcüleri ısrarla vurguladılar. Neticede iktidardaki Adalet ve Kalkınma Partisi'ne mensup 100 civarındaki milletvekilinin ret veya çekimser oyu vererek muhalefeti desteklemesi sonucunda hükümet tezkeresi reddedildi. Böylece TBMM, Atatürk'ün başlattığı "Yurtta sulh cihanda sulh" politikasının takipçisi olduğunu ortaya koydu.

Böyle bir harekâtın hazırlığı için Türkiye'deki bazı üs ve tesisler ile limanların modernleştirilmesi amacıyla 6 Şubat 2003 tarihinde Hükümet'in Meclis'ten aldığı yetki çerçevesinde Türkiye'ye gelen Amerikan lojistik timleri ülkeyi terk etmek zorunda kaldılar. 20 Mart tarihinde Hükümet'in Meclis'e sunduğu yeni bir tezkere kabul edildi. Buna göre yabancı hava unsurlarının Türk hava sahasını kullanmalarına olanak sağlandı. Aynı tezkereyle Türk birliklerinin gerektiğinde Kuzey Irak'a gönderilmeleri için Hükümet'e yetki verildi. ABD ve Avrupa Birliği ülkeleri, Türkiye'nin Kuzey Irak'a asker göndermesine karşı çıktılar. ABD Senatosu, savaşın zararlarını telafi etmek amacıyla Türkiye'ye verilecek 1 milyar dolarlık hibenin ödenmesi için Türkiye'nin Kuzey Irak'a asker göndermemesini şart koştu. TBMM Dışişleri Komisyonu sert bir açıklama yaparak

siyasi koşula bağlı ekonomik yardımın kabul edilemeyeceğini ilan etti. Ama ABD Senatosu ve Temsilciler Meclisi üyelerinden oluşan ortak komisyon, bu koşulda ısrar etti. Türk Hükümeti de asker gönderilmesini gerekli kılacak şartların oluşmadığını ileri sürerek Türk birliklerini Kuzey Irak'a göndermekten vazgeçti. Kuzey Irak'a evvelce gönderilmiş olan az sayıdaki birliğin yeterli olduğunu ilan etti.

Savaş yaklaşık 20 gün sürdü ve Irak'taki Saddam Hüseyin rejiminin yenilgisiyle sonuçlandı. Başlangıçta Basra'da İngiliz birliklerine ve ülkenin iç kesimlerinde Amerikan askerlerine kuvvetli direniş gösteren Irak kuvvetleri, daha sonra yenilgiyi kabul ettiler. İleri teknolojiye sahip olan büyük devletler karşısında, Irak gibi ülkelerin savunma gücünün çok sınırlı bir karşı koyma yeteneğine sahip olabileceği ortaya çıktı. Irak'ın, elindeki hava gücünü hiç kullanamadığı, çok güvenilen ve esas olarak Bağdat'ın savunmasından sorumlu olan Cumhuriyet Muhafızları'nın ise kolayca teslim oldukları görüldü. Savaş sonrasında Irak ordusunun askeri gücü, hemen hemen tamamen tahrip oldu. Bununla birlikte savaştan sonra işgal kuvvetlerine karşı büyük bir direniş ve şiddet eylemleri görüldü. ABD'nin bu eylemlerdeki kayıpları, savaş kayıplarını geçti.

Bu savaş, ulusal güvenliğin korunması için devletlerin sadece sayısal olarak değil, teknolojik açıdan da ileri derecede modern bir orduya sahip olmaları gerektiğini bir kere daha ortaya çıkardı. Bu açıdan bakıldığında Irak savaşı birçok ülke açısından derslerle dolu.

Türkiye, basında ve kamuoyunun bir kesiminde dile getirilen aksi yöndeki eğilimlere rağmen bu savaşa katılmayarak büyük bir avantaj sağladı. Savaşın kısa sürmesi, Türk ekonomisi üzerindeki endişe edilen etkilerinin de sınırlı düzeyde kalmasına yardımcı oldu. Gene de bu savaş, bir anlamda Pandora'nın kutusunun açılmasına neden oldu. Amerika'nın kendisinden çok zayıf bir hasım karşısında savaşı kazanması kimse için sürpriz olmadı. Ama barışı kazanmanın daha zor olacağı anlaşıldı. Savaştan aylar sonra bile Irak'ta henüz taşlar yerine oturmamıştı. Ayrıca savaşın yayılması endişesi de tamamen ortadan kalkmış değildi. Özellikle ABD'nin Irak savaşından hemen sonra kimyasal ve biyolojik silahlar bulundurduğu iddiasıyla Suriye'ye ve İran'a yönelik tehditlerde

bulunması endişeleri artırdı. Amerika'nın uzun vadeli stratejileri hakkında soruları gündeme getirdi.

ABD'nin uzun bir süreden beri Ortadoğu'daki petrol ve doğalgaz rezervlerinin güvenliğinin sağlanmasını öncelikli bir hedef saydığı biliniyordu. Bazı ABD düşünce kuruluşlarının Türkiye-ABD stratejik işbirliğinin geleceği konusunda yayınladıkları kitaplarda, Türkiye'den beklenen en önemli katkının, bu enerji kaynaklarının korunmasında ABD'ye destek sağlaması, hatta bu amaçla topraklarında sürekli olarak Amerikan askerlerinin bulundurulması olduğu hakkında da bilgi vardı.[44]

Irak'ın geleceğinin nasıl şekilleneceği henüz belirsizliğini koruyor. Bu bölgeye demokrasinin yerleşmesi, Türkiye'nin güvenlik çıkarlarına da hizmet edecek. Türkiye bugün, bütün NATO ülkeleri içinde Batı tipi demokrasiyle yönetilmeyen ülkelere komşu olan tek devlet. Ama gerçek bir demokrasi Ortadoğu'ya yerleşebilecek mi? Bu ne kadar zaman alacak? Bu soruların cevapları henüz bilinmiyor.

Türkiye'nin komşuları bu ülkelerden ibaret değil. Diğer komşularıyla birlikte dikkate alındığında, Türkiye'nin niçin güçlü bir orduya sahip olmak ihtiyacında olduğu ve niçin diğer Batılı ülkelere kıyasla milli gelirinden savunmaya daha çok pay ayırmak zorunda olduğu anlaşılabilir.

Dünyada yapılan yıllık savunma harcamaları toplamı, 840 milyar dolardır. Bu meblağın yaklaşık 345 milyar doları sadece ABD tarafından harcanmaktadır.[45]

Savunma harcamalarını değerlendirirken buna bütçe dışı kaynaklardan yapılan harcamaları da eklemek gerekiyor. Başka devletlerde de farklı kaynaklar veya harcama tarifleri olabilir. Nüfus başına savunma harcamalarına bakıldığında, Türkiye, kişi başı 130 dolarla Batı Avrupa'nın en az harcama yapan ülkesi. Türkiye, diğerlerine oranla daha az savunma harcaması yapmasına rağmen, bu ülkelerden çok daha büyük bir orduyu besleyebiliyor ve teçhizatlandırabiliyor. Unutulmaması gereken bir nokta, bu ülkelerin,

---

44 Larrabee, Lesser; Khalilzad, Zalmay, *Turkey and the West*, Rand Corporation, 2000, s. 82-89.

45 TÜBİTAK – Savunma, Havacılık ve Uzay Sanayii Paneli Raporu, 2002.

savunma sanayii ürünleri ihracatı yoluyla büyük ekonomik kazançlar sağladıkları ve bunun savunmanın ekonominin üzerindeki yükü azalttığıdır.

Örneğin Fransa, 1994-2001 döneminde 30,4 milyar dolarlık savunma sanayii ürünleri ihracatı gerçekleştirdi. Amerika'nın aynı dönemde gerçekleştirdiği savunma sanayii ürünleri ihracatı rakamları ise 90,1 milyar dolar. Son yıllarda bu miktarda biraz düşüş oldu. Dünya konjonktürünün değişmesi, çatışmaların azalması, hemen hemen bütün ülkelerde savunma sanayii ürünlerine talebi azalttı. Gene de bu büyük bir rakam ve birçok ülkenin toplam ihracatının üzerinde.[46]

Türkiye, güçlü savunmasının sağladığı caydırıcı gücüyle, 1922 yılından beri bölgesinde gerçek anlamda savaşa girmeden yaşayabilen tek ülke olmuş ve barış ortamı içinde ekonomisini geliştirebilmiştir.

Türkiye'ye karşı hasmane düşünceler besleyen, Türkiye'den toprak talebi olan ülkeler bile Türk ordusunun yüksek caydırıcı gücü karşısında 80 yılı aşkın zamandan beri Türkiye'ye saldırma cesaretini gösterememişlerdir. Tabii ülkenin barış ve istikrar içinde yaşatılması, tek başına silahlı kuvvetlerin caydırıcı gücüne bağlanamaz. Atatürk'ten bu yana izlenen barışçı dış politika, uluslararası ilişkilerdeki dengelerin iyi değerlendirilmesi, 50 yılı aşkın zamandan beri Türkiye'nin dünyanın en etkili savunma ittifakı olan NATO'ya üye bulunması da bu sonucun alınmasına katkıda bulundu. Bütün bu siyasi faktörlere rağmen Türkiye'nin, güçlü ve disiplinli bir orduya sahip bulunmaması halinde içinde yaşadığı hassas stratejik ortamda barış ve güvenliği koruması kolay olmazdı. O bakımdan Türkiye'nin savunmaya yaptığı harcamaların, yerinde yapılmış bir fedakârlık olduğunu kabul etmek gerekir. Unutulmamalıdır ki, savaşın maliyeti, her zaman barışı korumak için yapılan savunma harcamalarından büyük olmuştur.

Türkiye, bu büyük savunma gücünü ve savunmaya ayırdığı kaynakları, daima barışçı bir politikanın aracı olarak kullanmıştır. Türk savunma doktrininin temeli, ülkenin bağımsızlığını, ege-

46 TÜBİTAK – Savunma, Havacılık ve Uzay Sanayii Paneli Raporu, 2002.

menliğini, toprak bütünlüğünü ve temel çıkarlarını korumaktır. O bakımdan Türkiye'nin milli savunma stratejisi, savunma esasına dayanır. Hiçbir ülkenin topraklarında gözü olmayan Türkiye'nin ordusu da bir barış ordusudur. O bakımından bazı siyaset adamlarının ve gazetecilerin, Türkiye'nin başka ülkelerin topraklarında veya doğal kaynaklarında gözü olduğu izlenimi veren demeçlerini yadırgamamak kabil değildir.

Türkiye, askeri gücünü, sadece ülkesinin savunması için kullanmamıştır. Kore Savaşı'ndan bu yana Birleşmiş Milletler komutasında yapılan pek çok barışı koruma operasyonuna Türkiye de katılmıştır. Hatta Somali'de Birleşmiş Milletler Barış Gücü'nün komutanlığını da bir Türk generali yapmıştır. Türkiye, 1992 yılından bu yana Bosna'daki Birleşmiş Milletler barışı koruma operasyonlarına katılıyor. Daha sonra NATO'nun öncülüğündeki SFOR harekâtına dönüşen Bosna'daki uluslararası güce, Türkiye, bir fırkateyn ve bir F-16 uçak filosuna ilaveten 1300 kişilik birlikle iştirak etti. Ayrıca, Kosova'da KFOR çerçevesinde 940 askeri personel görev yapmaktadır. İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra barışı korumak için yapılan operasyonlarda Birleşmiş Milletler bayrağı altında şehit veren ülkeler arasında ABD'den sonra ikinci sırada Türkiye gelmektedir.

Türkiye'nin sahip olduğu ileri silah teknolojisi, savunma sanayii alanında yapılan atılımlar, Türkiye'yi bölgesinde de, dünyada da gerçek ve önemli bir askeri güç haline getirmiştir.

Türkiye'nin savunma alanında sağladığı gelişmelerin bir sonucu da, bazı alanlarda savunma sanayii teknolojisini geliştirmiş olmasıdır. Kitabın önceki bölümlerinde de bahsedildiği gibi, Türkiye bugün F-16, C-D ve CASA uçaklarını ve bu uçakların motorlarını üretebilmektedir. Bu alanda, yüksek kalite düzeyine de erişmiştir. Türkiye ayrıca İspanyol CASA lisansıyla CN-235 nakliye uçakları ve İtalyan lisansıyla Agusta eğitim uçakları üretmektedir. Değişik özelliklere sahip ağır ve hafif silahlar ve askeri elektronik ürünler de Türkiye'de imal edilmekte ve bunlardan bir bölümü ihraç edilmektedir. Türkiye, dünyada fırkateyn ve denizaltı üretebilen nadir ülkelerden biridir. Görüldüğü gibi geçtiğimiz yıllarda sarf edilen çabalarla Türkiye, yalnız silahlı kuvvetlerin sayısında ve gücünde

değil, savunma sanayiinde de pek çok Avrupa ülkesini geride bırakabilmiştir.

Türk ordusunu değerlendirirken, bütün bu unsurların yanı sıra Türklerin geleneklerinden kaynaklanan yüksek moral gücünü ve disiplin düzeyini de unutmamak gerekir.

Türkiye, bu yüksek caydırıcı gücü sayesinde, 50 yıla yakın bir zamandan beri Batı'nın savunmasında çok önemli bir rol oynamıştır ve oynamaya devam etmektedir.

Güçlü bir savunma, ancak güçlü bir ekonomiyle sürdürülebilir. Bu bakımdan Türkiye'nin güçlü bir ekonomiye sahip olması yalnız ülkenin kalkınması, halkın refahı, ülkenin çağdaşlaşması açısından değil, etkili savunma kabiliyetini, caydırma gücünü sürdürebilmesi açısından da gereklidir.

Dünden Yarına Türk Ekonomisi

Türkiye'nin ekonomik durumunu ve dünya ekonomisindeki yerini değerlendirirken, diğer alanlarda olduğu gibi, önce kısaca geçmişe bakalım. Türkiye nereden nereye geldi? Diğer ülkelerle ekonomik ilişkileri nasıl bir gelişme gösterdi? Başka ülkeler nasıl ve hangi koşullarda kalkındılar? Başka alanlarda olduğu gibi ekonomik alanda da geçmişten alınacak dersler olabilir.

İMPARATORLUK DÖNEMİ, ZOR BAŞLANGIÇ

Osmanlı İmparatorluğu'nun dünya siyasetinde önemli bir yeri olduğu gibi dünya ekonomisinde, uluslararası ticari ilişkilerde de rolü olmuş. Bugün karşılaşılan sorunların bir bölümü tarihten kaynaklanıyor, özellikle XIX. yüzyıldan. Türkiye'nin sanayi devrimine katılmakta geç kaldığı doğru. Osmanlı İmparatorluğu'nun çöküş nedenleri arasında güçlü bir ekonomiye, parasal kaynaklara sahip olamamasının da büyük payı var. Ancak Türkiye'nin yüzyıllarca kapitülasyonların kıskacında kalması, ekonomik reform hamlelerinin başarıya ulaşmasını engelleyici bir etki yapmış. Osmanlı İmparatorluğu'nun, ekonomik açıdan diğer Batılı ülkelerle aynı zamanda gelişememesinin dış nedenleri de var.

Osmanlı Devleti, kurulduğu ilk yıllardan beri Çin ile Avrupa arasındaki ticaret yolları üzerinde bulunmuş. Hatta Osmanlılardan önce de Anadolu'da kurulan Türk devletleri, İpek Yolu üzerinden Uzakdoğu'yla ticaret yapmışlar. Ümit Burnu'nun keşfiyle Afrika'nın güneyinden Asya'ya deniz ticaret yolları açılıncaya kadar, İpek Yolu, Batı Avrupa ile Uzakdoğu arasında yegâne ticaret yolu olma özelliğini koruyordu. Tarih boyunca deniz ticaretinin

en önemli ulaşım yolları olan Akdeniz ile Karadeniz, Osmanlı İmparatorluğu'nun da ticaret yolları idi.

Osmanlı İmparatorluğu'nun ilk dönemlerinde ekonomi tarıma dayalı, toprakta mülkiyet devlete aitti. 1857'de kabul edilen toprak yasasına kadar bu esas devam ediyor. İlk defa bu yasayla toprakların bir bölümünün özel mülkiyete geçmesi kabul ediliyor, ancak ondan sonra da uzun yıllar devletin toprak mülkiyetindeki ağırlığı sürüyor.[47]

El sanatları zamanla gelişiyor. XIV. ve XV. yüzyıllarda tekstil üretimi var. Tersaneler ve silah üreten atölyeler göze çarpıyor. Halkın temel ihtiyaçlarını karşılayan başka işletmeler de var. Bursa'da üretilen ipekli kumaşlar yurtdışında da ün kazanmış. Altın, gümüş ve bakır işleyen atölyeler ve darphaneler kurulmuş. İlk Osmanlı altın parası, XV. yüzyılın ilk yarısında basılıyor. Belki de ilk önemli ekonomik düzenleme, Sultan II. Bayezit'in 1502 tarihinde yayınladığı fermandır.

Bu dönemlerde sanayi üretiminde ordunun ihtiyaçları ön planda. Savaş gemilerinin yapımı için tersaneler, top üreten dökümhaneler, barut imalathaneleri, hafif silah üreten tesisler var. Ordunun giyim ihtiyacını da tekstil tezgâhları karşılıyor. O dönemde ekonomik açıdan Osmanlı İmparatorluğu, diğer ülkelerin pek de gerisinde değil. Ancak üretim bütün gereksinmeleri karşılamıyor. Onun için XV. yüzyılın ikinci yarısından başlayarak İngiltere, İspanya gibi Avrupa ülkelerinden ithalat da yapılıyor. İstanbul'u Bizans'tan alan Fatih Sultan Mehmet, dış ticareti düzenlemek için gümrük vergileri koymuş. XV. yüzyılda yabancılar % 4, Müslüman tüccarlar ise % 1 vergi ödüyorlar. Fatih döneminde Venediklilere bazı kapitülasyonlar verilmiş. Daha sonraki padişahlar da başka ülkelere benzeri ticari kolaylıklar sağlamışlar.

XVI. yüzyılda imparatorluk, yeni ülkelerin katılmasıyla büyüyor. 1520 ile 1580 yılları arasında nüfus artışı % 41. Bunun, ekonomik yaşam üzerinde de yansımaları oluyor. Ülke ekonomisi büyük ölçüde kendine yeterli hale geliyor. Profesör Braudel'in tanımıyla bir "ekonomi dünyası" oluşturuyor Osmanlı İmparatorluğu.

---

47 Kongar, a.g.e., s. 62.

Bu dönemde devlet, ekonomiyi yönlendirici rolünü etkili biçimde oynuyor. Üretimi, ticareti, fiyatları, sermayeyi düzenleyen pek çok kural var. İslamiyet'in yasakladığı faize Osmanlılar müsamaha gösteriyor. XVI. yüzyılda yıllık faizler % 10-15 arasında. Bu yüzyılda Müslümanlar da azınlıklar kadar ticari hayatta aktif rol oynuyorlar. Daha sonraki yüzyıllarda Rum, Ermeni ve Yahudi azınlıkların ekonomi ve ticarette daha ön plana çıktıkları görülüyor. Ekonomide gene tarım hâkim. 1528'de tarım arazilerinin % 87'si devlete ait. Osmanlı kanunlarına göre toprak özel mülk konusu olamıyor.

Bu yüzyılda çok sayıda yabancı, Osmanlılarla ticaret yapmaya başlıyor. Ancak aynı dönemdeki büyük keşifler, yeni ticaret yollarının bulunması, Osmanlı İmparatorluğu'nun ticari konumunu da etkiliyor. O dönemde Kanuni Sultan Süleyman'ın Fransa Kralı I. François'yla yakın dostluğu, Osmanlıların bir cemile olarak Fransızlara bazı ticari imtiyazlar vermesine yol açıyor. 1569 yılında Fransa'yla bir kapitülasyon anlaşması imzalanıyor. Daha sonra benzeri anlaşmalar İngiltere, Hollanda ve diğer ülkelerle de yapılıyor. Aynı dönemde yaşayan bazı Osmanlı uzmanların, dünyadaki gelişmelerin Osmanlı İmparatorluğu'nun menfaatlerini nasıl etkileyeceği konusunda padişahı uyardıkları görülüyor. 1580 yılında III. Murat'a verilen bir raporda, Avrupalıların Amerika, Hindistan ve Basra Körfezi kıyılarına yerleşmelerinin İslam dünyasının ticareti üzerinde olumsuz etkiler yapacağı belirtiliyor ve padişaha, Süveyş bölgesinde bir kanal açarak Hindistan'a kadar olan kıyıları fethetmesi öneriliyor.

Benzeri bir rapor da, Ömer Talip adındaki bir uzman tarafından 1625 yılında yazılıyor. Bu raporda Avrupalıların artık bütün dünyayı öğrendikleri, gemilerini her tarafa gönderdikleri, limanları egemenlikleri altına aldıkları belirtiliyor. Evvelce Çin ve Hint mallarının Süveyş'e kadar getirildiği ve oradan Müslüman tüccarlar tarafından dünyaya sevk edildiği hatırlatılarak şimdi bu malların Portekiz, Hollanda ve İngiliz gemileriyle Batı Avrupa'ya taşındığı ve oradan dünyaya dağıtıldığı, işe yaramayan malların da İstanbul'a getirilerek beş misli fiyata satıldıkları bildiriliyor. Bu yüzden Osmanlı İmparatorluğu'nda altın ve gümüşün azal-

dığı kaydediliyor. Bu durumda Osmanlıların Yemen sahillerini işgal ederek ticaret yollarını kontrol altına alması önerilerek, aksi takdirde Avrupalıların İslam ülkelerinin hâkimiyetini ellerine geçirecekleri yazılıyor.[48]

Bu raporlar, daha o dönemde Osmanlı İmparatorluğu'nda ekonominin ve ticaretin siyasal, stratejik boyutlarının fark edildiğini gösteriyor. Ancak Batı ülkelerinin denizcilikte ve dünya ticaretinde sağladıkları üstünlük, Osmanlıların rekabet imkânını sınırlıyor. Osmanlılar savaş alanında gösterdikleri mahareti, ticaret alanında gösteremiyorlar. Devletin başlıca gelir kaynaklarından biri, savaşlarda elde edilen ganimetler. Ayrıca işgal edilen ülkelerden vergi de alınıyor. Gene de uzmanlar, gelişmelerden endişe ederek padişahı uyarıyorlar.

Bu uyarılara rağmen Osmanlı İmparatorluğu, yabancı ülkelere kapitülasyonlar vermeye devam ediyor. Bu kapitülasyonlar, Osmanlı İmparatorluğu'nun ekonomik ve ticari hayatını yüzyıllarca etkiliyor ve daha ilerideki yüzyıllarda büyük siyasi ve ekonomik sonuçlar doğuruyor. 1673 yılında Fransa ile kapitülasyonların uzatılması anlaşması yapılırken gümrük resimlerinin % 5'ten % 3'e indirilmesi de kabul ediliyor. Daha sonraki yıllarda Polonyalılar, Avusturyalılar ve Ruslar da kapitülasyonlardan yararlanıyor. Yabancı tüccarlar için Türkiye bir çekim merkezi oluyor. Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Rum, Ermeni ve Yahudi tüccarlar önce onların aracılığını yapıyor, daha sonraki yıllarda ülkenin ticaretinin ve mali yaşamının büyük kısmını ele geçiriyorlar. Bu arada İmparatorluk yeni topraklar kazanamadığı için devletin gelirlerinde azalma oluyor.

XIX. yüzyıla kadar Osmanlı İmparatorluğu'nun ekonomik yaşamının ana özellikleri bunlar. İmparatorluğun gerileme devri başlayınca, bu gerilemeyi durdurmak için güçlü ve modern bir orduya sahip olma ihtiyacı ortaya çıkıyor. Reformların ordudan başlaması daha çok bu ihtiyaçtan kaynaklanıyor. XIX. yüzyılın başında III. Selim'in, daha sonra da II. Mahmut'un giriştikleri reform hareketleri büyük mali kaynaklara ihtiyaç gösteriyor ve

48 Lewis, Bernard, *The Emergence of Modern Turkey*, London, 1961, s. 28.

diğer bazı ekonomik sıkıntılarla birleşince Osmanlı parası değer kaybediyor. II. Mahmut döneminde altın paranın değeri 35 kez, gümüş paranın değeri 37 kez değiştiriliyor. Bir sterlinin değeri 1814'te 23 kuruşken 1839'da 104 kuruş oluyor. İmparatorluğun enflasyon sıkıntısını hissetmeye başlaması o yıllardadır. 1840 yılından itibaren kâğıt para basılmaya başlıyor. Daha çok hazine bonosu niteliğindeki bu kâğıt paralar için yılda % 12 faiz ödeniyor. Kırım Savaşı döneminde bu bonolar artık ekonomi için ciddi bir yük haline geliyor. 1858 yılında dış borç alımı için görüşmeler başlıyor ve bu ekonomik sıkıntılar ülkeyi 1875 yılındaki mali çöküntüye götürüyor.[49]

Buna karşılık, XIX. yüzyılda, özellikle Kırım Savaşı'ndan sonra Osmanlıların dış ticarette hamle yaptıkları görülüyor. Fransa ve İngiltere'ye yapılan pamuk, tütün ve ipek ihracatında büyük artışlar var.

1840 yılında Osmanlıların toplam ihracatı 4,7 milyon sterlin. Bu ihracat, 40 yıl içinde 20 milyona yükseliyor. İthalat da aynı dönemde 5,2 milyondan 24 milyona çıkıyor. Oysa daha önceki 50 yıl içinde toplam dış ticaret artışı % 80'den ibaret kalmış. Tütün, pamuk, buğday, kuru üzüm, incir ve ipek, toplam ihracatın % 60'ını oluşturuyor. ABD'deki iç harp nedeniyle alternatif pazarlar arayan Batı Avrupalı tüccarlar, Osmanlı İmparatorluğu'na yöneliyorlar. 1870'lerin sonlarında dış ticarette İngiltere birinci sırada. Toplam ithalatın % 45'i İngiltere'den. Fransa ve Avusturya'nın payları % 12 civarında. Ticaret dengesi sürekli olarak Avrupa ülkelerinin lehinde. Bu nedenle Osmanlı İmparatorluğu önemli ölçüde borç almaya başlıyor.

Kapitülasyonlar, Batı ürünlerinin serbestçe Türk pazarına girmesine olanak sağlıyor. Kapitülasyonların zorlamasıyla Osmanlı İmparatorluğu, aşırı liberal bir ekonomi politikası uyguluyor. Tanzimat Fermanı'nın imzalanmasından bir yıl önce İngiltere ile yapılan ticaret anlaşmasına göre, İngiltere'nin sanayi ürünlerine % 5 gümrük uygulanıyor. Oysa aynı tarihte Osmanlı İmparatorluğu'nun içinde bir ilden öbür ile yapılan ticarette uygulanan iç

49 Lewis, a.g.e., s. 109.

gümrük vergilerinin oranı % 8. Yani iç ticarete nazaran dış ticarete, özellikle ithalata kolaylık sağlanıyor. Osmanlıların geleneksel dış ticaret politikaları ithalatı teşvik, ihracatı sınırlama şeklinde özetleniyor.[50]

1913 yılında dış ticaretin toplam ulusal gelir içindeki payı % 30. Bu oran, bugün için bile çok yüksek. Bugün dış ticarette en ileri olan ülkelerde bile % 30'luk orana ulaşan yok denecek kadar az. O yıllarda dış ticaret açığı ulusal gelirin % 8'i düzeyinde. Dış ticaret açıkları ekonomiyi darboğaza götüren dış borçların hızla artmasına yol açıyor. Burada güdülen amaç iç piyasada istikrarı sağlamak da olsa, sonuçta devletin ekonomik ve mali dengeleri bu yüzden bozuluyor. Bu da yerli sanayi üzerinde çok olumsuz etkiler yapıyor. Dünyaca ünlü ipek üreticisi Bursa, 1843'te 20.000 parça üretim yaparken Batı ürünlerinin rekabeti sonucunda 20 yıl sonra üretimini 3.000 parçaya düşürüyor. Diğer illerde de benzeri tecrübeler yaşanıyor ve zaten yeterince gelişmemiş olan Osmanlı sanayii, kapitülasyonların etkisiyle Batı karşısında rekabet gücü kazanamıyor. Buna rağmen, özellikle ordunun ihtiyacını karşılamak üzere bazı fabrikalar kuruluyor.

Osmanlı İmparatorluğu'nun büyük potansiyeli, Batılı işadamlarınca XIX. yüzyılın ikinci yarısında daha iyi anlaşılıyor ve yabancı yatırımlar başlıyor. Bu arada yabancı bankalar birbiri ardından Türkiye'de şubeler açıyorlar. Bunların ilki, 1856'da İngiliz sermayesiyle kurulan ve 1863'te Fransızların da ortak olduğu Osmanlı Bankası'dır. Yabancılar en çok demiryollarına yatırım yapıyorlar. İlk demiryolu, 1863'te İngiliz sermayesiyle İzmir ile Aydın arasında inşa ediliyor. 1882 ile 1908 yılları arasında, Suriye ile Hicaz arasındaki demiryolları yapılıyor. O hatların toplamı 2350 kilometre. Oysa Anadolu'da aynı tarihte toplam 1850 kilometre demiryolu yapılmış. İmparatorluk, kıt kaynaklarını kendi merkezinden çok bu yörelere harcıyor. Elektrik ve tramvay, İstanbul'dan önce Şam'a geliyor. Bu örnek de gösteriyor ki, Osmanlı İmparatorluğu'nun devlet yapısı ve yönetim felsefesi sömürge imparatorluklarından

50 Kepenek, Yakup; Yentürk, Nurhan, *Türkiye Ekonomisi*, İstanbul, 1996, s. 14-19.

farklı. Yönettiği veya kendine bağlı eyaletleri sömürmek gibi bir hedefi yok. Tam tersine, devletin olanaklarının büyükçe bir bölümü eyaletlerdeki bayındırlık işlerine sarf ediliyor.

Batı dünyasının 1873'te yaşadığı ekonomik kriz sonucunda ülkelerin korumacılık önlemlerine yönelmeleri, Batılı ülkeleri ucuz hammadde kaynakları bulacakları ve mallarını serbestçe pazarlayabilecekleri ülkelere yöneltiyor. Kapitülasyonlar nedeniyle Osmanlı İmparatorluğu en cazip pazarlardan biri.

Büyük dış ticaret açıkları, Osmanlı İmparatorluğu'nu 1875 yılında iflasa sürüklüyor. 1881 Kasım ayında hükümet bir kararname yayınlıyor ve borçlar konsolide ediliyor. Devletin en önemli gelirlerinden olan tuz tekeli, alkol, tütün, balık, ipek gibi ürünler üzerindeki vergilerin gelirleri borçların ödenmesine ayrılıyor. Bu amaçla bir Borçlar İdaresi yani "Düyunu Umumiye" kuruluyor. Başkanlığını sırayla bir İngiliz ve bir Fransız'ın yaptığı bu kurulda, birer Alman, Avusturyalı, İtalyan ve Osmanlı temsilcisi var. Galata bankerlerinin de bu kurulda bir temsilcisi bulunuyor. Maliye Bakanlığından tamamen bağımsız olan bu Borçlar İdaresi, bir anlamda devleti mali vesayet altına alıyor. Devletin ekonomik ve mali bağımsızlığından söz etmek artık olanaksız.

Abdülhamit döneminin sonunda Borçlar İdaresi'nin ülkenin çeşitli bölgelerinde 720 şubesi var ve bu şubelerde 5500 kişi çalışıyor. Bu örgüt, devlet gelirlerinin % 30'unu kontrol ediyor. Devlet ekonomisinin bu ölçüde yabancıların eline geçmesi, halkta Batı karşıtı düşüncelerin yeşermesine yol açıyor.

Devlet maliyesi bozulurken, yukarıda açıklanan sebeplerden yabancı sermaye Osmanlı İmparatorluğu'na akıyor. Ekonomisini yabancıların sınırsız rekabetinden koruyamayan Osmanlı İmparatorluğu, herkes için cazip bir pazar. Yabancı firmalar arasında Fransızlar başta geliyor. 1881'de 85 milyon frank olan Fransız yatırımları, 1895'te 292 milyon, 1909'da ise 511 milyon franka yükseliyor. Yani otuz yılda altı katına çıkıyor. 1914 yılına kadar ülkede gerçekleştirilen yatırımların % 40'ı, 1888 ile 1896 yılları arasında yapılıyor. Bu yatırımların pek azı üretime gidiyor. En büyük çekim merkezi demiryolları. Çünkü demiryolları onun imtiyazını alan ülkelere yalnız ekonomik değil siyasal nüfuzlarını bölgeye yaymaları

için de büyük olanak sağlıyor. Anadolu demiryollarının imtiyazını 1888 yılında bir Alman şirketi alıyor. 1878 yılında ülkede 1800 kilometre demiryolu varken bu 1908'de 5.800 kilometreye çıkıyor. Yabancı sermaye, limanların inşaatına da yöneliyor. Sadece demiryollarına ve limanlara yapılan yatırımlar, toplam yabancı sermaye yatırımlarının % 73'ü. Yani bunlar, kendi firmalarının daha rahat ve verimli ticaret yapmalarının altyapısını geliştirmeye yönelik. Devlet, demiryolları ve limanlar gibi en stratejik yatırımlarının kontrolünü elinde bulunduramıyor. Bunların geri alınması, ancak Kurtuluş Savaşı'nın kazanılmasından ve Lozan Antlaşması'nın imzalanmasından sonra mümkün olabiliyor.

Osmanlı İmparatorluğu, uzun bir zamandan beri kapitülasyonların milli ekonominin gelişmesini engellediğinin ve siyasi açıdan da bağımsızlığı zedelediğinin farkında ve bunların kaldırılması için çalışıyor. Kırım Savaşı'nın sonrasındaki 1856 Paris Kongresi'nde, Ali Paşa kapitülasyonların kaldırılması için büyük çaba harcıyor ama sonuç alamıyor. 1900 yılında Abdülhamit, gümrük resimlerini % 3 oranında artırmak istiyor. Batılı devletlerden öyle bir tepki geliyor ki, bundan vazgeçmek zorunda kalıyor. Gümrük resimlerinin bu oranda artırılabilmesi, ancak 1907 yılında, o da bazı tavizler sonunda mümkün olabiliyor. Devletin ekonomik alanda yabancıların etkisine girmesi o dereceye varıyor ki, 1907 yılında karşılıklı büyükelçilik açmak için Japonya ile varılan anlaşma, sırf Osmanlılar Japonya'ya ticari kapitülasyonlar vermediği için uygulanmıyor.

Yabancılara ve azınlıklara tanınan ticari imtiyazlar, devletin mali kaynaklarını da azaltıyor. Bu şartlar altında devletin vergi gelirlerinin önemli bir bölümünü tarım sektöründen karşılamak zorunlu oluyor. 1909-1910 yıllarında kamu gelirlerinin % 40'ı tarım ve hayvan vergisinden sağlanıyor.

Bütün bu sıkıntılara ve engellere rağmen sanayi yavaş yavaş gelişiyor. 1908 yılında imparatorluktaki işçi sayısı 250.000. Bunların çoğu tekstil sektöründe çalışıyor. Ülkede ticaretin çoğu yabancıların elinde. 1893 yılında İzmir'de 97, Aydın'da da 34 ticarethane yabancılara ait.

1913-1915 yıllarında Osmanlı İmparatorluğu'nda sanayi sayı-

mı yapılıyor. Sonuç dikkat çekici: Sanayi kuruluşlarındaki yatırımların % 50'si Rumlara, % 20'si Ermenilere, % 5'i de Yahudilere ait. Türklerin payı sadece % 15. Geri kalan % 10'u da diğer yabancıların.[51]

Madencilikte de benzeri bir durum var. 1911 yılında madenkömürü dışındaki madenlerin imtiyaz hakkının sadece % 20'si Türklere ait. Yabancıların % 75, azınlıkların % 5 payı var.

Almanların Bağdat demiryollarının imtiyaz hakkını almaları, diğer Batılı ülkelerin tepkisini çekiyor. Sonunda Fransızlar da bu projeden % 30'luk pay alıyor. Bununla birlikte, yol üzerindeki ormanların ve madenlerin işletilmesi de imtiyaz sahibi firmalara veriliyor. Birinci Dünya Savaşı'nın başlamasına kadar bu durum sürüyor. Bu arada 1909 yılında sanayinin teşviki için bir yasa çıkarılıyor. Birinci Dünya Savaşı'nın başında Osmanlılar, kapitülasyonların tek taraflı olarak kaldırıldığını ilan ediyor ve ithalata % 15 civarında vergi koyuyor.[52]

Savaş yıllarında yüzden fazla milli şirket kuruluyor. Bankacılık, taşımacılık, madencilik ve inşaat gibi alanlarda çalışan bu şirketler, ekonomiye canlılık kazandırıyor. Ama savaş şartları ülkeyi her bakımdan tahrip ediyor.

Osmanlı İmparatorluğu'nun son dönemlerinde Irak'ta petrol bulunması, dönemin büyük devletlerinin özel olarak Irak'a, genel olarak da Osmanlılara karşı politikalarını etkileyen bir unsur oldu. Bölgede etkin güç rolünü oynayan İngiltere, önce Almanya'yla, daha sonra Fransa'yla, daha sonra da Hollanda'yla çeşitli ortaklıklar kurarak bölgedeki petrol kaynakları üzerindeki denetimini korumaya çalıştı. Lozan Konferansı'nda da İngiltere'nin Musul ve Kerkük'ü Türkiye'ye bırakmamakta direnmesinin altında yatan en önemli faktörlerin başında, oradaki petrol kaynaklarına sahip olma arzusu yatıyordu. O dönemde petrol kaynaklarının paylaşılmasında Ermeni asıllı ünlü işadamı Gülbenikyan da etkili oldu. Onun kaleminden çıkan kırmızı hatlar, bugünkü Türk topraklarını ve Kuveyt hariç bütün Arap yarımadasını kapsıyor ve bu bölgede bü-

51 Mantran, a.g.e., s. 87.
52 Huntington, a.g.e., s. 87.

yük devletlere ait petrol şirketlerinin arama çalışmaları yaparken birbirlerinin onayını almaları şartını getiriyordu.[53] Türkiye'de yıllar boyunca yeterli petrol bulunamamasında acaba bu anlaşmanın payı var mıydı? Kimbilir!

İşte Osmanlı İmparatorluğu'nun ekonomi tarihi kısaca böyle. Devletin güçlü olduğu dönemlerde yabancı ülkelere dostluk nişanesi olarak verilen imtiyazlar imparatorluğu tahrip etmiş. Siyasi açıdan gerileme dönemlerinde, imparatorluğun zorlu savaşlara girip topraklarının büyük kısmını kaybettiği yıllarda, devletin bu kapitülasyonları kaldıracak gücü kalmamış. Buna niyetlendiği zamanlar da büyük baskılarla karşılaşmış. Yabancı yatırımlar, ülkenin kalkınması için değil kaynaklarının daha çok istismar edilmesi ve yabancı ülkelerin siyasi çıkarları için kullanılmış.

Osmanlı ekonomisi bu dönemlerden geçerken dünya ekonomisi ne durumdaymış? XVIII. yüzyılın ortalarında dünya üretiminin üçte birini Çin sağlıyor. Hindistan'ın payı dörtte bir, Batı ülkelerinin payı beşte birden az. 1830'larda sanayi devriminin etkileri görülmeye başlıyor ve Batı, Çin'i az farkla geçiyor. Daha sonraki yıllarda Batı'nın sanayileşmesi, diğer ülkelerde sanayinin gerilemesine yol açıyor. Osmanlı İmparatorluğu'nun yaşadığı deneyimin benzerleri başka ülkelerde de yaşanıyor. Bu süreç XX. yüzyılda da devam ediyor.

1913 yılında Batı'nın dışındaki ülkelerde imalat, 1800'lerdeki düzeyinin üçte ikisine düşüyor. Batının payı daha sonraki yıllarda daha da artıyor ve 1928 yılında dünyanın toplam üretiminin % 84,2'sine ulaşıyor. Ancak daha sonra göreceli olarak azalıyor. 1980 yılında Batı'nın payı dünya üretiminin % 57,8'idir. Yalnız imalat sektöründe değil, ekonominin diğer alanlarında da benzeri gelişmeler göze çarpıyor. Batı'nın dünyanın toplam üretimindeki payı 1950 yılında % 64 iken bu pay 1980'de % 49'a düşüyor. Bazı tahminlere göre 2013 yılında bu pay daha da azalarak % 30'a inecek.[54]

Huntington, diğer konularda olduğu gibi ekonomi alanında da

---

53 Yergin, Daniel, *The Price*, 1992.
54 Huntington, a.g.e., s. 87.

meseleye uygarlıklar açısından bakıyor ve ekonomik alanda uygarlıkların dünya üretiminden aldıkları payları hesaplıyor. Ona göre 1950 yılında Batı uygarlığının dünyanın toplam üretiminde payı % 64,1 iken, İslam uygarlığının payı % 2,9. Ortodokslar, burada da Batı'dan sayılmıyor. 1950'de onların payı % 16. Çin'in payı % 3,3'ten ibaret. Japonya'nın payı ise % 3,1. Bu tarihi izleyen 40 yıl içinde bu dengeler büyük ölçüde değişiyor. 1992'de Batı'nın payı % 48,9'a inerken İslam ülkelerinin % 11'e, Japonya'nın % 8'e, Çin'in % 10'a çıkıyor. Ortodokslar % 6,2'ye geriliyor.

Bu oranlar genel bir fikir vermek açısından ilginç. Ancak dünyayı uygarlıklar mücadelesi açısından görmek ve dünya ekonomisini de bu açıdan değerlendirmek çağdaş anlayışlara uymuyor. Üstelik ülkeleri böyle kesin uygarlık çizgileriyle ayırmak kolay değil. Örneğin, yukarıda da belirtildiği gibi, hem Batılı bir ülke olan hem de halkı Müslüman olan Türkiye bu tasnifte nerede yer alacak? O bakımdan ülkeleri bu gibi gruplara ayırmak doğru bir yaklaşım olmaz. Uluslararası ilişkilerin temel unsurları devletler olduğuna göre, karşılaştırmaların devletler arasında yapılması daha doğru olur.

Ancak uygarlık farklarını ön plana çıkaran bazı yaklaşımların da bulunduğunu bilmekte yarar var, hem dünü hem de bugünü daha iyi anlamak bakımından... Osmanlıların karşılaştıkları sıkıntılarda, ekonomik güçlüklerde acaba bu yaklaşımların payı neydi? Araştırmaya değer... Ancak Osmanlıların geçirdikleri tecrübe ve imparatorluğun sonunda ortaya çıkan durum çok açık: Ülke kapitülasyonların baskısı altında ekonomik ve mali açıdan güç durumda; sanayi devrimini zamanında yakalayamamış; ticaret yollarını artık denetleyecek durumda değil; ekonomi alanında yetişmiş uzmanları yok; kalkınmasını sağlayacak altyapıdan yoksun; dönemin koşulları içinde güçlü bir orduyu besleyip teçhizatlandıracak imkânlara da sahip değil.

Üstelik ülkenin insan gücü ve sınırlı ekonomik varlığı, yıllarca süren savaşlar yüzünden zayıflamıştı.

İşte Atatürk'ün, Milli Kurtuluş Savaşı sonunda bağımsız ve çağdaş bir ülke yaratmak için yola çıktığı dönemde devraldığı devletin ekonomisi bu durumdaydı.

1923-1960 DÖNEMİNDE TÜRK VE BATI EKONOMİLERİ

Kurtuluş Savaşı Sonrasında Bağımsız Türk Ekonomisi

Türkiye'nin Birinci Dünya Savaşı'nda ve savaşı izleyen yıllarda ülkeyi işgal eden devletlere karşı başlattığı Ulusal Kurtuluş Savaşı, ülkenin ekonomik kaynaklarını zorluyor. Savaş sırasında üretim düşüyor. Altın ve döviz fiyatları savaş yıllarında % 700 artıyor. Geçinme endeksi 1914 yılı 100 kabul edilirse 1920'de 1406, 1922'de 999 oluyor.

Savaş yıllarında Sovyetler Birliği'nden bir milyon, Hindistan Müslümanlarından da 300.000 altın yardım alınıyor. Vergiler artırılıyor.

1923 yılında barış antlaşmasının imzalanması için Lozan'da yapılan müzakerelerde zorlu pazarlıkların önemli bir bölümü kapitülasyonlar konusunda yapılıyor. Türk Başdelegesi İsmet Paşa'nın bu alanda hiçbir taviz vermeyeceğini anlayan Batılı ülkeler, sonunda kapitülasyonları kaldırmayı kabul ediyorlar. Bu kolay olmuyor. Lozan Konferansı sırasında İsmet Paşa ile İngiltere Dışişleri Bakanı Lord Curzon arasında, İsmet İnönü'nün Metin Toker'e anlattığı ve hatıralarında da yer verdiği şöyle bir konuşma geçiyor:

"Bir defa Lord Curzon ile bir gece toplantısında bulundum. Beraberdik. İkimiz vardık, bir de Amerikan murahhası Mr. Chaild vardı. Lord Curzon bana dedi ki: "Konferansta bir neticeye varacağız ama memnun ayrılmayacağız. Hiçbir işte bizi memnun etmiyorsunuz. Hiçbir dediğimizi makul olduğuna, haklı olduğuna bakmaksızın kabul etmiyorsunuz. Hepsini reddediyorsunuz. En nihayet şu kanaate vardık ki, ne reddederseniz hepsini cebimize atıyoruz. Memleketiniz haraptır. İmar etmeyecek misiniz? Bunun için paraya ihtiyacınız olacaktır. Parayı nereden bulacaksınız? Para bugün dünyada bir bende var bir de bu yanımdakinde. Unutmayın, ne reddederseniz hepsi cebimdedir. Nereden para bulacaksınız, Fransızlardan mı?

"Ben, evet, dedim.

"Curzon sözlerine devam etti. Para kimsede yok. Ancak biz verebiliriz. Memnun olmazsak kimden alacaksınız? Harap bir memleketi

nasıl kurtaracaksınız? İhtiyaç sebebiyle yarın para istemek için karşımıza gelip diz çöktüğünüz zaman bugün reddettiklerinizi cebimizden birer birer çıkarıp size göstereceğiz.

"Lord Curzon'un sözleri bittiğinde kendisine dedim ki: Şimdi meseleleri halledelim. Para istemek için gelirsem o zaman gösterirsiniz.

"Lord Curzon'un bu sözleri kulağımda kalmıştır ve sözünün geçtiği her yerde hatırlamışımdır. Lozan Konferansı olalı 45 sene geçti. Bu sözleri hiçbir zaman unutmadım. Bu 45 sene içinde para almak için müracaat ettiğimiz her yerde bu ihtimalleri görmüşümdür.

"Hakikat şudur ki, İkinci Cihan Harbi kapının önünde görününceye kadar mali bakımdan bize kolaylık gösterilmemiştir ve Türkiye kendisini kendi alın teriyle tamir ederek İkinci Cihan Harbi'ni idrak etmiştir."[55]

Savaştan sonra Türkiye ekonomik sıkıntılar çekmiştir ama kimsenin önünde diz çökmemiştir. Gururunu ve itibarını hep yüksek tutmuştur. Sıkıntıları da kendi gücüyle, halkının fedakârlığıyla göğüslemiş ve kalkınmasını sağlamıştır.

Lozan'da kapitülasyonların kaldırılmasının yanı sıra Türk ekonomisinin ileride gelişmesine olanak sağlayacak başka haklar da elde ediliyor. Bunlardan biri kabotaj hakkı. Artık Türk sularında, Türk limanları arasında sadece Türk gemileri yolcu ve yük taşıyabileceklerdi.

Osmanlı borçlarının ödenmesi de karara bağlanıyor. Lozan Antlaşması yürürlüğe girdiğinde Osmanlıların toplam borcu 129,4 milyon lira. Bundan Türkiye Cumhuriyeti'ne düşen pay 85,6 milyon lira olarak hesaplanıyor. Türkiye bu borçların ödemesine 1929 yılında başlayacak ve yılda 5,8 milyon lira ödeyecekti. Sonraki yıllarda Milletler Cemiyeti aracılığıyla borçların ödenmesi yeni kurallara bağlandı. 1933 yılında Türkiye'nin toplam borçları 8 milyon altın lira olarak saptandı. Türkiye gelirlerinin önemli bir bölümünü Osmanlı borçlarının ödenmesine ayırdı. 1924 yılında devlet bütçesinin % 7,56'sı olan borç ödemeleri, 1930 yılında % 17,8'e yükseldi.[56] Türkiye, 1954 yılına kadar bu borçların tamamını ödedi.

---

55 İnönü, İsmet, *Hatıralar*, II. Kitap, Ankara, 1985, s. 89-90.
56 Kongar, a.g.e., s. 349.

Ancak, Lozan'da bazı kısıtlamalar da kabul edildi. Diğer devletlerin istekleri doğrultusunda Türkiye, 1916 yılında saptanmış bulunan gümrük vergilerinin oranını Lozan'dan sonra beş yıl süreyle artırmamayı kabul etti. Yani Kurtuluş Savaşı'ndan yeni çıkmış, savaşın büyük tahribatına uğramış bir ülkeyi devralan Cumhuriyet Hükümeti, Osmanlı İmparatorluğu'nun önemli bir borç yükünü de üstleniyor ve devletin önemli gelir kaynaklarından biri olan gümrük vergilerini hiç değilse bir süre artırmamayı kabul etmek zorunda kalıyor. Sırf bu örnek bile Türkiye'nin karşısındaki ülkelerin ekonomik imtiyazlarının korunmasına ne kadar büyük önem verdiklerini ortaya koyuyor.

Cumhuriyet'in ilk yıllarındaki ekonomik kalkınma çabalarını değerlendirirken bu sıkıntıları ve kısıtlamaları da unutmamak gerekiyor. Hükümet, daha Cumhuriyet'in ilk yıllarında İsviçre Medeni Kanunu'nu kabul ederek toprakta özel mülkiyete geçilmesini sağlıyor. 1927 ve 1929 yıllarında çıkardığı yasalarla köylüye toprak dağıtmaya başlıyor. 1927 yılında yapılan tarım sayımına göre ülkenin ekilen alanları ekilebilir alanların sadece yedide biri. Yeni toprakları tarıma açmak hedeflerden biri, ancak nüfus henüz buna yetmiyor. Osmanlı döneminde kurulan Ziraat Bankası yeniden düzenleniyor ve etkili bir tarım kredi sistemi geliştiriliyor.

Gene 1927 yılında Sanayii Teşvik Yasası çıkarılıyor. Ancak gümrük vergileri Lozan'dan sonra beş yıl artırılamadığı için 1929 yılına kadar yerli sanayiyi korumak mümkün olamıyor.[57]

Aynı yıl yapılan sayıma göre ülke sanayinin % 43'ü tarıma dayalı nitelikte, % 23'ü ise dokuma sanayii. Sanayi üretimi, tüketimi karşılayamıyor. Şeker üretimi, tüketimin sadece % 14,5'i düzeyinde; dokuma ve giyimde de öyle. 1928 yılında toplam ithalatın % 41'i dokuma ve giyim eşyalarına ait.

Cumhuriyet Hükümeti, ekonomide önceliği altyapı yatırımlarına veriyor. Burada da birinci sıra demiryollarında. On beş yıl içinde ülkedeki demiryollarının uzunluğu 2.352 kilometreden 6.800 kilometreye çıkarılıyor.

Hükümetin gümrük vergilerini serbestçe düzenlenme hakkına

57 Kepenek; Yentürk, a.g.e., s. 38.

sahip olduğu 1929 yılından sonra dış ticarette fazlalık verilmeye başlanıyor. 1930 yılı, Türkiye'nin dış ticarette ilk defa fazlalık vermeye başladığı yıldır.

Osmanlı İmparatorluğu döneminin acı tecrübelerinden sonra yeni Türk Cumhuriyeti, ekonomik alanda dikkatli bir politika izliyor. Siyasal bağımsızlığın yanı sıra ekonomik bağımsızlığın da korunması temel hedeflerden biri. Bunun için denk bütçe politikasının uygulanmasına özen gösteriliyor. 1923 ile 1930 arasında, bir yıl hariç, bütçe hep fazlalık veriyor. Enflasyon kontrol altında tutuluyor. Aynı dönemde fiyat artışları yok denecek kadar az. Hatta 1931 ve 1932 yıllarında fiyatlar 1923'teki düzeyin altına iniyor. Cumhuriyet'in ilk yıllarında piyasadaki para miktarı artırılmıyor hatta biraz azaltılıyor. Paranın yabancı paralar karşısında yıllık değer kaybı sadece % 4 oranında. Türkiye bir yandan Osmanlı borçlarını tamamen öderken bir yandan da yeni borç almamaya çalışıyor.

1923 İzmir İktisat Kongresi'nde devletin ekonomi politikası açıklanıyor: Liberal ekonomiye dönülecek, özel sektöre öncelik verilecektir. Ama özel sektörde birikmiş sermaye yeterli değil. Girişimciliği devlet üstleniyor. 1933 yılında ilk kalkınma planı yapılıyor. Bu plan daha çok hükümetin yapacağı ekonomik çalışmaların bir bütünlük içinde belirtilmesini amaçlıyor.

Ancak o dönemdeki devletçi ekonomik politikalar ideolojik temellere dayanmıyor, o günün zorunlu kıldığı ekonomik koşulların gereği olarak kabul ediliyor. Atatürk'ün bu konudaki düşüncelerini 1935 yılının Ağustos ayında İzmir Fuarı'nın açılışında yaptığı konuşmada Celal Bayar şöyle anlatıyor: *"Türkiye'de uygulanan devletçilik, sosyalist düşünürlerin XIX. yüzyıldan beri savundukları görüşlerden kopya edilmemiştir. Bizim devletçiliğimiz, özel girişimi ve fertlerin becerilerini dikkate alır, ancak aynı zamanda milletin ve ülkenin ihtiyaçlarını, daha yapılacak çok şey olduğunu da dikkate almalıyız. Bu anlayışla devlet milli ekonomiyi yönetmektedir."*

Bazı büyük fabrikalar kuruluyor. Yeni demiryolları, limanlar inşa ediliyor. Savaşın yaraları sarılıyor, yeni devletin yapısı kuruluyor, önemli altyapı yatırımları gerçekleştiriliyor, halk eğitiliyor ve bütün bunlar, hemen hemen hiç dış yardım almadan, dış borç almadan yapılıyor. Sadece o dönemdeki dostluk ilişkilerinden yarar-

lanılarak, bazı fabrikaların Sovyetler Birliği'nin teknik ve mali desteğiyle yapılması sağlanıyor. Bu arada 1938 ile 1944 yılları arasında 20 yabancı işletme millileştiriliyor. Cumhuriyet'in ilk yıllarında gayri safi milli hasılada büyük artışlar sağlanıyor. 1924 yılı artışı % 14,8, 1926 yılında artış hızı daha da yükseliyor: % 18,2. 1927 yılında kötü koşullar nedeniyle tarımsal üretim % 30,9 düşüyor. Bunun toplam ekonomi üzerinde olumsuz etkileri var. Ama bir yıl sonra ekonomi toparlanıyor. 1928 yılı GSMH artışı % 11, 1929 yılı artışı % 21,6. Cumhuriyet'in ilk yıllarındaki hızlı kalkınma başarısının bazı örnekleri böyle. 1924 ile 1939 yılları arasında, üç yıl hariç, ekonomi hızlı bir ilerleme gösteriyor. Tarım, ekonomide önemli bir yere sahip. GSMH içinde tarımın payı 1925 ile 1953 yılları arasında % 40'ın altına hemen hemen hiç düşmüyor. Cumhuriyet'in ilk yılında sanayinin payı % 10,6'dan ibaret. 1939'da % 15,5'e çıkıyor.[58]

Türkiye'nin o dönemdeki ekonomi politikalarını değerlendiren Dünya Bankası, 1951 yılında yayınladığı bir raporda, devletçilik döneminde Türkiye'nin önemli gelişme sağladığını belirtiyor ve *"Osmanlı mirası dikkate alındığında, o yıllarda özel sektörün aynı başarıyı sağlayabilmesi kuşkuluydu,"* diyor.[59]

Türkiye yeni devletin ekonomik temellerini atmaya çalışırken dünya 1920'lerin sonunda büyük bir ekonomik bunalım yaşıyor. Bu bunalımın olumsuz sonuçlarını Türkiye'ye yansıtmamak için önlemler alınıyor. Gene de dünyada yaşanan ekonomik krizlerden hiç etkilenmemek mümkün değil. Buna rağmen Türkiye, Cumhuriyet'in ilk döneminde yüksek bir kalkınma hızı gerçekleştirmeyi başarıyor. 1924-1940 yılları arasında Türkiye'nin yıllık kalkınma hızı ortalaması % 6,5.

XX. Yüzyılın İlk Yarısında Batı Ekonomilerinde İnişler ve Çıkışlar

Savaş sırasında ve sonrasında Batılı ülkelerin ekonomilerinde köklü değişiklikler oluyor. 1914'ten önce özellikle ABD'de, devlet sektörünün ekonomideki payı çok az. O dönemde ABD'de,

---

58 Kepenek; Yentürk, a.g.e., s. 38.
59 Lewis, a.g.e., s. 281-282.

GSMH'nın içinde devlet harcamalarının payı % 5-10 arasında değişiyor. Devletin toplam gelirlerinin GSMH içindeki payı ise % 9. Almanya'da bunun iki katı: % 18. İngiltere'de % 13. Fransa'da devletin ekonomideki payı hepsinden fazla. Ama devletin ekonomiyi hemen hemen tamamen yönlendirdiği ülkeler, Japonya ve Rusya. Bu ülkelerde devlet, üretimin hemen her dalında aktif.[60]

XIX. yüzyılda Batı ülkelerinde ekonomik durum genelde istikrarlı bir görünüm içinde. Büyük fiyat artışları ender olarak görülüyor. 1908 yılında enflasyon hissedilir derecede artmaya başlıyor ve savaşla birlikte bu artış çok yüksek boyutlara ulaşıyor. 1913 yılı endeksi 100 olarak kabul edilirse savaşın bitiminden hemen sonra, 1919'da ABD'de toptan eşya fiyatları endeksi 212'ye, İngiltere'de 242'ye, Fransa'da 357'ye ve İtalya'da 364'e yükseliyor. Bir yıl sonra, 1920'de fiyatlar bazı ülkelerde daha da hızlı artış gösteriyor. O yıl toptan eşya fiyatları ABD'de savaş öncesi ortalamasının iki buçuk katı. İngiltere'de üç katı, Fransa'da beş katı, İtalya'da altı katı oluyor. Savaştan en büyük kayıpla çıkan ve Versailles Antlaşması'yla büyük borç altına giren Almanya'da ise enflasyon oranı hepsinden yüksek: Savaş öncesi ortalamasının neredeyse 20 katı. 1913'ü 100 kabul eden endekse göre Almanya'da endeks 1920 yılında 1965'e yükselmiş. Batı dünyası, XVI. yüzyıldan bu yana ilk defa "hiper enflasyonla" karşılaşıyor.

Birinci Dünya Savaşı'nın sonunda Batılı ülkelerin hemen hepsinin birbirine büyük borcu var. En büyük alacaklı ABD: Faizleriyle birlikte 11,8 milyar dolar alacağı var. Sadece İngiltere'nin ABD'ye borcu 4,6 milyar dolar. Fransa'nın, İtalya'nın ve Rusya'nın İngiltere'ye toplam borcu ise 6,5 milyar dolar. Bu paraları ödeyebilmek için Almanya'ya büyük bir savaş tazminatı ödetilmesi kararlaştırılıyor ve Almanya'dan, 132 milyar altın mark isteniyor. Bu paranın % 52'si Fransa'ya ödenecek. Almanya ayrıca, tazminat olarak ayda iki milyon ton kömür vermek zorunda.

Almanya bu kadar büyük bir yükün altından kalkamıyor. Aralık 1922'de borçlarını ödeyemeyen ülke ilan ediliyor. Bunun üzerine Fransız ve Belçika orduları Alman sınırını geçerek Ruhr bölgesini

---

60 Johnson, Paul, *A History of the Modern World,* London, 1983, s. 14.

işgal ediyorlar. Oradaki ekonomik servete, fabrikalara, tesislere el koyuyorlar. Bu gelişmeler, Almanya'da ekonomik felakete yol açıyor. 1913 yılında 100 olan fiyat endeksi, Ruhr havzasının işgalinden sonra 16 milyona çıkıyor.

Alman markının değerindeki düşüş olağanüstü boyutlarda. 1913 yılında 2,38 dolar eden bir Alman markı 1918'de 7 sente düşüyor. 1922'de 1 sent ile 100 Alman markı alınabiliyor. 1923 yılı başında, Ruhr havzasının işgalinden sonra, ekonomik çöküş en ileri boyutunda: 7 doların karşılığı 4 milyar mark. Bankalar verdikleri kredilere günde % 35 faiz alıyorlar.[61]

Küçük tasarruf sahipleri bütün servetini kaybediyor. Hükümet değişikliğinden sonra Merkez Bankası Başkanlığı'na getirilen Schacht, Alman markının değerini istikrara kavuşturuyor ama yaşanan büyük ekonomik bunalım diğer siyasal koşullarla birlikte Alman toplumu üzerinde büyük etkiler yaparak daha sonraki yıllarda yaşanacak felaketlerin hazırlayıcısı oluyor.

Birinci Dünya Savaşı'ndan etkilenen sadece Almanya değil. Aynı ölçüde olmasa da Fransa ekonomisi de ciddi sıkıntılarla karşılaşıyor. 1926 yılında Fransız frangının değeri, savaş öncesindeki düzeyinin onda birine düşüyor. Almanya'nın karşılaştığı boyutta bir felaketten kurtulmak için vergi tedbirleri ve başka önlemler alınıyor. İstikrar sağlanıyor. İhracat artıyor. Ancak 1930 yılından sonra yüksek işsizlik, düşük üretim ve artan ölçüde fakirlik Fransa'yı etkisi altına alıyor. 1930'lu yılların sonunda sanayi ürünleri üretimi 1929 yılı düzeyine bile çıkamıyor. Bu sıkıntıların sonuçları, İkinci Dünya Savaşı'nın sonuna kadar hissediliyor. 1948 yılında toptan eşya fiyatları 1912 düzeyinin 105 katına, altının fiyatı ise 174 katına çıkıyor. Fransa ve İtalya, yarı sanayileşmiş ülke sayılıyor.

ABD'de koşullar farklı. Ülke savaştan Batı Avrupa ülkeleri gibi etkilenmemiş. 1923 ile 1928 yılları arasında başkan, Coolidge. Onun dönemi, ekonomide kalkınma, sanayileşme ve refahın yükselmesi dönemi olarak tanımlanıyor. 1929 yılında ABD, dünya ekonomisinin en büyük gücü haline geliyor. Bütün dünya üretiminin % 34,4'ünü ABD gerçekleştiriyor. İngiltere'nin payı % 10,4,

---

61 Johnson, Paul, a.g.e., s. 36, 134.

Almanya'nınki % 10,3, Rusya % 9,9, Fransa % 5, Japonya % 4 paya sahip. İtalya'nın payı ise % 2,2'den ibaret. ABD'de kömür ve tekstil gibi eski endüstrilerde bir gerileme göze çarpıyorsa da yeni endüstriler büyük atılım yapıyor. Bunların başında otomobil endüstrisi geliyor. Otomobil üretimi 1914 yılında 569 bin iken, 1929'da 5,6 milyona çıkıyor. 1920 yılında dokuz milyon olan otomobil sayısı, 1930'da 30 milyona yükseliyor. 1924 yılında Avrupa'nın dört büyük sanayileşmiş ülkesinin toplam otomobil üretimi ABD'nin % 11'inden ibaret.

Borsada büyük bir patlama yaşanıyor. Sanayide elde edilen büyük gelirler, spekülatif kazançlar için borsaya yatırılıyor. Ancak, Ekim 1929'da Wall Street'teki Amerikan borsasında büyük bir çöküş yaşanıyor. Fiyatlar çok büyük düşüşler gösteriyor. Bu kriz, başta ABD olmak üzere bütün sanayileşmiş ülkeleri etkiliyor. 1929 krizini izleyen dört yıl, ABD'de büyük sosyal sıkıntılara ve patlamalara sahne oluyor. İşsizlerin sayısı 15 milyona yükseliyor. 1932 yılında iktidara geçen Franklin Roosevelt, ekonomiyi çöküntüden kurtarmak için devletin ekonomiye yön vermesi yolunu seçiyor ve devlet girişimlerine ağırlık veren "New Deal" politikasını uygulamaya sokuyor.

Bankaları iflastan kurtarmak için devlet kaynaklarından bankalara büyük fonlar aktarılıyor. 1933 yılında bir kamu kuruluşu olan Tennessee Valley Authority kuruluyor ve geniş bir bölgede ekonomik yatırımlara ve faaliyetlere yön vermeye başlıyor. Gene 1933 yılında Ulusal Ekonomik Kalkınma Yasası çıkarılarak büyük inşaat projelerini üstlenmek üzere Bayındırlık İdaresi kuruluyor. Tarımda devletin öncülüğünde düzenlemeler yapılması için de bir yasa çıkarılıyor. Bu yasaların bir bölümü daha sonra Yüksek Mahkeme tarafından anayasaya aykırı bulunsa da, ekonomi üzerindeki etkileri hissediliyor ve ABD ekonomisi büyük krizden sonra toparlanma sürecine giriyor. "New Deal" politikası kısmen başarılı oluyor. 1933-1937 arasında işsizlik yarıya iniyor. Ama daha sonraki yıllarda yeniden artıyor.[62]

1929 yılında Wall Street'te yaşanan kriz, diğer Batı ülkelerini ol-

62 Peacock, H. L., *Europe and Beyond,* London, 1984, s. 163, 200.

duğu gibi İngiltere'yi de büyük ölçüde etkiliyor. 1931 yılında işsizlerin sayısı 2,7 milyona çıkıyor. Grevler birbirini izliyor. Hükümet meclisten siyasi amaçlı grevleri ve genel grevi yasaklayan bir yasa çıkartıyor.

Savaş yılları, Batı Avrupa ülkelerinde büyük tahribata yol açıyor. Tam bir ekonomik çöküntüden söz etmek mümkün. Daha sonraki yıllarda savaşın büyük tahribatını giderip yeniden sanayilerini kurmaya çalışıyorlar. Marshall Planı, onlara geniş mali olanaklar sağlıyor. Bu program çerçevesinde ABD, savaştan zarar gören Avrupa ülkelerine 1948 ile 1951 yılları arasında 13 milyar dolarlık yardım yapıyor. 1949 yılında Hollanda'nın Marshall yardımından aldığı payı, GSMH'sının % 16-23'ünü, Fransa'nın % 10-11,5'ini, İtalya'nın % 9'unu, İngiltere ve Almanya'nın da % 5'ini oluşturuyor.[63]

Ancak Batı Avrupa ekonomileri 1960'lı yılların ortalarına kadar gerçek anlamda istikrara kavuşamıyorlar.

Savaş sonunda İngiltere'nin dış borçları üç milyar sterlini aşıyor. İngiltere, deniz ticaret filosunun üçte birini kaybetmiş durumda. İhracatı savaş öncesine göre % 60 azalmış. Hükümet, devletleştirme önlemlerine başvuruyor. 1946'da İngiltere Bankası devletleştiriliyor. Madenler özel şirketlerden alınıp Ulusal Kömür İdaresi'ne devrediliyor. 1947'de demiryollarını ve kanalları kontrol etmek üzere İngiliz Ulaştırma Komisyonu kuruluyor. Elektrik ve gaz da devlet komisyonlarının kontrolünde. Bununla birlikte ekonomide özel sektörün payı gene de % 80'in altına düşmüyor. Ancak halk henüz refah devleti koşullarına ulaşmamış. Bazı temel mallarda karne sistemine 1954 yılına kadar devam ediliyor.

1947'de işsiz sayısı iki milyona ulaşıyor. O yıllarda ekmek de karneye bağlanıyor. Dış ticaret açıkları önemli bir sorun. 1951 yılının ilk altı ayında dış ticaret açığı 679 milyon sterlin. Sadece haziran ayında açık 151 milyon sterlin. Hükümet ithalatı % 6 kısıyor. 1955 yılında hayat düzeyi yükselmeye başlıyor. Kore Savaşı'nın bitişinden sonra dünya ticaretinde yaşanan gelişmeye paralel olarak, İngiltere'nin ihracatı da artıyor. Ancak bu iyimser hava uzun sürmüyor. 1957'den sonra, yüksek enflasyon tehlikesi baş gösteriyor.

---

63 Mayhew, Alan, *Recreating Europe*, Cambridge, 1998, s. 136.

Dış ticaret ve cari işlemler açıkları, ülkenin altın ve döviz rezervlerinde azalmaya yol açıyor. 1962'de hükümet uzun vadeli ekonomik planlar hazırlama yoluna gidiyor. Aynı yıl ekonomi uzmanları, özel sektör temsilcileri ve sendikacıların katılımıyla hükümete izlenecek ekonomik politikalar konusunda tavsiyelerde bulunmak üzere bir Ulusal Ekonomik Kalkınma Komisyonu kuruluyor. 1961'de milli gelirin artış hızında büyük bir yavaşlama var. İşsizlik oranı bazı yerlerde % 7'ye çıkıyor.

Fransa'da da savaşı izleyen yıllar, ekonomide çalkantılar içinde geçiyor. De Gaulle 1958 yılında iktidarı ele aldığında, altın rezervleri hemen hemen tamamen erimiş durumda. Cari işlemler dengesi de açık veriyor. Hükümet, enflasyonu önlemek için ücretleri ve fiyatları kontrol altında tutuyor.

De Gaulle'ün ve Monet'nin aldığı ekonomik önlemler ve Avrupa Ekonomik Topluluğu'nun katkılarıyla Fransa ekonomisi daha sonraki yıllarda gelişmeye başlıyor. Altın ve döviz rezervleri artıyor, ancak hükümet ekonomiyi sıkı bir şekilde kontrol altında tutma politikasını sürdürüyor. 1973 yılında işbaşına gelen Sosyalist -Komünist Partiler Koalisyonu, sosyal alanda bazı iyileştirici tedbirler alırken Fransa'nın önemli mali kuruluşlarını ve bazı büyük sanayi tesislerini de devletleştiriyor.

1970-1980 yılları arasında, diğer bazı Avrupa ülkelerinde olduğu gibi, Fransa'da da resesyon, enflasyon, işsizlik ve buna bağlı sosyal çalkantılar yaşandı. 1980 yılında enflasyon % 13,3'e, işsiz sayısı ise 1,5 milyona yükseldi. 1981 yılında devlet, 36 bankayı ve birçok sanayi kuruluşunu devletleştirdi.[64]

Yukarıdaki örnekleri çoğaltmak mümkün. Görülüyor ki, Batı ülkeleri, İkinci Dünya Savaşı'nı izleyen yaklaşık 20 yıl içinde büyük sıkıntılardan, çalkantılardan geçmişler. İkinci Dünya Savaşı'nın maliyeti, Uluslararası Stratejik Etüdler Enstitüsü (IISS) tarafından 1995 fiyatlarıyla 4 trilyon dolar olarak hesaplanıyor.[65]

Devletler bu büyük tahribatın etkisinden uzun yıllar kurtulamadılar. Bu yıllarda, halkın tüketimini kısıtladıkları karne dö-

64 Peacock, a.g.e., s. 291.
65 IISS Military Balance, London, 1998-1999.

nemleri oldu, ekonomide devletin öncülüğünü denedikleri, büyük çapta devletleştirmeye yöneldikleri yıllar oldu. Dış ticarette, sık sık açıklarla karşılaştılar. Cari işlemler dengesi birçok yıl açık verdi. Devletin uzun yıllar fiyatları ve ücretleri kontrol altında tuttuğu dönemlerden geçtiler. Avrupa Birliği'ne, o zamanki adıyla Ortak Pazar'a girmek, bu ülkelerin ekonomik kalkınmalarının temel taşını oluşturdu. AB içinde malların, sermayenin ve işgücünün serbest dolaşımı, birlikte kalkınma olanaklarını ortaya çıkardı. Ancak AB'ye üye olduktan sonra da yıllarca sıkıntı çekildiğini unutmamak gerekiyor. Üstelik Batılı ülkelerin sanayi devrimini Türklerden çok önce yaptıklarını, sahip oldukları sömürgelerin kaynaklarından uzun yıllar ekonomik kalkınmaları için yararlandıklarını, bu yolla büyük birikimler elde ettiklerini de hatırlamak lazım. Bu ülkeler, sömürgelerin pazar olanaklarından da yararlanarak ticaretlerini geliştirdiler. İkinci Dünya Savaşı'nın yıkıntıları üzerinde yeni ekonomik düzenlerini kurarken geçmişteki birikimleri onlara yardımcı oldu. Yetişmiş teknik elemanlarından, uzmanlarından, bilim adamlarından geniş ölçüde yararlandılar.

Türkiye'de Devlet Gücüyle Kalkınma

Türkiye Cumhuriyeti'nin ilk yıllarındaki ekonomik gelişmeleri ve sağlanan sonuçları değerlendirirken dünyanın o dönemde içinde bulunduğu koşulları da dikkate almak gerek. Türkiye, birçok Batı ülkesinin yukarıda özetlenen çalkantıları yaşadığı yılları, özellikle 1930'dan sonrasını, istikrar içinde, bütçe ve dış ticaret fazlası vererek geçiriyor. Başta demiryolları olmak üzere ülke ekonomisinin altyapısını çağdaş düzeye ulaştırma ve tarım ile sanayiyi geliştirme yolunda büyük adımlar atıyor.

Dünyanın içinde bulunduğu koşullar ve Türkiye'de özel sektörün henüz yeterince güçlenmemesi, sermaye birikiminin yeterli düzeye ulaşmaması nedeniyle 1923 yılında benimsenen özel sektöre öncelik verme politikası uygulanamıyor. Ülke 1930'lu yıllarda devlet girişimine öncelik veren ekonomik politikalar izlemek zorunda kalıyor. Zaten özel sektörün de ekonominin ağırlığını üstlenecek sermaye birikimi yok. Demiryollarının ve diğer bazı önemli altyapı tesislerinin millileştirilmesinden sonra yabancı sermaye de

büyük ölçüde ülkeden çekilmiş. Bir yandan da sıkı para politikasına devam ediliyor. 1930 ile 1938 yılları arasında para arzındaki yıllık artış % 0,5 civarında. 1933, 1939 ve 1944 yılları hariç, bütçe savaş sonuna kadar fazlalık vermeye devam ediyor. İkinci Dünya Savaşı'na kadar önemli miktarda dış borç alınmıyor. Bir ABD firmasından sağlanan 10 milyon dolarlık kaynak Merkez Bankası'nın kuruluşunda, Sovyetler Birliği'nden sağlanan 10,5 milyon dolarlık kredi de Birinci Beş Yıllık Sanayi Programı'nın finansmanında kullanılıyor. İngiltere'den alınan 16 milyon sterlin krediyle Karabük Demir Çelik Fabrikaları kuruluyor.

Aynı dönemde ekilebilir alanlar üç katına çıkarılıyor. Madencilikte de, özellikle 1935 yılında Maden Teknik Arama Genel Müdürlüğü'nün kurulmasıyla büyük gelişme sağlanıyor. Taşkömürü ve bakır madenleri Fransız ve Alman firmalarından satın alındıktan sonra üretimde büyük artışlar oluyor. Taşkömürü üretimi 1933'te 1,8 milyon ton iken 1945'te 3,7 milyon tona çıkıyor. Linyit üretimindeki artış daha da büyük. Aynı dönemde 29 bin tondan 624 bin tona çıkıyor. 1938'de başlayan demir cevheri üretimi 1945'te iki katına ulaşarak 124 bin tona yükseliyor. 1940 yılında ilk defa Raman'da petrol bulunuyor. 1930'lu yılların sonunda dokuma üretimi iç talebin % 80'ini karşılar hale geliyor.

1933 ile 1945 yılları arasında, bir yıl hariç, dış ticaret devamlı olarak fazlalık veriyor. Dışsatımın dışalımı karşılama oranı 1945'te % 173,4'e yükseliyor. Ancak dış ticaret hacminde artış yok, hatta azalma var. Dış ticaret fazlası, altın stoklarının artmasına da yol açıyor. 1932 ile 1945 yılları arasında altın rezervleri 14,5 tondan 210,8 tona çıkıyor. Dövizlerle birlikte toplam rezerv 260 milyon dolar.[66]

Cumhuriyet'in kuruluşundan İkinci Dünya Savaşı'na kadar geçen dönemde görülen hızlı milli gelir artışı, savaş yıllarında yavaşlıyor hatta bazı yıllar azalma görülüyor. Savaştan hemen sonra ise, 1946 yılında % 31,9'luk büyük bir milli gelir artışı yaşanıyor.[67]

1940'ların sonunda kalkınmada dış kaynaklara dayalı yatırımların payı % 49 olarak saptanıyor.

---

66 Kepenek; Yentürk, a.g.e., s. 65-70.
67 Sezgin, Selami, a.g.e., s. 383.

Hükümetin kurduğu bir komisyon, daha savaş devam ederken, savaş sonrasının kalkınma stratejisini hazırlıyor. 1947 yılında kabul edilen Türkiye İktisadi Kalkınma Planı, yeniden özel sektöre öncü rolü veriyor. Demiryollarının yerine karayollarına öncelik tanınıyor ve ulaşım yatırımları karayollarında yoğunlaşıyor. 2003 yılına geldiğimizde, karayolları uzunluğu olarak Türkiye, dünyada 13. sırada, trafik kazası istatistiklerinde dünya sekizincisi ve ölümle sonuçlanan trafik kazaları listesinde de 19. sırada yer alıyor. Cumhuriyet'in ilk yıllarında demiryollarına öncelik veren politikaların bir kenara bırakılması büyük hata. Bugün Türkiye, demiryolları uzunluğu açısından dünyada 23. sırada geliyor, hava taşımacılığında ise 20. sırada. Aynı şekilde üç tarafı denizlerle çevrili olan Türkiye'de, deniz ulaşımına yeterli önemin ve önceliğin verilmemesi de yanlış bir politika. İkinci Dünya Savaşı'ndan sonraki dönemde Yunanistan, Türkiye'nin yaptığının tam tersini yapıyor. Uygun fiyatlarla Amerika'dan satın aldığı gemilerle güçlü bir deniz ticaret filosu kuruyor. Zaman içinde dünya denizcilik sektöründe ön sıralarda yerini alıyor.

Türkiye, Yunanistan ve dünyadaki önde gelen diğer bazı ülkelerin deniz ticaret filolarının 2002 yılında geldikleri düzeyi gösteren aşağıdaki tablo, Türkiye'nin kaçırdığı fırsatın büyüklüğünü gösteriyor.

Deniz Ticaret Filoları (2002)

Ülke	Dünya Sıralaması	Gemi Sayısı	Kapasite (1000 dwt)	Ortalama Yaş
Türkiye	20	549	8.719	20,4
Yunanistan	1	3.225	142.160	20,1
Japonya	2	2.830	98.040	9,1
Güney Kore	8	815	25.308	13,6
Norveç	3	1.275	57.436	16,8
Hindistan	15	312	11.582	16,6
DÜNYA	–	29.716	770.183	–

Kaynak: ILS Merchant Fleet Data Base, 2002

Yukarıdaki tabloda Türkiye, üç tarafı denizle çevrili bir ülke olarak deniz taşımacılığında dünyada 20. sırada gözüküyor. Ayrıca Türkiye, Kanada'dan sonra dünyanın en yaşlı 2. deniz filosuna sahip. Bu sektörün, ciddi bir modernizasyona, hatta yenilenmeye ihtiyacı var. Bir diğer mesele de, Türk deniz ticaret filolarının adedine oranla taşıma kapasitelerinin çok düşük olmasıdır. Neredeyse Türk deniz ticaret filosunun 1/3'üne sahip olan Hindistan'ın taşıma kapasitesi, Türkiye'nin oldukça üzerinde. Türkiye'nin dünya deniz taşımacılığındaki kapasite payı ise % 1'in altında. Denizyoluyla Türkiye'nin yaptığı ithalat ve ihracatın ne yazık ki sadece % 30'unu Türk bandıralı gemiler, geri kalan % 70'lik bölümünü ise yabancı bandıralı gemiler taşımaktadır.

Türkiye'de ulaşım yollarına yapılan yatırımlarda denizyollarının payı % 2,8'dir. Aynı listede karayollarına yapılan yatırım, toplam ulaştırma yatırımlarının % 52,8'ini, havayolları % 22,5'ini, boru hatları % 17,9'unu ve demiryolları % 4'ünü oluşturuyor. Bu sonuçlardan da görülüyor ki, gelişmişliğin göstergesi olan ulaşım yatırımlarında Türkiye'deki yatırımların dağılımı, özellikle Batı Avrupa ülkelerininkinden oldukça farklı.[68]

ABD, 1947 yılında, Truman Doktrini çerçevesinde Marshall Planı'ndan Türkiye'yi de yararlandırmak için uzmanlar göndermiyor. Bu uzmanlar, ekonomide köklü reformların yapılmasını, özel sektöre öncelik verilmesini istiyorlar. 1947 yılında hazırlanan kalkınma planında özel sektöre öncelik verilmiş olmasında, karayolu taşımacılığının tercih edilmesinde yabancıların telkinlerinin de etkisi hissediliyor. Yabancıların bir önerisi daha var: Türkiye'de demir-çelik, petro-kimya, özellikle kimyasal gübre ve selüloz-kâğıt sanayileri kurulmamalı. Türk sanayii, tarım ürünlerinin işlenmesi, hafif metal, inşaat malzemesi, orman ürünleri ve el sanatlarına yönelmeli. Dünya Bankası, IMF ve Marshall Planı'nı yürütmekle görevli OEEC (sonraki adıyla OECD) de Türkiye'ye aynı ekonomik politikaları öneriyordu. Yani Türkiye kalkınsın ama ağır sanayiye sahip olmasın.

O zamanki deneyimlerden de anlaşılmış olmalı ki, yabancı uz-

---

68 24567 nolu *Resmi Gazete*, 24 Ekim 2001.

manların önerileri, Türkiye'nin çıkarlarından çok kendi ülkelerinin çıkarlarını gözetmeyi amaçlıyor. Daha sonraki yıllarda da yabancı uzmanların veya uzman kuruluşların önerileri Türkiye'nin ekonomik politikalarının yönlendirilmesinde bir hayli etkili oluyor. Bu telkinler, Türkiye'ye ne kazandırmıştır ne kaybettirmiştir? İncelemeye değer. Ama şurası kuşkusuz ki, bir ülke, kendi ekonomik politikalarını saptarken ülkesinin çıkarlarından başka bir şey düşünmeyen kendi uzmanlarından yararlanırsa sonuç daha başarılı oluyor. Yabancıların, Türkiye'nin koşullarını ve gereksinmelerini Türk uzmanlardan daha iyi bilmesi mümkün mü? Ekonominin genel kurallarını ve dünya ekonomisindeki genel gidişi Türk uzmanlar da yeterince bilmiyorlar mı? Türkiye'de, bilgi birikimi yabancı uzmanlardan az olmayan ekonomi profesörleri yok mu? Kuşkusuz var. Ama yakın geçmişte yanlış siyasal tercihlerin sonucunda izlenen yanlış ekonomi politikaları ülkeyi büyük bir borç batağına sapladığından, bu bataktan kurtulmak için IMF gibi bazı uluslararası kuruluşlar, kendi uzmanları aracılığıyla telkin ettikleri kendi çözüm önerilerinin kabul edilmesini, yeni krediler verilmesi için şart koşuyorlar. Yalnız Türkiye'nin değil, pek çok ülkenin içmek zorunda kaldığı acı ilaç, işte bu sıkıntılı durumların sonucunda ortaya çıkıyor. Oysa Cumhuriyet'in ilk yıllarında Türkiye, doğru ekonomik politikaları kendi uzmanlarının önerileriyle saptamış, basiretli devlet adamları da ülkeyi dış borca muhtaç etmeyen bir siyasi iradeyi kararlılıkla uygulayarak ülkeyi sağlıklı bir kalkınma sürecine sokmuşlardı.

Türkiye İkinci Dünya Savaşı'na girmemiş olmasına rağmen, savaş olasılığına karşı ordunun hazırlanması ihtiyacı ekonomiyi zorlamış, halk da büyük fedakârlıklara katlanmıştı. Bazı temel malların yokluğu hissedilmişti. Varlık Vergisi gibi olağandışı ve birçok bakımdan eleştirilebilecek yöntemlere başvurulmuş, buna karşılık savaşta tarafsız kalmak Türkiye'yi büyük bir ekonomik yıkıntıdan korumuştu.

Savaştan sonra dönemin Cumhurbaşkanı İsmet İnönü savaş döneminin ekonomik sıkıntılarından yakınıp, "*Milleti aç ve yoksul bıraktınız!*" diye eleştirilerde bulunanlara, "*Evet ama babasız bırakmadım,*" diye cevap vermişti. Gerçekten 2. Dünya Savaşı'nda

dünyanın çeşitli ülkelerinde 53 milyon insan hayatını kaybetmiştir. Fakat savaşta tarafsız kalmayı başaran Türkiye, tek bir kayıp bile vermemiştir.

Savaştan sonra yeniden kalkınma çabaları başlıyor. Burada ABD'nin ekonomik yardımı önemli bir olgu olarak ortaya çıkıyor. Ancak bundan yararlanabilmek için belirli ekonomik reformları yapmak, bazı kurallara uymak gerekiyor. Kamu kuruluşlarının özelleştirilmesi de gündemde, ama bu gerçekleştirilemiyor. Tam tersine, özellikle 1953'ten sonraki dönemde KİT'lerin önemi daha da artıyor. Önemli sanayi yatırımları KİT'ler vasıtasıyla yapılıyor. KİT'lerin sermayeleri artırılıyor. Bu arada KİT'ler ile özel sermaye ortaklıklar kuruyor. Bunların sayısı 1962'de 72'ye yükselmişti.

Cumhuriyet'in ilk yıllarında zorunlu haller dışında dış borç almama politikası sürdürülmüştü. Savaş yıllarında bu politikadan kısmen vazgeçiliyor. Dış borçlar biraz artıyor ancak devletin altın ve döviz rezervleri yüksek olduğu için Türkiye'nin savaş sonunda net borçluluğu sıfır düzeyinde. Sonraki yıllarda ise önemli miktarda dış borç alınmasına başlanıyor. Başlıca kaynak ABD. Truman Doktrini çerçevesinde Marshall Planı'ndan alınan yardımlara ilaveten AID yardımları ve ABD tarım fazlalarından sağlanan yardımların bedelinin bir hesapta toplanmasını ve ikili bir anlaşmaya göre harcanmasını öngören ve PL 480 denilen düzenlemeler yapılıyor. 1950'ye kadar ABD yardımı daha çok borç niteliğindeyken, 1950-1960 döneminde çoğunlukla hibe niteliği kazanıyor. 1946 ile 1962 yılları arasında Türkiye'nin ABD'den aldığı borç 586 milyon dolar, hibe miktarı ise 995 milyon dolar. Diğer yardım kuruluşlarından da 497 milyon dolar sağlanıyor. Yani Türkiye'nin savaştan sonra, ekonomik kalkınmasına hız verdiği dönemde, 15 yıllık süre içinde aldığı borç ve yardımların toplamı iki milyar dolar civarında. Dolar değerindeki değişmeleri de hesaba katmak gerekmekle birlikte bugün orta derecede gelişmiş ülkelere sağlanan desteklerle kıyaslandığında, Türkiye'ye ne kadar az yardım yapıldığı anlaşılır. Örneğin, Mısır'ın ABD'den aldığı yardım miktarı yılda 2 milyar dolar civarında.[69]

---

69 US-Agency for International Development (USAID).

Bununla birlikte, Türkiye bu sınırlı yardımların da katkısıyla azgelişmiş bir ülke niteliğinden çıkıp sanayileşme alanında önemli adımlar atıyor, tarımı modernleştiriyor. Barajlar, yollar, limanlar, elektrik santralleri inşa ederek ekonomisinin altyapısını hazırlıyor. Yabancı sermaye yeniden Türkiye'ye gelmeye başlıyor. Bu dönemde gelen yabancı sermayenin % 40'ı ABD kökenli. Bu defa XIX. yüzyıldan farklı olarak yabancı sermayenin % 95'e ulaşan bölümü sanayi kesimine yatırım yapıyor. Çoğunlukla özel sermayeyle ortaklık içinde çalışıyorlar ve bu ortaklıklarda Türk özel sermayesinin payı, ortalama olarak yabancı sermayenin üç katı. Yalnız şunu da hatırlamakta yarar var ki, benzeri ülkelerle kıyaslandığında, Türkiye'ye yabancı sermaye girişinin çok az olduğu görülür. Bu konuda kitabın ilerideki bölümlerinde daha ayrıntılı bilgi verilecek.

O yıllarda tarım alanında da gelişme var. Ekilen tarım alanları 1945'te 12.664 bin hektardan 1962'de 23.215 bin hektara ulaşıyor. Buğday üretimi, savaştan sonraki dönemde yılda dört milyon tonluk düzeyden 1962'de 7,8 milyon tona çıkıyor. Aynı dönemde traktör sayısı 1.156'dan 43.747'ye yükseliyor. Tarımsal kredilerde de, özellikle 1950'li yılların başında, yılda % 65'lere varan artışlar var.

Aynı dönemde sanayide yerli üretim teşvik ediliyor. İthal ikamesi denilen politikalarla evvelce ithal edilen sanayi ürünlerinin yerlileri yapılmaya çalışılıyor. Özel sektör ve kamu işletmeleri bu dönemde birlikte gelişiyor. Ancak gene de özel sektörün sermaye gücünün ve birikimlerinin sınırlı olduğu unutulmamalı. O nedenle bu dönemde sınai yatırımların çoğuna devlet öncülük ediyor. Sınai yatırımlar içinde kamunun payı 1950'lerde % 57'yken 1955'te % 60'a, 1962'de ise % 78'e yükseliyor.

Bu hızlı sanayileşme, enerji ihtiyacını birlikte getiriyor. Bu yüzden elektrik üretimine ağırlık veriliyor. 1950-1960 döneminde elektrik enerjisi üretimi % 350 artıyor ve 3.560 milyon kilovat saate yükseliyor. Bu sonuç, özellikle çok sayıda barajın ve hidroelektrik santralin yapılmasıyla sağlanıyor. Hidroelektrik üretiminin toplam enerji üretimi içindeki payı 1950'de % 3,8'ken, 1962'de % 31,6'ya çıkıyor.

Madencilikte de büyük gelişme var. Taşkömürü üretimi 1950'de 2,8 milyon tonken, 1960'ta 3,6 milyon tona çıkıyor. Linyit üretimi de aynı dönemde iki kat artıyor.

O dönemde demiryolu yerine karayolu ulaşımına öncelik tanınıyor ve sadece 224 kilometrelik yeni demiryolu inşa ediliyor. Buna karşılık 1950'de, asfalt veya stabilize karayollarının uzunluğu 1.700 kilometreyken, 1965'te 10.750 kilometreye ulaşıyor.[70]

Savaştan hemen sonra, 1946 yılında Türk lirasının değeri düşürülüyor. Bir ABD doları o tarihe kadar 1,30 TL'yken, 1946'da 2,80 TL oluyor. Dış ticaret artıyor. Özellikle 1950'li yılların başında dışalıma getirilen kolaylıkların da etkisiyle artık dış ticaretin fazlalık vermesi dönemi bitiyor. Türk dış ticareti, en son 1946 yılında fazlalık veriyor. Daha sonra dışsatımın dışalımı karşılama oranı sürekli düşüyor. 1946'da dış ticaret fazlası nedeniyle dışsatımın dışalımı karşılama oranı 1,93. Bu oran 1962'de 0,61'e düşüyor. Ancak dışalımlarda makine ve araçlarla hammaddelerin oranlarının artması, Türkiye'nin sanayileşme hamlesinin işaretleri oluyor. Dış ticaret açığındaki büyümenin bir sonucu da dış borçların artması ve dış borç ve faiz yükünün devlet bütçesi üzerindeki etkisinin de fazlalaşması.

Başta IMF olmak üzere, dış yardım veren kuruluşlar, 1950'lerin ortalarından itibaren yeni bir devalüasyon yapılması için ısrar ediyorlar. Sonuçta 1958'de Türk lirasının ABD doları karşısındaki değeri yeniden düşürülüyor ve 1 dolar = 9 Türk lirası paritesi kabul ediliyor.

Aynı dönemde bir istikrar programı yapılıyor. Para arzı ve borçlanma için bazı kurallar getiriliyor. O dönemde dış borç 422 milyon dolar.

1950'den sonra milli gelir, 1960'lı yılların başına kadar, bir yıl hariç, sürekli artış gösteriyor. 1951 yılında artış oranı % 12,8 oluyor. Onu izleyen iki yıl da % 11'in üzerinde. Türkiye hızlı bir kalkınma sürecine girmiş bulunuyor. Kişi başına milli gelirde de sürekli artış var.

---

70 Kepenek; Yentürk, a.g.e., 2003.

TÜRK EKONOMİSİNDE 1960-1980 DÖNEMİ VE BEŞ YILLIK PLANLAR

Türkiye, temel altyapısını tamamlamak ve rekabet gücüne kavuşmak için 1970'li yılların sonuna kadar milli sanayiini yabancıların sınırsız rekabetine karşı koruyan, dış borç almakla birlikte bu borçların miktarında aşırılığa kaçmayan, enflasyonu düşük düzeyde tutmaya çalışan bir politika izliyor.

Türkiye, 1960'lı yıllardan itibaren beş yıllık kalkınma planlarıyla ekonomiye yön vermeye çalışıyor. 1963 yılında Birinci Beş Yıllık Plan hazırlanırken 15 yıllık uzun vadeli plan hedefleri de saptanıyor. Bu hedefler, Türkiye'nin her alanda kalkınması için gerekli, yeter sayıda ve üstün nitelikli bilim adamı ve teknik uzmanın yetiştirilmesini, % 7'lik yıllık kalkınma hızına ulaşılmasını, istihdam sorununun çözülmesini, dış ödemeler dengesinin sağlanmasını ve bütün bu hedeflere sosyal adalet ilkelerine uygun biçimde ulaşılmasını öngörüyor.

Bu hedeflerin gerçekleşmesi için gerekli yatırım düzeyleri de hesaplanıyor. Planda GSMH'nın % 18,3'ü oranında yatırım yapılması ve bunun % 14,8'inin iç kaynaklardan, % 3,5'inin dış kaynaklardan sağlanması öngörülüyor. İç kaynaklar sağlanıyor ama dış kaynaklar GSMH'nın sadece % 1,8'i düzeyinde kalıyor. İkinci Beş Yıllık Plan'da da aynı durumla karşılaşılıyor. Hedef gene yılda % 7'lik kalkınma hızı.

Ancak dış kaynak yetersiz. GSMH'nın % 1,9'u kadar dış kaynaklı yatırım öngörülüyor. Gerçekleştirilen ise % 0,6. İkinci Beş Yıllık Plan'da, iç kaynaklı yatırımlar da hedeflerin altında kalıyor. Üçüncü Beş Yıllık Plan'da ise tam tersi bir durum ortaya çıkıyor. Bu dönemde hedeflenen kalkınma hızı % 8. Bu plan döneminde öngörülen % 0,8'lik dış kaynağa karşılık gerçekleşme % 4,2 oluyor. GSMH'nın % 21'i kadar iç kaynak öngörülmüşken sağlanan kaynak % 16'da kalıyor. Göreceli olarak yatırımlarda dış kaynağın payı artıyor.

Türkiye'de kalkınma planları devlet için bağlayıcı, özel sektör için yol gösterici nitelikte. Özel sektör yatırımları, planlı dönemin ilk 15 yılında plan hedeflerini tutturuyor, hatta Birinci ve Üçüncü

Beş Yıllık Plan dönemlerinde bu hedefleri aşıyor. Özetle planlı kalkınma büyük ölçüde amacına ulaşıyor ve Türkiye daha hızlı bir kalkınma için gerekli altyapıyı planlı dönemde tamamlıyor ve ulusal sanayinin temeli güçlendiriliyor.

Türkiye, planlı dönemin başlangıç yıllarında, 1963'te, Avrupa Ekonomik Topluluğu ile Ortaklık Antlaşması imzalıyor ve 1971 yılında imzaladığı Katma Protokol ile de 1995 yılında Gümrük Birliği'ne gitmeyi kabul ediyor. Yani Gümrük Birliği'ne gidilmesi daha o tarihte kabul edilmişti, üstelik hangi yıl yürürlüğe gireceği de belirtilerek. Ortaklık Antlaşması'nın en önemli hükümlerinden biri, 28. maddede yer alan Türkiye'nin tam üyeliği hedefidir. 28. maddede aynen şöyle deniliyor:

"Anlaşma'nın işleyişi, topluluğu kuran antlaşmadan doğan yükümlerin tümünün Türkiye'ce üstlenebileceğini gösterdiğinde, akit taraflar, Türkiye'nin topluluğa katılması olanağını incelerler."

Görülüyor ki, Türkiye'nin üyeliği ilke olarak daha o tarihte kabul edilmiş. Bu antlaşma bugün de Avrupa Birliği hukukunun bir parçasını oluşturuyor. Yani ilke olarak Türkiye'nin üyeliği daha o zaman kabul edilmiş. Bu nedenle son yıllarda, Türkiye üye olabilir mi olamaz mı yolunda Avrupa'da yapılan tartışmalar, 1963 antlaşmasının bu hükmü karşısında fazla bir anlam ifade etmiyor. Tabii Türk siyaset adamlarının, *"Hedefimiz Türkiye'ye bir üyelik perspektifi verilmesidir,"* yolundaki açıklamaları da bu açıdan anlamsızdır. Türkiye'nin daha 1963 yılında sahip olduğu bir perspektifi şimdi tekrar talep etmek, diplomatik açıdan bir zayıflık işareti sayılabilir.

Planlı kalkınma döneminde başarılı sonuçlar alınmasına rağmen, 1974 yılından itibaren petrol fiyatlarının sürekli biçimde yükselmesi ve Türkiye'nin ekonomik ilişkilerinin yoğun olduğu Batı ülkelerindeki enflasyon ve işsizlik sorunları Türk ekonomisini de etkiliyor. Gene de bir bütün olarak bakıldığında kalkınma süreci devam ediyor. 1962 ile 1978 yılları arasında kamu harcamalarının içinde yatırım harcamaları ortalama % 34, 1973-1977 döneminde ortalama % 38,8'di. Bir kıyaslama yapmak için hatırlatmakta fayda var: Maliye Bakanlığı verilerine göre, 2003 yılı bütçesine gelindiğinde faiz harcamalarının bütçe içindeki payı yükselirken, yatırım

harcamalarının payı önemli ölçüde gerilemiştir. 1985 yılında yatırım giderlerinin bütçe içerisindeki payı % 22,8 iken bu oran 2002 bütçesinde % 6 olarak gerçekleşmiştir.

Birinci Beş Yıllık Plan döneminde yani 1963-1967 yıllarında Türkiye'ye giren toplam yabancı sermaye 115 milyon dolardır. Daha sonraki beş yılda 183, Üçüncü Beş Yıllık Plan döneminde ise 362 milyon dolar olmuştu. Yani Türkiye'nin kalkınmasında yabancı sermayenin payı çok düşük. Gelen yabancı sermaye miktarı, aynı dönemlerde ödenen dış borç ve faiz miktarının bile çok altında. Birinci Beş Yıllık Plan döneminde 671 milyon, İkinci Beş Yıllık Plan döneminde 850 milyon, Üçüncü Beş Yıllık Plan döneminde ise 1,5 milyar dolar dış borç anapara ve faiz ödemesi yapılıyor.

Türkiye, on beş yıllık dönemde üç milyar dolarlık dış borç ödemesi yapmış. Aynı dönemde gelen yabancı sermayenin toplamı ise 560 milyon dolardan ibaret. Türkiye'nin ödediği dış borç miktarının altıda biri kadar. O dönemde Batı ülkeleriyle Türkiye arasındaki dış ticaret açığı da dikkate alındığında Batı'dan Türkiye'ye değil Türkiye'den Batı'ya doğru bir net kaynak transferinden söz edilebilir.

1977 yılında Türkiye'nin dış borç toplamı 4,8 milyar dolardır. Aynı yıl dış borcun GSMH'ya oranı % 7,8'dir. Bu, daha sonraki yıllarda artarak 1979 yılında % 12,1'e, 1993 yılında da % 37,4'e yükseliyor. 1993 yılında iç borçların GSMH'ya oranı ise % 16,8. Toplam iç ve dış borçların oranı % 55,5. 1997 yılında toplam dış borçlar 82 milyar dolara yükselmişti. İç borçlar, aynı yıl 30 milyar dolara çıkmış. İç ve dış borç toplamı 112 milyar dolar. O yılki GSMH'nın yaklaşık % 56'sı yapıyor.

2003 yılında ise iç ve dış borç toplamı 148,5 milyar dolar ve bunun GSMH'ya oranı % 82,3'e yükselmiş bulunuyor. AB'nin üye ülkeler için saptadığı Maastricht kriterlerine göre kamu kesimi açığı GSYİH'nın % 3'ünü aşmamalıdır. Türkiye 1975 yılına kadar bu standardı tutturmuştu.

Türkiye'de, kamu kesimi açıklarının GSMH'ya oranı, 1975 yılından beri % 3'ün üzerinde gerçekleşmiştir. Tabloda bu oranlar yıllar bazında gösterilmiştir.

Türkiye'de Kamu Kesimi Açıkları

Yıl	GSMH'ya oranı (%)
1986	3,7
1987	6,1
1998	9,4
1999	15,0
2000	12,0
2001	16,5
2002	12,6

Kaynak: T.C. Maliye Bakanlığı

Daha sonraki yıllardaki yanlış ekonomik politikalar veya daha önceki yıllarda yapılan yanlışların etkilerinin 1997 yılından sonra görülmeye başlaması, devlet kaynaklarının verimsiz alanlarda kullanılması, birçok bankanın sahipleri tarafından boşaltılmasının mali yükünü devletin borçlanarak üstlenmesi, Ziraat Bankası ve Halk Bankası gibi kamu bankalarına görev zararı adı altında yaptırılan toplamı 30 milyar doları bulan hesapsız harcamalar gibi nedenlerle borçların milli gelire oranı Maastrich kriterlerinin dört misline çıkmış bulunuyor. Peki bunun sorumlusu kim? Ekonomideki kötüye gidiş zamanında fark edilemedi mi? Örneğin devlet, batan bankaları zamanında yeterince denetleyemedi mi? Denetledi de bürokratların hazırladıkları raporlar politikacılar tarafından dikkate mi alınmadı? Öyle anlaşılıyor ki, bankalar yeminli murakıpları denetim görevlerini yapmışlar ve siyasi sorumluluk taşıyan hükümet üyelerini zamanında uyarmışlar. Mesele, bu politikacıların zamanında gerekli önlemleri alarak ülke ekonomisini krize girmekten kurtarmakta başarılı olamamalarıdır. Bunun bedeli, sadece seçimleri kaybetmekten mi ibaret kalmalıydı? Diğer ülkelerde benzeri durumlarda ne gibi işlemler yapılıyor? Devleti bu kadar büyük zarara uğratanlara bunun bedeli nasıl ödetiliyor? İşte Türkiye Büyük Millet Meclisi'nde yolsuzlukları araştırmakla görevli komisyon, bu soruların cevabını arıyor. Tabii mevzuattaki ticari bilgilerin gizliliği engeli aşılabilirse...

1972 yılında yok denecek düzeyde olan kısa dönem borçları, Üçüncü Beş Yıllık Plan döneminde hızla artıyor. 1977'de 6,6 milyar dolar düzeyine çıkıyor. Bu, çok önemli bir gelişme ve daha sonraki yıllarda ekonominin darboğaza girmesinin nedenlerinden biri. Türkiye'nin toplam dış borçlarının içinde kısa vadeli borçların oranı 1970'li yılların ortalarından itibaren hissedilir derecede yükseliyor. 1990'lı yılların sonuna doğru bu yükseliş daha açık biçimde göze çarpıyor.[71]

Gene 1970'li yılların ortalarından sonra orta ve uzun vadeli dış borçların ortalama ödeme süresi 22,1 yıldan 12,7 yıla düşüyor. Faiz yükü % 4,4'ten % 7,6'ya yükseliyor. Borç veren hükümetlerin hibe oranı 1960'ların başında % 75 iken 1970'lerin ikinci yarısında % 18'e düşüyor.[72]

Bütün bu olumsuz gelişmeler, 1977'den sonra dış borçların ödenmesinde zorluklarla karşılaşılmasına yol açıyor. Bu tablo, aynı zamanda Türkiye'nin, dış ekonomik ve mali ilişkilerinde nasıl bir darboğaza girdiğini de gösteriyor. Bu gelişmeyi sadece dünya petrol fiyatlarındaki hızlı artışla açıklamak zor. Türkiye'nin dış borçlar açısından, kısa bir süre içinde çok zor bir yükün altına sokulmasında siyasal etkenlerin rol oynayıp oynamadığını araştırmak gerekiyor.

Özellikle bu olumsuz gelişmelerin Kıbrıs Barış Harekâtı'ndan hemen sonraki dönemde ortaya çıkması düşündürücü. Gerçi somut kanıtlar olmadan bu gibi bağlantılar kurmak kolay değil, ancak bazı göstergeler de gözden kaçırılmamalı. Örneğin 1979 yılının Eylül ayında Kanada Dışişleri Bakanı Don Jamieson'un o zamanki Türk Dışişleri Bakanı Gündüz Ökçün'e söylediklerini duyanlar, Türkiye'nin o dönemde karşılaştığı ekonomik sıkıntılarla Kıbrıs sorunu arasında bir bağ kurulduğunu hissetmişlerdir.

Gerçekten o görüşmede Don Jamieson, İngiliz ve Amerikan Dışişleri bakanlarıyla çok sık görüş alışverişinde bulunduğunu vurguladıktan sonra Türkiye'nin, Kıbrıs konusunda Batılı ülkeler tarafından yapılan telkinler doğrultusunda büyük bir taviz verme-

71 Kongar, a.g.e., s. 374.
72 Kepenek; Yentürk, a.g.e., s.161, 164, 232.

dikçe bu ülkelerle kapsamlı bir ekonomik işbirliği gerçekleştirmeyi beklememesi gerektiğini söylemişti. Bu kitabın yazarının da dahil olduğu Türk heyetindeki diplomatlar, Kıbrıs'ın bu kadar açık bir şekilde baskı unsuru olarak dile getirmesini hayret ve tepkiyle karşılamışlardı. O zamanki Başbakan Bülent Ecevit'in, *"Bizi zorlarlarsa duvarın öbür tarafına geçeriz,"* sözünün bu görüşmeden çok kısa bir süre sonra söylenmiş olması acaba bir tesadüf sayılabilir miydi?

Herlıalde 1990'lı yıllarda Batılı ülkelerin başta Rusya olmak üzere ekonomik güçlük içinde olan bazı Orta ve Doğu Avrupa ülkelerine, daha sonra da Uzakdoğu ekonomilerine yaptıkları yardımlarla, sağladıkları kolaylıklarla karşılaştırıldığında, Türkiye'ye sağlanan desteğin çok sınırlı olduğunu, Türkiye'ye kaynak aktarılmasında çok daha isteksiz davranıldığını görmemek mümkün değil. 2001 yılında karşılaşılan ekonomik kriz üzerine Türkiye'ye verilen kapsamlı IMF kredilerini, bu genel eğilimin bir istisnası saymak daha doğru olur.

Onun değerlendirmesi de kitabın ilerideki bölümlerinde yapılacak. Türkiye'ye ve AB'ye aday diğer ülkelere yapılan yardımların kıyaslamalı bir incelemesine de kitabın Türkiye ve Avrupa Birliği bölümünde değinilecek.

1970'li yılların ikinci yarısında karşılaşılan dış zorluklar, Dördüncü Beş Yıllık Planın strateji bölümünde şu sözlerle belirtiliyor: *"Beş yıldır dünyada petrol fiyatlarındaki olağanüstü yükseliş ve buna koşut olarak ara mallar ile yatırım malları fiyatlarındaki hızlı ve sürekli artış, Türkiye gibi, gerek petrolü, gerek ara ve yatırım mallarını büyük ölçüde dıştan alan ülkelerin ekonomilerini gitgide sıkışan bir kıskaç içine sokmuştu. Avrupa Ekonomik Topluluğu ile ortaklık ilişkilerimizde Türkiye'ye tanınan ayrıcalıkların yıpranması ve ortaklık ilişkilerindeki başka aksaklıkların da düzeltilememiş olması, ekonomik gelişmemizin güçleşmesinde ve dış ödemeler açığımızın büyümesinde bir ölçüde etken olmuştur."* Yani Türkiye'nin 1970'li yıllarda karşılaştığı ekonomik sıkıntıların sadece iç nedenlerden değil, önemli ölçüde dış sorunlardan kaynaklandığı belirtiliyor. Bu güçlüklere rağmen Dördüncü Plan döneminde de % 8'lik bir kalkınma hızı öngörülüyor.

Özetle, petrol fiyatlarında 1970'li yıllarda yapılan büyük artışlar, Türkiye'yi bu şartlarda yakalıyor. Sebebi, gerekçesi ne olursa olsun, Türkiye, 1970'li yılların sonlarında dış borç ödemekte kısa bir dönem zorlukla karşılaşıyor ve borçlar yeni bir ödeme planına bağlanıyor. Türkiye buna rağmen daha sonra ekonomiyi istikrara kavuşturma ve hızlı kalkınma sürecini yeniden yakalama başarısını gösteriyor.

Planlı kalkınma döneminde ve daha sonraki yıllarda sanayileşme alanında sağlanan başarıların bir göstergesi de dış ticaretin yapısı. Birinci Beş Yıllık Plan döneminin başlangıcında, 1963 yılında Türkiye'nin ihracatının % 77'si tarım ürünlerinden, sadece % 19,8'i sanayi ürünlerinden, % 3'ü de madenlerden oluşuyordu. 1980 yılında tarım ürünlerinin payı % 57'ye inerken sanayi ürünleri % 36'ya çıkıyor. Daha sonraki yıllarda bu değişim daha da belirgin hale geliyor ve ihracatta sanayi ürünlerinin payı % 80'lere kadar yükseliyor. Bu tablo, son 30 yılda Türkiye'nin nasıl bir sanayileşme süreci içine girdiğinin göstergelerinden birini oluşturuyor ve aynı zamanda sanayi ürünlerinde dünya pazarlarında rekabet edecek güce kavuştuğunu da gösteriyor. Esasen 1995 yılında Türkiye'nin, diğer bütün aday ülkelerden önce Avrupa Birliği ile sanayi ürünlerinde gümrük birliğine girmesi de bu alandaki rekabet gücüne güvendiğini kanıtlıyor.

Türkiye, petrol fiyatlarındaki büyük artışın bütün dünyada yarattığı şokun etkisiyle, ekonomisinin dengeleri sarsılıncaya kadar içeride istikrarı sağlayıcı, dışa nispeten az açık bir ekonomi politikası izlemişti. 1970'li yıllarda dış ticaretin GSMH içindeki payı bugünkü oranların çok altında. Örneğin, 1974 yılında % 10,3'tü. Yani bugünkü düzeyin yarısından az. Yurtdışındaki işçilerin transferleri dışında müteahhitlik, taşımacılık ve turizm gibi alanlarda döviz gelirleri çok az. Döviz rezervleri düşük. Türk parası katı yasal önlemlerle korunuyor. Dövizlerin yurda girişi ve çıkışı sıkı kurallara bağlı. Ekonomik dengeler ancak bu gibi önlemlerle ve kısıtlamalarla korunabiliyor. AET'yle 1963 yılında imzalanan Ortaklık Antlaşması'nın ve 1971 tarihli Katma Protokol'ün zorunlu kıldığı gümrük vergilerinin aşama aşama indirilmesi önlemleri bile güçlükle ve gecikmeli olarak uygulanabiliyor.

Özel sektör henüz dünyayla sınırsız rekabete açılacak birikimde değil. Böyle bir ortamda AB'ye tam üyelik için gerekli siyasi karar almak zor. 1970'lerin sonunda bu konu çok tartışılıyor. 1980 başlarında başvuru kararı alınıyor, ancak bu işe öncülük eden Dışişleri Bakanı Hayrettin Erkmen, Meclis'te güvensizlik oyuyla düşürülüyor. 12 Eylül askeri müdahalesinden sonra AB'yle ilişkiler uzunca bir süre dondurulduğu için resmi başvuru 1987'ye kadar yapılamıyor.

Türkiye 1980 öncesinin zor şartlarında, özellikle dış borç bulmakta zorluklarla karşılaşılan, buna bağlı olarak iç piyasada bazı temel malların bile bulunmasında zorluk çekilen dönemde, bazı iç siyasal çalkantılarla da uğraşıyor. Büyük işadamlarının oluşturduğu TÜSİAD hükümete cephe alıyor. Gazetelere, hükümeti eleştiren ilanlar veriliyor. Ayrıca, ülkede ekonomiyi daha da zora sokacak bazı eylemler yapılıyor. Kamyonlar yolları tıkama eylemi yapıyor. O dönemde hükümet, dış baskılarla da karşı karşıyadır. Kıbrıs konusunda Türkiye'yi taviz vermeye zorlamak isteyen bazı Batılı ülkeler, Türkiye'ye karşı ekonomik manivelalar kullanıyorlar.

Her şeye rağmen, bir bütün olarak bakıldığında, 1970'li yıllarda Türkiye'nin büyük altyapı yatırımlarına giriştiği görülüyor. Türkiye, bir-iki yıl hariç, AB ortalamasının üzerinde kalkınma hızı sağlıyor. O dönemi, o tarihlerde alınan ekonomik kararları kendi şartları içinde değerlendirmekte yarar var. Unutulmaması gereken bir nokta da, Türkiye'nin, o dönemde ve daha önce gerçekleştirdiği altyapının, sanayi alanında girişilen hamlelerin daha sonraki yıllarda yaşanan hızlı ekonomik kalkınma sürecine temel oluşturduğudur.

1980 SONRASI TÜRK EKONOMİSİ

1979 yılı sonlarında kısmi seçimlerde başarısızlığa uğrayan Bülent Ecevit Hükümeti istifa ediyor. İktidarı devralan Süleyman Demirel Hükümeti, 24 Ocak 1980 tarihinde önemli kararlar alıyor ve ekonominin yapısını değiştirerek süratle liberalleşmeye gidiyor. Birçok bakımdan bu, bir dönüm noktası sayılabilir. Ancak ekonomide liberalleşme, planlı ekonomik kalkınmanın sonu olmuyor.

Beşinci Kalkınma Planı, 24 Ocak 1980 liberalleşme kararlarının hayata geçirilmesinin bir aracı niteliğindedir. Bu planın giriş bölümünde, dış borçların ödenme koşullarının ağırlaştırılmasının, Türk ekonomisinin karşılaştığı güçlüklerin nedenleri arasında olduğu belirtiliyor. Beşinci Beş Yıllık Kalkınma Planı'nda hedef, yılda % 6,3 kalkınma hızı sağlamak. Hızlı sanayileşme sürdürülecek. Sanayi sektöründe öngörülen yıllık gelişme hızı % 7,5. Altıncı Beş Yıllık Kalkınma Planı, 1990-1994 yıllarını kapsıyor. Yıllık kalkınma hızı artışı % 7 olarak saptanıyor. Nüfus artış hızının düşürülmesi hedefleniyor.

Yedinci Beş Yıllık Plan, 1996-2000 dönemini kapsıyor. Bu plan, yaklaşık 20 projeyi ön plana çıkaran bir reform planı niteliğinde. Yıllık kalkınma hızının % 5,5 ile % 7,1 arasında gerçekleşmesi öngörülüyor. Hedef, tarımın GSMH içindeki payını dönem sonunda % 11'e düşürmek; sanayinin payını % 43'e, hizmetlerin payını da % 45'e yükseltmek.

1980 yılından sonraki dönem, çeşitli açılardan tartışma konusu yapılıyor. Türkiye'yi başka açılardan eleştiren yabancılar bile ekonomiye liberal bir nitelik kazandırıldığını tartışma konusu yapamıyorlar. Dünyanın en büyük ekonomileri ve en sanayileşmiş ülkeleri arasında yapılan kıyaslamalarda bile bu açıdan Türkiye ön sıralarda yer alıyor. 1997 tarihinde yapılan araştırmalara göre, bütün dünyada liberal ekonomi kurallarına bağlılığın ölçütlerden biri olan korumacılıkta Türkiye 22. sırada geliyor. Yabancı sermayeye, yatırımcılara en geniş olanakları veren, yabancı yatırımcı ile yerli yatırımcı farkını gözetmeyen ülkeler arasında Türkiye ön sıralarda yer alıyor.

Aynı şekilde, devletin firmalarını sübvansiyonlarla en az desteklediği ülkelerden biri Türkiye ve bu alanda da sekizinci sırada. Devletin üretime en az müdahale ettiği 11. ülke Türkiye. Gene ekonomide hiçbir cins, ırk, milliyet farkı gözetmeden herkese eşit şartların yaratılmasında da dünyanın en ileri ülkeleri arasında Türkiye 11. sırada geliyor.

Tabloda, dünyadaki bazı ülkelerde korumacılığın yabancı mal ve hizmetlerin ithalini önleme derecesini gösteren sıralama yer alıyor.

Korumacılıkta Sıralama ve Derecelendirme
(1=yüksek korumacılık, 10=düşük korumacılık)

Ülke	Sıra	Derece
Hong Kong	1	9,0
Estonya	6	8,5
Yunanistan	14	8,2
Meksika	15	8,1
Almanya	18	8,0
İngiltere	19	7,9
Macaristan	20	7,7
İtalya	21	7,6
Türkiye	22	7,5
İspanya	27	7,2
ABD	29	7,1
Fransa	30	7,1
Japonya	42	5,7

Kaynak: OECD, Structural Analysis Database, August, 2002

1980'den itibaren Türkiye, gerçek anlamda liberal ekonomiyi uygulamaya başlarken daha önce izlenen politikalarda önemli değişiklikler yaptı. 1984'te ithalatta miktar kısıtlamaları kaldırıldı. 1989'da Türk lirasının tam konvertibilitesi kabul edildi. Fiyatlar ve faiz hadleri tamamen serbest bırakıldı. Ekonomik kalkınmanın ilk yıllarında devletin ekonomiyi yönlendirmesi yoluyla hızlı kalkınma sağlanmasında bir araç olarak kullanılan Kamu İktisadi Teşebbüsleri'ne (KİT) devlet desteği azaltıldı. KİT'ler, giderek piyasa kurallarına göre çalışan kuruluşlar haline getirildi. Özelleştirme süreci başlatıldı. Hızlı kalkınma için ekonominin kaynakları seferber edildi. İhracatın artırılması temel hedeflerden biri seçildi. İthalatta miktar sınırlamaları kaldırıldı. Turizm yatırımlarına öncelik verildi. Bu amaçla teşvik tedbirleri uygulandı. Türk Parasını Koruma Kanunu'nun kısıtlayıcı hükümleri kaldırıldı. Böylece Türk ekonomisi yalnız Avrupa'nın değil, dünyanın en liberal ekonomilerinden

biri haline getirildi. Yerli ve yabancı yatırımcıların karşılaştıkları sıkıntıların çoğu, korumacılık politikalarından değil, bürokratik engellemelerden kaynaklanıyor. Türkiye'yi hızlı kalkınan diğer ülkelerle, bu arada bazı Uzakdoğu ülkeleriyle karşılaştırırken bu noktaya dikkat edilmeli. Örneğin, 1998'deki kriz sırasında IMF'nin Kore'den talep ettiği ekonomik reformların önemli bir bölümü Türkiye tarafından yıllarca önce gerçekleştirilmiş bulunuyordu.

Ancak madalyonun bir de öbür yüzü var. Türkiye'de 1980'lerin ortalarında başlayan liberalleşme akımları, düşük vergi politikası, firmaların yatırımlara devlet eliyle teşvik edilmesi, zaman içinde ekonominin disiplinini kaybetmesine, kayırmacılığa ve yolsuzluklara yol açtı. 2001 ekonomik krizinde, bu gevşeklik ve usulsüzlüklerin etkileri görüldü. IMF'yle yapılmak zorunda kalınan anlaşmaların amacı Türk ekonomisini sağlıklı bir yapıya kavuşturmak olsa da, sonuçları itibarıyla, özellikle sosyal alanda, gelir dağılımının büsbütün bozulmasına yol açtı ve ciddi sıkıntılar yarattı. Türkiye'nin, ekonomisine kendi iradesiyle değil yabancı bir kuruluşun telkinleriyle yön verdiği izlenimi yaygınlaştı. IMF'nin başka ülkelerdeki uygulamalarının, özellikle düşük gelirli halk üzerindeki olumsuz etkileri dile getirildi. Bu konuda Dünya Bankası'nın eski baş ekonomistlerinden, ABD'nin eski başkanlarından Clinton'ın ekonomi başdanışmanı ve Nobel ekonomi ödülü sahibi Joseph Stiglitz'in IMF'ye sert eleştirileri, Türk kamuoyunun dikkatine getirildi.[73]

Bu arada Türkiye'ye yıllardan beri örnek olarak gösterilen Kore'de, 1998 krizine kadar yabancı firmaların Kore şirketlerinde çoğunluk hisselerine sahip olmalarının yasaklandığını, yabancı bankaların Kore mali piyasalarına serbestçe giremediklerini, Japon otomobilleri gibi bazı yabancı sanayi ürünlerinin Kore piyasalarına girmesine kısıtlamalar getirildiğini, Kore Merkez Bankası'nın Batı ülkelerindeki merkez bankaları gibi bağımsız olmadığını hatırlamakta yarar var.[74]

---

73 Stiglitz, Joseph E., *Globalisation and its Discontent*, W.W. Norton and Company, New York, 2002.

74 Feldstein, Martin, "Refocusing the IMF", *Foreign Affaires*, vol. 77, no. 2, s. 26.

Türkiye'de ilk işaretleri 24 Ocak kararlarıyla verilen liberalleşme hareketi, daha sonra hızlanarak devam etti. Bunun olumlu ve olumsuz sonuçları oldu. 1975 ile 2002 yılları kıyaslandığında, Türkiye'nin geçirdiği büyük değişim görülebilir. Türkiye'nin nüfusu bu dönemde 40 milyondan 68 milyona çıktı. Nüfus yoğunluğu kilometrekarede 51,2 kişiden 89 kişiye yükseldi. Nüfus artış hızı % 2.09'dan % 1,4'e indi. Çocuk ölümleri binde 120'den binde 38,7'ye düştü. Gene de yüksek ama alınan mesafe açık. Bin kişiye düşen doktor sayısı 0,542'den 1,02'ye, yani iki katına çıktı. Ortalama ömür, 60,3 yaştan 68,6 yaşa yükseldi.[75]

Hızlı Büyüme, Hızlı Sanayileşme

Türkiye uzun yıllar, hızlı bir büyüme süreci içinde yaşadı. Kriz dönemlerinde büyük düşüşler görülmekle birlikte uzun vadeli değerlendirmelere göre, Türkiye'de milli gelir düzeyi eskisiyle kıyaslanamayacak ölçüde artmış. Türkiye kalkınma hızında birçok ülkeyi geride bırakmış, OECD'nin satın alma gücü hesabına göre yapılan sıralamada, toplam GSMH açısından Avrupa'nın ilk altı ülkesi arasına giriyor. Kişi başına gelir hesaplamaları kuşkusuz bir ülkede yaşayan insanların bireysel refah düzeyini, hayat standardını göstermesi açısından önemli. Ancak bu rakamlar ülkenin toplam ekonomik gücü hakkında yeterli bilgi vermez. Bu bakımdan ülkelerin toplam ekonomik güçleri arasında bir karşılaştırma yapılmak isteniyorsa toplam GSMH rakamları dikkate alınmalıdır.

1974-2002 yıllarını kıyaslayan göstergeler şunları ortaya koyuyor: Türkiye'nin, 1974'te, cari fiyatlarla GSMH'sı, 35,8 milyar dolardan 1997'de 232 milyar dolara yükseldi, ancak son yıllardaki ekonomik kriz ve devalüasyonlar sonucunda 181,6 milyar dolara geriledi. Gene de cari fiyatlara göre Türkiye'nin toplam milli geliri, 6 AB ülkesinden daha yüksek. Satın alma gücü hesaplamalarında ise, yukarıda belirtildiği gibi, 10 AB üyesini geride bırakıyor. Ancak milli geliri kişi başı gelir olarak PPP esasına göre hesapladığımızda, Türkiye tüm AB üyesi ülkelerden oldukça geride ve AB adayları arasında da Bulgaristan'dan sonra sondan ikinci durumda.

---

75 DİE 2001 Yıllığı.

1974-2002 döneminde Türk ekonomisinin yapısı da değişti. Tarım Bakanlığının verilerine göre, tarımsal üretimin GSMH içindeki payı 1923'te % 43'ken 2002 yılının üçüncü çeyreğinde % 11'e geriledi. Sanayinin payı ise % 14,7'den % 28,5'e yükseldi. Hizmetler sektörünün GSMH içindeki yerinde de yükseliş var: Bu oran, son birkaç yıl içinde % 49,5'ten % 59,8'e çıktı.

Türkiye'nin satın alma gücü (PPP) değerlerine göre kişi başına GSMH'sındaki artış ve azalış ve diğer AB adaylarıyla karşılaştırmalı olarak aşağıdaki tabloda gösterilmiştir.

Kişi Başına Düşen GSMH (euro)

	Satın alma Gücü Standartlarına Göre				
Ülkeler	**1998**	**1999**	**2000**	**2001**	**2002**
Bulgaristan	5.700	6.010	5.780	5.720	6.000
Çek Cumhuriyeti	12.180	12.540	12.700	13.810	14.370
Estonya	8.010	8.200	9.080	9.260	9.880
Güney Kıbrıs(*)	16.560	17.560	17.110	17.180	17.510
Letonya	5.710	6.060	6.980	7.840	8.470
Litvanya	7.490	7.310	7.990	8.880	9.390
Macaristan	9.710	10.380	11.250	12.270	13.600
Malta	11.070	11.720	-	-	-
Polonya	7.760	8.270	9.130	9.410	9.460
Romanya	4.990	5.050	5.290	5.620	5.890
Slovenya	13.500	14.530	15.890	16.830	17.740
Slovakya	10.120	10.490	10.380	10.970	11.350
Türkiye	**5.820**	**5.600**	**5.710**	**5.230**	**5.500**
Katılan ülkeler ortalaması	8.980	9.460	10.080	10.660	11.050
Aday ülkeler ortalaması	7.100	7.250	7.550	7.640	7.950
AB-15 ortalaması	**20.270**	**21.270**	**22.590**	**23.270**	**23.970**

* *Geçici değerler*

Kaynak: Eurostat Statistics in Focus

OECD istatistiklerine göre Türkiye'nin toplam GSMH'sı 1987 ile 2002 yılları arasında % 40 artış gösterdi.

Yukarıda da belirtildiği gibi Türkiye, dünyanın en sanayileşmiş ülkelerinin üye olduğu OECD topluluğu içinde en hızlı büyüyenlerden biri. 1965 ile 1980 yılları arasında Türkiye'nin yıllık ortalama kalkınma hızı % 6,3 olarak görülüyor. Aynı dönemde orta gelirli başka ülkeler de hızlı kalkınmış. Ama onların ortalaması Türkiye'nin kalkınma hızının gerisinde: % 5,8.

Daha uzun bir dönem esas alınırsa, Türkiye'nin, 1980-2001 yılları arasında yıllık ortalama % 3,65 büyüme sağladığı görülüyor. Aynı dönem içinde AB ülkelerinin yıllık ortalama kalkınma hızı % 2,4, Japonya'nın % 3,7, Amerika'nın % 3,2 olmuştur. Bütün AB ülkeleri arasında o dönemde Türkiye'den daha yüksek bir kalkınma hızı tutturan tek ülke Lüksemburg'dur. Aynı dönemde, şimdi Türkiye'den önce AB'ye üye yapılacak olan ülkelerden Macaristan'ın kalkınma hızı % -1,1, Romanya'nın % -2,2, Polonya'nın % 0,8, Bulgaristan'ın ise % -2,4 oldu.

Türkiye'nin krizli yıllarını da içine alan 1994-2001 döneminde ise, yıllık ortalama kalkınma hızı % 3,3 olarak gerçekleşti. Aynı dönemde AB ülkeleri arasında sadece İrlanda'nın kalkınma hızı bundan yüksek. Bu dönemde ABD'nin ortalama kalkınma hızı % 3,5, Japonya'nın % 1,3 oldu. Doğu Avrupa ülkelerinden Macaristan % 1,9, Romanya % -0,3, Polonya % 4,5, Bulgaristan % -1,5, Rusya ise % -3,7 düzeyini tutturdular. 1980 ile 2002 yılları arasında Türkiye, yedi yıl hariç, her yıl OECD ortalamasının üzerinde büyüdü. Türkiye, bu dönem içinde 12 yıl kalkınma hızı artışında en başta gelen üç ülke arasında yer aldı. Son 22 yıl içinde, altı yıl OECD'nin Avrupalı üyelerinin tümünden daha yüksek bir kalkınma hızı gerçekleştirdi.[76]

Türkiye'nin GSMH'sı, bazı yıllar % 7,8'e varan artışlar bazen de % -7,5'e varan düşüşler gösterdi. Türkiye'nin ve AB'ye aday diğer ülkelerin son yıllardaki GSMH artış ve azalışları aşağıdaki tabloda gösterilmektedir.

---

76 Sezgin, a.g.e., s. 383-384.

Yıllık GSMH Büyüme Oranları(*)

	Önceki Yıla Oranla Değişim Yüzdesi				
Ülkeler	**1998**	**1999**	**2000**	**2001**	**2002**
Bulgaristan	3,9	2,3	5,4	4,1	4,8
Çek Cumhuriyeti	-1,0	0,5	3,3	3,1	2,0
Estonya	4,6	-0,6	7,1	5,0	5,8
Güney Kıbrıs(**)	5,0	4,8	5,2	4,1	2,2
Letonya	4,8	2,8	6,8	7,9	6,1
Litvanya	7,3	-1,8	4,0	6,5	6,7
Macaristan	4,9	4,2	5,2	3,8	3,3
Malta	3,4	4,1	6,4	-1,2	1,0
Polonya	4,8	4,1	4,0	1,0	1,6
Romanya	-4,8	-1,2	2,1	5,7	4,9
Slovenya	3,8	5,2	4,6	2,9	3,2
Slovakya	4,0	1,3	2,2	3,3	4,4
Türkiye	3,1	-4,7	7,4	-7,5	7,8

* *Ulusal para birimi üzerinden sabit fiyatlar temel alınarak hesaplanmıştır. Mevsimlik dalgalanmalara göre düzeltilmemiştir.*

** *Geçici değerler*

Kaynak: Eurostat Statistics in Focus

Türkiye'de GSMH'nın artış hızı, 2003 yılının ilk üç ayında % 7,4, ikinci üç ayında % 3,7 oldu. Kalkınma hızını sürekli olarak yüksek tutabilmek, ekonomisi en güçlü ülkeler için bile kolay olmuyor. Örneğin uzun yıllar % 10'a varan bir kalkınma hızına sahip olan Japonya'da, 1998'de kalkınma hızı % -1,2'ye indi. Bu ülkenin 1998-2002 yılları ortalama büyüme hızı % 0,46 olarak gerçekleşti.[77]

Benzeri bir gerileme de Çin'de göz çarpıyor. 1984-1997 yıllarında yıllık kalkınma hızını ortalama % 11'e ulaştıran Çin'de, bu oran 1998'de % 7,8'e düştü.[78]

77 IMF, *World Economic Outlook*, Eylül 2002.
78 *The Economist*, 24.10.1998.

Çin'de yıllık GSMH artış hızındaki bir puanlık düşüş, işsiz sayısında 5 milyonluk artış anlamına geliyor. 1998-2002 yılları arası Çin'in ortalama kalkınma hızı % 7,5 olarak gerçekleşti.[79]

Diğer Uzakdoğu ülkelerinin durumu daha da kötü. 1998 yılında başta Endonezya olmak üzere Tayland, Güney Kore ve Malezya gibi ülkelerde GSMH'da önemli oranda düşüşler yaşandı. 1998 yılında Endonezya'nın GSMH'sında % -13,1'lik, Tayland'ınkinde % -0,5'lik, Malezya'nınkinde % -7,4'lük, Güney Kore'ninkinde ise % -6,7'lik düşüşler yaşandı.[80]

Uzakdoğu ülkelerinde yaşanan krizin de etkisiyle 1998 yılında bütün dünyada kalkınma hızı tahminlerinin gözden geçirilmesi gerekti. 1998 yılı Mayıs ayında dünyadaki ortalama kalkınma hızını % 3,1 olarak tahmin eden IMF'nin bu tahmini % 2 olarak gerçekleşti.

Bu göstergelere bakıldığında, en zor dönemlerinde bile 10 yıllık ortalamalar dikkate alındığında, Türkiye'nin kayda değer bir kalkınma gerçekleştirdiği söylenebilir. Bu göstergeler, yolsuzluklar, usulsüzlükler ve özellikle de bankacılık sektöründeki olağanüstü kayıplar olmasaydı Türkiye'nin bugünkünün çok daha ilerisinde bir ekonomik düzeye ulaşabileceğini ortaya koymaktadır.

Bununla birlikte Türkiye'nin GSMH'sındaki artışın son yıllarda yavaşladığı, 1995 ve 2001 yılında olduğu gibi yaşanan büyük düşüşlerin ortalamaları da aşağı indirdiği görülüyor. Dünya Bankası rakamlarına göre 1970 ile 1980 yılları arasında Türkiye'nin milli geliri 10 kat arttı ancak 1980 ile 1992 yılları arasındaki artışta bir düşüş görüldü. İleriye yönelik olarak yapılan bazı tahminleri derleyen araştırmacı Mehmet Öğütçü'ye göre, doğru ekonomik politikalar uygulandığı takdirde 2023 yılında Türkiye'nin GSMH'sının bugüne göre 6 kat artarak 1,2 trilyon dolara, o tarihte kişi başına milli gelirin de 13 bin dolara yükselebileceğini gösteriyor. Ancak geçtiğimiz yıllarda olduğu gibi atılacak yanlış adımlar, izlenebilecek yanlış politikalar, yeniden Türkiye'nin kalkınma hamlesinde gerilemelere yol açarsa kuşkusuz bu iyimser hedeflerin gerçekleşme şansı çok düşük olur.

---

79 IMF, Yearbook, Eylül 2002.

80 DPT – Sayılarla Türkiye Ekonomisi Raporu, Ağustos 2002.

SAGP-PPP ölçüsüne göre Türkiye'yi AB ülkeleriyle karşılaştıran tablo aşağıda sunulmaktadır. Burada, toplam GSMH değerlerinin yanı sıra, kişi başına GSMH değerleri de gösterilmektedir.

Türkiye ve AB Ülkelerinde Satın Alma Gücü Esasına Göre (SAGP-PPP) Gayri Safi Milli Hasıla (2000)

Ülkeler	Toplam GSMH (Milyar dolar)	Kişi Başına GSMH (dolar)
Almanya	1.813	24.000
Fransa	1.320	22.200
İtalya	1.265	22.300
İngiltere	1.252	23.100
İspanya	646	18.600
Türkiye	426	6.100
Hollanda	350	25.900
Belçika	236	25.000
Avusturya	185	24.900
İsveç	225	23.200
Yunanistan	143	13.400
Portekiz	145	17.100
Danimarka	124	23.300
Finlandiya	104	23.000
İrlanda	67	18.600
Lüksemburg	14	32.700

Kaynak: Almanak 2003

Yukarıdaki tablo şu gerçekleri ortaya koyuyor: Toplam GSMH rakamlarına bakıldığında, Türk ekonomisinin, Almanya'nın dörtte birinden az, İngiltere'nin üçte biri kadar olduğu görülür. Buna karşılık İrlanda'nın altı katından, Danimarka'nın üç katından, İsveç ve Avusturya'nın iki katından daha büyük. Avusturya, Danimarka ve Finlandiya'nın toplamı, Türkiye'nin ekonomik gücüne ancak erişiyor. Ancak burada dikkat edilmesi gereken bir nokta var. Türkiye, kendinden daha ileri düzeydeki ülkelere yetişmek için

onlardan çok daha hızlı kalkınmak zorunda. Mutlak rakam olarak alındığında, örneğin Almanya'nın % 1 oranında kalkınması, ulusal gelirde 18 milyar dolarlık bir artış anlamına geliyor. Türkiye'nin % 1 kalkınması halinde ise artış 4,2 milyar dolar oluyor. Aradaki açığın azalması için Almanya % 1 hızla kalkınıyorsa Türkiye'nin % 4'ten daha yüksek bir kalkınma hızı tutturması gerek. İspanya'nın düzeyine ulaşmak nispeten daha kolay.

Hesaplamalar SAGP-PPP esasına göre değil de piyasa fiyatlarına göre yapıldığında yukarıdaki tabloda görülen rakamlar değişiyor. Burada Türkiye'nin gerisinde olan bazı ülkeler, onun önüne geçiyor. Ama mal ve hizmetlerin bedeli her ülkede farklı olduğu, aynı miktar dolarla her ülkede farklı miktarda mal ve hizmet alınabileceği için SAGP-PPP esasına göre yapılan kıyaslamalar gerçeği daha iyi yansıtıyor.

Son yıllardaki ekonomik krizlere ve bu krizler sırasında bir yandan üretimde karşılaşılan gerilemelere, bir yandan da Türk lirasının yabancı paralar karşısındaki % 45'lik değer kaybına rağmen Türkiye, halen Avrupa'nın önemli ekonomik güçlerinden biridir.

Türkiye makul bir kalkınma hızını tutturabildiği ve nüfus artışını kontrol altında tutabildiği takdirde, XXI. yüzyılın ilk çeyreğinde daha da güçlü bir ekonomiye sahip olacak. Üstelik Türkiye'nin 80'li yılların başından sonra gerçekleştirdiği kalkınmayı AB'den ve diğer kaynaklardan pek az destek alarak, hatta dış ticaret bölümünde belirtildiği gibi, AB'nin koyduğu bazı engellere, bazı kısıtlamalara rağmen sağladığı unutulmamalı.

Bütün bu verilerin ortaya koyduğu bazı gerçekler şunlar:

- Toplam GSMH esas alınırsa, OECD'nin kayıt dışı ekonomiyle ilgili tahmini bir yana bırakılsa bile, satın alma gücü paritesine göre 400 milyar doları aşan toplam milli geliriyle Türkiye, son yıllarda yaşanan krizlere rağmen hâlâ dünyanın önde gelen ekonomileri arasında 17. sırayı koruyor.
- Kuzey ve Güney Amerika'da GSMH'sı Türkiye'den büyük sadece dört ülke var: ABD, Kanada, Meksika, Brezilya.
- Asya kıtasında sadece altı ülkenin toplam GSMH'sı Türkiye'den yüksek: Japonya, Çin, Rusya, Hindistan, Endonezya

ve Tayland. Bu ülkelerin dışında Türkiye'den zengin ülkeler arasında bir de Avustralya var.

- Komşularının hiçbirinin toplam GSMH'sı Türkiye'den büyük değil. Kişi başına milli gelirde ise bir tek Yunanistan'ın rakamı Türkiye'den yüksek.

Aşağıdaki tablo, Türkiye'nin ve AB üyeliğine aday Orta ve Doğu Avrupa ülkelerinin yıllık GSMH artışları ile GSMH endeksini gösteriyor. İlk üç sütunda GSMH artışları, son iki sütunda ise 1989 yılı baz alındığı takdirde GSMH endeksi gösteriliyor.

Türkiye, Orta ve Doğu Avrupa Ülkelerinin Kalkınma Hızları

	GSMH Artış Hızı			Endeks (1989 = 100)	
Ülkeler	**1999**	**2000**	**2001**	**1996**	**1997**
Türkiye	-4,7	7,4	-7,5	137	144
Polonya	4,1	4,0	1,0	104	110
Slovenya	5,2	4,6	2,9	96	100
Slovakya	1,3	2,2	3,3	90	95
Çek Cum.	0,5	3,3	3,1	89	92
Macaristan	4,2	5,2	3,8	86	88
Romanya	-1,1	2,1	5,7	88	86
Estonya	-0,6	7,1	5,0	69	71
Bulgaristan	2,3	5,4	4,1	68	66
Letonya	2,8	6,8	7,9	52	54
Litvanya	-1,8	4,0	6,5	42	43

Kaynak: La Turquie: 10 ans apres sa demande d'adhesion a l'Union Europeenne, s. 197
1997 OECD tahminleri IMF, Yearbook, 2002
Australian Department af Foreign Affairs and Trade

Bazı Orta ve Doğu Avrupa ülkelerinin son yıllarda hızlı bir gelişme göstermeleri kuşkusuz kendileri açısından olumlu bir işaret. Ancak bu ülkelerin Soğuk Savaş'ın sona erip liberal ekonomiye geçişlerinin ilk yıllarında milli gelirlerinde büyük düşüşler yaşadıkları

unutulmamalı. Bu bakımdan en son sütundaki endeksler önemli. Bu endeksin de gösterdiği gibi 1997 yılında sadece Slovenya ekonomisini 1989'daki düzeyine getirebilmiş. Polonya da onu biraz aşabilmiş. 1997 Aralığında AB Lüksemburg Zirvesi'nde resmen AB üye adayı olarak kabul edildiklerinde, diğer Orta ve Doğu Avrupa ülkelerinin ekonomik düzeyleri 1989'daki düzeylerinin altındaydı.

2000'li yılların başlarında bu rakamlarda önemli değişiklikler oldu. Ancak Doğu Avrupa ülkelerinin son birkaç yıl içinde kaydettikleri mesafede AB yardımlarının büyük payı olduğu unutulmamalı.

1997 yılında Türkiye, sanayi ürünleri üretimi artışında dünyada 9., tarım ürünleri üretimi artışında 11., toplam GSMH artışında 18., kişi başına GSMH artışında da 21. sırada geliyordu.[81]

Son yıllarda yaşanan ekonomik krizler sonucunda, 2001 verilerine göre Türkiye'de tarım sektörünün büyüme hızı % -6,5, sanayi sektörünün % -7,5 ve hizmetler sektörünün % -7,7 oldu. Bu gerilemenin neticesi olarak Türkiye'nin GSMH'sı, % 7,5 oranında ciddi bir gerileme yaşadı. Ancak 2002 yılında yaşanan hızlı gelir artışı, bu rakamları yeniden değiştirdi. Ülkeler arasında sağlıklı kıyaslamalar, ancak uzun zaman dilimlerindeki verilerle yapılabilir.

Birleşmiş Milletler istatistiklerine göre sanayi ürünleri üretiminde 1990 yılını 100 olarak kabul eden endekse göre ise Türkiye, 1997 yılının Eylül ayında 150,9 düzeyine ulaştı. Ekonomisinin boyutu çok küçük olan birkaç Afrika ve Asya ülkesi hesaba katılmazsa, bütün dünyada Türkiye'nin bu performansına ulaşan veya onu biraz geçebilen pek az ülke var. 2001 yılında yaşanan ekonomik kriz, sanayi ürünleri üretiminde de düşüşlere yol açtı. Ancak bu düşüşler, Türkiye'nin daha önceki yıllarda kaydettiği ilerlemelerin göz ardı edilmesine yol açmamalı.

Güçlenen Özel Sektör

Özel sektör, özellikle 1980'li yıllardan sonra Türk ekonomisindeki payını giderek artırdı ve ekonominin ağırlıklı unsuru haline geldi. 1995 yılında milli ekonomide özel sektörün payı % 85,8'e

---

81 *World Competitiveness Yearbook*, 1996.

çıktı. Ancak krizin başladığı 2001 yılında bu pay % 70,4'e gerildi. İflas eden bazı özel sektör bankalarını devletin devralması, bu gerilemenin başlıca nedenleri arasında. Krizden önce Türkiye'nin en büyük 500 firmasının 468'i özel sektöre aitti. Türkiye ile karşılaştırılan Orta ve Doğu Avrupa ülkelerinin çoğu, sarf edilen bütün çabalara rağmen son yıllara kadar bu düzeye yaklaşılamıyordu. 1997 yılında Türkiye'ye en yakın ülke Çek Cumhuriyeti'ydi. Orada özel sektörün ekonomi içindeki payı % 70'ti. Onu % 65 ile Estonya izliyordu.

Firma sayısına göre değerlendirme yapıldığında daha da ilginç bir tablo çıkıyor. Türkiye'deki irili ufaklı tüm firmaların % 99'u özel sektöre ait. Ama az sayıdaki KİT'lerden bazıları çok büyük kuruluşlar oldukları için genel olarak kamu sektörünün ekonomi içindeki payı 2001 verilerine göre % 29,6 düzeyine çıkıyor. Devlet, imalat sektöründen hemen hemen çekildi. Bu sektördeki 10.541 firmadan sadece 405'i, yani % 3,8'i devlete ait, gerisi özel sektörün. Oysa örneğin, Çek Cumhuriyeti'nde durum çok farklı. 2001 yılında imalat sektöründeki firmaların % 18'i devlete aitti. Bu oran Macaristan'da % 27, Polonya'da % 49 düzeyindeydi.[82]

Türkiye'de kriz dönemine girilinceye kadar imalat sektöründe KİT'lerin yatırımları azalmış, özel sektör yatırımları artmıştı. 1992'de KİT yatırımları 640 milyon dolarken bu miktar 1996'da 374 milyon dolara inmişti. Ancak Maliye Bakanlığının 2002 verilerine göre bu yatırımlarda yeniden artış görünüyor.

Türkiye'de bazı özel sektör kuruluşları, dünyanın en büyük firmaları arasına girmeyi başardı. Örneğin Koç grubu, krizden önceki dönemde 12,2 milyar dolarlık toplam cirosuyla *Fortune* dergisinin dünyanın en büyük 500 firması sıralamasında 362. sırada yer alıyordu. Koç'un 1996 yılı cirosu Türkiye'nin toplam GSMH'sının % 6,5'i olmuştu. Koç grubunun 2002 yılı toplam cirosu ise 14,8 katrilyon TL yani 10 milyar dolar olarak gerçekleşti.[83]

Türkiye'deki bazı büyük özel sektör kuruluşları, şimdi başka ülkelere teknoloji ve *know-how* satmaya, o ülkelerde fabrikalar

---

82 The World Bank, World Development Indicators 2002.
83 Koç Holding.

kurmaya başladılar. Bugün Mısır, İngiltere, Lübnan, Cezayir, Romanya, Almanya, Belçika, Gürcistan, İsviçre, Azerbaycan, Türkmenistan ve Özbekistan'da, Türk firmalarına ait çok sayıda fabrika var.

Örnek vermek gerekirse, Türkmenistan'da 450 Türk şirketi faaliyet göstermekte ve bunların 280 tanesi aktif olarak çalışmaktadır. Ülkede çalışan Türklerin sayısı 5.000 olarak tahmin ediliyor. Yabancı sermayeli şirketler arasında Türk şirketlerinin payı, yaklaşık % 30'luk bir orana ulaştı. Türk firmalarının Türkmenistan'da üstlenmiş oldukları projeler, 2001 yılı sonu itibariyle 5 milyar dolar civarında. Türk şirketleri Türkmenistan'a 2001 yıl sonuna kadar toplam 1,5 milyar dolar yatırım yapmış, bu yatırımların yaklaşık 1 milyar doları tekstil sektörüne yönelik olmuştur. Türkmenistan'a en fazla yatırımda bulunan ülke Türkiye'dir.

Bir bütün olarak bakıldığında, XXI. yüzyılın başında Türk özel sektörü 32 ülkede toplam 24 milyar dolarlık yatırım yapmış veya proje üstlenmiş bulunuyordu.[84]

Türkiye'den yurtdışına yapılan toplam sermaye ihracı ise 5,8 milyar dolara ulaşmıştı.[85]

Bu önemli ekonomik göstergeler incelenirken göz önünde bulundurulması gereken bir nokta da şu: Zaman zaman Türkiye'de devletin kamuya veya özel sektöre ait firmalara aşırı teşvikler verdiği ileri sürülür. Bu konuda basında eleştiriler yapılır. Ama uluslararası istatistiklere göre durum hiç de öyle değil. Türkiye, yalnız Avrupa'da değil, dünya ülkeleri arasında da devletin firmaları en az desteklediği ülkelerden biri. Dünyadaki başlıca ülkeler arasında, firmalara Türkiye'den daha az destek veren sadece yedi devlet var. Bunlar arasında hiçbir Avrupa ülkesi yok. Sadece ABD ile bazı Uzakdoğu ülkeleri firmalarına Türkiye'den daha az destek oluyor.

Bazı ülkelerde, 1994 verilerine göre devletin kamu ve özel sektöre ait firmalara verdiği desteğin o ülkelerin GSMH'larına oranı tabloda gösteriliyor.

---

84 Executive's Handbook.
85 DEİK.

Bazı Ülkelerin Firmalarına Sağladığı Desteğin GSMH'larına Oranı (1994)

Ülkeler	(%)
ABD	0,58
Türkiye	0,63
Japonya	0,73
Polonya	0,79
İngiltere	1,21
Almanya	1,42
Fransa	1,62
İspanya	2,02
İtalya	2,23
Belçika	2,71
Hollanda	2,93
Macaristan	3,06
Finlandiya	3,38
İsveç	5,62
Güney Kore	8,88

Kaynak: La Turquie: 10 ans apres sa demande d'adhesion a l'Union Europeenne s. 162.

Bu araştırmanın yapıldığı 1994 yılından sonra bu oranlarda bazı değişiklikler meydana gelmiş olabilir. Ama bu oranların çok fazla değişmeyeceği eğilimi görülmektedir. Yukarıdaki tablonun ortaya koyduğu gerçek, ekonomik açıdan Türkiye'den daha ileri sayılan birçok Batı ülkesindeki firmaların rekabet gücü kazanmalarında devletin büyük desteğinin olduğudur. Çoğu kez sanıldığı gibi uluslararası piyasalarda yer edinme, sadece firmaların piyasa kuralları çerçevesindeki çalışmalarından, başarılarından, rekabet güçlerinden kaynaklanmıyor. Devletlerin bu alandaki katkılarının da bu yer edinmede rolü olduğu görülüyor. Güney Kore firmalarının son yıllarda olağanüstü bir rekabet gücü kazanmalarında ve örneği görülmemiş bir ihracat patlaması yaratmalarında, öyle

anlaşılıyor ki, Güney Kore devletinin bazı yıllarda GSMH'sının % 9'una yaklaşan oranlarda yaptığı desteklemelerin rolü büyük olmuştur. Mutlak değer olarak düşünülecek olursa Güney Kore devletinin firmalarına desteğinin 45 milyar dolara yaklaştığı görülür. Bu tablo, devletten çok az destek almalarına karşın, Türk firmalarının kazandıkları rekabet gücünün ve ihracatta gerçekleştirdikleri büyük artışın değerini daha da artırmaktadır.

Meselenin bir de şu yönü var. Türkiye'de özel sektörün güçlenmesine paralel olarak TÜSİAD gibi büyük sermayenin sözcülüğünü yapan derneklerin de hükümetler üzerinde zaman zaman etkili rol oynadığı, yalnız ekonomik politikalarının oluşmasında değil, siyasi konularda da çözüm önerileri getirdiği görülüyor. Ancak bir bütün olarak bakıldığında, son yıllarda Türk-AB ilişkilerinde, Kıbrıs sorununda, ABD'nin Irak harekâtında, bu gibi kuruluşların, Türkiye üzerindeki dış baskılara karşı konulmasını savunan görüşlerine pek rastlanmadığı dikkat çekiyor.

Türkiye, 2000'lerde ekonomik kalkınma hamlelerini yaparken korumacılık duvarlarının arkasına saklanmadı. Ekonominin yabancı ürünlere karşı korunmasında, yani korumacılık duvarlarının yüksekliğinde Türkiye Doğu Avrupa ülkelerinin çoğundan daha liberal bir düzeyde olmakla kalmıyor, Fransa, İtalya ve İspanya'dan çok daha liberal bir görünümde. Türkiye dış ticarette elde ettiği sonuçları, başkalarının sanayi ürünlerinin ithalini yasaklayarak veya engelleyerek değil, doğrudan rekabet gücüne dayanarak yapmış bulunuyor. Üstelik korumacılıkla ilgili olarak yukarıdaki bölümlerde yer alan mukayeseli verilerin, Gümrük Birliği'nin yürürlüğe girmesinden bir yıl öncesine ait olduğu da gözden kaçmamalı. Gümrük Birliği'yle, sanayi ürünlerinde AB ülkelerine karşı korumacılık duvarları fiilen kaldırıldı. Böylece Türkiye, bu alanda AB üyesi olmayan bütün ülkelerin önüne geçti. Çünkü dünyada bugün AB üyesi olmadığı halde AB'yle gümrük birliği yapmış başka ülke yok.

Yeni Koşullarda Kamu Sektörü ve KİT'ler

Geçmiş yıllarda korumacılıkla birlikte devletin ekonomiyi düzenlemesinde en önemli araçlardan biri kamu iktisadi teşebbüsleri yani KİT'lerdi. KİT'ler, Cumhuriyet'in ilk yıllarından itibaren

ekonomik kalkınmada önemli bir işlev görmüş ve öncü rol oynamışlardı.

Türkiye, on beş yılı aşkın bir zamandan beri kamu kuruluşlarının özelleştirilmesi politikasını benimsedi. Bunun için yasal altyapı hazırlandı. Bazı güçlüklere ve gecikmelere rağmen, 1986 yılından 2002'ye kadar toplam 8 milyar dolarlık özelleştirme gerçekleştirildi. 1986-2000 döneminde toplam 7.337 milyar dolarlık özelleştirme yapılırken, 2001-2002 döneminde 654 milyon dolarlık ek satış yapıldı.[86]

Özelleştirilmesi öngörülen birçok kamu kuruluşu, Özelleştirme İdaresi'ne bağlandı. 1998 Nisan ve Mayıs aylarında yalnız cep telefonlarının ve Türkiye İş Bankası'ndaki kamu hisselerinin özelleştirilmesinden 1,6 milyar dolar sağlandı. Ancak Türkiye'deki özelleştirme çalışmalarının, diğer ülkelerle karşılaştırıldığında bazı eksikleri olduğu göze çarpıyor. Türkiye'de daha çok, özelleştirmenin devlet maliyesine getireceği gelir üzerinde duruluyor. Oysa başka ülkelerde, özellikle Almanya'da, doğu eyaletlerinin batıya bağlanmasından sonra yapılan özelleştirme çalışmalarında birinci öncelik, bu tesislerin verimli işletilmesine verilmişti. Bu amaçla kurulan Treuhand, adlı özelleştirme idaresi, kısa sayılabilecek bir süre içinde binlerce tesisi özelleştirdi. Geniş yetkilerle donatılan Treuhand, bazı tesisleri çok düşük değerlerle, âdeta sembolik fiyatlarla özel sektöre devretti; ancak çok sıkı kurallara uyulması kaydıyla. Bu kurallar arasında, yeni teknoloji getirilmesi, yeni yatırım yapılması, üretimin sürdürülmesi ve işçi çıkarmalarının sınırlı tutulması ve belirli kayıtlara bağlanması gibi ilkeler yer alıyordu. Bu kurallara uyulup uyulmadığı sıkı biçimde denetlendi ve kurallara uymayan firmalardan bazı tesisler geri alındı. Sonuçta eski Doğu Almanya'daki işe yaramaz gibi görünen, verimli çalışmayan birçok tesis ekonomiye kazandırıldı ve o bölgelerde ekonominin itici gücü haline getirildi.

Son yıllarda yaşanan küçülme ve özelleştirme sürecine rağmen, Türkiye'de kamu sektörünün ekonomiye, üretime, istihdama yıllardan beri yaptığı katkıları küçümsemek mümkün değil.

---

86 Özelleştirme İdaresi Başkanlığı, Aralık 2002.

1930'lu yıllarda, özel sermayenin, özel girişimciliğin çok düşük olduğu dönemde devlet eliyle kurulan veya güçlendirilen KİT'ler, Türk ekonomisine büyük hizmetlerde bulunmuştu. O yıllarda Türkiye'de kalkınma hızının çok yüksek olduğu, dış borç alınmadan ekonomik kalkınmanın gerçekleştirildiği ve bütçenin hemen hemen hiç açık vermediği unutulmamalı. Siyasi açıdan olduğu gibi, ekonomik kalkınma açısından da 1930'lar, Türkiye'nin gurur yılları oldu.

İkinci Dünya Savaşı'ndan sonraki dönemde de KİT'ler uzunca bir süre ekonominin belkemiğini oluşturmuştu. Birçok alanda Türkiye'ye yeni teknolojiler KİT'ler aracılığıyla girmişti. Özel sektörde daha sonraki yıllarda başarı kazanan yöneticiler, KİT'lerde yetişmiş, KİT'ler ihracata da önemli katkılar yapmış, Türkiye'ye milyarlarca dolar kazandırmıştı. Gene KİT'ler istihdam yaratmada büyük işlev görmüş, yüz binlerce insana iş sahası sağlamıştı. Kuşkusuz zaman içinde bazı sektörlerden devletin çekilmesi gerekli, hatta zorunlu hale gelmişti. Zaten artık Türkiye'de ekonomiyi devletin yönetmesi, bütün üretimin devlet eliyle yapılması gerektiğini savunanların sayısı yok denecek kadar azalmış bulunuyor.

Özel sektörün zayıf olduğu dönemlerde güçlü bir ekonomiye kavuşmak, hızlı bir kalkınma sağlamak için devletin ekonominin içinde aktif bir rol almasını savunanlar haksız değillerdi. Ama bugün devletin gerekli olmayan, zorunlu olmayan alanlardan çekilerek kaynaklarını daha çok eğitime, sağlığa, altyapıya, savunmaya ayırmasını savunanlar çoğunlukta.

Sonuçta KİT'lerin ekonomi içinde yeri gözle görülür biçimde azaldı. Bütün bunlar, genel eğilimleri gösteriyor. Ama belki de daha önemli bir nokta var. Bu geçen dönem içinde KİT'ler, devlete mali bir yük olmaktan büyük ölçüde çıktı. 1992 yılında kamunun borçlanma ihtiyacı, büyük ölçüde KİT zararlarından kaynaklanıyordu. O yıl KİT'lerin toplam zararı 6,4 milyar dolardı. Ancak daha sonraki yıllarda önemli değişiklikler oldu:

Bir yandan KİT'lerin, ürettikleri mal ve hizmetlerin fiyatlarını saptamakta, bazı istisnalarla serbest bırakılması, bir yandan KİT yönetimlerindeki başarılı uygulamalar ekonomi için yararlı sonuçlar verdi;

- 1996'da KİT'lerin toplam zararı 900 milyon dolara indi;
- Evvelce kamunun borçlanma ihtiyacının % 30'u KİT'lerden kaynaklanırken bu, 2002'de % 15,2'ye düştü;
- 1990'da KİT'lerin borçlanma ihtiyacı GSMH'nın % 4,2'si gibi yüksek bir rakama ulaşırken bu rakam 2002'de % 0,3 gibi ihmal edilebilir bir düzeye indi;
- Evvelce KİT'lerin aşırı işgücü kullanan kuruluşlar olduğundan, istihdam şişkinliğinden söz edilirken burada da iyileştirmeler oldu. 1990'da KİT'ler 643 bin kişi istihdam ederken bu sayı, 1996'da 160 bin kişi azalarak 483 bine indi.

Yukarıdaki bilgilerden de anlaşılacağı gibi, bütün bu gelişmelere rağmen KİT'lerin Türk ekonomisindeki gücü, etkinliği azımsanamaz. İstanbul Sanayi Odası'nın 2001 verilerine göre Türkiye'nin en büyük 500 firmasından sadece 32'si kamu kuruluşu. Ancak, bu 500 firmanın sağladığı toplam katma değerin % 40,1'i bu KİT'lere ait. İlk 500 firma arasına giren KİT'lerden 30'u kâr etmiş. Kârlarının toplamı 1,9 milyar dolar. Gerisi zarar etmiş. Zararlarının toplamı 1,5 milyar dolar. Bu 500 firma içindeki 32 KİT'in toplam kârı zararından fazla. Demiryolları, Batı Avrupa'da da hemen hemen her ülkede en çok zarar eden firmalar arasında. Ancak şurası da bir gerçek ki, ilk 500'e giren özel sektör firmalarından kâr edenlerin oranı KİT'lerden çok daha yüksek.[87]

Yukarıdaki değerlerin, krizden hemen önceki yıllara ait olduğu unutulmamalı. Kriz yıllarında Ziraat Bankası ve Halk Bankası gibi kamu bankalarının, hükümetin verdiği talimatlar sonucunda yaptıkları harcamalarla, milyarlarca dolar görev zararına uğradıkları bir gerçektir.

Türkiye'de kamu sektörüyle ilgili değerlendirmeler yaparken, başka alanlarda olduğu gibi, burada da diğer ülkelerdeki durumu göz önünde bulundurmak gerekiyor. Dikkat çeken nokta, diğer Batılı ülkelerde de, son yıllarda özellikle telekomünikasyon gibi alanlarda yapılan büyük özelleştirmelere rağmen kamu sektörünün ekonominin bazı kilit ve stratejik sektörlerinde hâlâ önemli bir işle-

87 *Doing Business with Turkey*, s. IV, 1-7

ve sahip olduğudur. OECD verilerine göre, sözgelimi elektrik üretimi alanında, OECD ülkeleri içinde, Japonya hariç, bu sektörü tamamen özel sektöre bırakan devlet yok. Fransa, İtalya, Hollanda, İsveç ve Yunanistan gibi ülkelerde, elektrik üretiminde kamu kuruluşları hâlâ etkili bir rol oynuyor. İngiltere, Danimarka ve Portekiz gibi ülkeler, ancak 1990'dan sonra kamu sektöründen, hem kamu hem de özel sektörün üretim yaptığı karma sisteme geçmişler. Türkiye de bu alanda 1975'ten bu yana karma üretimi seçen ülkeler arasında.

Elektrik enerjisinin taşınmasında da benzer bir durum var. Fransa, İtalya, Kanada, Yunanistan, Norveç, Avustralya gibi ülkeler, bu alanda da kamu sektörüne öncelik tanıyor. Elektrik üretiminde karma sisteme geçenlerden bazıları bile taşımada sadece kamu sektörüne çalışma olanağı tanımış. Danimarka, Norveç, İsveç ve Portekiz bu kategoriye giriyor. Elektrik dağıtımında da karma sisteme geçiş var.

Telekomünikasyon alanında, 1994 yılı itibariyle OECD üyeleri arasında sadece beş ülke tam anlamıyla serbest rekabete açılmıştı: Japonya, İngiltere, Finlandiya, İsveç ve Yeni Zelanda. Diğer OECD ülkelerinde, ya ABD gibi kısmi rekabet var ya da tekel sistemi hâkimdi. Ama son yıllarda bu durum değişiyor ve telekomların özelleştirilmesi birçok ülkede âdeta bir moda haline gelmiş bulunuyor.

Burada dikkat çekici olan nokta, bütün bu alanlarda Türkiye'yi özelleştirmeye gitmesi için teşvik eden ülkelerin kendilerinin de birkaç yıl öncesine kadar elektrik ve iletişim gibi alanlarda kamu sektörüne öncelik tanımış olmalarıdır.

Ulaştırmada da birçok Batı ülkesinde kamu sektörünün ağırlığı hissediliyor. Birkaç istisnasıyla, her yerde devlet işletmesi olan demiryollarına ilaveten hava taşımacılığında da devletin ağırlıklı yeri var. Örneğin, Almanya, İtalya, Yunanistan, İspanya ve Türkiye gibi ülkeler, 1975'te hava taşımacılığını sadece kamu kuruluşları aracılığıyla yürütürken daha sonra karma sisteme geçtiler. Bugün sadece ABD, İngiltere, Kanada ve Japonya gibi ülkelerde havayolu şirketleri tamamen özel sektörün elinde.

Bu örnekleri çoğaltmak mümkün. Almanya gibi bazı ülkelerde kamu bankaları bankacılık sektöründe azımsanmayacak bir görev üstlenmiş. Bazı ülkelerde sanayi üretiminde kamu şirketleri hâlâ

etkinliğini koruyor. Örneğin, Fransa'da Renault şirketi, bir kamu kuruluşu olarak otomotiv sektöründe etkili. İtalya ve İspanya gibi ülkelerde kamu şirketleri holdinglerin bünyesinde toplanmış. Danimarka ve Hollanda gibi ülkelerde özel sektöre yön vermek ve destek olmak için, yabancı ülkelerde özel sektörlerle ortaklaşa yatırım yapmak amacıyla kurulmuş kamu firmaları var.

Kamu kuruluşlarının ülke içindeki yeri hakkında topluca bir fikir vermek için bazı ülkelerde kamu sektöründe çalışanların toplam aktif nüfus içindeki payını belirtmek yararlı olabilir. Aşağıdaki tabloda belirtilen veriler, sadece Kamu İktisadi Teşebbüsleri'ni değil, en geniş anlamında kamu sektöründe görev alanları kapsıyor:

Toplam İstihdamda Kamu Sektörünün Payı
(Aktif nüfus içinde, ordu dahil, kamu sektöründe çalışanlar -%-)

Ülkeler	1980	1990	1992	2000
Türkiye	8,3	8,7	9,3	14,1
ABD	16,0	15,2	15,6	15,7
Almanya	14,5	15,1	15,6	16,9
Fransa	20,3	22,6	23,4	24,8
İtalya	15,3	16,7	16,8	15,0
İsveç	30,7	32,2	32,7	35,8
OECD ortalaması	16,4	17,4	17,8	17,9

Kaynak: IMD World Competitiveness Yearbook, 2002

Belki bazı dönemlerde Türkiye'de kamu sektöründe aşırı istihdama gidildiği yerler olmuştur, ama bir bütün olarak bakıldığında Türkiye'de toplam istihdamda kamunun payının, OECD ortalamasının altında olduğu görülüyor. Bazı Batılı ülkelerde kamu istihdamı Türkiye'nin iki katına çıkıyor. Bu bakımdan IMF'nin sürekli olarak Türkiye'de devlet kadrolarının şişkinliğinden söz ederek memur ve işçi çıkartılması önerilerini iyi değerlendirmek gerekiyor. Ancak kamu sektöründe çalışanların sayısı değerlendirilirken bunların verimliliği, ekonomiye kazandırdıkları artı değer

de dikkate alınmalı. Amaç kamu sektöründe çalışanları daha verimli hale getirmekse bunun yolları bulunabilir. Ama bu sektörden çok sayıda işçi çıkarılması bir yandan ülkedeki işsizliği artırıyor, bir yandan da ciddi sosyal sorunlar yaratıyor.

Yukarıdaki bilgilerden çıkan bazı sonuçlar şunlar: Hem KİT'lerin ekonomi üzerinde oluşturdukları mali yükte hem de toplam istihdam içinde kamunun payında, diğer Batı Avrupa ülkeleriyle karşılaştırıldığında, genelde Türkiye'nin onlardan daha kötü durumda olmadığı anlaşılıyor. Üstelik Türkiye'nin stratejik konumundaki ülkeler için bazı sektörlerde kamu sektörünün ulusal ekonomi ve ulusal güvenlik açısından önemi yadsınamaz. Kuşkusuz dünyanın ve Türkiye'nin bugünkü şartlarında bazı KİT'lerin özel sektöre devri aklın gereğidir. Ama unutulmamalıdır ki, kamu sektörü ve özellikle KİT'ler, geçmişte olduğu gibi bugün de Türkiye'nin milli gücünün çok önemli unsurlarıdır ve özelleştirme kapsamı dışında kalması gereken KİT'lerin, bu önemli görevlerini piyasa ekonomisi şartlarına uygun olarak, verimli biçimde yerine getirmeleri önem taşımaktadır.

Son yıllarda özelleştirme alanında bazı Avrupa ülkelerinin daha ileri adımlar attıkları görüldü. Örneğin İngiltere'de demiryollarını bile özelleştirildi. Ancak daha sonra üst üste yaşanan kazalar, demiryollarını devralan özel şirketlerin yeterince güvenlik önlemi almadıklarını ortaya çıkardı. Bu, İngiltere'de demiryollarının özelleştirilmesine karşı şiddetli tepkilerin ortaya çıkmasına sebep oldu. Türkiye'de de devletin, özellikle 2003 yılının ortalarına doğru ekonomik sıkıntıları giderici kaynak sağlama çabalarının etkisiyle, TEKEL gibi, Milli Piyango gibi bazı yerleşmiş devlet kuruluşlarını özelleştirmeye kalkması, bazı KİT'lerin yok pahasına elden çıkarılması, bazı firmaların kayırıldığı yolundaki iddialar parlamentoda tepkiyle karşılandı. Ana muhalefet partisi CHP, TEKEL'in özelleşmesinin tütün sektöründe çalışan çok sayıda aileyi mağdur edeceğini, Türkiye'nin, tütün alanındaki dünya çapında sahip olduğu rekabet gücünü kaybetmesine yol açacağını bildirdi. Gerçekten toplumsal, sosyal sonuçları düşünülmeden yapılan özelleştirmenin faydadan çok zarar vereceği kuşkusuz. Diğer ülkelerdeki özelleştirme faaliyetlerinin sonuçları dikkatle incelendiğinde, muhtemel so-

nuçları yeterince değerlendirilmeden atılacak adımların sakıncalı sonuçlar doğurabileceği daha net görülebilir.

Yatırımlar ve Dev Bir Proje: GAP

Gerek kamu sektörü gerek özel sektör açısından, yüksek üretim düzeylerine ulaşılmasında yatırım artışının büyük payı oldu. Kriz yıllarına gelinceye kadar diğer ülkelerle kıyaslandığında, iç yatırımların artışında, durum Türkiye açısından olumlu görünüyordu. 1991-1995 yılları arasında yıllık brüt iç yatırım artış hızında Türkiye, bütün Avrupa ülkeleri içinde Çek Cumhuriyeti'nden sonra ikinci sırada geliyordu. Bütün AB ülkeleri, yatırımların artış hızı kıyaslamasında Türkiye'nin gerisinde kalmıştı. Türkiye'den hemen sonra gelen Avusturya'daki yatırım artışı hızı Türkiye'nin yarısı kadardı. Ama ekonomik kriz, bütün bu olumlu gelişmeleri tersine çevirdi. Devlet gelirlerinin neredeyse tamamının borç faizi ve anapara ödemesine ayrılması, yatırımların payını çok düşürdü.

Devlet bütçesi içinde faiz ödemelerinin yatırım harcamalarına olan oranlarının yıllar itibariyle değişimi aşağıdaki tabloda görülüyor:

Konsolide Bütçede Faiz Ödemelerinin Yatırım Harcamalarına Oranı (1980-2001)

Yıl	%
1980	17,0
1985	65,5
1990	156,9
1995	627,7
2000	738,6
2001	1.052,4

Kaynak: DPT, Maliye Bakanlığı

Tabiatıyla bu konuyu değerlendirirken enflasyonun etkisini de dikkate almak gerekir.

Kriz öncesi dönemde Türkiye, gerek kamu gerek özel sektö-

rüyle sanayi alanında kriz öncesi dönemde büyük bir üretim artışı gerçekleştirirken aynı zamanda sanayi ürünlerinin kalitesini de yükseltmişti. Türk sanayi ürünlerinin kalitesi objektif ölçülerle de kanıtlanmıştı. "European Foundation for Quality Management" tarafından verilen uluslararası toplam kalite ödülünü, 1995 yılında büyük firmalar kategorisinde, 1996 yılında da orta ölçekli firmalar kategorisinde Türk şirketleri kazandı.

Türkiye'nin altyapı yatırımları da meyvelerini vermeye başlamıştı. Bazı yatırım projeleri dünya çapında ün kazandı. Bunların başında Güneydoğu Anadolu Projesi (GAP) geliyor. Bu proje yalnız bölgeye değil, Türk ekonomisinin tümüne büyük katkılar sağlıyor.

GAP projesi çerçevesinde 21 baraj, 17 hidroelektrik santral yapımı, 1,6 milyon hektarlık arazinin sulanması ve yılda 26 milyar kw saatlik elektrik üretimi planlanmıştı. Kurulu güç 7500 mw olacaktı. Sulanması öngörülen arazi, Türkiye'nin 1993 yılında sulanan toplam arazisinin yarısından fazla. Sulanacak bölge, Belçika'nın toplam yüzölçümünün 2,5 katı. Proje tamamlandığında bölgedeki altı ilin, Türkiye'nin tarım üretimindeki % 8'lik payı % 20'ye, sanayideki % 1,9'luk payı % 8'e, hizmetlerdeki % 5'lik payı da % 10'a yükselecekti.[88]

Türkiye bu dev projeyi, hemen hemen hiç dış kredi almadan, kendi bütçe olanaklarıyla gerçekleştiriyordu. Zira yakın geçmişte bazı ülkelerin bankalarının, sular meselesini bahane eden bazı komşu ülkelerin baskıları sonucunda, GAP kapsamındaki projelere kredi vermekten kaçındıkları biliniyor. Son yıllarda bütçe kaynaklarının zorlanmasının sebeplerinden biri de bu. Bu proje, ülke ekonomisine büyük katkılar yapacağı gibi, bölgelerarası dengesizliklerin giderilmesine de yardımcı olacaktı. Ancak kriz döneminden sonra IMF'nin önerileri doğrultusunda alınan yatırımları kısıtlama kararı, GAP'ı da olumsuz yönde etkiledi. Ayrıca GAP yatırımlarının Türkiye'nin toplam yatırımları içindeki payı ortalama % 7'yken 2001 yılında % 4,9'a, 2002 yılında da % 3,8'e düştü.

---

88 Vaner, Semih; Akagül, Deniz; Kaleağası, Bahadır, *La Turquie en Mouvement*, 1995.

Yabancı Sermaye Yatırımları

Türkiye'de yatırımların büyük çoğunluğu Türk kamu ve özel sektörü tarafından gerçekleştirildi. Türkiye'ye yabancı sermaye girişleri birçok ülkenin gerisinde. Bazı OECD ülkelerine yapılan yatırımlar, kümülatif olarak aşağıdaki tabloda gösteriliyor:

Yabancı Sermaye Yatırımları (milyon dolar)

Ülkeler	1971-1980	1981-1990	1991-1996	1997-2001
ABD	56.276	368.309	279.843	984.543
İngiltere	40.503	130.477	113.782	365.873
Fransa	16.908	43.194	109.148	196.777
Belçika-Lux.	9.215	28.182	60.357	464.657
İspanya	7.060	46.000	55.955	94.553
Hollanda	10.822	27.850	42.233	192.308
Meksika	-	24.178	37.077	77.945
Kanada	5.534	11.448	36.787	152.852
İtalya	5.698	24.888	19.944	41.496
Almanya	13.969	18.028	19.021	318.544
Danimarka	1.561	3.388	14.673	65.699
Macaristan	-	512	12.519	10.210
Portekiz	535	6.258	8.473	19.333
Avusturya	1.455	3.274	7.950	24.908
Japonya	1.424	3.281	5.333	33.680
Yunanistan	-	6.145	5.290	4.289
Türkiye	228	2.340	4.880	6.776

Kaynak: OECD, International Direct Investment Statistics Yearbook, 1997, s. 14.
UNCTAD (United Nations Conference on Trade and Development)

Tablo, ilginç bazı gerçekleri ortaya koyuyor. 1981-1990 döneminde dünyada, bir önceki on yıla kıyasla yabancı sermaye akışında önemli bir artış göze çarpıyor. En çok yabancı sermaye çeken ülkelerin başında ABD geliyor. AB ülkeleri arasında ise ilk sırada açık

farkla İngiltere yer alıyor. İngiltere, Fransa ve Almanya arasında ekonomik yapı farkı çok az. Özellikle İngiltere'nin AB'ye girmesinden sonra, bu fark büsbütün azalmış. Buna rağmen İngiltere'nin nasıl olup da diğer AB ülkelerine nazaran bu kadar çok yabancı sermaye çektiği araştırılmaya değer. Diğer dikkat çekici bir nokta, Japonya'ya bu kadar az yabancı sermayenin gelmesidir. Dünyanın en büyük ve en hızlı gelişen ülkelerinden biri olan Japonya'nın, yabancı sermaye girişi açısından alt sıralarda oluşu, belki bu ülkenin izlediği politikalarla açıklanabilir. Japonya'nın yabancı firmaların Japon ekonomisinde pek fazla yer almasını teşvik etmediği anlaşılıyor. Diğer bir nokta da İspanya'nın AB üyeliğinden sonra yabancı sermaye girişlerinde görülen büyük artış. İspanya'ya gelen yabancı sermaye, 1981-1990 döneminde İtalya'nın iki katı, Yunanistan'ın ise yedi katından çok. Bu, İspanya'nın son yıllarda kaydettiği hızlı ekonomik kalkınmanın nedenlerinden birine de ışık tutuyor. Sonraki yıllarda yabancı sermaye akını daha da hızlanarak sürüyor. Dünyada yabancı sermayenin hedef aldığı ülkeler arasında Çin ve Uzakdoğu ülkeleri ön plana çıkıyor.

2001'e gelindiğinde, dünyadaki doğrudan yabancı yatırımların toplamı 1 trilyon 271 milyar dolara ulaşmış bulunuyor. 2001'deki yabancı yatırımların 240 milyar dolarlık bölümü, yani % 19'u, gelişme yolundaki ülkelere gitti. Ancak bu 240 milyarın 150,6 milyarı, sadece yedi ülkeye yapılan yatırımlardır. Çin, bu pastadan 46 milyar dolar aldı. 2002'de, Hong Kong dahil, Çin'e yapılan yabancı yatırım tutarı 66,4 milyon dolar. Brezilya'nın payına 22,5 milyar dolar düşüyor. Hong Kong 23, Meksika 24,7, Malezya 0,5 ve Polonya 8,9 milyar dolar alıyor. Bu ülkelerdeki milli gelir ve dış ticaret artışlarında yabancı sermayenin büyük payı var. Örneğin Çin'deki yabancı sermaye yatırımlarının kümülatif toplamı 350 milyar dolara ulaşmış bulunuyor.

1995 yılında Çin'deki gayri safi yurtiçi yatırımların % 25'i yabancı sermaye kaynaklıydı. Çin'de faaliyet gösteren 120.000 yabancı sermaye firmasında çalışanların toplamı 17 milyonu buluyor. Çin'deki büyük yabancı sermaye yatırımlarının bu ülkenin dış ticareti üzerinde de önemli etkileri görülüyor. Örneğin 1981 ile 1998 yılları arasında Çin'in ABD ile ticareti 15 kat artarak 75 milyar

dolara ulaşıyor. Çin'in toplam ihracatının % 47'si yabancı sermaye yatırımlarından kaynaklanıyor. Oysa bu oran 10 yıl öne % 5,6'dan ibaretti. Benzeri rakamları başka ülkeler için de vermek mümkün. Orta ve Doğu Avrupa ülkelerine yönelik yabancı yatırımlar, AB'nin genişlemesi bölümünde incelenecek. Bu ülkelerde yabancı sermaye, ekonomi içinde önemli ve çok ağırlıklı bir yer kazandı. Bunun da getirdiği başka sorunlar var. Türkiye'de ise durum farklı. Yabancı sermayenin genel ekonomi, üretim ve ihracat içindeki payı, sözü edilen ülkelerden çok daha sınırlı. Türkiye, ekonomik kalkınmasını, üretim ve ihracat artışını daha çok kendi emeği ve kendi sermayesiyle, Türk firmalarının gücüyle gerçekleştirmiş.

Türkiye'ye gelen yabancı sermaye yatırımlarının dünya toplamı içindeki payı 1995 yılında % 0,35 seviyesindeyken bu oran 2001 yılında % 0,08'e düşmüş.[89]

Buna rağmen, göreceli de olsa Türkiye'ye yatırım yapan firmaların sayısında artış var. 1980'de 78 olan yabancı firma sayısı 1989'da 1.525'e, 1995'te 3.582'ye, 2002'de ise 6.311'e yükselmiş. Merkez Bankası kayıtlarına göre 1980'den 2002 sonuna kadar Türkiye'ye gelen yabancı sermaye toplamı 15,7 milyar dolardır.

Türkiye'de enflasyon düzeyinin yüksekliği gibi bazı olumsuz unsurların yabancı sermaye yatırımlarını caydırıcı etki yaptığı, Türkiye'ye o yüzden yeterince yabancı sermaye gelmediği ileri sürülüyor. Bunda bir ölçüde gerçek payı da olabilir. Ancak örneğin Rusya'da enflasyon düzeyinin çok yüksek olduğu dönemlerde bile, oraya, nasıl olup da bu kadar çok yabancı sermayenin gittiği ayrıca incelenmeye değer. Gerçekten 1995-2000 yıllarında Rusya'ya yatırım yapan yabancı sermaye miktarı, yılda iki milyar dolar düzeyindedir. 2000 yılında kümülatif olarak Rusya'ya yatırım yapmış olan yabancı sermaye miktarı 17 milyar doları bulmuştu.[90]

Yabancı yatırımların hangi ülkelerden kaynaklandığına bakıldığında da ilginç sonuçlar çıkabilir. Eğer bir ülkede yabancı sermaye yatırımları için uygun koşullar varsa uluslararası alanda yatırım yapan diğer bütün ülkelerin firmalarının bu pazara girmesi beklenir.

---

89 İSO-Sanayi Kongresi, Aralık 2002.

90 *Le Courrier des Pays de l'Est.*

Böyle olmuyor da daha çok bir veya birkaç ülkenin firmaları bir pazarda yatırımların öncülüğünü yapıyorsa, diğer yatırımcı ülkeler genellikle o pazarların biraz uzağında kalıyorsa, burada bir ölçüde de olsa, ülkelerin siyasal tercihlerinin rol oynadığı sonucuna varmak zor değil.

Yabancı sermayenin ülkelere yönelişinde etkili olan, o ülkenin kendi dinamikleri, ölçüleri ve tercihleridir. O bakımdan dış yatırımlara yön veren etkenleri burada göz ardı etmemek lazım. Ancak şunu kabul etmek gerekir ki, eğer devletler belirli ülkelere yatırımları yönlendirmek istiyorlarsa bunu gerçekleştirmek için ellerinde bazı yöntemler vardır ve ulusal çıkarları gerektirdiği takdirde bu yöntemlere başvurabilirler.

Dış yatırımların yönlendirilmesinde bazı uluslararası kredi kuruluşları da önemli rol oynuyor. Bunların çeşitli ülkeler için verdikleri notlar, o ülkelerin genel olarak ekonomik durumları, borçlarını ödeme yetenekleri hakkında yatırımcılara yol gösteriyor. O notlara bakılarak şu veya bu ülke, yatırımcılar açısından tercih ediliyor. Aynı şekilde uluslararası bankalar ve finans kuruluşları da ülkelere kredi verirken bu notları dikkate alıyorlar, kredilerin faiz oranlarını ve koşullarını da yine bu notları dikkate alarak tespit ediyorlar. Türkiye'ye verilen notlar genelde oldukça düşük. Türkiye, son olarak 1991'de Sandard's & Poor'dan, "borç ödeme kapasitesi uygun" anlamına gelen BBB notu aldı. Sonra sürekli olarak notu düşük kaldı. 1997'nin Mart ayında D&P şirketi, "ödeme kapasitesi olumsuz değişiyor" anlamına gelen BB notu verdi. Daha önceki birkaç yıl da hep buna benzer notlar verilmişti. Kriz döneminde notlar daha da düştü. Ama gerçekte, bütün bu olumsuz tahminlerin aksine Türkiye, bütün dış borçlarını hiç aksatmadan ödedi ve geniş bir zaman diliminden bakıldığında, Türk ekonomisi kıyaslanan ülkelerin çoğundan daha hızlı gelişti.

Türkiye'nin en zor koşullarda bile dış borçlarını aksatmadan ödemiş olması üzerinde önemle durmak gerekiyor. 1994 ve 2001'de karşılaşılan ekonomik kriz dönemlerinde bile Türkiye, borçlarını aksatmadan ödedi. Bunu bir güç ve ekonomik disiplin göstergesi olarak görmek gerekiyor. Değerlendirme şirketlerinin bunu yeterince dikkate alıp almadıkları bilinmiyor. Son yıllarda bu kuruluşların

diğer ülkelere verdikleri notlar da ilginç bir durum ortaya çıkarıyor. Bulgaristan hariç, bütün Orta ve Doğu Avrupa ülkeleri, Türkiye'den iyi not almışlar. Oysa bunların içinde, çok yakın geçmişte borçlarını ödeyemeyenler, borç ertelemesine gidenler var. Hiçbiri Türkiye'nin düzeyinde kalkınma hızına ulaşmamış. Hiçbirinin döviz rezervi Türkiye düzeyinde değil. Ama notları Türkiye'den yüksek. Bu kredi kuruluşlarının bazı ölçülere göre değerlendirme yaptıkları kuşkusuz. Ancak o zaman da, aynı kuruluşların 1998 yılı başlarında tam bir ekonomik ve mali çöküntüye giren bazı Uzakdoğu ülkelerine bu çöküntüden daha altı ay önce nasıl olup da yüksek notlar verdikleri sorusu akla geliyor. Gerçekten Standard & Poor ve Moody's'in ortalamaları alınacak olursa Temmuz 1997'de Endonezya'nın notu Türkiye'den dört basamak, Kore'nin notu ise on basamak yukarıda. Sonradan yanlış olduğu ortaya çıkan değerlendirmelere bakarak o, Uzakdoğu ülkelerine yatırım yapan veya kredi veren firmaların ve bankaların zararını kim karşılayacak? Haksız yere düşük not alan, bu nedenle uluslararası yatırım ve finans çevrelerinde itibar kaybına uğrayan, uluslararası kıyaslamalarda kendinden daha geri ülkelerin arkasında yer verilen Türkiye gibi ülkelerin kaybını kim giderecek? Bu soruların cevabı yok.

Son zamanlarda bazı değerlendirme şirketlerinin ekonomik ölçülerden çok siyasi düşüncelerle hareket ettikleri yolunda izlenimler alınıyor. Örneğin Irak savası sırasında Moody's kuruluşunun, Türkiye'nin, ABD'nin istediği Türkiye üzerinden bir kuzey cephesi açılmasına izin vermemesi durumunda kredi notunun düşeceği yolundaki açıklamaları bu yoldaki izlenimleri güçlendirdi.

Daha sonra bazı düzeltmeler yapıldıysa da kamuoyunda, bu şirketlerin büyük ülkelerin etkisi alanında kaldığı yolunda izlenimler doğdu.

Türk Borsasının Gelişimi

Türkiye'ye yatırım yapan yabancı şirketlerin bir bölümü doğrudan sanayi yatırımlarına yönelirken, bir bölümü de Türk borsasına yatırım yapmayı tercih ediyor. Zira 2001'deki krizden önce Türk borsası, dünyanın en hızla gelişen ve yatırımcılara en çok kazandıran borsalarından biri haline gelmişti.

Türkiye, 1995 yılı itibariyle, borsada kote edilen şirket sayısı bakımından Avrupa'da yedinci sıradaydı. Doğu Avrupa ülkeleri arasında borsada Türkiye'ye kıyasla daha çok şirketi olan hiçbir ülke yoktu. Sekiz AB ülkesi, bu alanda Türkiye'nin gerisindeydi. İstanbul Borsası dünyanın en hızlı gelişen borsalarından biri haline gelmişti. 1993'te gelişme hızı % 210'u bulmuştu.[91] Ancak 2001'deki kriz, borsayı da etkiledi.

Buna rağmen borsanın günlük işlem hacmi 1992'de 34 milyon dolarken 2002'de 200 milyon doları aştı. Yıllık işlem hacmi de 1992'deki 8,5 milyar dolarlık düzeyden 2002 Kasım sonunda 200 milyar dolara ulaştı.[92]

Bazı dünya borsalarının dolar bazında getirileri aşağıdaki tabloda görülüyor:

Bazı Gelişen Piyasaların Fiyat/Kazanç Oranı (2001 yılı ortalaması)

Ülkeler	(%)*
Arjantin	-191,5
Çek Cumhuriyeti	6,3
Endonezya	29,9
Hindistan	13,4
Macaristan	15,1
Kore	32,9
Meksika	15,7
Polonya	6,5
Tayland	17,9
Tayvan	31,8
Türkiye	50,8
Yunanistan	11,0

Kaynak: IFC Factbook, 2001
**IFC Investable Endeksine dahil hisse senetlerine ait sayılardır.*

91 *Executive's Handbook*, s.35.
92 IMKB 2002 Raporu.

Tablodaki sayılarda, zaman içinde inişler ve çıkışlar oluyor. 1998 yılının ilk yarısında Uzakdoğu ülkelerinde yaşanan krizden, hemen hemen bütün borsalar etkilendi. Rusya ve Uzakdoğu ülkeleri borsalarında büyük düşüşler oldu.

Türkiye'de, yalnız borsada değil, genel olarak sermaye oluşumunda da kriz yıllarından önce eski yıllara kıyasla önemli artışlar olmuştu. Sabit sermaye oluşumu artışında Türkiye, birçok yıl OECD ülkeleri ortalamasının üzerindeydi. 1970-1979 yılları artış ortalaması % 4,5, OECD ülkelerinin artış oranı ise % 3,8'di. 1980 ile 1996 yılları arasında da, Türkiye, birkaç yıl hariç, OECD ülkeleri ortalamasının ilerisinde, bazı yıllar birinci sırada yer alıyordu.

Türkiye, 1990-2000 yılları arasında işlem hacmi itibariyle en hızlı gelişme sağlayan dünya borsaları sıralamasında 16., borsada kote edilmiş şirket sayısı olarak da 22. sıradaydı.

Türkiye'de Bankacılık

Bütün ülkelerde olduğu gibi Türkiye'de ekonomik kalkınma çabalarında bankalar ve diğer finans kurumları önemli rol oynuyor. Türkiye'de çağdaş anlamıyla bankacılık Cumhuriyet'ten sonra başlıyor. Osmanlı İmparatorluğu'nda, 1847 yılından önce, para piyasasına ve bankacılık sektörüne Galata Bankerleri hâkim. 1847 ile 1908 yılları arasındaki dönem ise yabancı bankaların etkili olduğu tarihler. 1856 yılında kurulan Osmanlı Bankası, 1923 yılına kadar aynı zamanda merkez bankası görevini yapıyor. Cumhuriyet'in ilk yedi yılında Türkiye Devleti'nin ayrı bir merkez bankası yok. Osmanlı İmparatorluğu döneminde Ziraat Bankası kuruluyor. Cumhuriyet'ten sonra kurulan ilk banka Türkiye İş Bankası. Bu bankanın görevleri arasında, sanayi ve sermaye birikimini teşvik etmek de var.

Türkiye'de İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra gelişen özel bankacılık, 1980'li yıllardan sonra liberal ekonomiye geçişle birlikte büyük canlanma gösteriyor.

Türkiye'de 2000 yılı sonunda, 17'si yabancı olmak üzere 79 banka faaliyet gösteriyordu. Banka şubesi sayısı 7.840'tı. OECD raporlarına göre bazı yıllar Türk bankaları en yüksek kârlılık düzeyine ulaşan bankalar arasındaydı. Ancak 2001 yılında yaşayan

ve bankacılık sektöründen başlayan kriz, bu sektördeki bütün verileri değiştirdi. 2000 Haziranı'nda Türk bankalarının varlıkları 95,4 milyar dolar, verdikleri kredilerin toplamı 16,1 milyar dolar, mevduatları ise 36,8 milyar dolar düzeyini buluyordu. Yine aynı yıl 11.991 otomatik ödeme makinesi vardı. 13,4 milyon kişi de kredi kartına sahipti.[93]

Bununla birlikte Türk bankalarının bilançoları diğer gelişmiş ülkelerin bankalarıyla kıyaslandığında, bir hayli geride görünüyor. Aşağıdaki tabloda, 2002 başı itibariyle, seçilmiş ülkelerin bankalarına ait bazı bilgiler yer alıyor:

Bazı Ülkelerin Bankalarının Toplam Bilançoları, Mevduatları ve Kullandırdıkları Kredi Miktarı (2002 başı)

Ülkeler	Bilançolar (milyar dolar)	Mevduatlar (milyar dolar)	Kullandırılan Kredi (milyar dolar)
Macaristan	38,6	24,7	20,9
Polonya	119,4	69,2	49,5
Slovakya	21,1	15,4	9,8
Çek Cum.	85,4	45,3	28,3
Türkiye	129,9	86,0	8,5
Yunanistan	190,6	131,9	89,3
İspanya	1.202,0	700,4	648,7
İrlanda	422,1	131,0	217,2
Hollanda	1.750,0	1.122,0	1.028,0
İsveç	331,9	123,3	138,7

Kaynak: FBE – General Statistics on the European Financial Sector as at 31.12.2001

Yukarıdaki tablodan çıkan sonuç şu: Türkiye'deki bankaların mevduat birikimleri 86 milyar dolar düzeyinde olmasına rağmen, verilen krediler toplamı 8,5 milyar dolarda kalmış. Öyle anlaşılıyor ki bunun esas nedeni, bankaların topladıkları mevduatları dev-

93 BDDK ve TBB Bankalararası Kart Merkezi verileri.

lete yüksek faiz karşılığı borç olarak vermeleridir. Devletin aşırı borçlanma ihtiyacının ekonomi üzerindeki olumsuz etkisi, işte bu tabloda açıkça görülmektedir. Yine yukarıdaki tabloda Yunan bankalarının kullandırdığı kredi toplamının, Türk bankalarınınkinin 10 misli olduğu görülüyor. Keza, mevduat toplamları Türk bankalarının neredeyse ¼'ü olan Macar bankalarının bile Türk bankalarından iki buçuk kat fazla kredi dağıttıkları anlaşılıyor. Açıkçası bu, çok vahim bir tablo.

Bankaların bilançolarının toplamını, bir ülkenin mali gücünün tek ölçüsü olarak kabul etmemek lazım. Bankaların ve diğer mali kuruluşların istikrarı ve güvenilirliği de önemli. Uzakdoğu'daki güçlü ekonomilerin 1998 yılında büyük bir mali kriz içine sürüklenmesine bankacılık sistemindeki büyük hataların yol açtığı unutulmamalı. Bunun çok çarpıcı örnekleri Kore'de ve Japonya'da yaşandı. Sadece Japonya'da, 600 milyar dolar dolayındaki banka kredisinin geri ödenmediği açıklandı.[94]

Çin'de de geri ödeneceği kuşkulu "kötü krediler"in toplamının 270 ila 360 milyar dolara ulaştığı tahmin ediliyor.[95]

Borsadaki menkul kıymetleri, mali işlemlerde kullanılan diğer araçları da bir arada dikkate almak gerekiyor. Bununla birlikte bu unsurların diğer ülkelerde mevcut olduğu unutulmamalı. Türk bankalarının toplam bilançolarının diğer Batı ülkelerinin gerisinde olması, Türkiye'nin, kalkınma hamlelerinin gerçekleştirilmesinde çektiği sıkıntıların sebeplerinden birini de ortaya koyuyor.

Türkiye'de 2001 yılında yaşanan bankacılık krizi, daha önceki bütün verileri altüst etti. Birçok özel bankanın, sahipleri tarafından usulsüz biçimde çalıştırıldıkları, bankaların mevduatının banka sahiplerinin başka şirketlerine yasal olmayan yollardan kredi olarak aktarılması, pek çok bankanın iflasına ve bazılarının da devletin yönetimine geçmesine yol açtı.

Bazı banka sahipleri tevkif edildi ve yargılandılar. On binlerce banka çalışanı işsiz kaldı. Japonya ve bazı ileri ülkelerde de bankacılık skandalları yaşanmış ve bazı bankalar iflas etmişti, ancak

---

94 *International Herald Tribune*, 23.11.1998.
95 *Economist*, 24.10.1998.

Türkiye'deki bankacılık krizi, sonuçları itibariyle diğer ülkeleri geride bıraktı. Yeni yapısal düzenlemelere gitme zorunluluğu doğdu. Bankacılık Düzenleme ve Denetleme Kurulu (BDDK) gibi bazı özerk kuruluşlar oluşturuldu. Bununla beraber, bankaların zararlarını karşılamak için devletin üstlendiği yükümlülükler, esasen yüksek olan devlet borçlarını daha da artırdı. Bu borçları ve faizleri ödemekte devlet bütçesi yetersiz kaldı. Devletin toplam geliri, borç ve faiz yükünü ödemeye yetmedi. Borçları yeni borçlar alarak çevirme yoluna gidildi. Bu da, yüksek faiz ödenmesini zorunlu kıldı.

Nitekim 1980 yılında 7,4 milyar dolar olan dış borç, 2003'e geldiğimizde 57,9 milyar dolara yükselmiş, iç borç stoku ise 159,4 katrilyon TL'ye ulaşmıştır. Bu aşırı borçlanmanın sonucu ise bu borçların sadece faizlerine ödenen rakamın bugün 34,4 milyar dolar olmasına yol açmıştır.[96] Sadece 2003 yılının ilk altı ayında Türkiye'nin borç yükü 20 milyar dolar artmıştır.

Bu krizlerin yaşanmasında hükümetlerin sorumluluk payı neydi? Diğer ülkelerde olduğu gibi, Türkiye'de de bankalar devletin sıkı denetimi altındaydı. Her bankada görev yapan bankalar yeminli murakıpları, bankaların icraatını günü gününe denetleyecek durumdaydılar. Bu denetlemeler gereği gibi yapılıp hükümete rapor edilmediyse, denetçilerin büyük bir kusur işledikleri sonucuna varılması gerekecek; yok hükümete bu raporlar verildi de hükümet bunu göz ardı ettiyse o zaman hükümetin büyük bir siyasi ve hukuki sorumluluk altında olduğuna hükmetmek kaçınılmaz olacak. Devletin el koyduğu özel bankaların zararlarının ancak çok küçük bir bölümü tahsil edilebildi. 2002 yılının 3 Kasım seçimlerinden sonra işbaşına gelen AKP'nin de bu konuda sonuç alıcı adımlar atamadığı görüldü. 2003 yılı ortalarında bankacılık alanında yeni sıkıntılar yaşandı. Bazı özel bankaların kamuya devredilmesi, hazineyi milyarlarca dolar ilave zarara soktu.

Bu krizler yalnız ekonomiyi değil, vatandaşın sisteme olan güvenini de zedeledi. Hızlı bir kalkınma sürecinde olan Türkiye, büyük bir ekonomik şok yaşadı. 2001 ve 2002 yıllarında alınan bazı tedbirler, bu krizin toplumsal barışı da tehdit edebilecek bir

96 DPT ve Maliye Bakanlığı.

çöküntüye yol açmasını önlediyse de Türkiye, birçok bakımdan sıkıntılı bir döneme girdi. 2002 yılından itibaren üretimin ve kalkınma hızının yeniden yükselişe geçmesi, henüz krizin bütünüyle atlatıldığı ve işlerin normale döndüğü anlamına gelmiyor. Bankacılık sisteminin sağlıklı bir yapıya kavuşturulabilmesi, buna bağlı olarak ekonomik istikrarın yeniden sağlanması, Türkiye'nin aşırı borç ve faiz yükünden kurtulması, bozulan toplumsal dengelerin yeniden kurulması, istikrar tedbirlerinin sürdürülmesine ve yeni reform hareketlerinin gerçekleştirilmesine bağlıdır. 2003 yılı bütçesi, bu konuda fazla ümit verici bir görünüm taşımıyor.

Her şeye rağmen Türkiye'nin ekonomik gücü çöküntüye uğramadı. Örneğin altın ve döviz rezervlerinde Türkiye, bütün Avrupa ülkeleri arasında orta sıralarda. 2002 yılında Merkez Bankası'nın döviz rezervleri 26,8 milyar Amerikan dolarını bulmuştu. 2003 yılı Ağustos ayında ise 29,7 milyar dolara yükseldi. Türkiye'den daha çok döviz rezervi olan Doğu Avrupa ülkesi yok. Türkiye, uluslararası döviz rezervlerinde dünyada 26., altın rezervlerinde 25. sırada görünüyor.

İnşaat Sektörü

Türkiye'nin döviz kaynaklarından biri de Türk firmalarının yurtdışındaki faaliyetleridir. Bunların başında inşaat sektörü geliyor.

Türk inşaat sektörü, en hızlı gelişen ve yurtdışına en süratli biçimde açılan sektörlerden biridir. Türk müteahhitler, ilk yurtdışı ihalelerini 1970'li yılların başında Libya'da kazandılar. Daha sonra, Batı Avrupa, Rusya, Orta Asya cumhuriyetleri ve Ortadoğu ülkelerinde büyük projeler üstlendiler. Türk müteahhitlerinin yurtdışında aldıkları projelerin toplamı 45 milyar doları geçiyor. Bunlardan 15 milyarlık bölümü halen inşa halinde. Türk inşaatçıları 25 ülkede çalışıyorlar. Sadece Batı Avrupa ülkelerinde üstlendikleri projelerin toplamı 4 milyar euro civarında. Pakistan, Malezya ve Filipinler'de de Türk inşaat sektörü faaliyet göstermeye başladı. Rusya'daki Türk müteahhitlik firmaları olağanüstü başarı gösterdiler. Rusya'da Türk firmalarının üstlendikleri işlerin toplamı 8 milyar doları geçti. Rusya'daki Türk firmalarının şantiyelerinde

30.000'den fazla Türk işçisi çalışıyor. Ancak son yıllarda yurtdışı müteahhitlik hizmetlerinde düşüş var. Yıllık gelir 2 milyar dolardan 450 milyona, istihdam 200.000'den 20.000'e düştü.

Türk firmaları, son zamanlarda Rusya'da büyük mağazalar zinciri kurarak ticari alanda da etkili olmaya başladılar. Koç-Ramstore marketler zinciri, Rusya'nın geneline yayılmış ve bu ülkedeki en cazip alışveriş merkezlerinden biri haline gelmiştir.

Orta Asya ve Kafkaslar'daki Türk cumhuriyetlerinde de Türk firmaları önemli projeler üslendiler ve rekabet güçlerini kanıtladılar.[97]

Türkiye'de Turizm

Döviz getiren önemli sektörlerden biri de turizm. Türkiye, turizm alanında son yıllarda dünyanın en hızlı gelişme gösteren ülkelerinden biri oldu. 1998 yılında Türkiye'ye gelen turistlerin sayısı 9.431 milyona yükseldi. 1999 yılında bu sayı birden 7.487 milyona düştü. 2000'de ise yeniden yükselişe geçip 10.428 milyona ulaştı. Özellikle Almanya ile Doğu Avrupa ülkelerinden gelenlerin sayısında artış göze çarpıyor. Türkiye, dünyadaki turizm ülkeleri arasında turist sayısı açısından 1985 yılında 28. sıradayken 1996 yılında 19. sıraya yükseldi. 1980 ile 2001 yılları arasında ortalama turist sayısının yıllık artış oranı % 16,5 olarak gerçekleşti.[98]

Turizm alanında Rusya, Mısır, Çin ve Makao'dan başka, dünyada Türkiye'den daha hızlı artış sağlayan ülke yok. Türkiye'nin turizm geliri 2001 yılında 8,1 milyar dolara, 2002'de ise 8,5 milyar dolara yükseldi. Son bir yıldaki artış % 5.

Turizm alanındaki yatırımlarda da Türkiye dünyanın en önde gelen ülkelerinden biri oldu. 1985 yılında turist yatağı sayısı 75.000'den ibaretken, bu sayı 1995 yılında 276.000'e yükseldi. Turizm Bakanlığı bilgilerine göre on yıllık dönem içinde yatak sayısı artışı % 267'yi buldu. Dünyada bu kadar hızlı artış sağlayan başka ülke yok. Türkiye'den sonra gelen Macaristan'da, turist yatağı sayısındaki artış Türkiye'nin yarısı kadar.

---

97 Dış Ticaret Müsteşarlığı.
98 Turizm Bakanlığı.

Turizm alanındaki değerlendirmelerde, ülkeye gelen turist sayısının yanı sıra, ülkeden giden turist sayısını da dikkate almak lazım. Örneğin, Almanya, dünyada en fazla turist gelen ülkelerden biri olmasına rağmen, yurtdışına turist olarak gidenlerin çokluğu nedeniyle turizm bilançosu yılda 34 milyar dolar açık veriyor.

Türkiye'den yurtdışına turist olarak gidenlerin yaptıkları harcamalar, 2001 yılında 1,7 milyar dolar oldu. Bu yüzden net turizm bilançosu 6,5 milyar dolar. Avrupa'nın başlıca turizm ülkeleri arasında, turizm bilançosunun fazlalığı açısından Türkiye dördüncü sırada geliyor. Net turizm geliri Türkiye'den fazla olan ülkeler, sadece İspanya, İtalya ve Fransa. Türkiye, 2002 yılında 9,5 milyon turist ağırlayarak, turist sayısı itibariyle dünyada 20. sıraya yükseldi. Buna paralel elde edilen turizm geliri sıralamasında ise dünya 19'uncusu.

Turizme paralel olarak ulaştırma sektörü de gelişti. Türk Hava Yolları, 1988'de 3,8 milyon yolcu taşırken bu sayı, 2001'de 11,9 milyona çıktı.

Deniz taşımacılığında, Türk deniz ticaret filosu 1988 yılında 3,1 milyon grostonluk kapasiteye sahipken bu kapasite 2001 yılında 8,7 milyon grostona yükseldi. Ancak taşıma kapasitesi ölçütlerine göre Türkiye, dünyada 20. sırada yer alıyor.[99]

Türk deniz ticaret filosunun dünyadaki payı % 1. Türk gemi inşa kapasitesinin dünyadaki payı % 1,66. Liman işleme kapasitesi payı % 0,24, balıkçı filosunun payı % 0,1. İthalat ve ihracatın sadece % 30'u Türk bandralı gemilerle taşınıyor. Yabancı gemilere yılda 3 milyar dolar ödeniyor. Yunanistan'ın dünya denizciliğindeki payı Türkiye'nin 20 katı.

Türkiye ve Dünyada Kalkınma Göstergeleri

Türkiye'nin kalkınmasını diğer ülkelerle mukayeseli olarak incelerken genel ekonomik göstergelerin yanı sıra bazı önemli üretim rakamlarını da dikkate almak gerekiyor. Bir bölümüne kitabın daha önceki bölümlerinde kısaca değinilen üretim göstergelerinin başında, sanayinin belkemiğini oluşturan elektrik enerjisi üretimi geliyor. Zaman zaman elektrik üretiminde dar-

99 ILS, Merchant Fleet Data Bases.

boğazlardan söz edilmesinin esas nedenlerinden biri, krizden önceki yıllarda sanayi üretiminin elektrik üretiminden daha hızlı gelişmesiydi.

- Türkiye 1970'li yılların başından beri elektrik üretimini artırmak için büyük yatırımlar yapıyor. 1970 yılında üretim 8,6 milyar kw saatken 1988'de 48, 1994'te 95, 2002'de de 129,4 milyar kw saate çıkıyor. Bütün dünyada, Türkiye'den fazla elektrik üreten 19 ülke var. Bunlardan sadece altısı AB üyesi. Aday ülkelerden sadece Polonya Türkiye'den biraz daha fazla elektrik üretiyor.[100]
- Türkiye'nin demir çelik üretiminin temelleri 1930 yılında atılıyor. Karabük'teki ilk ham çelik üretimi 1939 yılında gerçekleştiriliyor. Batılı ülkelere kıyasla Türkiye, bu alanda çok geç kalmış. Ama özellikle demir çelik üretiminde son yıllarda büyük bir atılım yapıldı. Türkiye'nin ham çelik üretme kapasitesi, 2000'li yılların başında 19,3 milyon tona ulaşmıştı. Bunun 5,6 milyon tonluk bölümü kamu kuruluşlarında, gerisi özel sektöre ait tesislerde üretiliyordu. 1981 yılında Türkiye'nin çelik üretiminin sadece 2,6 milyon ton olduğu hatırlanırsa kaydedilen büyük gelişme daha iyi anlaşılır. O tarihte dünya sıralamasında 32. olan Türkiye, 1995'de dünyanın 12. üreticisi oldu. AB üyeleri arasında Türkiye'yi geçen sadece dört ülke var: Almanya, Fransa, İngiltere ve İtalya. İspanya'nın üretimi de Türkiye'ye eşit. Türkiye'nin üretimi dünyaca ünlü çelik üreticisi İsveç'in iki katından fazla. Aday ülkeler arasında Türkiye kadar üretim yapan yok.[101]
- Bor madeni konusunda Türkiye bir dünya rekortmeni, üretimde değil ama rezerv konusunda. Dünya üzerinde kanıtlanmış bor rezervlerinin % 64'ü ülkemizde bulunmakta. Türkiye'den sonra en büyük bor rezervine sahip ülke, % 13,7'lik payıyla Rusya'dır. Türkiye'nin yıllık bor üretim kapasitesi, 2,5 milyon ton. Bu, dünya üretiminin % 33'ü.

---

100 DİE – İstatistiklerle Türkiye, 2001.

101 Karabük Demir ve Çelik İşletmeleri Verileri.

Türkiye yıllık ham bor ihracatından 250 milyon dolar kazanıyor. Bor madeni, ham olarak değil rafine edilerek satılsa bu gelir çok daha fazla olacaktır.[102]

- Türkiye, pik demir üretiminde dünyada 18. sırada geliyor. AB içinde Türkiye'yi geçen sadece beş ülke var: Almanya, İngiltere, Fransa, İtalya ve Belçika. Hollanda, Türkiye'yle eşit düzeyde üretim yapıyor. Aday ülkelerden sadece Polonya'nın üretimi Türkiye'den fazla.
- Çimento üretiminde Türkiye'nin durumu daha da iyi. 2002 yılında toplam üretimi 32,5 milyon tona yükselen Türkiye, dünya ülkeleri arasında altıncı sırada. AB ülkeleri arasında Türkiye'den çok çimento üreten yok. Türkiye'ye en yakın ülke İtalya. Türkiye'nin üretimi Fransa'nın yaklaşık iki, İngiltere'nin dört katı.[103]
- Sanayinin motor sektörlerinden biri sayılan, hatta sanayileşme düzeyinin ölçüsü olarak kabul edilen otomobil üretiminde, Türkiye dünyada 22. sırada geliyor. Yayınlanan son Birleşmiş Milletler istatistiklerinde Türkiye'nin aylık otomobil üretimi 21.650 olarak gösteriliyor. Kıyaslamada bu rakam esas alınıyor. Türkiye'nin çok daha fazla üretim yaptığı yıllar da olmuştu. Örneğin, 1993'te aylık üretim 28.598'e çıkmıştı. 2002 yılında Türkiye'de otomobil üretimi 96.686 oldu. 2003 yılının ilk yarısında üretimde önemli artış göze çarptı. Ocak-Haziran döneminde otomobil üretimi 128.301'e yükseldi. Buna paralel olarak 2002 yılında 79.733 olan otomobil ihracatı 2003 yılının Ocak-Haziran döneminde 92.700'e çıktı. 2002 yılında ihraç edilen otomobillerin toplam değeri 1.304.000.000 dolar oldu. Yan sektörlerle birlikte otomotiv ürünlerinin toplam ihracatı ise 4.343.000.000 dolara yükseldi. AB ülkeleri arasında Türkiye'den daha çok otomobil üreten sadece yedi ülke var. Aday ülkelerden de Polonya Türkiye'den daha çok üretim yapıyor. Ancak Türkiye'nin otobüs, kamyon gibi ticari araç

102 ETİBANK.
103 DİE–2001 Yıllığı.

üretimi, otomobil üretiminde kendini geçen Belçika ve Polonya'dan fazla.

- Sanayileşmiş ülkelerde otomotiv sektörü ekonominin itici güçlerinden biri sayılıyor. ABD'de ve Batı Avrupa ülkelerinden İngiltere, Fransa ve İtalya'da otomobil üretimi XIX. yüzyılın sonlarında başlamış ve bu yüzyılın başlarında büyük gelişme göstermişti. Türkiye bu alana da diğer sanayileşmiş ülkelerden yaklaşık yarım yüzyıl sonra giriyor. Türkiye'de ilk otomotiv tesisi, 1954 yılında cip montajı yapmak için kurulan bir fabrika. Burada, 1955 yılında kamyon ve 1963 yılında da otobüs montajına başlanıyor. Bunu izleyen üç yıl içinde otomobil montajına, daha sonra da yerli parça oranı büyük ölçüde artırılarak otomobil üretimine geçiliyor. Türkiye'nin 1990 yılındaki otomobil üretimi 167.556'yken, bu sayı hızla artarak 1993 yılında 348.095'e ulaşıyor. Ancak ertesi yıllarda bir üretim düşüşü yaşanıyor. 2002 yılında Türkiye'nin toplam otomobil üretim sayısı 259.812 oluyor. Türkiye, en yüksek üretim düzeyine eriştiği 1993 yılında 30.796 kamyon, 19.766 kamyonet, 12.084 minibüs, 7.435 midibüs ve 547 çekici üretiyor.[104]
- Türkiye'de toplam araç sayısı 1985'te 1,5 milyon iken 2002'de 7,4 milyona çıkıyor. Bu, geçmiş yıllarla kıyaslandığında önemli bir gelişme ve refah artışı göstergesi. Ancak, Batı ülkeleriyle kıyaslandığında, Türk otomotiv sektörünün önünde hâlâ çok geniş bir büyüme potansiyeli olduğu görülüyor.
- Önemli bir ürün de otomobil lastiği. Bu alanda Türkiye, dünyada 14. sırada. Aylık ortalama üretimi 2003 yılının Temmuz ayında 1,3 milyon adede ulaşmış. AB ülkelerinden sadece Almanya, Fransa, İngiltere ve İtalya Türkiye'den fazla üretim yapıyor. Aday ülkelerden Polonya'nın üretimi Türkiye'ye eşit.
- Diğer önemli bir alan kâğıt üretimi. Türkiye, kâğıt üretiminde dünyada 22. sırada. Türkiye'nin yıllık kâğıt üretim kapasitesi

104 DİE–Temmuz 2002.

2001 yılında 331.451 ton. AB üyeleri arasında Türkiye'den daha çok kâğıt üreten sadece yedi ülke var. Aday ülkelerin hiçbirinin üretimi Türkiye'den çok değil.

- Özellikle planlı ekonomiye geçildiği yıllardan itibaren Türkiye'de petro-kimya sanayi, hızla gelişiyor. Petro-kimya alanında 1970'lerde kurulan iki büyük tesis, Türkiye'nin ihtiyacının büyük kısmını karşılıyor ve ihracat yapıyor. Suni gübre üreten yedi tesis var. Petrol rafinerileri, Türkiye'nin bütün ihtiyacını karşılayacak kapasitede, üretim fazlası ihraç ediliyor.
- Türkiye'de makine imalat sanayii büyük ölçekli olarak ilk defa 1930'lu yıllarda Kırıkkale Askeri Fabrikaları'nda başlıyor. Bu tesisler, 1950 yılında bir kamu kuruluşu olan Makine ve Kimya Sanayii adını alıyor. Özel sektör bu alana 1960'lı yıllarda giriyor. Türkiye özellikle İkinci Beş Yıllık Plan döneminde makine sanayiinde atılım yapıyor. Türk makine sanayii, ürettiği ürünlerin hemen hemen bütün parçalarını yerli piyasadan karşılayabiliyor. Üretimin % 80 ila 85'i yerli katkıyla yapılıyor. Makine imalat sanayiinde 10 kişiden fazla işçi çalıştıran işyerlerinin sayısı 785.
- Türkiye'de tekstil ve giyim sanayiinin toplam sanayi içindeki payı % 10 düzeyine ulaşmış bulunuyor. 1997 yılının ilk 11 ayında dokuma-giyim sektörüne verilen yatırım teşvik belge sayısı 1082. Aynı dönemde 648 trilyon TL'lik yatırım yapılıyor. Tekstil yatırımları için 3 milyar dolarlık makine ithal ediliyor.
- Türkiye'de elektronik sanayii, özellikle 1980'li yılların sonundan itibaren, hızlı bir gelişme gösteriyor. Ülkede, elektronik alanında üretim yapan 466 kuruluş var. Bunların çoğu, başka ülkelerden lisans alarak üretim yapıyorlar.

Pamuk ipliği üretimi, tekstil sanayiinin belkemiği durumundadır. Bu dalda Türkiye, dünyada dördüncü sırada geliyor. 2001 yılında pamuk ipliği üretimi kapasitesi yıllık 554.000 tona çıktı. Türkiye'den daha fazla, hatta Türkiye'ye yakın miktarda üretim yapan başka Avrupa ülkesi yok. Pamuklu dokumada da Türkiye dünyada altıncı sırada geli-

yor. Türkiye'den fazla üreten Avrupa ülkesi yok. Yün ipliği üretiminde Türkiye dünyada dördüncü sırada yer alıyor. Avrupa'da Türkiye'den daha fazla üretim yapan sadece İngiltere var.

- Temel gıda maddesi olan un üretiminde Türkiye, 2001 yılında aylık ortalama 145 bin tonluk üretim düzeyine ulaşıyor. Böylece dünyada 8. sıraya yükseliyor. Daha fazla üretim yapan tek Avrupa ülkesi Almanya.
- Ev tipi buzdolabı üretiminde sayı 1985'te 500.000, 1995'te 1.663.000 iken 2001 yılında 1.951.745'e çıkıyor.
- Aynı yıllarda renkli televizyon üretiminde sayı 819.000'den 1.860.000'e yükseliyor, 2001 yılında bu sayı 8.025.118'ken, 2002 yılında 12.300.000'e ulaşıyor. Televizyon üretimindeki artış hızı gerçekten çok çarpıcı. Televizyon ihracatında da Türkiye büyük hamle yapıyor.
- Çamaşır makinesi üretimi 1985'te 223.500 iken, 1997'nin ilk on ayında 1.332.874'e çıkıyor. 2001 yılında üretim kapasitesi 1.022.120'ye düşüyor. Bu ürün, artık Türkiye'nin ihraç malları arasında önemli bir yer alıyor.[105]

Yukarıda bazı örnekleri verilen büyük atılımlar sayesinde, Türkiye, sanayi ürünleri üretimi artışında dünyada dokuzuncu, tarım ürünleri üretimi artışında da 11. sırada yer alıyor.[106]

Sanayide kapasite kullanımı da büyük ölçüde artmış bulunuyor. 1980'lerin başında % 50 olan kapasite kullanımı, on yıl içinde % 75'e çıktı. Kriz yıllarına kadar bu oran daha da arttı. Sonra bir düşüş dönemine girildi ancak 2002 yılından itibaren gene yükselme eğilimi görüldü. 2003 Temmuzu'nda % 80,9'a çıktı. Devlet İstatistik Enstitüsü verilerine göre imalat sanayiinde 1999 ve 2001 yıllarında önemli küçülmeler yaşandı. 1999 yılında % 5,0 küçülen imalat sanayii, 2000 yılında % 6,0'lık bir büyüme gösterdi ve eski seviyesine döndü, ancak 2001 yılında sahipleri tarafından içi boşaltılan bankaların sebep olduğu ekonomik kriz, imalat sanayiinde % 7,5'lik oldukça önemli bir küçülmeye sebep oldu. 2002 yılında

105 DPT–Sayılarla Türkiye 2002.
106 World Competitiveness Yearbook.

ise imalat sanayiinin % 7,0 büyüdüğü görülüyor. İmalat sanayiinin bu iniş-çıkışlarına rağmen Türkiye, dünyada 29. sırada yer alıyor, AB adaylarında Polonya bizden önde.

Türkiye bugün toplam sanayi üretiminde ise dünyada 27. sırada. AB'ye aday ülkelerden sadece Polonya bu listede Türkiye'den önde yer alıyor. AB üyelerinden Danimarka, Finlandiya, İrlanda, Portekiz, Yunanistan ve tüm AB adayı ülkeler, sanayi üretimi kapasitesi anlamında Türkiye'nin gerisinde. Buna bağlı olarak son yıllara varıncaya kadar sürekli bir istihdam artışı da yaratıldı. Bütün OECD ülkeleri arasında 1980 ile 1997 yılları arasında kesintisiz her yıl istihdam artışı sağlayan iki ülke var: Japonya ve Türkiye.[107]

Bütün bu sayısal değerlerde kriz dönemlerinde düşüşler, daha sonra tekrar yükselişler görüldü. İstikrarlı ve sürekli bir kalkınma sürecine girebilmek, büyük ölçüde doğru ekonomik politikalar izlemek mümkün. Bu açıdan siyasi iktidarlara önemli görevler düşüyor. 1990'lı yılların ortalarında olduğu gibi hükümetlerin çok sık değişmesi veya 1997 ile 2002 yılları arasında olduğu gibi iktidarın içindeki uyumsuzluklar, Türkiye'nin potansiyelini tam olarak kullanmasına olanak vermiyor. Bazılarının sandığının aksine, ekonomide sorun sadece yolsuzluklar ve usulsüzlükler değil, yanlış ekonomik kararların sonunda yapılan verimsiz yatırımlar da ekonomiye büyük zarar veriyor.

Brüksel'deki Avrupa Araştırmalar Merkezi'nin Dünya Bankası ve Uluslararası Çalışma Örgütü (ILO) rakamlarına dayanarak verdiği bilgiye göre, 1990-1995 yılları arasındaki dönemde, GSMH içinde işçi başına verimlilik artışında Türkiye, bütün Avrupa ülkeleri arasında Macaristan ve Polonya'dan sonra üçüncü sırada geliyor. Türkiye'nin artış oranı % 3,52. Bazı AB üyesi ülkenin artış oranları şöyle sıralanıyor: Almanya % 3,41, İtalya % 2,44, İngiltere % 2,01, Yunanistan % 0,62. Rusya'da aynı dönemde verimlilik % 6,91 oranında azalıyor. Ancak burada dikkat edilmesi gereken nokta, verilen rakamların verimlilik artışı ile olduğudur. Yoksa mutlak anlamda verimlilik rakamlarına bakıldığında, Türkiye'nin dünyanın en ileri ülkeleri düzeyine yükselmek için daha çok çaba

107 OECD, Economic Outlook, Paris, June 1997, s. A.23.

sarf etmesi gerektiği açıktır. Bununla birlikte ileri düzeyde sanayileşmiş ülkeler arasında da verimlilik alanında büyük farklılıklar göze çarpıyor. Bir araştırma kuruluşunun bulgularına göre 1998 yılında ABD'deki işçi verimliliği Fransa ve Almanya'nın % 25, İngiltere'nin ise % 37 ilerisinde.[108]

Türkiye'de sanayi alanındaki bu gelişmelere paralel olarak tarımda ve madencilikte de önemli üretim artışları oldu. 1970'te 10 milyon ton olan buğday üretimi, 2001'de 21 milyon tonu aştı. Arpa üretimi 3,2 milyon tondan 8 milyon tona yükseldi. Aynı dönemde pamuk üretimi iki misli artarak 400.000 tondan 795.000 tona çıktı. Tütünde de üretim 149.000 tondan 200.000 tona yükseliyor. Bazı sanayi bitkilerindeki artış daha da hızlı. Aynı dönemde ayçiçeği üretimi 375.000 tondan 800.000 tona çıkıyor. Bütün bu alanlarda hektar başına verimde de önemli artışlar var. Tarım alanındaki bu üretim artışının sebeplerinden biri de makineleşme. 1955 yılında Türkiye'de 40.282 traktör varken, bu sayı 2001 yılında 941.500'e yükseliyor. Ancak, yaşanan krizler tarım sektörünü de önemli ölçüde etkiledi. Devlet İstatistik Enstitüsü verilerine göre tarımda büyüme inişli-çıkışlı oluyor. 1999 yılında % 5,0 küçülen tarım, 2000 yılında % 3,9'luk bir büyüme gösteriyor ancak ertesi sene yaşanan bankalar krizinden tarım sektörü de payını alıyor ve % 6,1'lik bir küçülme yaşıyor. 2002 yılında ise tarımda % 4,0'lık bir büyüme yaşanıyor.

Madencilik sektörünün bazı dallarında artışlar, bazı dallarında da düşüşler var. En hızlı üretim artışı linyitte görülüyor. 1970'te 8,7 milyon tonken, 2000'de 64 milyon tona çıkıyor. Demir üretimi 2,9 milyon tonken, 1996'da 6,2 milyon tona yükseliyor ancak bu miktar 2000'de 4,9 milyon tona düşüyor. Krom üretimi 772 bin tondan 1997'de 1,6 milyon tona yükseliyor ancak 2000 verilerine göre 987 bin tona iniyor. Taşkömürü üretimi de 7,6 milyon tondan 3 milyon tona iniyor. Petrol üretimi 1970'te 3,5 milyon tonken, sonraki yıllarda biraz iniş gösteriyor. 1997'de gene aynı düzeye yükseliyor. 2001 yılında yıllık üretim 2,9 milyon tona düşüyor.

Bu noktada, genel olarak madencilik sektörünün 1999-2002

---

108 *Economist* 3.10.1998.

yılları arasında dört yıl süresince aralıksız küçüldüğünü belirtmekte fayda var. Devlet İstatistik Enstitüsü verilerine göre Türkiye'de madencilik sektörü, 1999 yılında % 7,3, 2000 yılında % 1,1, 2001 yılında % 8,8 ve 2002 yılında % 4,5 küçüldü.[109]

Türkiye'de üretim alanında sağlanan gelişmeler, doğal olarak tüketim miktarlarına da yansıyor. Tüketim artışı, toplumun refah düzeyindeki artışın da bir işareti. Ancak bu, toplumun her kesiminin refaha ulaştığı anlamına gelmiyor. Gelir dağılımındaki farklılıklardan doğan ciddi sorunlar var. Meselenin bu boyutuna, daha sonraki bölümlerde değinilecek.

Türkiye, uzun yıllar özel tüketim artışında, OECD'nin en önde gelen ülkeleri arasında yer alıyor. Örneğin, gerçek özel tüketim artışında Türkiye, 1970-1979 yıllarında ortalama % 5'lik bir artış sağlamış. Aynı dönem için OECD'nin ortalaması % 4, Avrupa Birliği'nin ortalaması ise % 3,6. Daha sonraki yıllarda da aynı eğilim sürüyor. 1980 ile 1996 arasında altı yıl hariç, Türkiye, bu alanda OECD ortalamasının çok üzerinde sonuçlar alıyor; bazı yıllar birinci sırada gelmek üzere.

Kriz yıllarında kişi başına milli gelirde görülen düşüşler, doğal olarak ithalatı ve tüketim harcamalarını da azalttı. Yukarıdaki bölümlerde de belirtildiği gibi, 2001 yılında başlayan kriz, Türkiye'nin her alanda yakaladığı olumlu gelişmeleri geriletti veya geciktirdi. 2002 yılının sonlarında başlayan toparlanma sürecinin başarılı sonuçlar vermesi için ekonomik alanda doğru politikaların, taviz verilmeden sürdürülmesi gerekiyor.

Her şeye rağmen, Türkiye'nin son yirmi beş yıl içinde üretimde, yatırımda, istihdamda ve ihracatta elde ettiği gelişmeler, halkın refah düzeyinde de gözle görülür bir ilerlemeye yol açmış bulunuyor. Daha ilerideki bölümlerde değinilecek olan sorunlar devam etmekle birlikte, genel olarak kişi başına düşen temel mallarda büyük artış var. Ancak, Birleşmiş Milletler'in verileri doğrultusunda hazırlanan raporlara göre, dünya refah sıralamasında Türkiye 1970-1980 döneminde GSMH'ya göre 16. sırada ve kişi başına GSMH sıralamasında ise 45. sıradaydı. Ancak son yıllardaki krizler

---

109 Devlet İstatistik Enstitüsü.

ve özellikle bankaların içinin sahipleri tarafından boşaltılması nedeniyle ortaya çıkan ekonomik yıkımlar sonucu, 2001-2002 döneminde Türkiye'nin dünyadaki yerinde gerilemeler görüldü. Buna rağmen son 25-30 yılın verileri karşılaştırıldığında, Türkiye'deki ortalama refah düzeyinde önemli artış görülüyor.

Örneğin, 1975 ile 2001 yılları arasında kişi başına enerji tüketimi iki misli artıyor. 1974 ile 2001 yılları arasında 1000 kişiye düşen televizyon sayısı, 11'den 240'a yükseliyor. Yüz aileye düşen buzdolabı sayısı 1976'da 29,2 iken 1990'da ise 95,7 oluyor. Aynı dönemde çamaşır makinesi sahibi olan ailelerin oranı % 11,8'den % 53,1'e çıkıyor. 1000 kişiye düşen otomobil sayısı 1970'te 4'ten ibaret. 1989'da bu sayı 26'ya yükseliyor. 2001'de 95'i aşıyor. 1996 yılının Ocak-Ekim döneminde Türkiye'de satılan yerli ve yabancı otomobil sayısı 178.631 iken bu miktar 1997 yılının aynı döneminde 257.796'ya çıkıyor. Aynı dönemde ticari araç satışları da 42 binden 78 bine yükseliyor.

Telefon sayısı da öyle. 1970'te 1000 kişiye 11 telefon düşüyor, 1989'da ise 106. 1984 yılında Türkiye'de 1,9 milyon telefon varken bu sayı 1994'te 12,3 milyona yükseliyor. 1996'da 14 milyon oluyor. 2001 yılı sonunda Türkiye'de telefon abonelerinin sayısı 19,5 milyon. Yani 3,6 kişiye bir telefon düşüyor. Bu sayıya cep telefonları dahil değil. Cep telefonlarının sayısı büyük hızla artıyor. 1996 yılında 800.000 olan bu sayı, 1998 ortalarına doğru 1.600.000'e varıyor. 2001 yılı sonunda 24,5 milyon cep telefonu abonesi vardı. Bu sayının, 2003 yılında 28 milyona çıkması bekleniyor.[110]

Türkiye'nin bu dinamik kalkınma sürecinin bütün tahminleri aştığı, OECD raporlarında da belirtiliyor. OECD, önümüzdeki yıllara ilişkin tahminlerinde de Türkiye'yi, kalkınma hızının yüksek olması beklenen ülkeler arasında sıralıyor. 1999-2003 yılları için yapılan tahminlerde Türkiye'nin yılda ortalama % 5'lik bir hızla kalkınacağı tahmin ediliyordu. Yaşanan krize rağmen bu ortalama % 4 olarak gerçekleşti. Bütün OECD ülkeleri arasında Türkiye kadar veya biraz daha hızlı kalkınacağı tahmin edilen sadece dört ülke var: Güney Kore, İrlanda, Polonya ve Meksika. Aynı dönemde

110 DİE–2001 Yıllığı.

AB'nin kalkınma hızı artışının ortalama % 2,6 olacağı hesaplanıyor. 1997'de piyasa fiyatlarıyla 200 milyar dolar civarında olan GSMH'nın 2010 yılında 350-400 milyar dolara yükselebileceğini, ithalatın ve ihracatın 80-100 milyar dolara yükseleceğini tahmin eden kuruluşlar var. Bu tahminlere göre sadece AB'nin Türkiye'ye ihracatı 50 milyar dolara ulaşabilecek.[111] Tabii bu beklentileri, son yıllardaki gelişmeleri dikkate alarak gözden geçirmek gerekiyor.

Dış Ticaret

İkinci Dünya Savaşı'nı izleyen yıllarda dünya ticareti büyük artış gösteriyor. 1948-1997 yılları arasında dünya ticaretinde yıllık artış % 6. Bu dönem içinde dünya ticareti toplam olarak 14 misli büyüyor. Bu büyüme, üretim artışının çok üzerinde. Aynı dönemde dünyadaki toplam üretim yılda % 3,7 büyüyerek toplam olarak 5,5 misli artış gösteriyor. Dünya ticareti 1950 yılında gayri safi dünya üretiminin % 7'si iken 1997 yılında % 23'üne çıkıyor, 2020 yılında % 50'sine ulaşması bekleniyor. O bakımdan ekonomik gelişmeleri değerlendirirken dış ticaretin dünya ekonomisinde gittikçe daha büyük önem kazandığını gözden uzak tutmamak gerekiyor.

Türkiye'nin dış ticareti 1980'li yıllardan sonra büyük artış gösterdi. 1974'te Türk dış ticaretinin toplam hacmi 5,31 milyar dolardı. O yıl ihracat 1,53 milyar, ithalat da 3,78 milyar dolardan ibaretti. İhracatın ithalatı karşılama oranı % 40 dolayındaydı. 2002 yılında dış ticaret hacmi 85,9 milyar dolara yükseldi. İhracat 35,1 milyar, ithalat da 50,8 milyar dolar düzeyine ulaştı. İhracatın ithalatı karşılama oranı da % 69 oldu. Bu değerler, bavul ticareti de denilen kayıt dışı ihracat rakamlarını kapsamıyor. 1996 yılında 8,8 milyar dolar olarak tahmin edilen kayıt dışı ihracat, daha sonra, kısmen Rusya'nın aldığı kısıtlayıcı önlemler, kısmen de krizin etkisiyle düştü ve 1999 yılında 2,3 milyar olarak gerçekleşti. 2000 ve 2001'de 3 milyar dolar olan bavul ticareti, geçtiğimiz 2002 yılında 4,1 milyar dolara yükseldi. Kayıt dışı ticaret rakamları da eklendiğinde, Türkiye'nin gerçek ihracatının 40 milyar dolara yaklaştığı ve toplam dış ticaretinin de 90 milyar dolar olduğu ortaya çıkıyor.

---

111 TÜSİAD Avrupa Birliği Temsilciliği.

Türkiye'nin ihracatının yıllar ve ülke grupları itibariyle dökümü aşağıdaki tabloda gösteriliyor:

Türkiye'nin İhracatı (milyar dolar)

	1991	1992	1993	1994	1995	2002
Toplam	13,59	14,71	15,34	18,10	21,63	35,08
OECD	8,85	9,35	9,06	10,75	13,22	22,99
AB	7,04	7,60	7,28	8,63	11,07	18,06
EFTA	0,59	0,63	0,55	0,27	0,29	0,40
Diğer OECD(*)	1,22	1,11	1,22	1,84	1,85	4,52
Diğer Avrupa	1,15	0,64	1,80	2,34	3,56	3,37
Diğer Ülkeler	3,58	4,72	4,47	4,91	4,84	8,73
AB Payı (%)	51,80	51,60	47,40	47,60	51,20	51,50

Kaynak: DİE, DPT

(*) ABD ve EFTA üyesi olan OECD ülkeleri hariç

Tabloda da gösterildiği gibi, 2002 yılında Türkiye'nin ihracatı 35 milyar doları bulmuştur. Bu, 2001 yılına oranla % 11'lik bir artışı yansıtıyor. 2002'de AB'ye ihracat % 11, ABD'ye ise % 4 oranında artıyor.

Türkiye'nin ihracatında AB'nin payı son yıllarda yaklaşık % 50'nin üzerindeyken 1997'de % 47'ye geriliyor. Sonra tekrar % 50'nin üzerine çıkıyor. 1996 yılı başında Gümrük Birliği'nin yürürlüğe girmesi, Türkiye'nin AB'ye ihracatında makul bir artışa yol açıyor. Bu arada AB ve EFTA üyesi olmayan OECD ülkeleri ile OECD dışındaki ülkelere yönelik ihracatta da oransal olarak daha büyük artış görülüyor. Örneğin 2002 yılında Türkiye'nin ABD'ye ihracatı 2,6 milyara yükseliyor ve bu ülke toplam ihracat içinde % 9,4'lük pay alarak 2. sıraya geliyor. Birinci grupta özellikle ABD, ikinci grupta da Rusya Türkiye'nin önemli ticari partnerleri olarak ortaya çıkıyor. Son yıllarda Türkiye'nin ihracatının yapısı da değişiyor. Yukarıdaki bölümlerde değinildiği gibi, 1970'li yıllarda başlayan bu yapı değişikliği, 1980'li ve 90'lı yıllarda hızlanarak sürüyor. 2001 yılında tarım ve hayvancılık ürünleri ihracatı, toplam

ihracatın sadece % 7'sini, sanayi ürünleri ise % 90'ını oluşturuyor. Sanayi ürünlerinin yaklaşık yarısı AB'ye gidiyor. Genel ihracatın içinde % 19,5'lik payı olan tekstil ve hazır giyim ürünlerinin üçte ikisi AB'ye ihraç ediliyor.[112]

Türkiye'nin ithalatının gelişimi ise farklı bir durumu ortaya koyuyor. Aşağıdaki tabloda, Türkiye'nin ithalatının aynı dönem içindeki seyri gösteriliyor:

Türkiye'nin İthalatı (milyar dolar)

	1991	1992	1993	1994	1995	2002
Toplam	21,04	22,87	29,42	23,27	35,70	50,83
OECD	14,07	15,42	19,97	15,33	23,59	32,56
AB	9,22	10,04	12,94	10,91	16,86	23,12
EFTA	1,21	1,41	1,65	0,56	0,89	2,34
Diğer OECD(*)	3,63	3,97	5,73	3,85	5,84	7,04
Diğer Avrupa	2,02	0,97	3,43	2,59	4,55	6,26
Diğer	4,95	6,46	6,11	5,34	7,55	2,63
AB Payı (%)	43,80	43,90	44,00	46,90	47,20	45,50

Kaynak: DİE, DPT

(*) ABD ve EFTA üyesi olan OECD ülkeleri hariç

Devlet İstatistik Enstitüsü'nün ve Dış Ticaret Müsteşarlığı'nın verilerine göre 2002 yılında Türkiye'nin ithalatı 50,83 milyar dolara çıkıyor. Aynı yıl AB'den ithalat artışı % 3, ABD'den ise ithalat düşüşü % -13. Japonya'dan ithalat da düşüş gösteriyor: % -11.

Türkiye'nin ithalatında AB ülkelerinin payı 2002 yılı itibariyle % 45,5'tir. 1996 yılı başında Gümrük Birliği yürürlüğe girince AB'yle ticarette zaten Türkiye aleyhinde olan ticaret dengesi büsbütün bozuluyor. AB'yle ticaretteki açık 1995 yılında 5,8 milyar dolarken 1996 yılında iki katına yükselerek 11 milyar doları buluyor. 2002'de bu açık 5 milyar dolara düşüyor. Amerika'nın Türkiye'nin ithalatındaki payı ise 2002 yılında 2,4 milyar dolar ile % 6,2 olarak gerçekleşiyor.

112 TÜSİAD Avrupa Birliği Temsilciliği.

Dikkat çekici bir gelişme, Gümrük Birliği'ne girdiğimiz sene olan 1996'da Türkiye'nin genel ihracat artışı % 6,6 olurken, AB'ye ihracatının sadece % 3,6'lık bir artış göstermesidir. Türkiye'nin AB'den yaptığı ithalatta ise tamamen tersine bir gelişme göze çarpıyor. O yıl bütün dünyadan yapılan ithalat % 18,9 artarken AB'den ithalat % 32,4 artış gösteriyor. Bu tablo, hiç değilse başlangıç yıllarında, Gümrük Birliği'nin daha çok AB'nin işine yaradığını gösteriyor.

2002 yılında Türkiye-AB ticaretindeki artış oranlarında bir denge göze çarpıyor. Büyük ticaret açığı devam ediyor ama ithalat ve ihracat artışı aynı düzeyde.

Dış ticaret açıkları yalnız Türkiye için değil, ekonomik alanda çok ileri düzeye ulaşmış bazı ülkeler için de bir sorun oluşturabiliyor. Örneğin ABD'nin 1998 yılında 244,7 milyar doları bulan dış ticaret açığı, 2001 yılı sonunda 424 milyar dolara yükseldi. Bu, dünya ülkeleri arasında bir rekordur.

AB içinde sağlanan kolaylıklar, üye ülkeler arasındaki ticaretteki hızlı artışların en önemli nedeni. Bu, aynı zamanda üye ülkelerin ekonomik alanda AB'nin kuruluşundan sonraki hızlı kalkınmasının ve sanayileşmesinin önemli nedenleri arasında. Çeşitli teşvik tedbirlerinin de etkisiyle 2001 yılında AB'nin dünya ticaretindeki payı % 37,6'ya ulaşıyor. Onu % 16,8'le ABD, % 6,0'la Japonya izliyor. AB ülkeleri arasında en büyük pay % 9'la Almanya'nın, onu % 5,2'yle İngiltere, % 4,99'la Fransa izliyor. Türkiye'nin dünya ticaretindeki payı 1980'lerde % 0,15'ken 2001'de % 0,65'e yükseliyor. Yani dört kat artıyor. AB üyelerinden Yunanistan'ın payı % 0,35. Türkiye AB'nin toplam ithalatında % 1,8'lik payla dünya ülkeleri arasında 11., ihracatında % 2,8'lik payla 8. sırada yer alıyor.[113]

1963 tarihli Ortaklık Anlaşması ve 1971 tarihli Katma Protokol, Türkiye'ye göreceli bazı avantajlar sağlamıştı. Sanayi alanında Türkiye'nin ürünlerinin gümrük vergisi ödemeden AB pazarına girmesi ilke olarak kabul edilmişti. Ama Türkiye'nin tekstil gibi bazı alanlarda yüksek rekabet gücüne sahip olduğu anlaşılınca, AB derhal Türkiye'nin ihracatına kısıtlamalar getirdi ve kendini Türk tekstil ihracatına karşı koruyacak tedbirleri yürürlüğe koydu.

---

113 TÜSİAD Avrupa Birliği Temsilciliği.

Türkiye-AB Ortaklık Antlaşması'nın 60. maddesi, tarafların kendi sanayilerini korumak amacıyla bazı kısıtlayıcı önlemler almasına olanak tanıyor. Buna dayanarak AB, Türk tekstil ürünlerinin kendi pazarlarına ithalini kısıtlayıcı önlemler almak istedi. Ancak Türk Hükümeti'nin karşı çıkması üzerine AB, Türk özel sektörüyle anlaşma yoluna gitti ve Türkiye'nin tekstil ihracatına kotalar konuldu. Diğer bazı ürünlerin ihracatına kısıtlamalar getirildi, anti damping kuralları Türk ihracatçıları için en katı biçimde uygulandı. Tarife dışı ticari engelleme yöntemlerine de sık sık başvuruldu.

Tarım alanında daha da ileri düzeyde kısıtlamalar uygulandı. Gümrük Birliği müzakereleri sırasında, Türkiye'nin bütün ısrarlarına rağmen, bir-iki ülkenin itirazı nedeniyle tarım ürünleri ve hizmetler sektörü ile sosyal haklar anlaşma dışı bırakıldı.

Bu nedenlerle özellikle geçtiğimiz on beş yıl içinde AB üyeleri tek pazarın nimetlerinden en geniş biçimde yararlanırken Türkiye, AB'yle ticaretinde yokuş yukarı bir mücadele yapmak zorunda bırakıldı.

Yukarıda da değinildiği gibi, Gümrük Birliği'nin, başlangıçta Türkiye'nin AB'yle ticaret açığını bir yılda fazladan 5 milyar dolar artırdığı, yani Türkiye'den AB ülkelerine bu kadar büyük bir kaynak transferi yapılmasına yol açtığı görülüyor. Ancak bunu telafi etmek için aynı anlaşmayla öngörülen mali yardımlar, AB'nin iç sorunları, Yunanistan'ın vetoları ve Avrupa Parlamentosu'nun engellemeleri sonucunda gerçekleştirilemedi ve Türkiye ortaya çıkan bu büyük dış ticaret açığını kendi olanaklarıyla dengelemek zorunda bırakıldı. Diğer taraftan, Türkiye'nin AB dışı ülkelere yaptığı ihracatın, gümrük kolaylıklarından tam olarak yararlanmaya başladığı 1996'da AB'ye ihracatındaki artıştan daha fazla olmasının düşündürücü yanları var. Üstelik 1996'da ilk defa tekstil kotalarının kalktığı yıl olduğu düşünülecek olursa bu sorunun derinliğine araştırılması gereği ortaya çıkıyor. Gümrük Birliği'nin Türkiye'ye ve AB'ye neler kazandırdığını, neler kaybettirdiğini tam olarak görebilmek için önümüzdeki birkaç yıllık uygulamaya bakmak gerekecek.

Yukarıdaki bilgiler malların ticaretiyle ilgili. Mal ve hizmet ihracatı bir bütün olarak düşünülürse Türkiye'nin hizmet ihracatında mal ticaretine kıyasla dünyada daha önemli bir yere sahip

olduğu görülüyor. Türkiye'de hizmetler sektörü 2002 yılında gayri safi iç hasılanın % 63,2'sine ulaşmış bulunuyor. Türkiye, hizmetler sektörü büyüklüğünde dünyanın 23. ülkesi. AB adayı ülkelerin hepsi bu sıralamada Türkiye'nin altında bulunuyor. Bunun, dünyayla hizmet ticareti üzerinde de önemli yansımaları oluyor.

Bazı kalemler itibariyle Türkiye'nin 1995 yılı hizmet ticareti rakamları aşağıdaki tabloda veriliyor:

Türkiye'nin Hizmet Ticareti (1995)

Sektörler	İhracat (milyon dolar)	İthalat (milyon dolar)
Taşımacılık	1.712	1.412
Seyahat	4.957*	91**
Müteahhitlik	1.863	4
Sigortacılık	20	42
Mali Hizmetler	201	350
Şirketlere Verilen Diğer Hizmetler	3.440	557
Kişisel, Kültürel ve Eğlendirici Hizmetler	2.282	1.378
TOPLAM	14.475	4.654

Kaynak: IMF Ödemeler Dengesi Verileri
* *Turizm gelirleri*
** *Turizm giderleri*

Yukarıdaki verilere göre Türkiye'nin 1995 yılı hizmet ihracatı yaklaşık 14,5 milyar dolardır. Yaşanan krizler sonucu darbe yiyen hizmet sektörü, geçen 7 yılda ihracat hacmini sadece 2,5 milyar dolar yükseltebilmiş ve 2001 yılı sonunda toplam hizmetler ihracatı hacmi 17,1 milyar dolara çıkmış. 2001 yılında Türkiye'nin toplam 42,9 milyar dolar olan mal ve hizmet ihracatının % 60'ı mal, % 40'ı ise hizmet ihracatı olmuştur. Aynı yıl 35,7 milyar dolar olan toplam mal ve hizmet ithalatının ise % 88'i mal, sadece % 12'si hizmet ithalatıdır. Türkiye, ticari hizmet ihracatının toplam ihracat içindeki payının büyüklüğü açısından dünyada üçüncü sırada gelmektedir. Bu alanda Türkiye'nin payının büyüklüğü, % 19,7 olan dünya ortalamasının iki katına yükselmiştir. Ticari hizmet ihraca-

tında önemli bir yer tutan deniz taşımacılığında Türkiye, maalesef henüz potansiyelinin küçük bir bölümünü kullanabilmektedir.

Ticari hizmet ithalatının toplam ithalat içindeki payında ise Türkiye dünya ortalamasının yarısı düzeyindedir.[114]

1999-2001 yıllarında Türkiye'nin mal ve hizmet ihracatındaki yıllık artış ortalaması % 6,5, mal ve hizmet ithalindeki yıllık düşüş ortalaması % -1'dir.

Yukarıda da değinildiği gibi, AB ile Gümrük Birliği'nin yürürlüğe girmesinden sonra karşılaşılan güçlükler önceden tahmin edilebiliyordu. Özellikle kısa vadede Gümrük Birliği'nin, Türkiye ile AB arasındaki ticaret açığını büyüteceği biliniyordu. Ama AB'nin mali katkılarının bunu bir ölçüde de olsa karşılayabileceği düşünülüyor ve bundan da önemlisi Gümrük Birliği'nin tam üyelik yolunda bir atlama taşı olduğu hesaba katılıyordu. İşte Aralık 1997'de yapılan AB'nin Lüksemburg Zirvesi'nde, tam üyelik sürecinde diğer aday ülkelere Türkiye'ye nazaran öncelik verilmesi, Türkiye'nin resmen aday yapılmaması, meselenin siyasal boyutu bir yana, ticari açıdan da Türkiye'ye büyük zarar vermiş ve Türkiye ile diğer aday ülkeler arasında haksız rekabet ortamı yaratmıştır. Her ne kadar ilk yıllarda Türkiye'nin Gümrük Birliği sayesinde Orta ve Doğu Avrupa ülkelerine nazaran bazı avantajlar elde ettiği ileri sürülebilirse de gerçekte eğilim aksi yönde görünmekte ve 2004 yılından itibaren bu rakip ülkelerin AB'ye tam üyeliğin avantajlarından yararlanacağı, böylece Türkiye'nin Gümrük Birliği ile sağladığı göreceli avantajların kaybolacağı anlaşılmaktadır.

Bu ülkelere Türkiye'den çok önce uygulanmaya başlayan "tam üyelik öncesi stratejisi", bir yandan özel mali destek ve kredi imkânları yaratırken, bir yandan da AB pazarlarında bu ülkelerin rekabet gücünü artırmıştır. Son yıllarda Doğu Avrupa ülkelerinin ekonomik ve ticari alanda sağladıkları başarıların arkasında, büyük ölçüde AB'nin desteği ve başta Almanya olmak üzere bazı AB ülkelerinin yatırımlarını bu ülkelere yönlendirmeleri etkili olmuştur.

Türkiye'nin AB'yle yaptığı Gümrük Birliği, sadece Türkiye -AB ticaretini etkilememiş, Türkiye'nin bütün dünyayla yaptığı ticaret-

---

114 Organisation Mondiale du Commerce, Rapport annuel 1997, vol. II, s.6

te AB'nin tarifelerini uygulamaya koyması nedeniyle, bu ülkelerden yapılan ithalattan alınan vergilerin de azalmasına yol açmıştır.

Gümrük Birliği'nin ilk yıllarında bunun Türk hazinesine yıllık maliyetinin 2,5 milyar dolar olduğu hesaplanıyordu. AB konusuna ilerideki bölümde daha ayrıntılı biçimde değinilecek. Burada, dış ticaret boyutuna kısaca değinilmekle yetiniliyor. Yukarıda özetlenen dış ticaret gelişmelerine paralel olarak dış ticaretin Türkiye'nin milli geliri içindeki payı da artıyor. 1974'te dış ticaretin GSMH içindeki payı % 10,3'ten ibaretti. Bu oran son yıllarda % 50'ye ulaştı. Bunda, kriz nedeniyle GSMH'da yaşanan düşüşün de etkisi var.

AB ülkeleri dışında Türkiye, Akdeniz bölgesinde en büyük ticari güç oldu, üstelik AB ülkelerinden Yunanistan'ı ve Portekiz'i geride bırakarak. Aynı dönemde diğer ülkelerde nasıl bir gelişme olduğunu, toplam dış ticaretin ne ölçüde arttığını aşağıdaki tabloda görmek mümkün.

Bazı Ülkelerde Mal Ticareti Artışı (milyar dolar)

	1974		2001		Dış Ticaret
Ülkeler	**İhracat**	**İthalat**	**İhracat**	**İthalat**	**Dengesi**
Türkiye	1,5	3,8	35,3	39,7	-4,5
İspanya	7,1	15,4	117,6	149,1	-31,5
İtalya	30,5	41,1	242,4	226,6	15,9
İngiltere	38,2	54,2	276,0	324,2	-48,3
Fransa	46,5	52,9	291,4	288,6	2,9
Almanya	89,4	69,7	570,0	481,4	88,5
ABD	99,4	110,9	721,3	1.146,0	-424,7
Japonya	55,5	61,9	383,6	313,4	70,2
Güney Kore	4,5	6,9	151,4	138,0	13,4
Brezilya	7,9	14,2	58,2	55,6	2,6

Kaynak: IMF-IFS Yearbook September 2002, World Economic Outlook September 2002
World Trade Organization (WTO), International Trade Statistics 2002
Asian Development Bank, Key Indicators of Developing Asian and Pacific Countries 2002

Yukarıdaki tablo, dış ticaret alanında dünyadaki hızlı gelişme hakkında bir fikir verebiliyor. Son yirmi yıl içinde sanayileşmiş ülkelerin yanı sıra orta ölçekli ekonomiler de dış ticarette hamle yaptılar. Yukarıda kıyaslanan ülkeler arasında dış ticareti en hızlı artan ülke Güney Kore. Onu Türkiye izliyor. Türkiye ile ileri derecede sanayileşmiş ülkeler arasında dış ticaret alanındaki farkın azaldığı görülüyor. 1974 yılında İtalya'nın toplam dış ticareti Türkiye'nin 13,5 katı iken 2001'de 6,6 katı oldu. Aynı dönemde Almanya'nın dış ticareti Türkiye'nin 30 katı iken 2001'de 14 katı; ABD dış ticareti Türkiye'nin 40 katı iken bugün 25 katı; Japon dış ticareti Türkiye'nin 22 katı iken bugün 9 katı. Yani oransal olarak Türkiye aradaki açığı kapatıyor. Üstelik bu kıyaslamayı yaparken ABD dış ticaretinin 2001 yılında yaklaşık 424 milyar dolar açık verdiğini de unutmamak gerek. Güney Kore'nin dış ticareti ise 1974'te Türkiye'nin iki katıyken 2001'de yaklaşık dört katına çıkmış. Ancak, Güney Kore'nin 1990'lı yılların ortalarında karşılaştığı büyük ekonomik ve mali sorunlar, bu ülkenin hızlı sıçrayışının yüksek bir bedele mal olduğunu gösteriyor. Türkiye'nin ihracatının yapısı incelenince dış ticaret alanında sağladığı gelişmenin önemi daha iyi anlaşılıyor. 1986 ile 1995 yılları arasındaki dönem için OECD'nin yaptığı araştırmalar, bu zaman dilimi içinde Türkiye'nin gıda maddeleri ihracatının yaklaşık iki misli, makine ve ulaşım aracı ihracatının ise yaklaşık altı misli arttığını ortaya koyuyor. Türkiye, 1985'te 415 milyon dolarlık makine ve ulaşım aracı ihraç ederken, 1995'te bu sektörde 2,4 milyar dolarlık ihracat yapar hale geliyor. İthalatında da makine ulaşım aracının yeri artıyor ve 1985'te dört milyar dolarken 1995'te 11,5 milyar doları buluyor.

Türkiye ihracat artışında 1970-1979 döneminde OECD'nin gerisinde iken daha sonra OECD ortalamasından daha hızlı ihracat artışı gerçekleştiriyor, 1992-1997 yılları arasında kesintisiz olarak her yıl OECD ortalamasının üzerinde artış sağlıyor.

Türkiye 1990-1994 yılları arasında iç ticarette de önemli gelişme sağlıyor. Toptan ve perakende ticaret artışında bütün Avrupa'da birinci sırada. 1990-1994 yılları arasındaki dönem için yapılan hesaplamada Türkiye'de yıllık ortalama artış % 5,84 oluyor. Bu yükselen artış, 1996 yılında % 8,9 ve 1997 yılında % 11,6 olarak devam

ediyor. Ancak 1998 yılı itibariyle Türkiye'nin toptan ve perakende ticaret artış oranları, yaklaşan krizleri haber verircesine önemli düşüşler gösteriyor. 1998 yılında ticaretteki büyüme oranı % 1,4'e geriliyor. 1999 yılında % 6,8'lik ciddi bir küçülme yaşanıyor. 2000 yılında % 11'lik bir büyüme sağlanmasına rağmen 2001 yılındaki krizle birlikte toptan ve perakende ticaret hacmi % 13,0 oranında küçülüyor. 2002 yılında ise büyüme % 8,4 olarak gerçekleşiyor.

Dış ticaret alanında son yıllarda ortaya çıkan gelişmelerden biri de, Orta ve Doğu Avrupa ülkelerinin, özel yardımlarla, desteklerle ve teşviklerden yararlanan yatırımlarla dış ticarette, AB pazarlarında Türkiye'ye rakip olarak ortaya çıkmalarıdır. Bu ülkelerde ucuz işgücünden yararlanarak yatırım yapan AB firmalarının, bu avantajlarını kullanarak AB pazarlarında Türk firmalarına karşı rekabet şanslarını artırdıkları görülüyor. Gerçekten 1989 yılıyla kıyaslandığında 1995 yılında Polonya'nın AB'ye ihracatını % 162,6, Macaristan'ın % 127,6, Çek Cumhuriyeti'nin ise % 273,5 artırdığı görülüyor. Önemli bir bölümü Türk mallarına rakip olan bu ülkelerin ürünleri, AB'nin çeşitli desteklerinden yararlanarak AB piyasasında yer almaya başlamış bulunuyor. Buna rağmen Türkiye'nin bütün dünya ülkeleriyle dış ticaretini geliştirme hızı Orta ve Doğu Avrupa ülkelerinden daha yüksek. Türkiye'nin, ekonomik anlamda dünyanın en büyük üç ülkesinden biri olan Almanya'yla dış ticaretinde bile zaman zaman denge sağlayabildiği, hatta bazı yıllar fazlalık verdiği görülüyor. Bunda kuşkusuz Almanya'da yaşayan çok sayıdaki Türk vatandaşının ve Türk işadamının da payı var.

Davos Dünya Ekonomik Forumu'nun, ülkelerin rekabet gücünü gösteren listesinde Türkiye, 1997 yılında, İtalya gibi bazı ülkeleri geride bırakarak 32. sıraya ulaşmıştı, ancak yaşanan krizler neticesinde Türkiye, bu listede 46. sıraya kadar geriledi.[115]

Türkiye'nin dış ticaret alanında sağladığı başarılı sonuçlar, ilk bakışta sanıldığı gibi sadece işgücünün ucuzluğundan kaynaklanmıyor. Gerçekten Türkiye'nin ihracatının motoru sayılan tekstil sektöründeki en önemli rakipleri işgücü maliyeti açısından daha avantajlı. Tekstil ve konfeksiyon sektöründe 1992 yılında

115 IMD–World Competitiveness Yearbook 2002.

Türkiye'de işçi başına ödenen saat ücreti ortalama 2,31 dolarken, bu ücret 2001 yılında 1,5 dolara düşüyor. Başlıca rakibi olan Çin'de ödenen ücret 0,24 dolardan, 0,53 dolara yükseliyor.[116] Bu durum, Çin lehine haksız rekabet yaratıyor.

Geçtiğimiz yıllarda Türkiye, Çin'le AB pazarlarında güçlü bir rekabet yapıyordu. 1995 yılı sayılarına göre Türkiye, AB'nin bütün tekstil ve konfeksiyon ithalatının % 10,3'ünü karşılıyordu.[117]

Türkiye'yi sırasıyla Çin, Hindistan ve Hong Kong izliyordu. 2002 verilerine göre ise Çin bu konuda liderliği ele geçirmiş bulunuyor. Çin'in 2001 yılında AB ülkelerine yaptığı tekstil ihracatı toplamı 10,4 milyar dolar. Çin'i, 7,4 milyar dolarla Türkiye izliyor. Hindistan'ın AB ülkeleriyle olan tekstil ihracatı hacmi ise 4,7 milyar dolar.[118]

Türkiye, özellikle AB ülkeleriyle dış ticaretinde büyük artış gerçekleştirirken birçok engeli aşmak zorunda kaldı. Örneğin, yukarıda da değinildiği gibi 1980'li yıllardan itibaren Gümrük Birliği'nin yürürlüğe girdiği 1996 yılına kadar uygulanan tekstil kotaları büyük engel oluşturdu. Buna, bir de Türkiye'de AB ülkeleri firmalarının patentiyle üretilen ürünlerin ihracatında karşılaşılan güçlükleri eklemek gerekiyor. Çünkü bu patent anlaşmalarında, çoğu zaman Türkiye'de üretilen ürünlerin başka ülkelere ihracını engelleyen veya kısıtlayan hükümler yer alıyordu. Özellikle otomotiv ve beyaz eşya sektöründe karşılaşılan bu engellemeler, Türk sanayiinin yalnız AB'ye değil, pazar bulduğu ve rekabet gücüne sahip olduğu diğer ülkelere satışlarını da güçleştiriyordu. Bu sıkıntılar, hâlâ bir ölçüde devam ediyor. Ayrıca tarım ürünleri ve hizmetlerde getirilen kısıtlamaları da dikkate almak gerekiyor. Bu iki alanda, AB pazarlarında AB üyeleri ile Türkiye arasında eşit koşullu bir rekabet yok. Bu nedenlerle Türkiye, hem tarım alanında hem de başta inşaat olmak üzere, hizmetler alanında AB pazarlarına, rekabet gücünün olanak verdiği ölçüde ihracat yapamıyor. Bunun için Türkiye'nin AB'yle

116 IMD–World Competitiveness Yearbook 2002.

117 Lohrman, Astrid-Marina, Der Textil-und Bekldunsektor in der Türkei und die Auswirkungen der Zollunion mit der Europaischen Union, Zetschrift für Türkeistudien, 2/1997, s. 211.

118 Avrupa Topluluğu Araştırma ve Uygulama Merkezi, Ankara Üniversitesi.

daha sıkı bir pazarlık yapması gerekiyor. Özellikle Almanya'nın itirazı yüzünden 1995 yılında Gümrük Birliği'ne dahil ettirilemeyen hizmetler sektörünün mutlaka Gümrük Birliği'nin kapsamına alınması gerekiyor. Aynı müzakere gücünün tarım alanında da gösterilmesi gerekiyor. Örneğin dünya fındık üretiminin yaklaşık % 80'ini elinde bulunduran Türkiye, dünya fındık fiyatlarının saptandığı Hamburg'daki fındık borsasında söz sahibi değil. Bu durum, Türkiye'deki fındık üreticilerini olumsuz yönde etkiliyor.

Türkiye'nin ihracatına sektörler itibariyle bakılacak olursa şu tablo ortaya çıkıyor:

- Tekstil ve giyim sektörü, ihracatın öncüsü durumunda. 2001 yılının Ocak-Aralık döneminde Türkiye'nin tekstil ve hazır giyim ihracatı 10,3 milyar doları buldu. Bunun 4,2 milyar doları giyim, 6,1 milyar doları tekstil. Bu sektörün Türkiye'nin toplam ihracatı içindeki payı % 33. Türk giyim sanayii ihracatının dünya içindeki payı % 3,9. Türkiye dünya sıralamasında beşinci sırada yer alıyor. Bu alanda Türkiye'nin kaydettiği büyük gelişmeyi göstermek için 1980 yılında dünya giyim ticareti içindeki payının % 0,3 olduğunu hatırlamakta yarar var.
- Türkiye, 1999 yılında 984 milyon dolar değerinde otomobil ihraç etmişken bu sayı 2001'de 2,66 milyara yükseliyor.
- Otomobil yan sanayii ihracatı da buna paralel olarak gelişiyor. 1992 yılında 323 milyon dolarlık ihracat yapan oto yan sanayii, 1994 yılında bu sayıyı iki mislinden fazlaya çıkararak 705 milyona ulaşıyor. 1996 yılının Ocak-Ekim döneminde, Türkiye'nin otomotiv ve oto yan sanayii ihracatının toplamı 1 milyar dolar barajını aşmıştı.[119]
- 1980 yılında 34 milyon dolarlık demir çelik ihracatı yapan Türkiye, 2001'de 2 milyar dolarlık ihracat düzeyine yükseliyor. Toplam ihracat içinde demir çelik ürünlerinin payı % 5,6 oluyor.
- 1995 yılında Türkiye'nin kimyasal ürün ihracatı 1,28 milyar

119 Executives Handbook, s. 74.

dolar. Türkiye'nin kimyasal üretiminin % 20'si ihraç ediliyor.

- 1994 yılında Türkiye'nin elektrikli makine ve cihazlar ihracatı 1,8 milyar dolar. Bu 2001 yılında 3,6 milyar dolara çıkıyor. Türkiye'de üretilen bu tür ürünlerin alıcılarının başında sanayileşmiş ülkeler geliyor. İhracatın % 23,4'ü Almanya'ya gidiyor. Bu da Türk sanayiinin ulaştığı teknolojik düzeyi gösteriyor.

Önemli diğer bir nokta ise, Türkiye'nin dış ticaret hacmine petrol ve doğalgaz satışlarını ekleyebilmesi. Dünyadaki bilinen petrol rezervlerinin % 65'ine komşu olan Türkiye, bu doğal kaynakların Batı pazarına sevk edilmesinde çok önemli bir konumda bulunuyor.

Evvelce yeterince değerlendirilemeyen enerji taşımacılığı sektörü, 1993 yılında COC-Hazar Konsorsiyumu ile başlayıp 1994 yılının Mart ayında bugünkü şeklini alan AIOC (Azerbaijan International Operating Company) konsorsiyumuyla geniş bir potansiyel kazandı. TPAO'nun da % 6,75 hissesinin olduğu bu ortaklık, Hazar petrollerini üç ayrı noktaya indirmek üzere anlaşma imzalamıştı. Bu boru hattı projelerinden ilki, geçmişte ters yönde çalışmakta olan hattın revize edilerek Hazar petrollerinin Bakü-Grozni-Novorosisk üzerinden Karadeniz'e indirilmesiydi. Diğeri Bakü-Tiflis-Supsa üzerinden yine Karadeniz'e indi. Ancak Karadeniz'in doğal şartlarının zorluğu ve petrol yüklenen tankerlerin Boğaz geçişleri, bu hatların kapasitelerinin sınırlı kalmasına neden oldu. Akdeniz'e inecek olan üçüncü hat ise Bakü-Tiflis-Ceyhan boru hattıdır. Yaklaşık 1,8 milyar dolara mal olması beklenen bu projenin gerçekleşmesiyle birlikte yılın 365 günü çalışabilecek bir sevkıyat noktası yaratılmış olacak ve bu ihraç noktası da Türkiye'ye ek gelirler ve yatırımlar getirecektir.[120]

Türkiye'nin ekonomik alanda kaydettiği gelişmelerin olumlu yönlerini, geleceğe yönelik umut verici tahminleri değerlendirir-

120 Göknel, Kerim, *Pipelines and Politics: Export Routes from the Caspian Oil Region*, 1999, Bilgi Üniversitesi, İstanbul.

ken Türk ekonomisinin sorunlarını da küçümsememek gerek. Diğer pek çok ülke gibi Türkiye'nin de ekonomi alanında ve diğer alanlarda birçok sorunu var. Bu sorunların da incelenmesi ve değerlendirilmesi gerekiyor. Bu yapılırken aynı sorunların diğer ülkelerde hangi ölçüde olduğu ve bunlara nasıl çare bulunduğu incelenecek.

SORUNLAR VE BEKLENTİLER

Türkiye'nin ekonomi alanındaki başlıca sorunları arasında yüksek enflasyon, gelir dağılımındaki adaletsizlik, kamu açıkları, iç ve dış borçlar gibi konular ön planda geliyor.

Enflasyon

Türkiye'de son yıllarda karşılaşılan ekonomik sorunların başında yüksek enflasyon hızı geliyor. 1980'den bu yana enflasyonun bir defa % 100'ü geçtiği, bir defa da bu sınıra dayandığı biliniyor. Enflasyonda OECD ortalaması ise 1995'te % 1,9, 1996'da % 2,1 idi. 2003 yılı için bu ortalama % 1,5 olarak tahmin ediliyor. Ancak, çeşitli ülkelerin enflasyon düzeyini incelerken ve birbirleriyle karşılaştırırken bazı unsurları dikkate almak gerekiyor. Bunlardan birincisi enflasyonun zaman içinde değişiklik gösterebilen konjonktürel nitelik taşıdığıdır. Örneğin, Türkiye'de geçtiğimiz 30 yıl içinde enflasyon oranının % 5'in altına indiği yıllar da olmuştu. 1960'lı yılların başında Türkiye'de enflasyon oldukça düşük, 1961 -1964 döneminde yılda ortalama % 3,5. Aynı yıllardaki OECD ortalamasından daha düşük. Daha sonraki yıllarda biraz artış oluyor: 1965-1969 yıllarında Türkiye'de enflasyon düzeyi % 7,4. O dönemde Türkiye OECD ortalamasının biraz üzerinde. Enflasyon asıl 1970'lerin ortalarından sonra hızlanıyor ve yüksek düzeylere varıyor. Türkiye'nin, büyük altyapı yatırımlarına giriştiği o dönemde, bir ölçüde enflasyon artışı riskini göze aldığı anlaşılıyor. Türkiye'nin hızlı kalkınmaya öncelik vermesi, enflasyon oranının yükselmesinin altında yatan nedenlerden biri sayılabilir.

Hem yüksek kalkınma hızı sağlanıp hem de enflasyon düşük tutulabilir miydi? Bunu yapan ülkeler oldu. Ancak bu ülkeler, ekonomik kalkınma için uygun şartlı finansman olanakları yaratabildik-

leri ve diğer ekonomik dengeleri kontrol altında tutabildikleri sürece bunda başarılı olabildiler. Bir de Çin gibi, başlangıçta liberal ekonominin kurallarını tam uygulamadan bu yola giden ülkeler oldu. Ancak Türkiye'nin koşullarında, demokrasinin ve liberal ekonominin kurallarının işlediği bir ortamda ve kalkınmanın gerektirdiği yatırımların finansmanın sağlanmasında güçlük çekildiği dönemlerde enflasyonu alt düzeylere tutmak kolay değildi. Aynı amaçla yola çıkan ülkelerden Meksika, Arjantin ve Brezilya 1980'lerde ve 1990'ların başlarında; Kore, Endonezya gibi Uzakdoğu ülkeleri ise 1998'de yüksek enflasyon olgusuyla karşılaştılar.

Enflasyonist politikaları hiçbir ülkede savunmak mümkün değil. Enflasyonun toplum yaşamında açtığı sosyal yaralar biliniyor. Gelir dağılımı üzerindeki olumsuz etkileri de ortada. Acaba 1980'li yıllarından itibaren Türkiye'nin nispeten geri bir ekonomik yapıdan bugün ileri ülkelerle kıyaslanacak bir düzeye ulaşması için halkın bu fedakârlıklara katlanması zorunlu muydu? Bu konunun, Türkiye'yle benzer koşullara sahip ülkelere, gelişmiş devletler, uluslararası örgütler ve kuruluşlar tarafından sağlanan mali ve ekonomik destekler de göz önünde bulundurularak incelenmesi uygun olur. Burada üzerinde durulması gereken asıl nokta, hızlı kalkınma hedefini güderken Türkiye'nin daima en doğru ekonomik tercihleri yapıp yapmadığı, özellikle dış borç kullanımı gerektiren yatırımlarda verimliliğe dikkat edip en doğru seçimleri yapıp yapmadığıdır. Daha sonra ekonomik açıdan hiçbir değer taşımadığı anlaşılan ve kullanılmayan bazı havaalanlarının ve demiryolu tünellerinin yapımı için harcanan milyonlarca dolar, bunun en bariz örnekleridir. Bu gibi atıl projeler, Türk ekonomisinde bir kara delik oluşturuyor. Aynı şekilde enerji alanında dünya fiyatlarının çok üzerinde yapılan ihaleler, enerji tesisini yapan firmalara verilen aşırı ölçüdeki garantiler, ülke ekonomisi üzerinde büyük tahribat yaptı. Bunlar teknik hatalar mıydı yoksa bazı siyasi şahsiyetlerin, bazı kişi ve/veya kuruluşları kayırması sonucunda mı oldu? Bu sorunun cevabı, Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin yaptığı araştırmaların sonunda aydınlanacak ve son sözü yargı söyleyecek. Ama sadece ekonomik açıdan bakıldığında, Türkiye'nin son yıllarda en iyi biçimde yönetildiğini söylemek zor.

Yüksek enflasyonu da, genellikle bu yanlış politikaların bir sonucu olarak görmek gerekir. AB ülkelerinde enflasyon artışının yılda % 2,5'e yaklaşması tehlike çanlarının çalmasına yetiyor. Unutmamak gerekir ki, çok da uzak olmayan bir geçmişte bu ülkeler de yüksek enflasyon dönemlerinden geçmişlerdi. Batı ülkelerinde de her zaman her şeyin mükemmel olmadığını bilmek gerekiyor. 1975 yılında İngiltere'de enflasyon oranı % 24,2'ye ulaşmıştı. Beş yıl sonra ancak % 18'e indirilebildi.

Aynı yıllarda Fransa'da da benzeri bir durum ortaya çıkmıştı. 1975 yılında % 11,8 olan enflasyon, 1980'de % 13,3'e yükselmişti. İtalya'da enflasyon daha da yükseklere çıkarak 1975 yılında % 17,1'e, 1980 yılında % 21'e ulaşmıştı. ABD'de de benzeri örnekler var. 1980 yılında ABD'de enflasyon % 13,5'ti. Daha uzak geçmişte, Birinci Dünya Savaşı sonrasındaki kriz dönemlerinde Batı Avrupa ülkelerinde enflasyonun baş döndürücü seviyelere ulaştığı biliniyor.[121]

Dünyanın başka bölgelerinden de örnekler var. IMF rakamlarına göre 1990 yılında dünyadaki gelişme halindeki ülkelerin ortalama enflasyonu % 62,5'ti. Latin Amerika ortalaması daha da yüksek: 1985'te % 127,5'ken, 1990'da % 438,6'ya yükseliyor. Fakat alınan önlemlerin sonucunda 1996 yılında % 19,5'e düşüyor.

Birkaç yıl öncesine kadar AB üye adayı bazı Doğu Avrupa ülkelerinde enflasyonun % 300'ü aştığını, sonra alınan önlemlerle ve sağlanan dış destekle düşüş gösterdiğini de hatırlamakta yarar var.

Latin Amerika ile Doğu Avrupa'da enflasyonu düşürmek için sarf edilen çabalar başarılı olmuş. Buna karşılık yıllardan beri oldukça düşük enflasyonla hızlı kalkınmayı başaran bazı Uzakdoğu ülkelerinde bunun tersi bir durum ortaya çıkıyor. Örneğin, Endonezya'da, yaşanan ekonomik krizin ertesinde Şubat 1998 yılında aylık enflasyon oranı % 32'ye çıkıyor. Kore'de 1998 Ocak ayında aylık enflasyon, tüketici fiyatlarıyla % 8,3, şubat ayında % 9,5. Toptan eşya fiyatları ise şubat ayında % 17,7 artıyor.[122]

---

121 Ramses, 1997, s.161.

122 *International Herald Tribune*, 03.03.1998.

Bu örneklerin verilmesinde güdülen amaç, başkalarının yaşadıkları sorunları hatırlatarak Türkiye'deki enflasyon artışının önemini küçümsemek değil. Kaldı ki, Türkiye'de yüksek enflasyonla kalkınma modelini savunan da yok.

Üstelik uzun yıllar devam eden yüksek enflasyonun ülke ekonomisi ve toplum yaşamı üzerindeki olumsuz etkileri de biliniyor. Ancak yüksek enflasyonun Türkiye'nin kaderi olduğunu düşünmek de, hiçbir zaman doğru değil. Nasıl başka ülkeler yakın geçmişte bu sorunun çaresini bulabildilerse Türkiye de çaresini bulabilir. Yeter ki, doğru ekonomik kararları uygulayacak siyasi cesarete sahip olunsun ve Türkiye, bu konularda IMF gibi kuruluşlara muhtaç olmadan kendiliğinden zamanında doğru önlemleri alabilsin.

2003 yılının ortalarında, enflasyonun düşüş eğilimine girdiği görülüyor.

Ancak, sadece enflasyon oranındaki artışa veya azalışa bakarak bir ülkenin ekonomik durumu, ekonomik gücü hakkında yargıya varmak doğru değil.

İşsizlik gibi enflasyonun da zaman içinde değişiklik gösterebileceğini kabul etmek gerek. Ayrıca enflasyonu çok hızlı biçimde düşürmek için alınabilecek bazı önlemlerin ülkelerin kalkınma hızını, ekonomik büyümesini yavaşlatıcı, işsizliği artırıcı etki yaptığı ve bu önlemlerin sosyal bir maliyetinin bulunduğu da biliniyor. Bazı yabancı uzmanların, enflasyonun süratle düşürülmesi ve makro ekonomik dengelerin Batı normlarına uygun biçimde düzeltilmesi için önerdikleri reçeteler, özellikle işçilerin ve memurların reel gelirlerinin düşürülmesi yönündeki öneriler, toplumsal sorunlara ve çalkantılara yol açabiliyor.

Bu soruna çareler ararken, her ülkenin kendine özgü şartlarının önemle göz önünde bulundurulması gerekiyor. Diğer taraftan enflasyona yol açan nedenlerin de iyi değerlendirilmesi gerektiği de unutulmamalıdır.

Çoğu zaman kamu açıklarından, enflasyonun başlıca sebeplerinden biri olarak söz ediliyor. Ancak kamu açıklarına yol açan ekonomik, sosyal, hatta siyasal nedenler üzerinde de durulmasında yarar var.

Örneğin, Türkiye'de, hem ekonomik kalkınmaya hem de ülke düzeyindeki bölgesel dengesizlikleri düzeltmeye büyük katkı sağlayacak olan ve dünyanın en büyük bölgesel kalkınma projelerinden biri olan GAP projesi için yıllardan beri devlet bütçesinden yapılan harcamaların kamu açıklarının önemli nedenlerinden biri olduğu akla gelebilir. Ancak bu projenin gerektirdiği yatırımların niçin başından beri uzun vadeli, uygun koşullu dış kredilerle değil de çoğunlukla bütçe olanaklarından karşılandığı veya karşılanmak zorunda kalındığı üzerinde de düşünülmesi gerekiyor. Devlete toplam 32 milyar dolara mal olacak bu proje, acaba, dünyadaki benzeri projelerde olduğu gibi, uluslararası mali kaynaklardan finanse edilemez miydi? Böylece devlet bütçesi üzerinden büyük bir yük kalkmış olmaz mıydı? Bunun yapılamamış olmasının dış politikayla ilgili nedenleri yok mudur? Yabancı finans kuruluşlarının, Türkiye'nin bazı komşularının baskıları nedeniyle zamanında bu projelere kredi vermemesinin Türk ekonomisi üzerine yüklediği yük göz ardı edilebilir mi?

Aynı şekilde gene bazı komşu ülkelerin desteklediği terörist faaliyetlere karşı koymak için Türkiye'nin harcamak zorunda kaldığı milyarlarca doların ekonomik sıkıntılar, yüksek enflasyon ve krizler üzerindeki etkisi görmezlikten gelinebilir mi? Bu ve benzeri soruların araştırılması, Türkiye'nin karşılaştığı yüksek enflasyon olgusunun bazı nedenlerinin saptanmasına yardımcı olacaktır. Bu örneklerin de gösterdiği gibi ekonomik sorunların ekonomi dışı nedenleri de olabilir.

Özellikle Türkiye'nin coğrafi konumundaki ülkeler bakımından ekonomik gelişmeler, genel olarak dış politikayla sıkı sıkıya bağlantılıdır. Türkiye'de uzun yıllardan beri ekonomik politikalar ile dış politikanın yürütülmesinde, gerek siyasi gerek teknik düzeyde yeterince koordinasyon sağlanamaması büyük bir eksiklik gibi görünmektedir.

1970'li yılların ortalarında yaşanan petrol krizinin diğer ülkeler üzerindeki etkileri, o ülkelerde yol açtığı yüksek enflasyon, bu enflasyonun Türkiye gibi ülkeler üzerindeki doğrudan ve dolaylı etkileri de araştırılmalıdır. Aynı şekilde, gene aynı yıllarda Türkiye'nin dış borçlarının yapısında ve faizlerinde meydana gelen olumsuz

değişikliklerin de enflasyon üzerindeki etkileri göz önünde bulundurulmalıdır. 1998 yılında 13 dolar olan petrolün varil fiyatı, 2001 yılında 24 dolara ve sonraları 30 dolara kadar yükseldi. Halbuki aynı dönemlerde dünya petrol üretimi değişmiyor.

1998 yılında 10,5 milyar varil olan üretim, 2001 yılına gelindiğinde sadece 10,7 milyar varile çıkıyor. Ancak fiyat farkı dolayısıyla OPEC ülkelerinin yıllık geliri 143 milyar dolardan 265 milyar dolara çıkıyor.

Enflasyonun nedenleri araştırılırken bunu sadece yüksek kamu harcamalarına ve bütçe açıklarına bağlamak, acaba Türkiye'nin koşullarındaki bir ülke için en isabetli yol mudur? Bu soruların bir bölümüne, aşağıdaki bölümlerde cevap aranıyor. Özellikle kamu harcamaları gibi alanlarda 2001 yılındaki kriz dönemine gelinceye kadar Türkiye'nin diğer Avrupa ülkelerine nazaran pek kötü durumda olmadığı, hatta bazılarından daha iyi durumda olduğu görülüyor.

Enflasyonun nedenlerinden biri olarak sunulan devlet harcamalarının içinde savunma harcamalarının da önemli bir yer tuttuğu unutulmamalı. Oysa Türkiye'nin stratejik konumundaki bir ülkenin bu harcamaları yapmasının kaçınılmaz olduğu da dikkatten uzak tutulamaz. 1991 yılındaki Körfez Savaşı'nın Türkiye ekonomisi üzerindeki maliyeti 44 milyar dolar olarak hesaplanıyor. Aynı şekilde, kalkınma yarışına Batılı ülkelerden çok sonra başlayan, son zamanlardaki bazı olumlu işaretlere rağmen nüfus artış hızı hissedilir düzeyde olan Türkiye'nin, özellikle eğitim ve sağlık gibi alanlardaki önemli yatırımlardan kaçınamayacağı da dikkate alınmalıdır. Nihayet, son yıllarda AB ülkeleri ürünlerine gümrük resimlerini indiren Türkiye'nin, 1996 yılından itibaren Gümrük Birliği'ne girerek bu mallar üzerindeki gümrük vergilerinden tamamen vazgeçtiğini, diğer ülkelerin mallarına da AB tarifelerini uygulayarak büyük bir gümrük gelirinden mahrum kaldığını hatırlamakta da yarar var.

Devletin bu önemli gelir kayıpları da kuşkusuz enflasyon üzerinde olumsuz etkiler yapmıştır. Nihayet Avrupa Birliği'nin 1981 yılından bu yana Türkiye'ye karşı mali yükümlülüklerini yerine getirmemesi, Amerika Birleşik Devletleri'nin ekonomik ve özel-

likle askeri yardımlarının büyük ölçüde azalması da devlet bütçesi üzerindeki mali baskıyı artırmış ve enflasyon artışının sebepleri arasında yer almıştır.

Enflasyonun nedenleri arasında, başka ülkelerde görüldüğü gibi, psikolojik sebepler, hızlı talep artışı, spekülatif kazanç beklentileri gibi unsurlar da vardır ancak bunların, diğer nedenlerden soyutlanarak, enflasyon artışında tayin edici rol oynadıklarını söylemek zordur.

Sonuç olarak, Türkiye, 2000-2001 yılındaki yüksek enflasyon oranıyla dünyadaki ülkeler arasında 5. sırada yer almıştı. 2001 yılında yaşanan krizden sonra alınan istikrar tedbirleri sayesinde, enflasyon oranında gözle görülür bir düşüş yaşandı. Ağustos 2003 rakamlarına göre 12 aylık enflasyon, toptan eşya fiyatlarına göre % 32,1'e, tüketici fiyatlarına göre % 29,5'e düştü. Bu, yine de dünya ölçüsüne göre çok yüksek bir rakam. Aynı dönemde, AB adaylarından Romanya % 54,5 enflasyon oranıyla, dünyadaki enflasyonu en yüksek ülkeler sıralamasında Türkiye'nin iki sıra altında, 7. olmuştu.

Özetle, Türkiye'deki yüksek enflasyonu sadece iç nedenlerden kaynaklanan bir sorun gibi değerlendirmek herhalde uygun olmaz. Enflasyonun iç ve dış nedenleri bütün boyutlarıyla araştırılmalıdır.

İşsizlik

Türkiye'de ekonomik sorunlar arasında son yıllarda birinci sırayı enflasyon işgal ederken Batı Avrupa ülkelerinde en önemli, en zor ve en acil sorun işsizlik. Bugün bazı Batı Avrupa ülkelerinde işsizlik İkinci Dünya Savaşı'ndan bu yana en üst düzeye ulaşmış bulunuyor. Almanya'da işsizlik oranı % 9 civarında. Fransa, İtalya, İspanya gibi ülkelerde de işsizlik buna yakın hatta bazen bunu aşan düzeyde. İspanya'da, 2002'de % 10,5'i aşıyor. 1998 yılında euro para birimine geçmeyi kabul eden 11 AB ülkesinde işsizlik oranı ortalama olarak % 11,1'i bulmuştu. AB ülkelerinin tümünde 2001 yılı işsizlik ortalaması ise % 7,7'dir.[123]

---

123 *Economist*, 31.10.1998.

O ülkelerde yaşayan yabancılar, özellikle Türkler arasında işsizlik oranı daha da yüksek. İşsizlik, sadece ekonomiye yüksek bir maliyet yüklemekle kalmıyor, büyük bir sosyal problem de oluşturuyor. Bu alanda Türkiye'nin durumu, yakın zamana kadar Avrupa Birliği ortalamasından çok daha iyiydi.

Ancak 2002 yılı sonunda DPT ve Maliye Bakanlığı verileri, bu oranın % 10,3'e kadar yükseldiğini gösteriyor. Başka Batılı ülkelerde işsizlik olanları Batı Avrupa kadar yüksek değil. Örneğin, Amerika Birleşik Devletleri'nde işsizlik oranı, 2003 yılında % 5,3, Japonya'da % 6,0'dır.

Türkiye'de ve bazı OECD ülkelerindeki işsizlik oranları aşağıdaki tabloda gösterilmektedir:

1985-2002 Yılları Arasında Türkiye'de ve Bazı OECD Ülkelerinde İşsizlik Oranları

Ülkeler	1985	1990	1995	1996	2002
İspanya	21,5	16,3	23,2	22,7	10,7
Belçika	12,4	8,8	13,1	12,9	6,9
Fransa	10,2	8,9	11,5	12,4	9,0
İtalya	8,6	9,1	12,0	12,1	9,3
Almanya	8,0	6,2	9,4	10,3	8,3
Türkiye	7,1	8,0	7,5	6,5	10,3
İngiltere	11,0	5,8	8,1	7,4	5,2
ABD	7,2	5,6	5,6	5,4	5,9
OECD ortalaması	7,6	5,9	7,6	7,5	6,7
AB ortalaması	10,2	7,9	11,2	11,3	7,7

Kaynak: OECD Economic Outlook, June 2002
IMF World Economic Outlook, September 2002
2003 Bütçesi Sunuş Konuşması

Avrupa Birliği'ne aday olan ülkelerde de işsizlik bir hayli yüksek. Bunun tek istisnası olan Çek Cumhuriyeti'nde % 8,6'dır. Avrupa Birliği aday ülkelerinden Polonya'da ise bu oran % 19,5'e ulaşmış bulunuyor.

Türkiye'de tarım sektöründeki mevsimlik işsizlik gibi, gizli işsizlik gibi unsurlar da dikkate alınmalıdır. Birkaç yıl öncesine kadar makul düzeylerde olan işsizliğin, son zamanlarda ekonomik krizlerin de etkisiyle aşırı derecede artmış olması çok ciddi bir sorun oluşturmaktadır. Özellikle eğitimli gençler arasındaki işsizliğin 2002 yılında % 29,4'e ulaşmış bulunması, alarm zillerinin çaldığını göstermektedir. Hükümetin bu soruna en öncelikli konular arasında yer vermesi kaçınılmazdır.

Kamu Harcamaları

Türkiye'nin sorunları incelenirken, özellikle enflasyonun sebepleri araştırılırken üzerinde en çok durulan hususlardan biri de kamu harcamalarının yüksekliğidir.

Bu konu, aslında bütün ülkelerde en çok tartışılan konulardan biridir. Bir yandan kamu harcamalarının yüksekliği, bir yandan da bu harcamaların ülkenin ihtiyaçlarına en uygun biçimde yapılıp yapılmadığı, etkili bir denetim altında olup olmadığı gibi konular kamuoyu tarafından yakından izleniyor. Türkiye'de de devletin harcamalarının bağlı olduğu yasalar ve kurallar var. Bunların başında bütçe yasası geliyor. Meclisin en önemli görevlerinden biri bütçeyi onaylamaktır. Orada aynı zamanda hükümetlerin siyasal denetimi de yapılıyor. Ancak her ülkede, son tahlilde, devlet harcamalarında önceliklerin saptanması, siyasi iktidarların yetki ve sorumluluk alanına giriyor.

Türkiye'de, 2001 yılı itibariyle kamu harcamaları 19,7 milyar dolar, özel harcamalar ise 101 milyar dolardır. Yani kamu harcamaları özel harcamaların beşte biri düzeyindedir. Oysa aynı yıl İsveç'te kamu harcamaları özel harcamaların yarısı kadar. Diğer İskandinav ülkelerinde de oranlar İsveç'e benziyor. Fransa'da kamu harcamalarının özel harcamalara oranı biraz daha az: Üçte bir oranında; gene de Türkiye'den çok daha yüksek oranda. Almanya, İngiltere ve İtalya'da da oranlar Fransa gibi. İspanya da ona yakın. Bunların hepsinde ve Avrupa'nın diğer ülkelerinin çoğunda kamu harcamalarının özel harcamalara oranı Türkiye'den fazla. Ama daha da ilgi çekici bir durum, çeşitli ülkelerin kamu harcamalarının GSMH içindeki yerlerini kıyaslayınca ortaya çıkıyor.

Türkiye'de ve Bazı Batılı Ülkelerde Mal ve Hizmet Olarak Cari Kamu Harcamalarının GSMH'ya oranı (2001)

Ülkeler	(%)
Danimarka	26,0
İngiltere	19,2
Almanya	19,1
Fransa	23,5
İtalya	19,0
ABD	18,4
Belçika	20,9
Türkiye	13,4
Japonya	17,2

Kaynak: IMF-IFS Yearbook2001 and September 2002; Balance of Payments Statistics Yaerbook 2001

AB ülkelerinin içinde kamu harcamalarının GSMH'ya oranı Türkiye'den az olan ülke bulunmamaktadır. Bütün OECD ülkeleri dikkate alındığında GSMH'ya oranla Türkiye'den az kamu harcaması yapan sadece iki ülke var: Meksika % 11,6, Kore % 10,4. Bunların oranlarının da Türkiye'nin % 13,4'lük oranına çok yakın olduğu görülüyor. Bu tabloya bakıp da Türkiye'nin kendi ekonomik ölçülerine göre çok fazla kamu harcaması yaptığını ileri sürmek mümkün değil. Yukarıdaki tablo, sadece mal ve hizmet olarak kamu harcamalarını gösteriyor. Kamunun bunun dışında ücretler, transferler, sübvansiyonlar, faiz ödemeleri, sermaye harcamaları gibi harcamaları da var. Bu nedenle toplam kamu harcamaları, yukarıdaki tabloda belirtilenlerin çok üzerinde. Örneğin 1997 yılında Fransa'nın kamu harcamaları GSMH'nın % 54,1'ine ulaşmıştı. Almanya'nın kamu harcamaları da buna yakındı: % 47,7. Bazı İskandinav ülkelerinde kamunun toplam harcamaları GSMH'nın % 70'ini buluyor, hatta aşıyor.[124]

124 *Economist*, 3.10.1998.

Türkiye'de üzerinde en çok tartışılan konulardan biri de kamu açıklarıdır. Bu, daha çok bütçe açıkları olarak dile getiriliyor. Yıllardan beri, süren bütçe açıklarının, ekonomik sıkıntıların ve enflasyonun başlıca sebebi olduğu inancı yaygın. Genel kural olarak bunun aksini söylemek mümkün değil. Gerçekten Türkiye'de önemli sayılacak bir bütçe açığı var. Ama diğer ülkelerde, özellikle Batı ülkelerinde bütçe açıkları acaba ne durumda? Bu sorunun cevabı, yıllar itibariyle bütçe açığının GSMH'ya oranı olarak aşağıdaki tabloda veriliyor:

Türkiye'de ve Diğer Bazı Ülkelerde Bütçe Açıklarının GSMH'ya Oranı (%)

Ülkeler	1970	1995	2000	2001
Hollanda	-1,10	-3,42	-0,04	-0,37
Finlandiya	+0,90	-9,93	+3,49	+0,76
İtalya	-4,80	-6,96	-1,26	-3,37
İrlanda	-6,30	-0,71	+3,60	+2,18
Meksika	+ 0,51	-0,53	-1,26	-0,72
ABD	-1,10	-1,97	+2,59	+0,91
Pakistan	-8,30	-6,58	-5,96	-3,57
Türkiye	-2,40	-4,03	-10,93	-16,50
Macaristan	-	-6,33	-3,42	-2,99
Rusya	-	-4,51	+2,38	+3,05

Kaynak: IMF-IFS Yearbook September 2002. Balance of Payments Statistics Yearbook 2001, Part 1-2
(- bütçe açığı; + bütçe fazlası)

Yukarıdaki tabloda Türkiye'nin bütçe açığı, oran olarak dünyanın en büyük birkaç ekonomik gücü ve diğer bazı ülkelerle karşılaştırılıyor. Görüldüğü gibi Türkiye'nin bütçe açığı, oransal olarak listedeki tüm ülkelerin üzerinde. Türkiye'nin 2001 yılındaki bütçe açığı oranı, dünya ülkeleri arasında da bir rekor düzeyinde.

IMF'nin önerdiği % 6'lık faiz dışı fazla hedefine ulaşabilmek için Türkiye yalnız cari harcamalarını değil, yatırım harcamalarını

ve bazı önemli sosyal harcamalarını da aşırı derecede kıstı. Bu, ekonominin gelişme sürecini olumsuz yönde etkiledi. Bu durumun ortaya çıkmasında, son yıllardaki aşırı ve hesapsız borçlanma politikalarının etkili olduğu kuşkusuz.

Bütçe açıkları, bütün ülkelerde ekonominin en ciddi sorunlarından biri. O bakımdan bütçe açıkları sadece Türkiye'nin sorunu sayılmamalı. Bütçe açıklarının azaltılması bütün ülkelerin hedefi. Ancak diğer Batılı ülkelerin birçoğu, daha önemli ekonomik ve sosyal hedefleri ve görevleri göz önünde bulundurarak belirli bir orandaki bütçe açığıyla yaşamaya razı oluyorlar. AB'nin para birliğini düzenleyen Maastricht kriterleri, devletlerin, borç oranlarını ve bütçe açıklarını belirli sınırlar içinde tutmaları için kurallar getiriyor. Bu nedenle son yıllarda bütün AB ülkelerinin ortak hedeflerinden biri, Maastricht kriterlerine uyarak bu açıkları azaltmak, ekonomilerini disiplin altına almak.

Bütçe açığı veya hükümetin mali dengesindeki açığın toplam gayri safi milli hasılayla karşılaştırılmasında da benzeri bir durum ortaya çıkıyor. Örneğin, OECD rakamlarına göre İtalya'da kamu açıkları 1996 yılında toplam GSMH'nın % 6,7'sine ulaşıyor. 1994 yılında bu oran daha da kötüymüş: % 9,6.

Fransa'da da durum pek farklı değil. Kamu açıkları 1994 yılında GSMH'nın % 5,6'sı iken bir yıl sonra % 5'e, 1996'da da % 4,2'ye inmiş. Almanya'da 1995'te % 5,6, 1996'da ise % 5,8. Türkiye'de gene OECD rakamlarına göre 1995'te bu oran % 5,5 idi. O yıl için konsolide bütçe açığının GSMH'ya oranı ise % 4,03.

Kriz yıllarında bu açık çok yüksek bir boyuta ulaştı. 2001 yılında Türkiye'de kamu açıklarının GSMH'ya oranı % 16,50, 2002'de % 12,6.

Ancak zaten GSMH içindeki kamu harcamaları birçok Avrupa ülkesinin yarısından az olan ve bütçe giderlerinin büyük bir bölümü borç ve faiz ödemelerine ayrılan bir ülkede, kamu giderlerinden olağanüstü kısıntı yapma imkânı da sınırlıdır. Burada amaç, mümkün olduğu kadar kayıt dışı ekonomiyi azaltmak, çok sayıda vergi mükellefinden onların ekonomik üretkenliğini, yatırım hevesini azaltmayacak makul ölçüler içinde vergi almak, vergi tabanını genişleterek devletin toplam vergi gelirlerini artırmaktır.

Türkiye'nin mali dengeleri, kamu açıkları araştırılırken bunun nedenleri üzerinde de durmakta yarar var. Temel neden, kuşkusuz vergi gelirlerinin yetersizliğidir. Burada Türkiye'nin ciddi bir sorunu var. Mesele vergi oranlarının düşüklüğünden değil, verginin tabana yeterince yayılamamasından kaynaklanıyor. Bu arada vergi kaçağının önlenmesi için daha köklü tedbirler alınmasının gerekli olduğu anlaşılıyor.

1998 yılında vergi sisteminde köklü bir değişiklik yapacak ve Türkiye'nin vergi düzeyini oransal olarak Batı Avrupa ülkelerinin seviyesine yükseltecek bir yasa tasarısı Türkiye Büyük Millet Meclisi tarafından kabul edildi, ancak beklenen iyileşme gerçekleşmedi. 2004 yılına girilirken Türkiye'nin kamu maliyesi alanındaki en büyük eksiği olarak görülen vergi konusunun da daha çağdaş bir niteliğe kavuşturulması gerekiyor.

Bu gerçekleştiğinde kamu kaynaklarından özellikle eğitim ve sağlığa daha çok pay ayrılması mümkün olacak ve Türkiye bu alanlardaki eksikliklerini de tamamlayacak. Bu, Türkiye'nin en önemli hedeflerinden biri. Bugün sağlık harcamalarının GSMH içindeki yeri eğitimde 2,4, sağlıkta % 6,9'dur. Milli eğitime ulusal gelirden ayrılan pay sıralamasında Türkiye, dünya ülkeleri arasında sondan 1. sırada geliyor. Bu, övünülecek bir durum değil. Eğitime ve sağlığa ayrılan paranın toplamı devlet bütçesinde kamu borçlarının ve faizlerinin ödenmesi için ayrılan ödeneğin yaklaşık ¼'ü civarındadır.[125]

Oysa eğitim ve sağlığa ayrılan ödeneklerin GSMH içindeki payı % 1 artırılabilirse bu, Türk vatandaşları için beklenen ortalama yaşam süresini bir yıl uzatacak ve çocuk ölümleri oranının 24 puan düşmesine olanak verecek.

Kayıt Dışı Ekonomi

Türkiye ekonomisiyle ilgili sayısal verileri değerlendirirken dikkate alınması gereken bir unsur da kayıt dışı ekonomidir. OECD raporlarında Türkiye'de kayıt dışı ekonominin, toplam ekonominin % 30 ila % 50'sine ulaştığı tahmin ediliyor. Başka ülkelerde

125 Maliye Bakanlığı 2003 Yılı Konsolide Bütçesi.

de kayıt dışı ekonomi var, ancak Türkiye, Batı dünyası içinde kayıt dışı ekonominin en fazla olduğu ülke. Türkiye'de kayıt dışı ekonominin oranı Avrupa Birliği ortalamasının dört katı. Bunun, vergi gelirleri ve genel olarak ekonomi üzerindeki olumsuz etkileri ortada.

AB ülkelerinde ve Türkiye'de kayıt dışı ekonominin GSMH'ya oranı aşağıdaki tabloda gösteriliyor:

Bazı Ülkelerde Kayıt Dışı Ekonominin GSMH'ya Oranı

Ülkeler	(%)
Türkiye*	30-50
Yunanistan	29-35
İtalya	20-26
İspanya	10-23
Belçika	12-21
Hollanda	5-14
Almanya	4-14
Fransa	4-14
İngiltere	7-13
İrlanda	5-10
Avusturya	4-7
İsveç	4-7
Danimarka	3-7
Finlandiya	2-4
Portekiz	Bilgi yok
Lüksemburg	Bilgi yok
AB ortalaması	7-16

Kaynak: Hedef, İTKİB, Mayıs 1998, s. 44 (AB Komisyonu Açıklaması)
** OECD Turquie, 1997*

Yukarıdaki tablonun ortaya koyduğu gerçeklerden biri, kayıt dışı ekonominin sadece Türkiye'ye özgü bir olay olmadığıdır. Ekonomik disiplinin en yüksek olduğu ülkelerde bile ekonominin

tümü kayıt içine alınamamıştır. Diğer bir nokta da Türkiye'de kayıt dışı ekonominin diğer bütün Avrupa ülkelerinden daha büyük boyutta olmasıdır. Bunun sakıncaları açık. Kayıt dışı ekonominin bu kadar yüksek olması, bazı ek yasal ve yönetsel önlemlerin alınmasının zorunlu olduğunu gösteriyor.

1998 yılında Meclisin onayladığı vergi reform yasasının amaçlarından biri de bu. Ancak meselenin bir de başka boyutu var. Kıyaslanan ülkelerin, kayıt dışı ekonomi de dahil olmak üzere, gerçek ekonomik büyüklükleri dikkate alındığında, Türkiye'nin toplam ekonomik gücü ile diğer ülkeler arasındaki farkın, resmi istatistiklere kıyasla, Türkiye açısından daha az olduğu ortaya çıkıyor. Diğer bir sonuç da Türkiye'nin, kayıt dışı ekonomisinin oranını AB ortalaması düzeyine getirebildiği takdirde resmi gayri safi milli hasıla rakamlarında % 23 ila % 34 oranında bir artış olacağıdır. Kişi başına gelir rakamlarının da buna göre düzeltilmesi gerekecek. Bu, aynı zamanda vergi gelirlerinde de önemli bir artış sağlayacak.

Türkiye'nin, 2001 yılı itibariyle SAGP-PPP hesabına göre GSMH'sının 439 milyar dolar olduğu hesaplanıyor. Kayıt dışı ekonomi buna ilave edildiğinde, gerçek rakamı, düşük tahmine göre 550 milyar dolar, yüksek tahmine göre 650 milyar dolar olarak hesaplamak gerekiyor. Bu, İspanya'nın, satın alma gücü paritesi esasına göre hesaplanan GSMH'sına yakın. Tabii, İspanya'nın GSMH rakamına da kendi kayıt dışı ekonomi farkını eklemek gerekecek. Aynı hesaplama kişi başına gayri safi milli hasıla için yapılırsa Türkiye düşük tahminde 7.800 dolar, yüksek tahminde 9.000 dolarlık bir düzeye ulaşıyor.

Bu sayısal veriler, o zamanki Devlet İstatistik Enstitüsü Başkanı Prof. Orhan Güvenen'in 30-31 ekim 1991 tarihinde Brüksel'de düzenlenen Avrupa Konferansı Forumu'nda yaptığı konuşmada belirttiklerine de uyuyor. Prof. Güvenen, orada yaptığı sunuşta, satın alma gücü itibariyle değerlendirildiğinde 1990 yılında Türkiye'de kişi başına gayri safi milli hasılanın 6.816 dolar olarak hesaplandığını bildirmişti.[126]

---

126 Turkey and the European Community, Brüksel, 1991.

Güvenen'in 1990 yılı için verdiği sayılar temel alınırsa 2001 yılındaki kişi başına gelir sayılarının OECD'nin yüksek tahminine daha yakın olduğu anlaşılır.

Kayıt dışı ekonominin bir boyutu da kayıt dışı ihracattır. Yukarıda, dış ticaret bölümünde de belirtildiği gibi, son yıllarda, yolcu beraberinde götürülen eşya adı altında resmi kayıtlara girmeyen yeni bir ihracat türü ortaya çıktı. Bavul ticareti denilen bu tür ihracatın, 1990'lı yıllarda 8-10 milyar dolara ulaştığı tahmin ediliyordu. 2000'li yılların başında bu 3-4 milyar dolara kadar indi.

Bu, bir yandan devletin bu alanda faaliyet gösteren ve kamuoyunda Laleli esnafı olarak bilinen küçük ölçekli firmalara gerekli desteği sağlamamasından, bir yandan da Rusya gibi ülkelerin aldıkları kısıtlayıcı önlemlerden kaynaklanıyor. Bu, döviz rezervlerindeki beklenmedik artışın da nedenlerinden biri oldu.

TİSK ve Ankara Ticaret Odası tarafından yapılan araştırmalar, Türkiye'de kayıt dışı ekonominin oranının % 60'ı aştığını gösteriyor. Bu konudaki son veriler aşağıdadır:

Maliye Bakanlığı Hesap Uzmanları Kurulu'nun verilerine göre Türkiye'de kayıt dışı ekonominin oranı % 61'dir. Türkiye İşverenler Sendikası'nın (TİSK) rakamlarına göre Türkiye'de kayıt dışı ekonomi 1985 yılında % 36 iken 2003 yılında % 66'ya ulaştı.

Ankara Ticaret Odası'nın araştırma sonuçları:

Her 100 liranın 66 lirası kayıt dışı. Her 100 kişiden 46'sı kaçak çalışıyor. Her 100 binadan 40'ı kaçak statüde.

1971-1999 yılları arasında bütçe dışı kamu harcaması 116 milyar dolar. Her 3 liralık kazancın 2'si vergiden kaçırıldı. Gerçek usülde vergilendiren mükellef sayısı, son 20 yılda 1 milyon 810 binden 1 milyon 729 bine indi. 150.000 aile kaçak elektrik kullanıyor. Kaçak elektrik kullanımı, Türkiye genelinde % 23,5. Yatırımlara ayrılan her 3 liranın 1 lirası rüşvete ve yolsuzluklara gitti. Yarım kalan yatırımlara şimdiye kadar 130 milyar dolar harcandı. Bunların bitirilmesi için 335 milyar dolar gerekiyor. Her 3 CD'nin biri, basılan her 100 kitaptan 40'ı korsan. Her 100 bilgisayar yazılımının 58'i korsan. Son 5 yılda 22 bankada batırılan paraların toplamı 45 milyar dolar.

İç ve Dış Borçlar

Türk ekonomisiyle ilgili değerlendirmelerde üzerinde en çok durulan konulardan biri, iç ve dış borçların yüksekliğidir. 2003 yılı konsolide bütçesinin % 37'si, borçların sadece faiz ödemelerine harcanacak.

Benzer sorunlar başka ülkelerde de olmuştu. İç ve dış borçlar, Batılı ülkelerin de sürekli olarak başvurdukları bir finans kaynağıdır. Aslında dünyadaki bütün ülkelerin borçlanarak kalkınma yöntemini benimsedikleri görülüyor. Borçsuz ülke bulmak zor. Önemli olan borçların miktarı ve toplam milli gelir içindeki yeri ile bu borçların koşullarıdır. Borçların vadeleri ve borçlanma yoluyla elde edilen kaynağın üretken alanlarda kullanılıp kullanılmadığı, ekonomiye ne ölçüde artı değer yarattığı da önemli bir noktadır.

Türkiye'nin dış borçları, Cumhuriyet'in ilk yıllarından beri ülke gündeminde daima önemli bir yer tutmuş. Genç Türkiye Devleti, Lozan'da kapitülasyonları kaldırdıktan sonra ülkeyi kalkındırma, ekonomiyi güçlendirme hamlesine girişirken büyük bir Osmanlı borçları faturasıyla karşılaşmış ve o günün zor ekonomik ve mali koşullarına rağmen bu borçları son kuruşuna kadar ödemişti. O yüzden Türkiye, dış borçların siyasi maliyetini çok iyi bilen, dünya mali çevrelerinin yaklaşımlarını, eğilimlerini geçen yüzyıldan beri yakından izlemiş ve bu konuda tecrübe kazanmış bir ülke. Ancak, çağımızın koşullarında hızlı kalkınmanın dış kaynaklara baş vurmadan sağlanamayacağı da daha 1950'li yıllardan beri anlaşılmaya başlamış. O yüzden Türkiye, özellikle altyapı yatırımlarının finansmanında dış borç almak zorunda kalmıştı. 1980'li yıllarda dış borçlarda önemli artışlar görülüyor. 1975 yılında toplam dış borç 5 milyar dolarken 1985 yılında 26 milyar dolara, 1991 yılında 50 milyar dolara yükseliyor ve 1996 yılı sonunda 79 milyar dolar düzeyine çıkıyor. 2002 yılında Türkiye'nin dış borç stoku 127,5 milyar dolara yükselmiş bulunuyor.

Son yıllardaki gelişmelere değinmeden önce Türkiye'nin 1988 yılından sonraki birkaç yıl içinde dış borçlarının miktarındaki artışa ve niteliklerindeki değişime bakmakta yarar var.

Türkiye'nin Dış Borçlarının Genel Görünümü (milyar dolar)

	1988	1990	1992	1993	1994	2002
Toplam	40,7	49,0	54,7	67,3	65,6	127,5
Orta-Uzun Vadeli Borçlar	34,3	39,5	42,0	48,8	54,2	113,4
Kısa Vadeli Borçlar	6,4	9,5	12,7	18,5	11,3	14,1
Borçlular						
Kamu + TCMB	32,8	37,7	39,0	42,8	48,1	82,1
Özel	1,5	1,8	2,8	6,0	6,1	31,3
Geri Ödeme						
Anapara	4,4	4,0	4,9	4,4	6,0	7,5
Faiz	2,8	3,3	3,2	3,5	3,9	4,3
Geri Ödeme / GSMH	10,1	6,6	7,2	4,6	7,6	7,0
Geri Ödeme / Toplam Döviz Geliri	35,6	27,4	27,5	25,2	30,1	28,0
Kısa Süreli Borç / Toplam Borç	15,8	19,4	22,8	27,5	17,2	21,4

Kaynak: Kepenek, Yakup; Yentürk, Nurhan, s. 233.
TBMM'ne Sunulan 1996 Yıllık Ekonomik Raporu.
DPT Ağustos 2002 Raporu.

1988-1993 yılları arasında Türkiye yılda 7 ila 8 milyar dolar dış borç anapara ve faizi ödüyor. Ancak aynı dönemde milli gelir hızla arttığı için dış borç geri ödemelerinin GSMH içindeki payı % 10,1'den % 4,6'ya düşüyor.

Daha sonraki yıllarda Türkiye'nin dış borçları oldukça hızla artarak 1996 yılı sonlarında 79 milyar dolara yükseliyor. 1991 ile 1996 arasında bu genel toplam içinde kısa vadeli borçlar 9 milyar dolardan 20 milyar dolara çıkıyor. Oransal olarak bakıldığında, o dönemde kısa vadeli borçların oranı % 22'den % 32,7'ye yükselmiş.

1991 yılında bu pay % 54,3 iken 2002'de % 48,4'e düşmüş. KİT'lerin payı aynı dönemde % 10,3'ten % 2,9'a inmiş. Merkez Bankası'nın payı yükselerek % 12,9'dan % 16'ya çıkmış. Esas artış, özel sektörün payında: 1991'de % 4,5'ken 2002'de % 24,6'ya

yükselmiş. Dış finansman ihtiyacı artışının daha çok özel sektörün kredi taleplerinden kaynaklandığı anlaşılıyor.

Kısa vadeli borçların yüksekliği, bu borçların ve faizlerinin ödenmesini devletin mali kaynakları üzerinde büyük bir yük haline getirmiş bulunuyor. Türkiye'de kamunun toplam borçları 1980 yılında GSMH'nın % 24'ünü oluştururken 2002 yılında bu oran % 82,3'e çıktı. Tabii bu durum, borç ödemelerinin GSMH'daki payını oldukça yükseltti. Türkiye'nin toplam dış döviz gelirlerinin üçte birine yaklaşan bölümü, dış borçların ödenmesi için harcanıyor. Ülke ekonomisini zaman zaman sıkıntıya sokan güçlüklerin bir bölümü buradan kaynaklanıyor.

Türkiye'nin durumunu diğer ülkelerle kıyaslayınca bu güçlük daha iyi anlaşılıyor. 2000 yılının verilerine göre düzenlenen tablo bu durumu ortaya koyuyor.

Türkiye'nin ve Bazı Ülkelerin Kamu Dış Borçları (2000)

Ülkeler	(milyar dolar)	GSMH (%)
Endonezya	141,8	100,9
Meksika	150,3	25,8
Brezilya	238,0	41,9
Rusya	160,3	61,7
Çin	149,8	13,8
Güney Kore	134,4	29,2
Arjantin	146,2	52,7
Türkiye	119,7	59,4

Kaynak: IMF-Yearbook 2001

Yukarıdaki tabloya, Türkiye ile birlikte dış borcu yüksek olan devletlerden bazıları alınmıştır. Mutlak değer olarak alındığında Türkiye'nin dış borçları, karşılaştırılan ülkelerin hepsinden az görünüyor. Ama GSMH'nın içinde dış borcun oranı araştırıldığında, farklı bir görünüm ortaya çıkıyor. Güney Kore ve Brezilya gibi ülkeler Türkiye'den daha iyi durumda gözüküyor. Endonezya

ve Rusya gibi ülkelerin dış borçlarının GSMH'larına oranı Türkiye'den yüksek.

Yukarıdaki tablonun ortaya çıkardığı sonuçlardan biri de Türkiye'nin, en yüksek dış borcu olan ülkeler listesinde 8. sırada oluşudur. Türkiye'nin önünde, 1. sıradan 7. sıraya doğru şu ülkeler yer alıyor: Brezilya, Rusya, Meksika, Çin, Arjantin, Endonezya, Güney Kore.

Bu tablonun esas aldığı sayılar 2000 yılına ait. Bu yıldan sonra hızlı gelişmeler oldu. Bu sayılarda bazı değişiklikler meydana geldi. Türkiye'nin dış borcu 127,5 milyar doların üzerine çıktı. Tablodaki ülkelerin bazılarının dış borcunda da önemli artışlar oldu. Türkiye'den çok iyi durumda görünen bazı Uzakdoğu ülkeleri, mali yapılarının, bankacılık sistemlerinin karşılaştığı sorunlar yüzünden büyük bir kriz içine girdiler.

Uluslararası yayın organlarına göre, son krizden sonra Güney Kore, Tayland, Malezya ve Endonezya'nın toplam dış borçları 400 milyar dolara ulaşmış bulunuyor. Bu ülkelerde büyük yatırımları besleyen bazı mali kaynakların, kredi veren kurumların yeterince sağlam olmadığı anlaşıldı. Devlet ve bankalar, bazı borçlarını ödeyemeyecek duruma düştüler. IMF, bu ülkeler için 60 milyar doları aşkın bir yardım programı hazırladı. Enflasyonu hızla yükselen bu ülkelerde, paranın değeri düştü. Uluslararası yardım kuruluşlarının bütün çabalarına rağmen sıkıntılar henüz bitmedi.

Dış borçların miktarı ve oranı devletlerin borç yükünün bir bölümünü ortaya koyuyor. Oysa devletlerin kamu açıklarını karşılamak için başvurdukları tek yol dış borç almak değil. İç ekonomik durumları, mali olanakları daha güçlü olan, iç tasarruf düzeyleri daha yüksek olan veya bankaları daha güçlü olan ülkeler iç borçlanmaya ağırlık veriyorlar. İç ve dış borçların mutlak bir değer olarak verilmesi de yeterli değil. Bunların devletlerin toplam GSMH'ları içindeki yerini görmek de gerekli. Böylece kamu borçlarını, devletlerin zenginliğini de dikkate alarak değerlendirmek mümkün olabilir.

Bütün bu bilgiler, 2001 yılı itibariyle, Türkiye'yi ekonomik açıdan en gelişmiş ülkelerle karşılaştırarak ve kişi başına borç miktarı da verilerek tabloda gösteriliyor.

Bazı Ülkelerin Merkezi Hükümetlerinin Borçlarının GSMH'ya Oranları (2001)

Ülkeler	Cari Fiyatlarla GSMH (milyar dolar)	(Nüfus) (milyon)	GSYİH Kamu Borçları (dolar)	Toplam Borç (milyar dolar)	Kişi Başına Borç (dolar)
ABD	10.104	284,8	59,7	3.409,0	11.986
Japonya	4.215	127,3	132,6	2.907,0	22.835
İtalya	1.083	57,9	109,8	1.183,0	20.431
Fransa	1.377	59,1	65,0	682,7	11.551
İngiltere	1.431	59,5	50,7	889,7	14.952
Kanada	689	31,0	83,2	433,7	13.990
İspanya	630	40,2	68,4	284,6	7.079
Türkiye	147	66,3	56,0	106,2	1.602

Kaynak: IMF- IFS Yearbook 2000 and September 2002
OECD Economic Outlook, November 2002

2001 yılı itibariyle Türkiye'nin GSMH'sına oranla kamu borçlarının, diğer bazı ülkelerinkinden daha az olduğu görülüyor.

2001 yılı IMF rakamlarına göre kamu ve özel sektörün toplam dış borçlarının GSMH'ya oranında Türkiye, % 81,4 gibi çok yüksek bir noktaya gelmiş. AB adaylarından Polonya'nın oranı % 36, Macaristan'ın ise % 56,6. AB adaylarından Bulgaristan'ın dış borcunun GSMH'sına oranı ise % 80 civarında.

IMF programını uygulayan ülkelerin dış borçlanmadaki dünya pay sıralamasında da Türkiye 8. sırada yer alıyor.[127]

Ekonomik krizden çıkmak için alınan bazı önlemler ve eski borçları ve faizlerini ödemek için IMF'den ve başka kaynaklardan alınan krediler, 2002 ve 2003 yıllarında Türkiye'nin borçlarında büyük artışa yol açtı. Türkiye, IMF'yle 2002-2004 yılları için yapmış olduğu stand-by anlaşması çerçevesinde, toplam 20,5 milyar dolar kredi aldı.

127 Ankara Ticaret Odası.

Sadece iç borçların GSMH içindeki payının incelenmesinde de ilginç bir durum ortaya çıkıyor. 1995 yılında Türkiye'nin iç borçlarının GSMH içindeki payı % 18,0'dı. 2000 yılında ise % 29,2'ye çıktı. 2001 yılında yaşanan kriz nedeniyle bu oran % 39,5'e yükseldi. 2003 Martı'nda Türkiye'nin toplam iç borç stoku 179.229.793 milyar TL'ye ulaşmıştı. Türkiye'deki kriz öncesi sayısal veriler kıyaslandığında, Finlandiya, Almanya ve Lüksemburg hariç, diğer AB ülkelerinin iç borçlarının GSMH'larına oranı Türkiye'den yüksek görünüyor. 2001 yılında bile, Fransa'nın iç borç oranı Türkiye'ninkinden fazla: % 48,9. İtalya'nınki % 102 ve Belçika'nın oranı % 113,7.

Türkiye'de 2002 yılında, her ay ortalama 2,3 katrilyonluk borçlanmaya gidildiği görülüyor. 2003 yılında bu borçlanma artarak devam ediyor. Sadece 2003 Nisan ayına ait borç tutarı, 7,5 katrilyon TL'dir. Önceki dönemlerde alınmış olan borçların faiz ödemeleri, yeni borç almak suretiyle ödeniyor. Kasım 2002-Haziran 2003 döneminde Türkiye'nin net iç ve dış borç artışı yaklaşık 20 milyar dolar oluyor.

Borç ödeme sıralamasında Türkiye dünyada 6. geliyor. Rusya Federasyonu'nun daha fazla borcu olmasına rağmen, yıllık bazda Türkiye'den daha az ödeme yapıyor.

Zaman zaman basında, doğan her Türk çocuğunun dünyaya kaç para borçla geldiği yolunda haberler yayınlanır. Türkiye'nin toplam borçları nüfusa bölünerek her Türk vatandaşının ne kadar borç yükü altında olduğu hesaplanır. Bu hesaplamaya göre yukarıdaki değerler dikkate alındığında, her Türk çocuğu dünyaya 1.602 dolar borçlu olarak geliyor. Ama aynı hesaba göre her İspanyol çocuğu da 7.079 dolar borçlu doğuyor. Amerikalı çocuklar 12.000 dolardan, Japon çocuklar ise 22.500 dolardan daha fazla borçlu. Ancak her doğan çocuğun, aynı zamanda ülkenin servetine de ortak olduğu unutulmamalıdır.

Kamu Gelirlerinin Yetersizliği

Bazı OECD ülkelerinde 2001 yılı itibariyle vergi gelirlerinin GSMH içindeki payı tabloda gösteriliyor.

Toplam Vergi Gelirlerinin GSMH'ya Oranı (2001)

Ülkeler	(%)
Danimarka	51,9
Almanya	38,2
Fransa	45,7
İtalya	43,5
Kanada	37,2
İspanya	33,7
İngiltere	35,3
Japonya	28,5
ABD	19,1
Türkiye	22,5

Kaynak: OECD Main Economic Indicators, January 2002

Yukarıdaki tablodan görüleceği gibi Türkiye'de vergi gelirlerinin GSMH'ya oranı, ABD hariç, Batı'nın sanayileşmiş ülkelerinin gerisinde. Almanya, İngiltere, Fransa, İtalya ve İspanya gibi AB'nin en zengin ülkelerinde bu oran Türkiye'nin iki katına yakın. Ancak Türkiye'nin son sayısal değerleri tablodakinden biraz farklı. 2002 yılı Maliye Bakanlığı verileri dikkate alınırsa, kamu gelirleri toplamının (vergi, vergi dışı ve özel gelirler) GSMH'nın % 36,9'unu bulduğu görülüyor. Yalnız burada yanılmamak gerekiyor. Bu yükselişin temel sebeplerinden biri, ekonomik kriz sonucunda GSMH'daki büyük düşüştür.

Burada, Türkiye'nin karşılaştığı ekonomik sorunların temel nedenlerinden biri ortaya çıkıyor. Hızla kalkınan ve en ileri ülkelerin ekonomik düzeylerini yakalamak için büyük hamleler yapan Türkiye'nin daha da başarılı sonuçlar almasını engelleyen önemli bir etken, kamu gelirlerinin düşüklüğüdür. Yukarıdaki kıyaslamalarda kamu gelirlerinin içine, vergi dışı kaynakların, özelleştirme gelirlerinin dahil edilip edilmemesi genel eğilimleri ve dengeleri çok değiştirmiyor.

Türkiye, diğer devletlerle kıyaslandığında, kamu gelirleri dü-

şük olduğu için ekonomik sıkıntılar çekiyor ve ülkenin toplumsal kalkınmasının en çok gereksinme duyduğu eğitim, sağlık gibi alanlara diğer ülkeler kadar kaynak ayıramıyor. Ülke koşullarının gerektirdiği savunma gibi bazı zorunlu harcamalar, Batılı ülkelerin harcamaları düzeyinde, hatta bazılarından daha ileri olduğu için ülke kalkınmasının gerektirdiği altyapı ve diğer sosyal yatırımları zorunlu ölçüler içinde de olsa gerçekleştirebilmek için borç kaynakları zorlanıyor. Böylece, zaten yetersiz olan kamu gelirlerinin büyük bir bölümü borçların anaparasının ve faizlerinin ödenmesine harcanıyor. Türkiye'de bütçe açığının 2001 yılında GSMH'nın % 15,9'una yükselmesinin temel nedenlerinden biri de budur.

Aşağıdaki tabloda, Türkiye'de toplanan vergilerin, iç ve dış borç faiz ödemelerini karşılama oranı yer alıyor.

Borç Faizleri ve Vergi Gelirleri İlişkisi

Yıllar	İç ve Dış Borç Faiz Ödemeleri (milyar TL)	Vergi Gelirleri (milyar TL)	Faizler / Vergi Gelirleri (%)
1990	139	453	30
1995	5.761	10.843	53
1999	10.720	14.802	72
2000	20.439	26.514	77
2001	41.062	39.735	103
2002	51.870	59.634	87

Kaynak: TC Maliye Bakanlığı "1990-2001 Yılları İçin Konsolide Bütçe Gerçekleşmeleri."

Bu durum, önemli devlet harcamalarının ve yatırımların kısılmasına yol açıyor. Devlet, en temel işlevlerini yapamaz hale geliyor. Bu da, uzun yıllardan beri izlenen yanlış ekonomi politikalarının doğurduğu sonuçtur.

Gelir Dağılımı

Türkiye'yle ilgili eleştirilerin önemli bir bölümü, gelir dağılımındaki adaletsizlik konusunda yoğunlaşıyor. Bu, yalnız Türki-

ye'de değil, benzeri sorunların yaşandığı ülkelerde de ciddi toplumsal yansımaları olan bir konu. Sosyal devletin amaçlarından biri de bireyler arasındaki gelir farklılıklarını makul bir düzeye çekebilmek. Ancak, Türkiye'nin bu alandaki eksiklikleri eleştirilirken diğer ülkelerin, hatta Batılı ülkelerin bu sorunu kökten çözdükleri gibi bir yanılgıya düşmemek gerek. Gelir dağılımındaki dengesizlik, bütün ülkelerin temel sorunlarından biridir.

Bir bütün olarak bakıldığında, dünyadaki gelir dağılımında büyük bir adaletsizlik göze çarpıyor. G-7'ler denilen dünyanın en zengin yedi ülkesi, yani ABD, İngiltere, Fransa, Almanya, Japonya, İtalya ve Kanada, dünyanın toplam gelirinin % 67'sine sahipler. Bir adım daha ileri gidilirse, dünya nüfusunun % 20'sini temsil eden 43 zengin ülke, dünyanın toplam gelirinin % 84'üne sahip. Dünya nüfusunun % 70'ini oluşturan en fakir ülkelerin payı ise dünya gelirinin % 10'u.

Eskiden zengin ülkeler ile fakir ülkeler arasında bu kadar büyük bir fark yoktu. 250 yıl önce dünyanın en zengin ile en fakir ülkesi arasındaki farkın 100'e 1 olduğu hesaplanıyordu. Bugün bu oran, dünyanın kişi başına gelir anlamında en zengin ülkesi olan Lüksemburg vatandaşlarının yılda kazandığı ortalama 43.090 dolara karşılık, dünyanın yine kişi başına gelir konusunda en fakir iki ülkesi olan Brundi ve Etyopya'nın vatandaşlarının yıllık 100 dolarlık geliri kıyaslandığında, arada 430 katlık bir fark olduğu görülür.

Dünya Bankası tarafından hazırlanan Dünya İnsan Gelişimi Raporu'na göre, dünyada yaşayanların en zengin % 20'si ile en fakir % 20'si arasındaki fark 1960 yılında 1'e 30 iken 1987 yılında 1'e 74 oranına yükselmiş bulunuyor. Dünya çapındaki gelir dengesizliğini gösteren bir ölçü de şu: Dünyanın en zengin 225 kişisinin toplam serveti 1 trilyon dolar. Bu tutar, dünya nüfusunun yarısını teşkil eden fakir grubun bir yıllık toplam gelirine yakın. Dünyanın en zengin 3 kişisinin toplam serveti, en fakir 48 ülkenin toplam gelirine eşit.[128]

---

128 "State of the World", *Atlas*, Penguen Books, London: 1995 s. 20, 118-119.

Bütün bu hesapları değerlendirirken ülkeler içindeki gelir dağılımlarında da büyük farklılıklar, adaletsizlikler olduğu da dikkate alınırsa, bunun dünyada ne kadar büyük ekonomik ve sosyal sorunlara yol açtığı anlaşılabilir.[129] OECD uzmanları, Türkiye'de gelir dağılımının, Batılı ülkelerin normlarına göre büyük farklılık gösterdiğini belirtiyorlar. Ama sağlıklı ölçümlerin yapılmasındaki zorluklara da değiniyorlar. Yeterince araştırma yapılmadığını vurguluyorlar.

OECD belgelerinde, Türkiye ile ilgili olarak son yıllarda yapılan iki araştırmadan söz ediliyor: Biri 1987'de, biri de 1994'te.[130]

OECD raporlarında daha sonrasına ait bilgi yok. O araştırmalar da şehirlerden ve köylerden seçilen 24.000 aileyi kapsamış.

OECD bu bulguları örgüte üye diğer ülkelerle karşılaştırmış ve Türkiye'nin, gelir dağılımı bozukluğu alanında en son sıradaki Meksika'dan bir önce yer aldığını saptamış. Gelir dağılımıyla ilgili hesaplar "Gini katsayısı" olarak adlandırılan bir ölçeğe göre yapılıyor. Bu ölçeğe göre bir ülkede gelirin bütün vatandaşlar arasında tümüyle eşit biçimde paylaşıldığı teorik olarak varsayılırsa o ülkenin katsayısı "0" sayılıyor. Gene teorik olarak bütün gelir tek bir şahsın elinde toplanmışsa o ülkenin katsayısı "1" oluyor. Bu hesaplamaya göre Türkiye'nin katsayısı 0,49'dur. Diğer Batılı ülkelerde de gelir farklılıkları var ama oranlar orada Türkiye'den daha iyi. Gelir dağılımının en adaletli olduğu ülke Finlandiya. Orada katsayı 0,20'nin pek az üzerinde. Onu diğer İskandinav ülkeleri ile Belçika izliyor. Almanya altıncı sırada. OECD ülkeleri içinde son sıralarda gelen ülkeler, sırasıyla ABD, Türkiye ve Meksika. ABD'nin kat sayısı 0,35 civarında. İsviçre ve İtalya da gelir dağılımı nispeten bozuk ülkeler arasında yer alıyor.

Türkiye'de en güvenilir kaynaklar olarak kabul edilen DPT'nin 1973 araştırması ile DİE'nin 1994 araştırması arasında büyük fark göze çarpmıyor. Ölçü olarak DİE'nin de 1987'de yaptığı çalışmalar ile 1994 yılında yapılan araştırması alınırsa ve bunlar Almanya ve

---

129 Çeşitli ülkelerdeki gelir dağılımı bozukluğu için bkz. Öymen, Onur, *Geleceği Yakalamak*, Remzi Kitabevi, İstanbul, 2000, s. 103-111.

130 OECD, Turquie 1997.

Portekiz'in verileriyle karşılaştırılırsa şöyle bir tablo ortaya çıkıyor:

Türkiye'nin, Almanya ve Portekiz'le Karşılaştırmalı Gelir Dağılımı Tablosu

Hane Halkı	Türkiye (1987)	Türkiye (1994)	Almanya (1983)	Portekiz (1973-74)
Birinci % 20	5,2	4,8	6,8	5,2
İkinci % 20	9,6	8,6	12,7	10,0
Üçüncü % 20	14,1	12,6	17,8	14,4
Dördüncü % 20	21,2	19,3	24,1	21,3
Beşinci % 20	49,9	54,8	38,7	49,1

Kaynak: Kepenek, s. 416

Bu tablo incelendiğinde, Türkiye'deki gelir dağılımında bir gerileme görülür. Türkiye'nin 1987 oranları, Portekiz'in AB'ye girmeden önceki düzeyine çok benziyor. Almanya'daki gelir dağılımı kuşkusuz her iki ülkeden de daha iyi ama orada da mükemmel bir dağılımdan söz etmek kabil değil. Örneğin, nüfusun en zengin % 20'si toplumsal gelirden % 38,7'lik bir pay alıyor. Yani yaklaşık olarak sayısal oranının iki katı. Almanya'daki sosyal refah devletinin bütün olanaklarına, işsizlik sigortası ve sosyal yardım gibi yasal düzenlemelere, AB çerçevesindeki bölgesel dengesizlikleri giderme önlemlerine rağmen gelir dağılımı ideal ölçülerde değil.

Her şeye rağmen Türkiye'nin, gelir dağılımında ciddi bir sorunu olduğu açık. Bunun sebeplerini araştırmaya çalışmadan önce diğer ülkelerdeki dikkat çekici bazı noktalara değinmekte yarar var. Birleşmiş Milletler'in 9 Eylül 1998 tarihinde yayınladığı bir raporda, dünyanın en gelişmiş ülkelerinde bile fakirlerin sayısında artış görüldüğü bildiriliyor. Bu raporda 174 ülkede hayatın kalitesi araştırılmış ve şu sonuçlara varılmış: Dünyanın en zengin ülkesi olan ABD'de halkın % 16,5'i fakir. İrlanda halkının % 15,2'si fakir sayılıyor. Gelir dağılımının en adil sayıldığı İsveç'te bile halkın % 7'si fakirlik sınırının altında yaşıyor. Gelişmiş ülkelerde toplam olarak 100 milyon insan fakirlik sınırının altında. Sanayileşmiş

ülkelerde toplam işsiz sayısı 37 milyon, 100 milyon kişi evsiz, 200 milyon kişinin ortalama yaşam beklentisi 60 yaşın altında.[131]

ABD Ticaret Bakanlığı'na bağlı Gelir, Fakirlik ve Sağlık Sigortası Dairesi, bu konuda bir araştırma yapmış. Sonuçları şöyle: 1996 yılında fakir sayılan Amerikalıların sayısı 36,5 milyon. Birleşmiş Milletler'in son araştırması daha da kötü bir tablo çiziyor. Amerika'da fakirlik ölçüsü olarak dört kişilik bir aile için yıllık 16.036 dolar kabul edilmiş. Kişi başına yılda yaklaşık 4.000 dolardan, yani ayda 333 dolardan daha az geliri olan fakir sayılıyor. Ortalama 26.980 dolar kişi başına geliri olan bu ülkede ortalamanın altıda birinden az geliri olanlara fakir deniliyor.

ABD'deki bu fakirlerin büyük bir bölümü sosyal yardımlardan da yararlanamıyor. 36,5 milyonluk bu en fakir gruptan 11,3 milyonluk bölümünün sağlık sigortası yok.[132]

Almanya bir yandan zenginleşirken bir yandan da sosyal tabakalar arasındaki farkı azaltmış, gelir dağılımını daha adaletli hale getirmiş. Orta sınıfı büyütmüş. Halkın yaklaşık % 60'ı orta sınıf sayılıyor. Ama onlar içinde de daha zenginler, daha fakirler var. % 40, alt gelir düzeylilerden oluşuyor. Halkın % 10,7'si, yani yaklaşık 8 milyon insan en alt düzey sayılıyor. Onun altında da % 2,2'lik en fakirler gurubu var. Bu da yaklaşık 1,7 milyon kişilik bir grubu oluşturuyor.[133]

Bu sayısal değerler, Doğu Almanya'nın batıyla birleşmesinden önceki döneme ait. Sonraki yıllarda eski Doğu Almanya'daki düşük gelir düzeyini dengelemek için Almanya, milyarlarca marklık yatırım yaptı. Gene de toplumun çeşitli katmanları arasında 1990 öncesindeki sağlıklı dengeler henüz kurulamadı.

Almanya en iyi örnek değil. İskandinav ülkelerinde durum çok daha iyi. Hükümetlerin sosyal yardımları nedeniyle geçim sıkıntısı çeken insanlar yok denecek kadar az. Sosyal güvenlik en yaygın biçimde gerçekleştirilmiş. Bu nedenle eğitim ve sağlık alanlarında

131 *International Herald Tribune*, 10.9.1998.

132 US Department of Commerce, Economic and Statistics Administration, Public Information Office, September 1997.

133 Facts about Germany, 1989, s. 248.

kendilerinden çok daha zengin Batı Avrupa ülkelerinden daha ileri düzeylere ulaşmışlar. Danimarka gibi bazı İskandinav ülkelerinde, bütün çocukların anaokuluna gidebilmesine olanak sağlayan altyapı hazırlanmış.

Devlet katkılarının sonucunda gelir dağılımındaki adaletsizlik büyük ölçüde giderilmiş ve fakirlik sınırının altında yaşayan vatandaşların sayısı en aza düşürülmüş. Bu konuda bazı ülkelerde devlet yardımlarının fakirlik sınırının altında yaşayanların oranını nasıl düşürdüğü aşağıdaki tabloda görülüyor.

Bazı Ülkelerdeki Fakirlik Sınırının Altında Yaşayanlar ve Devlet Yardımları

Ülkeler	Devlet Yardımından Önce (%)	Devlet Yardımından Sonra (%)	Devlet Yardımı Sonucunda Fakirlikte Azalma (%)
ABD	27,1	17,0	37
Almanya	31,0	6,8	78
Fransa	36,4	7,9	78
İngiltere	30,0	8,2	73
İsveç	36,5	5,6	85
Kanada	24,9	12,5	50

Kaynak: Derek, Bok, The State of the Nations

Yukarıdaki tablo, bazı gerçekleri açık biçimde ortaya koyuyor. Devlet yardımı ve sosyal güvenlik destekleri olmadığı takdirde Avrupa'nın en ileri ülkelerinde yaşayan insanların % 30'undan fazlasının fakirlik sınırının altında kalacağı anlaşılıyor. Devlet yardımları, bu oranı % 5 ile 8 arasına indiriyor. İşte sosyal devlet anlayışının önemi burada ortaya çıkıyor. Sosyal devlet düşüncesinin Avrupa kadar ileri olmadığı ABD'de, devlet yardımlarından sonra bile halkın % 17'si yani Avrupa ülkelerine nazaran 2 misli insan fakirlik sınırının altında yaşıyor. Tabii fakirlik düzeyini düşürmek ve refahı yaygınlaştırmak için sadece sosyal devlet anlayışına sahip olmak yeterli değil. Devletin bunu yapacak kaynaklara da sahip ol-

ması lazım. Bu, bir yandan ülkenin kalkınma düzeyine, bir yandan da toplam milli gelirden devletin aldığı paya bağlı.

Türkiye'de çekilen sıkıntıların altında hangi nedenlerin yattığı da bu tablodan anlaşılıyor. Türk Anayasasında sosyal devlet anlayışı açık bir şekilde yer almasına, pek çok yasada sosyal güvenlikle ilgili önlemlerin öngörülmesine, 5 yıllık planlarda sosyal adalet hedefinin vurgulanmasına rağmen uygulamada ne yazık ki Türkiye'deki gelir dağılımı Avrupa ülkelerindekine kıyaslanamayacak kadar bozuk. Bu, sadece Türkiye'nin toplam gelirinin düşüklüğüyle izah edilebilecek bir durum değil. Uzun yıllar, Türkiye'de işbaşına gelen hükümetlerin büyük bir bölümü, ne yazık ki fakirlikle mücadele etmek için daha fazla kaynak ayırmayı öncelikli bir hedef olarak benimsemediler. Sosyal hayatı öncelikli hedef sayan siyasi partilerin de tek başlarına iktidara gelmeleri mümkün olamadı. Ayrıca son yıllarda devletin, yanlış ekonomik politikalar ve yolsuzluklar sonucunda aşırı bir borç yükü altına girmesi ve bu borcun sadece faizinin ödenmesinin bile devletin bütçe olanaklarını zorlaması, yatırım harcamalarına olduğu gibi sosyal amaçlı harcamalara da yeterli kaynak bırakmamıştır. Bugün Türkiye bütçesinin % 10'luk bölümü sosyal amaçlı harcamalara ayrılabilmektedir. Oysa bu oran Almanya'da % 24, Fransa'da % 26, Yunanistan'da % 20,7, İngiltere'de % 20, İspanya'da % 17 düzeyinde. Bu tablo, Türkiye için üzüntü verici bir görünümü yansıtıyor. Son yıllarda izlenen yanlış politikalardan sorumlu olanlar, fakirliğin yaygınlaşmasında ve gelir dağılımındaki bozukluktan da birinci derecede sorumluluk taşımaktadırlar.

İskandinav ülkeleri, gelir adaletsizliğini gidermek ve toplum içinde sosyal refahı yaygınlaştırmak için kamu gelirlerinin GSMH içindeki oranını diğer Batı Avrupa ülkelerinin çok üzerine çıkardılar. Vergi oranlarını yükselttiler. Bu ülkelerde belirli bir gelir düzeyinin üzerine çıkıldığında, fertlerin kazançlarının çok büyük bir bölümü vergiye gider hale gelmiş. Ayrıca, gelir dağılımında, fırsat eşitliğinde ileri bir düzeye gelebilmek için bütçe kaynakları yeterli olmadığından kendi ölçülerine göre yüksek bir borçlanma politikası izlemişler.

Bu önlemler sayesinde, refahın topluma yaygınlaştırılmasında

dünyanın en ileri ölçülerine ulaşmışlar. Ancak, burada unutulmaması gereken nokta, bu ülkelerin en büyüğü olan İsveç'in toplam nüfusunun sekiz milyondan ibaret olması ve artmaması. Bu kadar küçük toplumlar için geçerli olan gelir dağılımını dengeleme, refahı yaygınlaştırma yöntemleri, acaba çok daha büyük nüfusu olan ülkelerde aynen uygulanabilir mi? ABD'nin, gelir dağılımındaki eşitsizlik alanında Türkiye'den hemen sonra gelen ülke olmasında, acaba nüfusunun büyüklüğünün de payı yok mu? Sosyal adaleti, toplumsal dengeleri uzun yıllardan beri önemli siyasal hedeflerden biri olarak gözeten İngiltere niçin İskandinav ülkelerinin düzeyine ulaşamamış?

Bütün bunlar, kuşkusuz, Türkiye'de gelir dağılımındaki büyük farklılığı, adaletsizliği mazur göstermek için gerekçe olarak kullanılamaz. Türkiye'de bölgeler arasındaki gelir bozukluğunu gidermek için atılan bazı adımlar var. Ülkenin ekonomik açıdan geri bölgelerine devletin yaptığı yatırımlar bunun örneklerinden biri. İllerin ödedikleri vergilerle o illere devlet bütçesinden yapılan yatırımların karşılaştırılması bu çabaların somut kanıtını oluşturuyor. Örneğin 1996 yılında Güneydoğu Anadolu Bölgesindeki illerin devlete ödedikleri toplam vergi 15,9 trilyon lira, buna karşılık devletin harcamalarından aldıkları pay 101,6 trilyon lira olmuştur. Buna karşılık ülkenin en zengin ili olan İstanbul, devlete 849,9 trilyon vergi ödemiş, devletin harcamalarından sadece 190,1 trilyon pay alabilmiştir.[134]

2001 krizinden sonra, IMF'nin önerileri doğrultusunda devlet yatırımlarının aşırı ölçüde kısılması, bu yatırımların bölgesel dengesizlikleri azaltma işlevini de fiilen geçersiz kıldı.

Özetle Türkiye'nin gelir dağılımı sorunu önemini ve ciddiyetini korumaktadır. Türkiye, kamu gelirlerinin ve sosyal amaçlı transfer harcamalarının GSMH'ya oranını Batı Avrupa ülkeleri düzeyine yaklaştırdığı ölçüde, gelir dağılımındaki adaletsizlikleri de düzeltme olanağına kavuşacaktır. Ancak şurası da unutulmamalıdır ki, gelir dağılımındaki farklar giderilememesine rağmen toplam olarak milli gelirin artışı her gelir grubunda göreceli bir artışa

134 Kongar, a.g.e., s. 314, 315.

da yol açmaktadır. Satın alma gücü paritesi (SAGP-PPP) esasına göre yapılacak bir hesaplamada, Türkiye'de genel olarak gelir dağılımındaki bozukluk giderilmediği halde, el alt % 20'lik gruba giren Türklerin ortalama gelirinin 1985'te 836 dolardan 2001'de yaklaşık 1500 dolara çıktığı, en üst gruptaki % 20'lik bölümün ortalama gelirinin ise 1985'te 8.060 dolarken 2001'de yaklaşık 17.000 dolar düzeyine yükseldiği görülüyor. Bu hesaplamaya göre bugün Türkiye'de toplumun en varlıklı kesimini oluşturan yaklaşık 12,5 milyon kişinin ortalama geliri İspanya, Portekiz ve Yunanistan düzeyine erişirken, hatta bazen bu düzeyi geçerken, toplumun en fakir kesimini oluşturan 12,5 milyon kişinin geliri yaklaşık olarak Kırgızistan'daki fakirliğin düzeyinde.

09 Haziran 2003 tarihinde İstanbul'da düzenlenen Yoksulluğu Azaltma Konferansı'nda, Başbakan Recep Tayyip Erdoğan yaptığı konuşmada, Türkiye'nin, dünyadaki gelir dağılımı en kötü ülkeler arasında 26. sırada geldiğini, Türkiye'deki en zengin % 20'nin GSMH'nın % 64'ünü elde ettiğini, en zengin % 1'lik kesimin GSMH'nın % 24'ünü kazandığını ve en yoksul % 40'ın ise GSMH'nın % 13'ünü paylaştığını belirtti. Başbakanın bu sözleri ciddi bilimsel araştırmalara dayanıyorsa, Türkiye'deki gelir adaletsizliğinin yukarıdaki bölümlerde anlatılanlardan daha da kötüye gittiğine hükmetmek gerekecek.

Bu bölümde bahsedilen tüm sorunların arkasında çok önemli bir olgu yatıyor; yolsuzluk. Türkiye'nin GSMH'sında meydana gelen kayıpların büyük bir bölümü, kötü yönetim ve yolsuzluklardan kaynaklanıyor. Keza, 2001 yılında yaşanan ekonomik krizle birlikte yolsuzlukların bu denli su yüzüne çıkmış olması, Türkiye'yi dünya yolsuzluk listesinde 10 üzerinden 1,9 puanla sondan 3. sıraya geriletmiş. Ne acıdır ki, bu utanç listesinde Türkiye'nin altında sadece iki ülke bulunuyor, onlar da Nijerya ve Bangladeş. Bu listeye paralel olan rüşvet listesinde ise Türkiye, dünya ülkeleri içinde 46. sırada. İşte bu iki konu, Türkiye'nin sıkıntılarının belki de en önemli iki nedenidir.

Batı Avrupa ülkeleri, gelir dağılımındaki adaletsizliklerin giderilmesi için Avrupa Birliği içinde kapsamlı programlar uyguluyorlar. Bu programların içinde, yolsuzluğu ve rüşveti önlemeye yöne-

lik çalışmalar da var. Avrupa Birliği bütçesinin en büyük kalemleri, bir yandan üye ülkeler arasındaki, bir yandan da bu ülkelerin çeşitli bölgeleri arasındaki gelir farklarını, gelişmişlik farklarını gidermeye yönelik.

O bakımdan bugün Türkiye'yi, başta gelir dağılımı olmak üzere, bölgesel farklar, gelişmişlik düzeyleri arasındaki farklar alanlarında eleştirirken Avrupa Birliği ülkelerinin yararlandıkları dayanışmadan ve paylaştıkları büyük fonlardan Türkiye'nin şimdiye kadar yararlanmadığını unutmamak gerek. Avrupa Birliği'nin kaynakları neler, bu ve benzeri amaçlar için bu kaynaklarını nasıl kullanıyor? Avrupa Birliği, dışındaki ülkelere nasıl ve ne ölçüde yardım ediyor? Bu soruların cevabı, Türkiye-Avrupa Birliği ilişkilerine de ışık tutacak unsurlar içeriyor.

Bilim ve Teknolojide Yetersizlik

Son yıllarda sağlanan gelişmelere, üniversite sayısındaki büyük artışa, dünya çapında ün kazanan bazı bilim adamlarının varlığına, uluslararası bilimsel yayınlarda yer alan Türk bilim adamlarının araştırmalarının sayısındaki artışa rağmen, Türkiye, gelişmiş ülkelerle kıyaslandığında, hâlâ bilim ve teknoloji alanında oldukça geri sıralarda yer almaktadır. Bunun başlıca nedeni, devletin bilim ve teknolojiye yeterince kaynak ayırmamasıdır. Osmanlı İmparatorluğu'nun çöküşü, bilim ve teknoloji alanında Batı'nın gerisinde kaldığı zaman başlamıştı. Aynı hatayı tekrarlamamak için Türkiye Cumhuriyeti'nin, bilime, araştırmaya, teknolojiye mutlaka önem ve öncelik vermesi gerekir. Atatürk, *"En hakiki yol gösterici bilimdir,"* sözünü boşuna söylememiştir.

Türkiye'yi çeşitli ülkelerle teknoloji alanında kıyaslayan bazı tablolar aşağıda sunulmaktadır. Bu tablolar, Türkiye'nin yerini göstermekte, başarılı olduğu ve olamadığı alanları ortaya koymaktadır.

Yandaki tabloda da görüldüğü üzere, Avrupa Birliği'ne aday ülkelerden Macaristan, Çek Cumhuriyeti ve Polonya, küreselleşme listesinde Türkiye'nin altında yer almaktadır. Avrupa Birliği adayı diğer ülkelerden Türkiye'nin üzerinde yer alan tek ülke Estonya'dır.

Dünya Kürselleşme Endeksi (2002)

Ülkeler	Sıra
ABD	1
Almanya	2
Meksika	16
Yunanistan	27
Türkiye	28
Macaristan	30
Çek Cumhuriyeti	33
Çin	37
Rusya	43
Polonya	45

Kaynak: TİSK – Türkiye'nin Bilgi Ekonomisi Yarışındaki Yeri

Bilgiye Dayalı İşler: Nitelikli Mühendisler
***(Piyasadaki nitelikli mühendis sayısına göre yapılan sıralama* -2002-)**

Ülkeler	Sıra
Hindistan	1
Slovakya	2
Macaristan	5
Yunanistan	10
Çek Cumhuriyeti	17
Türkiye	18
Fransa	22
Almanya	27
ABD	29
İngiltere	45

Kaynak: TİSK – Türkiye'nin Bilgi Ekonomisi Yarışındaki Yeri

Türkiye, bu listedeki konumuyla 12 AB üyesi ülkenin önünde yer almaktadır. Ancak, bu noktada ülkemiz açısından önemli bir sorun ise, nitelikli mühendislerimizin büyük bir bölümünün ekonomik kaygılar nedeniyle yurtdışında hizmet vermeleri konusudur.

Bilgiye Dayalı İşler: Bilgi Teknolojileri Alanında Yetişmiş Personel
***(Piyasadaki yetişmiş personel sayısına göre yapılan sıralama* -2002-)**

Ülkeler	Sıra
Hindistan	1
Macaristan	6
Türkiye	17
Çek Cumhuriyeti	20
Yunanistan	26
Fransa	30

Kaynak: TİSK – Türkiye'nin Bilgi Ekonomisi yarışındaki Yeri

İnternet Kullanıcıları
***(1000 kişi başına düşen kullanım sıralamasına göre* -2002-)**

Ülkeler	Sıra
Kanada	1
ABD	4
Slovakya	23
Çek Cumhuriyeti	24
Yunanistan	28
Polonya	30
Macaristan	31
Türkiye	36
Tayland	40

Kaynak: OECD, Telecommunications Database, 2002

1000 Kişiye Düşen Bilgisayar Sayısı Sıralaması (2002)

Ülkeler	Sıra
ABD	1
Norveç	4
Almanya	19
İsrail	21
Macaristan	30
Çek Cumhuriyeti	31
Yunanistan	32
Brezilya	36
Türkiye	44
Filipinler	45

Kaynak: World Information Technology Outlook 2002

OECD Ülkelerinde 20 Saatlik İnternet Erişiminin Ortalama Ücreti
***(Satınalma gücü paritesine göre*-1995-2000-)**

Ülkeler	Dolar
Yunanistan	58,4
Türkiye	54,1
Fransa	54,1
İngiltere	49,7
Hollanda	48,8
İtalya	48,8
Kore	37,0
ABD	31,7

Kaynak: OECD, Information Technology Outlook, 2002

Teknolojik Yenilik Yapma Kapasitesi: Toplam AR-GE Harcaması Sıralaması (2002)

Ülkeler	Sıra
ABD	1
Almanya	3
Kore	8
Brezilya	14
İsrail	21
Polonya	28
Türkiye	30
Yunanistan	35
Macaristan	40

Kaynak: The Global 2002 Technology Index

OECD Ülkelerinde İnternete Bağlı Hanelerin Tüm Hanelere Oranı (2001)

Ülkeler	(%)
ABD	50,5
İngiltere	40,0
Japonya	35,1
Almanya	27,0
İtalya	20,8
Türkiye	6,9
Meksika	6,2

Kaynak: OECD, ICT Databases, August 2002

Bu tablolar, Türkiye'nin bilgiye erişim konusunda dünyadaki yerini gösteriyor. Bazı alanlarda azımsanmayacak bir gelişme kaydedilmiş olmasına rağmen daha yapacak çok şey var. Devlet bütçesinden, bilime ve araştırmaya daha çok kaynak ayrılmasının zorunlu olduğu kuşkusuz.

Türkiye ve Avrupa Birliği; Dün, Bugün, Yarın

AB, Nereden Nereye?

Avrupa Birliği, İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra oluşan şartların bir ürünü sayılabilir. 25 yıllık bir dönem içinde iki dünya savaşına sahne olan Avrupa'da yeni bir savaşı önlemenin yöntemleri araştırılırken o yıllardaki Fransa Dışişleri Bakanlarından Robert Schumann ilginç bir fikir ortaya attı. Ülkelerin savaş gücünün temelini oluşturan kömür ve çeliğin üretimi ve kullanımı devletlerüstü bir kurum tarafından düzenlenmeli ve denetlenmeliydi. Bu fikir büyük destek buldu. Bu amaçla 18 Nisan 1951'de Paris'te, Almanya, Fransa, İtalya, Hollanda, Belçika ve Lüksemburg'un katılımıyla Avrupa Kömür ve Çelik Topluluğu kuruldu. Daha sonraki yıllarda bu işbirliğinin kapsamı genişletilerek 25 Mart 1957'de nükleer alanda işbirliğini öngören Euratom ve bugünkü Avrupa Birliği'nin temelini oluşturan Avrupa Ekonomik Topluluğu örgütlerini kuran antlaşmalar imzalandı. Daha sonraki yıllarda bu üç kuruluş birleştirildi ve Avrupa Toplulukları adını aldı. 1992 yılındaki Maastricht Antlaşması'ndan sonra da Avrupa Birliği'ne dönüştürüldü.

Avrupa Ekonomik Topluluğu'nun kurulduğu yıllarda üye ülkelerin ekonomileri henüz savaşın tahribatının etkisi altındaydılar. Marshall Planı'nın sağladığı geniş olanaklara rağmen ülkelerin ekonomik gücü, bugünküyle kıyaslanamayacak kadar düşük düzeydeydi. 1960 yılında AET üyesi olan Almanya ile AET üyesi olmayan İngiltere'nin cari fiyatlarla gayri safi milli hasılaları 72 milyar dolardı. Aynı yıl ABD'nin GSMH'sı 518 milyar dolar, yani Almanya ve İngiltere'nin yedi katıydı. O yıl Türkiye'nin GSMH'sı 11,6 milyar dolar olarak hesaplanıyordu.

AET üyeliği, ülkelerin ekonomik güçlerinin hızla artırılmasında en önemli etken oldu. Cari fiyatlarla yapılan hesaplamaya göre, 1960-1995 yılları arasında kurucu üyelerden Almanya ve Hollanda'nın GSMH'larında 27 kat, İtalya'nın 24 kat, Fransa, Belçika ve Lüksemburg'un 21 kat artış görülüyor. AB'ye, kurucu üyelerden 14 yıl sonra giren İngiltere'nin GSMH'sı aynı dönemde 13 kat artış göstermiş. AB üyesi olup olmamak, savaş yıllarından sonra Batı Avrupa'nın büyük devletleri arasındaki ekonomik dengeleri de değiştirdi. 1960 yılında birbirine eşit olan Alman ve İngiliz ekonomileri arasında, 40 yıl sonra büyük fark ortaya çıktı: 2001'de Almanya'nın ekonomik gücü İngiltere'nin iki katı oldu. ABD ile AB üyesi ülkeler arasındaki dengeler de değişti. 1960 yılında ABD'nin GSMH'sı Almanya'nın yedi katıyken, 2001'de üç katı düzeyine indi.

Bu arada Japonya, dünyada yeni bir ekonomik güç olarak beliriyor. 1960 yılında Almanya'nın ekonomik gücü Japonya'nın yaklaşık bir buçuk katıydı. 2001'de ise Japonya'nın gücü Almanya'nın iki katına ulaştı. Değişen bu ekonomik dengeler içinde, aynı dönemde Türkiye'nin ekonomik gücü yaklaşık 13 kat arttı. Bu, İngiltere'nin artış oranı düzeyindedir. Bu hesaplamalar yapılırken geçen dönem içinde doların değerindeki değişiklikleri de hesaba katmak gerek. Ayrıca, sabit fiyatlarla yapılan hesaplamalar biraz farklılık gösterebiliyor. Satın alma gücüne göre yapılan hesaplamalar, Türkiye ile Avrupa'nın en sanayileşmiş ülkelerindeki açığın cari fiyatlarla yapılan hesaplamalara göre daha az olduğunu ortaya koyuyor. Ancak genel eğilimler, yukarıda belirtilen yönde. AB'ye baştan beri üye olan ülkeler önemli bir avantaj elde ettiler. Özellikle 1960 ile 1970 yılları arasındaki dönemde Almanya, kendisine rakip durumdaki ülkelerle arayı açtı. Bu dönemde Alman ekonomisi cari fiyatlarla üç misli büyüdü. Hollanda da öyle.[135]

AB üyeleri, bu hızlı gelişmeyi Roma Antlaşması'nda öngörülen Ortak Pazar hedefini gerçekleştirerek ve daha sonraki yıllarda da başka yapısal düzenlemelere giderek sağladılar. Roma Antlaşması,

---

135 Economie Européenne, Raport Economique Annuel pour 1995, Commission Européenne, Brüksel, 1995.

üye ülkeler arasındaki ticarette gümrük vergileriyle miktar kısıtlamalarının kaldırılmasını, üye olmayan ülkelere karşı ortak bir gümrük tarifesi uygulanmasını, kişilerin, sermayenin ve hizmetlerin serbest dolaşımını öngörüyor. AB üyesi olmak için iki temel şart aranıyor: Avrupalı olmak ve demokratik olmak.

Ortak Pazar'ın oluşması 12 yıl aldı. Bu arada ortak tarım politikaları geliştiriliyor ve üyeler arasında tarım alanındaki dengesizlikler AB bütçesinden büyük sübvansiyonlar verilerek azaltılmaya çalışılıyor. Rekabet hukuku alanında ortak düzenlemelere gidilerek üye ülkelerin firmaları arasında haksız rekabet koşullarının oluşmasının önlenmesine çalışılıyor. 1979 yılında Avrupa Para Sistemi'ne geçiliyor ve belirli sınırlar içinde üye ülkelerin paralarının değeri birbirine bağlanıyor. 1987 yılında AET, Euratom ve Avrupa Kömür Çelik Birliği birleştiriliyor ve AB'nin tek pazara dönüştürülmesi kararlaştırılıyor. Bu da 1993'te gerçekleştiriliyor. Ayrıca yapısal fonlar oluşturularak AB'nin nispeten geri bölgelerinin kalkındırılması kararlaştırılıyor.

AB'nin en önemli kararlarından biri parasal birliğe geçiş ve milli paraların yerini tek bir para biriminin alması oldu. Bu sisteme girebilmenin koşulları 1992 yılındaki Maastricht Antlaşması'nda saptanmıştı. Bunlar arasında uzun vadeli faiz hadlerinin belirli sınırları aşmaması, bütçe açıklarının GSMH'nın % 60'ından fazla olmaması, son iki yıl içinde devalüasyon yapılmamış olması gibi koşullar yer alıyordu.

1998 Mayısı'nda bu koşulları yerine getiren ve Avrupa Para Birliği'ne girmek isteyen 11 üye, 1998 yılının ilk çeyreğinde Ekonomik ve Parasal Birliğe hazırlık, 1 Ocak 1999 tarihinde Ekonomik ve Parasal Birliğe geçiş ve 1 Ocak 2002 tarihinde de Ekonomik ve Parasal Birliğin kurulması şeklinde 3 aşamalı bir programla euroyu milli paralarının yerine geçirmeyi kabul ettiler. Böylelikle Avrupa'da ilk defa tek bir para kullanılması kabul edildi ve 14 Şubat 2002 tarihinde Danimarka, İsveç ve İngiltere dışındaki tüm AB ülkeleri euro sistemine geçişi gerçekleştirdiler. Tek paraya geçiş, Avrupa Birliği'nin geleceğini etkileyecek önemli bir karardır. Bunu sadece ekonomik veya mali sonuçları açısından değerlendirmek eksik olur. Para, önemli egemenlik sembollerinden biridir. AB üyesi olmakla

esasen egemenliklerini karşılıklı olarak kısıtlamış olan ülkeler, tek paraya geçmekle bu alanda önemli bir adım daha atıp birbirlerine olan bağımlılıklarının derecesini yükseltiyorlar. Buna karşı en önemli denge unsuru, üye ülkelerin her birinin sahip olduğu veto hakkıdır. Ancak bu hak her konuda geçerli değil.

Gerek Maastricht, gerekse 1997 yılında sonuçlanan Amsterdam ve Lüksemburg antlaşmaları, AB'ye yeni bir içerik ve derinlik kazandırdı. Ekonomik bütünleşme çalışmalarının yanı sıra, ortak bir dış ve güvenlik politikası geliştirme yolunda da adımlar atıldı, mekanizmalar kuruldu. Avrupa Parlamentosu'nun yetkileri artırıldı.

Avrupa Birliği'nin çeşitli alanlarda aldığı kararlar, "Topluluk Hukuku" diye adlandırılan on binlerce sayfalık bir bütün oluşturuyor. AB'ye katılmak isteyen ülkeler, bu topluluk hukukunu benimsemek zorundalar. Roma Antlaşması'nı, bu topluluk hukukunu benimseyen ve AB'ye üyelik koşullarını yerine getiren ülkeler Avrupa Birliği'ne katılabiliyor. Tabii diğer bütün üye ülkeler kabul ederlerse. 1970'de İngiltere, Danimarka ve İrlanda AB'ye katıldı. İngiltere'nin girişi pek kolay olmadı. De Gaulle'ün cumhurbaşkanlığı döneminde Fransa, İngiltere'nin üyeliğini iki defa veto etti. De Gaulle'den sonra Fransız hükümeti bu politikadan vazgeçti. 1981'deki ikinci genişleme sürecinde Yunanistan AB'ye katıldı. Onu 1986'da İspanya ve Portekiz izliyor, 1995'deki dördüncü genişlemede ise Avusturya, İsveç ve Finlandiya AB'ye üye oluyorlar. 1999 yılının Aralık ayında gerçekleştirilen Helsinki Zirvesi'nde ise 13 ülkenin daha AB üyeliğine giriş süreci başlatıldı. Bu sürece katılmaya hak kazanan ülkeler: Bulgaristan, Kıbrıs Rum Kesimi, Çek Cumhuriyeti, Estonya, Macaristan, Letonya, Litvanya, Malta, Polonya, Romanya, Slovakya, Slovenya ve Türkiye oldu. Ancak burada dikkat edilmesi gereken nokta Kıbrıs Rum Kesimi'nin üyeliğinin 1960 tarihli Londra ve Zürih antlaşmalarına aykırı olduğudur.[136]

Bir diğer nokta da diğer bütün adaylarla üyelik müzakerelerine başlanması kararlaştırılmışken Türkiye için böyle bir kararın verilmemiş olmasıdır. Gerçekten diğer adaylar Helsinki Zirvesi'nden

136 Bu aykırılığın hukuki gerekçeleri için bkz. Prof. Mendelson, Maurice, Why *Cyprus Entry Into the European Union Would Be Illegal*, London, October 2001.

birkaç ay sonra üyelik müzakerelerine başlarken 2002'nin Aralık ayında yapılan AB Kopenhag Zirvesi'nde Türkiye'yle müzakerelerin başlama tarihinin 2004'ün Aralık ayında yapılacak zirvede kararlaştırılacağı bildirildi, o da Türkiye eğer Kopenhag kriterlerini yerine getirecek adımları atarsa...

45 yıllık çabanın sonunda Avrupa Birliği'nin nereden nereye geldiğini incelerken sadece yukarıda özetlenen başarılara değinmek doğru olmaz. Dünya ölçeğinde bakıldığında, AB'nin yeterince başarılı olamadığı birçok alan var. AB ülkelerindeki en büyük sanayici ve işadamlarının üst kuruluşu olan ve TÜSİAD'ın da üye bulunduğu UNICE'nin 1998 yılında yayınladığı bir raporda, AB'nin rekabet gücünde, ABD ile Japonya'nın gerisinde olduğunu belirtiliyor ve saptanan eksiklikler sıralanıyor. Bu rapora göre:

- Avrupa'nın yaşam standardında gerileme var. Yaşama standardı endeksi ABD'de 100 olarak kabul edilirse Japonya 90, AB ise 70 düzeyinde. Japonya, 1970'li yıllardan bu yana Avrupa'nın refah düzeyini aşmış.
- 1975-1998 döneminde AB'de GSMH'nın artış hızı ABD'nin gerisinde.
- Dünya ticaretinde AB'nin payı 1970'e oranla % 7 azalmış. 1991'den beri diğer ülkelerin AB'deki yatırımlarında da % 15 düşüş var.
- İşsizlik oranı 1980 yılında Batı Avrupa'da ve ABD'de % 6-7 dolaylarında. Japonya'da % 2 idi. 1996'da AB'de işsizlik iki katına çıktı, ABD'de % 6'nın, Japonya'da da % 4'ün altında kaldı.
- AB'de enerji fiyatları ABD'den % 47, karayolu taşımacılığı % 40, internet bağlantısı % 200, milletlerarası telefon konuşmaları % 300 daha pahalı.
- AB'de araştırma ve geliştirmeye ayrılan paraların GSMH'ya oranı ABD ve Japonya'dan daha düşük.
- ABD'de 1000 kişiye 400, AB'nin önde gelen ülkelerinde 200 bilgisayar düşüyor.
- AB ülkelerinin çoğunda devletin ekonomiye müdahalesi diğer gelişmiş ülkelerden çok daha fazla.
- 1996-1997 yıllarında bazı AB ülkelerinde kamunun harca-

maları GSMH'nın yaklaşık yarısı düzeyinde, oysa ABD ve Japonya'da bu oran üçte birin altında.

- 1996 yılında, sosyal güvenlik ödemeleri de dahil olmak üzere toplam vergi gelirleri AB'de ortalama % 42,5 düzeyinde. ABD ve Japonya'da ise % 30'un altında. AB, bütün dünyada vergi gelirlerinin en yüksek olduğu ülkeler topluluğudur.
- İşçilerin ücretlerinde vergi ve sosyal sigorta ödemeleri, AB'de toplam ücretin % 57'sine ulaşmaktadır. Bu oran ABD'de % 37, Japonya'da % 33 düzeyindedir. (Raporda Türkiye'deki oranın % 25 olduğu belirtiliyor.)
- AB'de kamu sektörünün payı toplam istihdamın % 18'i düzeyindedir. Japonya'da bu oran % 8,3, ABD'de % 15,7'dir.

UNICE, bu olumsuz gelişmelerin, yüksek rekabet gücüne sahip AB firmalarını bile zorlamaya başladığını belirtmiş ve AB'nin bütün bu ve benzeri alanlarda reform yapması çağrısında bulunmuştu.[137]

AB, ABD ve Japonya'nın 2002 yılına kadarki büyüme ve istihdam değişimleri, aşağıdaki tabloda gösterilmiştir:

Büyüme ve İstihdam (% Değişim)

Reel GSYİH artışı	**1974-1985**	**1986-1990**	**1991-1995**	**1996-2000**	**2002**
AB	2,0	3,2	1,5	2,6	1,5
ABD	2,8	3,2	2,4	4,1	2,7
Japonya	3,3	4,9	1,4	1,5	-0,8
İstihdam artışı	**1974-1985**	**1986-1990**	**1991-1995**	**1996-2000**	**2002**
AB	0,0	1,3	-0,4	1,4	1,0
ABD	1,8	2,2	1,1	2,0	0,6
Japonya	0,7	1,0	0,8	-0,2	-0,3

Kaynak: Statistical Annex of European Economy, Spring 2002

137 *Benchmarking Europe's Competitivenessi From Analysis to Action*, UNICE, Brüksel, December, 1997.

Anlaşılıyor ki, AB'yi, uzun yıllardan beri harcanan çabalara, alınan olumlu sonuçlara rağmen her alanda bütün sorunlarını çözmüş ve mükemmel denilebilecek bir düzeye ulaşmış bir örgüt olarak görmemek gerek. Türkiye AB üyeliğine aday olurken de bu eksikliklerin farkındaydı.

Ancak Türkiye, tarihi perspektiften bakıldığında, Batı Avrupa ülkeleriyle bütünleşmeyi uzun yıllardan beri bir ulusal politika hedefi haline getirmiştir. Yukarıda sıralanan eksiklerine rağmen AB üyeliği gene de Türkiye'ye ekonomik ve siyasal alanlarda önemli kazançlar sağlayabilecektir ve uzun vadede AB'nin oluşturacağı bir Avrupa güvenliği boyutunun da Türkiye'ye önemli katkılar kazandırabileceği unutulmamalıdır. Tabii bu değerlendirmeler yapılırken Türkiye'nin AB'ye neler kazandırabileceği de gözden uzak tutulmamalıdır. Bu nedenlerle Türkiye'nin son 40 yıllık süreçte AB ile işbirliği önemli bir konu olarak gündemdeki yerini korudu. Türkiye-AB ilişkilerine aşağıda ana hatlarıyla değinilecektir. O bölümü daha iyi değerlendirebilmek için önce AB içindeki ekonomik ve mali işbirliği mekanizmalarının nasıl işlediğine, üye ülkelerin AB'den neler kazandıklarına bakalım.

AB Üyesi Olmak

AB bütçesinin başlıca gelir kaynakları, üye ülkelerin KDV gelirlerinden alınan pay, GSMH oranlarına göre yaptıkları katkılar, gene üye ülkelerin gümrük vergilerinden alınan pay ve şeker gibi tarıma dayalı bazı ürünlerinden alınan vergilerden oluşuyor. Bu gelirler, öncelikle üye ülkelerin ekonomik ve sosyal gelişmesine yönelik projelere, bir bölümü de dış yardımlara ayrılıyor.

AB'nin bütçesi, ulusal bütçelerin toplamının % 2'si ile % 4'ü arasında değişiyor. Bu oran AB ülkelerinin toplam GSMH'larının % 1,27'sini geçmiyor. AB'nin 2002 yılı bütçesi 98,6 milyar euro. 2001 yılı bütçesinde KDV payı % 35,6 ve GSMH oranına göre alınan katkılar % 48,5.

AB bütçesine en büyük net katkıyı Almanya sağlıyor. Almanya'nın payı KDV gelirlerinde % 31,5, GSMH paylarında % 24,4. Bu katkıların yüksekliği Almanya'yı, hukuken olmasa da fiilen pek çok konuda ağırlık sahibi yapıyor.

Avrupa Birliği bütçesini oluşturan kaynaklar, çeşitli amaçları gerçekleştirmek için hazırlanan projelere göre kullanılıyor. Örneğin, 1992 yılındaki Edinburg Zirvesi'nde Avrupa Birliği içindeki ekonomik ve sosyal uyumu geliştirmek için 1999 yılına kadar harcanmak üzere 146 milyar euro ayrıldı. Bölgeler arasındaki gelişmişlik farkını gidermek için bir program yapıldı. Bölge halkının kişi başına geliri Avrupa Birliği ortalamasının % 75'inden daha düşükse o bölgeye yardım yapılması kararlaştırıldı. Yunanistan, Portekiz ve İrlanda'nın topraklarının tümü düşük gelirli sayılıyor. Bu projeden en büyük payı, % 28'le İspanya aldı. Onu % 15'le Yunanistan, % 14,8'le Portekiz izledi. Eski Doğu Almanya bölgesinin kalkındırılması için Almanya da bu fondan önemli bir miktar alıyor.

Diğer bir kaynak, 1992 Maastricht Antlaşması'yla kurulan Uyum Fonu'dur. Topluluğun ekonomik açıdan zayıf ülkeleri, bu olanaktan yararlanıyorlar. 1993-1999 yılları arasında bu fondan üyelere 15 milyar euro yardımda bulunulması öngörülmüştü. İspanya, fonun % 52'sini, Yunanistan ile Portekiz ise % 16'sını aldılar.

Ayrıca Avrupa Yatırım Bankası'nın kaynakları var. 1994'ten başlayarak Yunanistan, İrlanda, Portekiz ve İspanya'nın bazı bölgelerinin kalkındırılması için hazırlanan 38 proje, bu fondan finanse ediliyor. Fonun toplamı 1,5 milyar euroydu. Bölgeler arası işbirliğini geliştirmek için de 326,5 milyon euroluk bir fon var. Teknik yardım projeleri başka bir fondan karşılanıyor. Tarım, ormancılık, balıkçılık alanlarında yapılacak pek çok harcama da AB bütçesinden karşılanıyor. Ayrıca sanayii, bilimi, çevreyi, küçük ve orta ölçekli firmaları, girişimcileri desteklemek için birçok proje var.

Eğitim alanındaki AB destekli projeler özel bir önem taşıyor. Socrates, Leonardo, Avrupa İçin Gençlik III adlarında kapsamlı gençlik projeleri var. Üstelik bunlardan sadece AB üyelerinin gençleri değil, İzlanda, Lihtenştayn, Norveç gibi üye olmayan ülkelerin gençleri de yararlanıyor. Bu projeler, Kıbrıs, Malta ve Orta ve Doğu Avrupa gençlerine de açıldı. Ya Türkiye? Türk gençleri de bu projeden yararlanacak mı? Uzun yıllar bekledikten sonra Türkiye'nin

de bu projelerden yararlanması kararlaştırıldı. Türkiye'de bunun için gerekli örgütlenme gerçekleştirildi, ama 2003 yılı ortalarında Türk gençleri daha henüz bu projelerden fiilen yararlanmaya başlamamışlardı.

Avrupa Birliği'nde basın ve enformasyon alanı da unutulmamış. Bunun için de 1996-2000 yılları için 310 milyon euro ayrılmıştı. Kıbrıs Türk halkını, Avrupa Birliği'nin desteklediği çözüm projesine ikna etmek için Avrupa Birliği'nin yürüttüğü faaliyetler, muhtemelen bu fonlardan finanse edilmişti.

Kültür alanında 1996 yılında 147 projenin finanse edilmesi kararlaştırılmıştı.

İlginç bir proje de Avrupa halklarını birbirine yakınlaştıracak Kardeş Şehirler Projesi'dir. Bu projeden de AB üyesi ülkelerin şehirlerinin yanı sıra Arnavutluk, Bulgaristan, Hırvatistan, Güney Kıbrıs Rum Yönetimi, Çek Cumhuriyeti, Estonya, Macaristan, Letonya, Litvanya, Malta, Polonya, Romanya, Slovakya ve Slovenya'nın şehirleri de yararlanıyor. Ya Türk şehirleri? Türk halkını Avrupa'ya yakınlaştıracak kardeş şehir projeleri? O yok. Hiç değilse başlangıçta düşünülmemiş.

Sağlıktan spora, ulaştırmadan enerjiye kadar daha pek çok alanda çok sayıda proje tasarlanmış. Bunların tümü AB bütçesinden finanse ediliyor.[138]

Avrupa Birliği'ne 1981 yılında üye olan Yunanistan, o yıl bütçeden 275 milyon euro yardım aldı. Bu bir yıl sonra 875 milyon euroya yükseldi. 1996 yılında 5 milyar euroyu aştı. Yunanistan'ın 1981-1996 yılları arasında Avrupa Birliği bütçesinden aldığı yardımların toplamı 44,2 milyar euro. Yani adam başına 4.416 euro. 1986 yılında üye olan Portekiz'in 1996'ya kadar aldığı yardımlar 22,2 milyar euro. Aynı dönemde İspanya 64,6 milyar euro alıyor. Tabii bütün bu ülkelerin Avrupa Birliği bütçesine yaptıkları katkıları da dikkate almak gerek.

1996 yılında üyelerin Avrupa Birliği bütçesinden aldıkları yardımlar ile bütçeye yaptıkları katkılar, tabloda gösterilmiştir.

---

138 Grants and Loans from the European Union, Lüksemburg, 1997.

AB Üyelerinin Topluluk Bütçesine Katkıları ve Bütçeden Aldıkları Yardımlar *(milyon euro* -1996-)

Ülkeler	Bütçeye Ödenen	Bütçeden Alınan	Net Yardım
İspanya	4.538	10.511	5.972
Yunanistan	1.107	5.039	3.932
Portekiz	906	3.680	2.774
İrlanda	710	2.970	2.260
Danimarka	1.359	1.553	193
Finlandiya	961	988	27
Lüksemburg	163	83	- 79
Avusturya	1.872	1.600	- 272
Fransa	12.410	11.951	- 459
Belçika	2.743	1.996	- 746
İsveç	1.957	1.204	- 752
İtalya	8.935	7.532	- 1.402
İngiltere	8.227	5.951	-2.276
Hollanda	4.435	1.988	- 2.446
Almanya	20.766	9.872	-10.894

Kaynak: Europaeischer Rechnungshof ve Türkiye Araştırmalar Merkezi

Tablonun gösterdiği gibi başta İspanya, Yunanistan, Portekiz ve İrlanda olmak üzere dokuz ülkesi, AB bütçesinden önemli katkılar almışlar. AB'nin bir bütünlük içinde kalkınmasının anahtarı burada. Bu tablo yıldan yıla değişiyor. Örneğin 1995 yılında İspanya'nın AB bütçesinden sağladığı net katkı 7.945 milyon euroyu, yani yaklaşık 8,5 milyar doları bulmuştu. Bu hesaba göre her İspanya vatandaşı için AB'nin desteği 205 euroya ulaşmıştı. Aynı yıl Yunanistan kişi başına 351 euro, İrlanda 522 euro almıştı.[139]

AB'nin bir önceki genişlemesi sırasında üç ülkenin üyeliğe alınıp da Türkiye'nin alınmaması, AB'nin bütçe olanaklarının

139 Mayhew, a.g.e., s. 303.

yetersizliği ve yeni üye olacak İsveç, Finlandiya ve Avusturya'nın bütçeye net katkı sağlayacak ülkeler olmasıyla açıklanmıştı. Oysa tablodan görüleceği gibi bu üç ülkeden ikisi, pek büyük miktarlarda olmasa da, AB'den katkı alan ülkeler oldu. Türkiye'nin üye olması halinde, bütçe kaynaklarının pek büyük bir kısmını alacağı endişesi her vesile ile dile getirilmekteydi. Türkiye tam üye olsaydı, acaba AB bütçesinden ne kadar yardım alacaktı? Bu sorunun cevabı daha ilerideki bölümlerde açıklanıyor.

Genişleyen Aile İçin Hazırlık

AB'nin kendi üyelerine yaptığı kapsamlı yardımların yanı sıra, aynı düzeyde olmasa da başka ülkelere yönelik önemli yardım programları var. Son yıllarda bu yardımlardan en çok yararlanan ülkeler arasında, tam üyelik süreci başlatılmış bulunan Orta ve Doğu Avrupa ülkeleri geliyor. Bu ülkeler, AB bütçesi kaynaklarının dışında da büyük yardımlar aldılar.

AB'nin Orta ve Doğu Avrupa ülkelerine açılma girişimleri daha 1974 yılında başlamıştı. O yılın mayıs ayında AB, bu ülkelere ticaret anlaşmaları önermişti. Ancak bu öneriler, o ülkelerde iktidarda olan komünist hükümetler tarafından reddedilmişti. Sadece Sovyetler Birliği ile mesafeli ilişkiler sürdüren Yugoslavya ile Romanya, bu öneriyi kabul ederek ikili ticaret anlaşmaları imzalamışlardı. Romanya, 1980 yılında AB'yle bir işbirliği anlaşması da imzaladı. 1985 yılında, Gorbaçov döneminde Sovyetler Birliği ilk defa Avrupa Birliği'ni tanıdığını açıkladı ve Doğu Avrupa ülkelerinin AB'yle ikili antlaşmalar yapmalarının yolu açıldı. Macaristan, Eylül 1988'de AB'yle bir işbirliği anlaşması imzaladı. Onu 1989 ve 1990 yıllarında Polonya ve Bulgaristan izledi.[140]

Soğuk Savaş'ın sona ermesinden sonra Orta ve Doğu Avrupa ülkeleri arasındaki ilişkiler yoğunluk kazandı. Avrupa Birliği'nin Doğu'ya doğru genişlemesi fikri güç kazandı. Bu fikri destekleyenlerinin başında Orta ve Doğu Avrupa ülkelerine komşu olan Almanya, Avusturya ve İskandinav ülkeleri geliyordu. 1988'in Aralık ayında Rodos'ta yapılan AB zirvesinde alınan kararda,

140 Mayhew, a.g.e, s. 8-10.

"Kıtanın bölünmüşlüğünü sona erdirmek" önemli bir hedef olarak belirtiliyordu. Aynı düşünceler, dünyanın en zengin yedi ülkesinin oluşturduğu G-7 grubunda da dile getirildi. Temmuz 1989'da Paris'te yapılan G-7 Zirvesi'nde bütün ilgili ülkelerin Polonya ve Macaristan'daki reform hareketlerini desteklemesi için çağrı yapıldı. Bu yardımların koordinasyonu için AB Komisyonu görevlendirildi. G-24 denilen örgütlenme, bu çağrının sonucunda oldu. Bu çağrıya cevap veren 24 ülke, Orta ve Doğu Avrupa ülkelerine AB Komisyonu'nun koordinasyonu altında yardımda bulunmaya başladı. Yardım veren bu 24 ülkeden biri de Türkiye oldu. Yani şimdi bütün adayların gerisinde bıraktırılan Türkiye, bu aday ülkelere ekonomik yardım yapan ülkeler arasındaydı.

AB devlet ve hükümet başkanlarının Kasım 1989 tarihinde Paris'te yaptıkları toplantıda daha da ileri gidildi ve Orta ve Doğu Avrupa ülkelerindeki kalkınma sürecini desteklemek için Avrupa Yeniden İnşa ve Kalkınma Bankası'nın (EBRD) kurulması kararlaştırıldı. Aynı yılın aralık ayında AB Konseyi, Orta ve Doğu Avrupa ülkelerinin kalkınmasına mali destek sağlamak amacıyla PHARE programının hayata geçirilmesini kabul etti. Derhal bu amaçla 300 milyon euroluk bir fon ayrıldı. 1990 bütçesinden bu fona 200 milyon euro daha tahsis edildi ve Fonun başlangıç ödeneği 500 milyon euroya çıkarıldı.[141]

Daha sonra resmen aday olmasına rağmen Türkiye PHARE programından yararlandırılmadı.

Orta Avrupa üyelerine bu yardımların yapıldığı tarihte AB'nin Türkiye'ye 4. Mali Protokol çerçevesinde vermesi gerekip de Yunanistan tarafından engellendiği için ödenemeyen mali yardımdaki gecikme 10. yılına giriyordu. 1989 yılının sonunda Orta ve Doğu Avrupa ülkelerine ortak üyelik statüsü verilmesi de gündeme geldi. O tarihte Türkiye'nin ortak üyeliği 26. yılını doldurmuştu. Ama dikkatler sadece Orta ve Doğu Avrupa ülkelerine yöneltilmiş bulunuyor, Türkiye AB'nin gündeminde öncelikli bir yer almıyordu. AB Bakanlar Konseyi'nin Nisan 1990 tarihinde Dublin'de yaptığı toplantıda, Orta ve Doğu Avrupa ülkeleriyle ortaklık iliş-

141 Mayhew, a.g.e., s. 13-17.

kileri kurulması resmen kararlaştırıldı. Avrupa Anlaşmaları diye adlandırılan bu anlaşmalar, 1991 yılı sonunda imzalandı. Bundan kısa bir süre sonra bu ülkelerin tam üye yapılması fikri tartışılmaya başladı. Bunun ilk işaretleri, 1992 Haziran'ında Lizbon'da yapılan Bakanlar Konseyi kararlarında görüldü. Öyle anlaşılıyor ki, daha o tarihte, bu ülkeleri tam üye yapmak için gerekli siyasi irade oluşmuştu. Bu iradenin oluşmasına öncülük eden ülkelerin başında Almanya geliyordu. Almanya'nın bu tutumunun kuşkusuz tarihi nedenleri vardı. Almanya, İkinci Dünya Savaşı'nda Orta Avrupa ülkelerine çektirdiği sıkıntıları telafi etmeyi manevi bir borç gibi görüyordu. Ama mesele bundan ibaret değildi. Almanya, sosyal devlet olmanın getirdiği yükümlülükler nedeniyle işçi ücretlerini, sosyal sigorta primlerini yükseltmiş, çalışma saatlerini azaltmıştı. Bu koşullarda Alman sanayii dünya ülkeleriyle rekabet etmekte zorlanıyordu. Almanya, yatırımlarını, AB'ye katılacak Orta ve Doğu Avrupa ülkelerine kaydırırsa, o ülkelerdeki ucuz işgücü ve altyapıdan yararlanıp yeniden dünyadaki rekabet gücünü kazanabilirdi. Gerçekten de bu ülkeler, aday olmalarından sonra buraya Alman firmalarının büyük miktarlarda yatırım yaptıkları görüldü. Tabii Alman hükümetinin desteğiyle...

Aynı yılın ekim ayında Londra'da, Polonya, Çek Cumhuriyeti, Slovakya ve Macaristan'dan oluşan "Vişegrad ülkeleri" ile AB üyesi ülkeler, ilk defa topluca bir araya geldiler. Bunu, Avrupa Siyasal Alanı kurulması fikri izledi. Bu fikir daha sonra "yapısal diyalog"a dönüştü. Bütün bu çalışmalar sırasında Türkiye'nin de bu çalışmalara dahil edilmesi düşüncesi hiç akla gelmedi. Hatta 1990 Dublin Zirvesi'nde, Türkiye-AB ilişkilerindeki gelişmenin Kıbrıs sorununda sağlanacak ilerlemeye bağlı olduğu yönünde bir görüş kabul edilerek bu ilişkilerin büsbütün soğumasına yol açıldı.

1993 Kopenhag Zirvesi'nde adaylar için daha ileri adımlar atıldı. Orta ve Doğu Avrupa ülkelerinin AB'ye tam üye olmak için uymaları gereken kıstaslar belirlendi. Türkiye'nin üyelik hedefi, Kopenhag Zirvesi'nde de dile getirilmedi. Orta ve Doğu Avrupa ülkelerini tam üyeliğe hazırlayacak çalışmalar, daha sonraki yıllarda da hızlanarak devam etti. Bu ülkelerin topluluğun iç pazarına girmelerini hazırlamayı öngören bir belge, 1995 Cannes Zirvesi'nde

kabul edildi. Bütün bu çalışmalara paralel olarak ikili ve çok taraflı düzeyde yoğun bir yardım programı başlatıldı. Görüldüğü gibi Orta ve Doğu Avrupa ülkelerinin AB üyeliği sürecinin resmen başlatıldığı 1997'nin Aralık ayındaki Lüksemburg Zirvesi'nden yıllarca önce bu sonucu hazırlayacak adımlar atılmış, mekanizmalar kurulmuş, yardım programları hayata geçirilmişti. Bütün bu çalışmalar yapılırken Türkiye için hedeflenen sadece bir gümrük birliğinden ibaretti ve Türkiye'nin tam üyeliği hedefine, o yıllarda AB'nin kabul ettiği hiçbir belgede yer verilmemişti.

31 Aralık 1995 tarihine kadar Doğu Avrupa ülkelerine AB örgütü, AB üyesi olan ve olmayan ülkeler ve milletlerarası kuruluşlar tarafından verilen yardımların toplamı 86,5 milyar euro. 1989 -2002 döneminde bu ülkelere yapılan hibe nitelikli yardımların toplamı 16,3 milyar euro. 86,5 milyar euronun, yardımı veren ülke veya kuruluşlara göre dağılımı aşağıdaki tabloda gösteriliyor:

Orta ve Doğu Avrupa Ülkelerine 1995 Sonuna Kadar Yapılan Yardımlar

Yardımı Verenler	Milyar Euro	%
Avrupa Birliği	13,3	15,3
AB üyesi devletler	32,6	37,6
ABD	10,1	11,6
Japonya	5,0	5,7
Diğer G-24 Üyeleri	4,0	4,6
Milletlerarası Mali Kuruluşlar	21,4	24,7
Toplam	86,5	100,0

Kaynak: Le Courier des pays de l'Est No: 421, Ağustos 1997, s. 11

Doğu Avrupa ülkelerine yardım edenler arasında, AB tarafından bu ülkelerin gerisinde sayılan Türkiye de bulunuyor. Türkiye'nin yardımından, Çek Cumhuriyeti, Slovakya, Macaristan, Bulgaristan ve Arnavutluk yararlandı.[142]

142 Van den Bempt, Paul; Theelen, Greet, a.g.e., s. 117-118.

PHARE programı çerçevesinde verilen yardımlar hibe, Avrupa Yatırım Bankası (EIB) aracılığıyla verilenler kredi niteliğindeydi. 1996 yılı sonuna kadar PHARE programı çerçevesinde toplam 6,6 milyar euroluk yardım sağlandı. 1995 yılının Haziran ayında yapılan Cannes Zirvesi'nde, 1999 yılına kadar geçecek dönemde PHARE programının yıllık bütçesinin 1,2 milyardan 1,5 milyar euroya yükseltilmesi kararlaştırıldı. AB'nin Orta ve Doğu Avrupa ülkelerine yardımının bir bölümü de makro mali yardım çerçevesinde yapıldı. Bu programdan, 1990-1994 yılları arasında o ülkelere 1.175 milyar euroluk yardım sağlandı. Bu programdan en çok yararlanan, 870 milyon euroyla Macaristan oldu.

Avrupa Yatırım Bankası da 1992-2002 yılları arasında Orta ve Doğu Avrupa'daki 10 aday ülkeye toplam 15 milyar euroluk kredi açtı. Bu kredilerin % 27'si Polonya'ya, % 25'i Çek Cumhuriyeti'ne ve % 15'i de Macaristan'a verildi.

Çek Cumhuriyeti'ne 2002'ye kadar 2,6 milyar euro, Polonya'ya 4,7 milyar euro ve Türkiye'ye 600 milyon eurosu deprem altyapısı olmak üzere toplam 1,8 milyar euro kredi açıldı. Ancak Türkiye'ye 2003 yılına kadar yapılan ödeme bunun yarısının altında kaldı.

Konuya, yardım veren ülkeler açısından bakıldığında, Almanya'nın açık farkla ön sırada geldiği görülüyor. Almanya, AB ülkelerinin ikili düzeyde verdikleri toplam 32,6 milyar euroluk yardımın 14,6 milyar euroluk bölümünü sağladı. İkinci sırada yardım yapan ülke Fransa oldu. Ancak Fransa'nın 6,1 milyar euroluk yardımı, Almanya'nınkinin yarısına bile erişemedi. İngiltere'nin yardımı ise 836 milyon euro düzeyinde kaldı.[143]

Çek Cumhuriyeti, 1993-1997 yılları arasında 1,5 milyar euro ekonomik yardım aldı. 1999-2000 döneminde PHARE programından 722,5 milyon euro aldı. SAPARD ve ISPA fonlarından da yararlandı. Macaristan'ın aynı dönemde aldığı yardım 2,8 milyar euro. Macaristan, ayrıca IMF'den 387 milyon dolar aldı. 1982 yılından bu yana Dünya Bankası'ndan aldığı krediler de 3,5 milyar doları buldu. Ayrıca Avrupa Yeniden İnşa ve Kalkınma Bankası'ndan (EBRD) 1.075 milyar euro yardım sağladı. Avrupa

143 Mayhew, a.g.e., s. 138-140, 153,157.

Yatırım Bankası'ndan 740 milyon euro kredi aldı, Uluslararası Finans Kurumu IFC'den de 290 milyon dolar temin etti. AB'nin PHARE programından 1990-1999 döneminde toplam 1,03 milyar euro sağladı. 2000-2006 dönemi için her yıl kullanmak üzere PHARE programından 96 milyon euro, SAPARD fonundan 38,7 milyon euro ve ISPA programından yıllık 87,7 milyon euro almaya hak kazandı.

Macaristan'ın PHARE programından sağladığı yardımlardan sadece eğitime ayırdığı miktar 111,5 milyon eurodur.

Polonya da aynı kaynaklardan bir hayli yararlandı. Polonya'nın 1990-1995 yıllarında AB bütçesinden aldığı yardım 1,2 milyar eurodur. Ayrıca PHARE programından 839 milyon euro sağladı. 1990-1999 dönemi için de Polonya'ya gene PHARE programından 1 milyar 389 milyon euro tahsis edildi. 2000-2002 döneminde kullanılmak üzere yıllık 398 milyon euro PHARE, 168,6 milyon euro SAPARD ve 385 milyon euro ISPA yardımı aldı. Avrupa Yatırım Bankası'ndan da 2002 yılına kadar 4,7 milyar euro sağladı.[144]

AB, aday ülkelerin, üyelik tarihine kadar PHARE, SAPARD ve ISPA programları çerçevesinde 2006 yılına kadar yıllık 3,12 milyar euro toplam yardımdan yararlanmaları kararını aldı.

AB yardımlarının yanı sıra AB üyesi ülkelerin ikili düzeyde yaptıkları yardımlar da önemli. Bu yardımların dağılımında da hangi ülkelere öncelik verildiği görülüyor. Örneğin, Almanya'nın 1989-1995 yılları arasında Orta ve Doğu Avrupa ülkelerine yaptığı yardımların % 78'inin Polonya, Çek Cumhuriyeti, Macaristan ve Slovakya'ya gittiği görülüyor. Alman yardımı bundan ibaret değil. Soğuk Savaş'ın bitiminden sonra bazı Doğu Avrupa ülkeleri dış borçlarının ertelenmesi için Paris Kulübü'ne başvuruyorlar. Bunlardan biri de Polonya. Bu ülkeye en büyük destek Almanya'dan geliyor. Almanya, Polonya'ya 2,3 milyar euro kredi veriyor ve 2,6 milyar euroluk borcunu da erteliyor. Bu miktar, Paris Kulübü üyesi olup bu borç erteleme girişimine katılan bütün ülkelerin yaptığı toplam katkının üçte biridir.[145]

---

144 Göknel, Kerim, *EU Enlargement Process*, Bilgi Üniversitesi, İstanbul, 2001.
145 Tewes, Henning, *German Politics*, vol. 6, no. 2, August 1997, s. 106-107.

Orta ve Doğu Avrupa Ülkeleri'ne (ODAÜ), 1990'lı yılların başından bu yana büyük ölçüde yabancı sermaye yatırımı da gitti. O ülkelerde son yıllarda görülen üretim ve ihracat artışlarının altında bu yabancı yatırımların da büyük payı var.

AB üyeliğinde en ön sırada görünen Çek Cumhuriyeti, Macaristan ve Polonya'ya son yıllarda giden yabancı sermaye yatırımlarına bir göz atmakta yarar var.

Çek Cumhuriyeti, Macaristan ve Polonya'ya Giden Yabancı Sermaye Yatırımları

Ülkeler	Yatırımlar (milyon dolar)			Kümülatif Yatırım (milyon dolar)	
	1994	1995	2000	1995	2000
Çek Cum.	862	2.562	6.324	5.943	18.200
Macaristan	1.146	4.453	1.944	11.394	19.000
Polonya	542	1.134	9.342	2.751	23.300

Kaynak: Le Courier des Pays de l'Est, No. 421, Ağustos 1997 s. 18
United Nations Conference on Trade and Development (UNCTAD)

Yukarıdaki bölümlerde, devletlerin firmalara ne ölçüde yardım ettikleri, dünya ülkelerinden örnekler verilerek belirtilmişti. Bu yardımların, desteklerin, firmaların dış yatırımlarının yönlendirilmesinde de etkili olduğu biliniyor. Devlet desteğinden yararlanan firmalar, yabancı bir ülkede yatırım yaptıklarında, o ülkenin yerli firmalarına nazaran önemli bir avantaj sağlıyorlar ve yüksek rekabet gücüne ulaşıyorlar. Bunun sonunda pek çok yerli firma yabancılara satılıyor. Bunun en bariz örneklerinden biri Macaristan. O ülkedeki imalat sanayiinde son zamanlarda yabancı firmaların payı çok yüksek. Bazı önemli Türk işadamının, özel sektöre, firmaları yabancılara satmamaları için çağrı yapması boşuna değil. Atatürk dönemindeki hedeflerden birinin ulusal sanayinin güçlendirilmesi olduğu unutulmamalı. Ancak bu çağrıların ne derecede etkili olduğu bilinmiyor.

AB ülkelerinde yabancı ülkelerde yatırım yapacak firmalar, devlet bankaları veya bu iş için özel olarak görevlendirilmiş kamu mali kuruluşları tarafından siyasi ve ticari risklere karşı sigorta ediliyor. Böylece devletler, kendi firmalarının hangi ülkelerde yatırım yapmasını arzu ediyorlarsa veya bundan siyasal veya ekonomik çıkar görüyorlarsa o ülkede yatırım yapacak firmalarını bu yöntemlerle teşvik ediyorlar. AB'ne ilk grupta üye adayı olarak kabul edilen beş Doğu Avrupa ülkesi arasında en büyükleri sayılan Polonya, Çek Cumhuriyeti ve Macaristan'a, 1990'lı yılların başından beri bu kadar çok yardım yapılmış olması, bu kadar çok yabancı yatırımın bu ülkelere yönlendirilmesi, öyle anlaşılıyor ki, bu ülkelerin liberal ekonomiye geçişleriyle ortaya çıkan uygun ekonomik ortamın sonucu olduğu kadar, bu yatırımları teşvik eden ülkelerin politikalarının da ürünü. Örneğin, Almanya'nın Hermes dış ticaret sigorta sistemi, bu açıdan önemli bir işlev görüyor. Almanya bu yolla belirli ülkelere ihracat yapan firmaların alacaklarını tahsil edememeleri halinde devlet olarak kendilerine bu alacaklarını ödeme garantisi veriyor. Böylece Alman firmalarının, Almanya'nın siyasi çıkarları gerekli kaldığı takdirde, ticari veya siyasi riskin yüksek olduğu ülkelere ihracat yapmaları teşvik edilmiş oluyor. 1992 yılında Hermes sistemi vasıtasıyla mali risklere karşı sigorta edilen Alman firmalarının ihracat toplamı 39,2 milyar marktı. Bunun 12,1 milyarı Orta ve Doğu Avrupa ülkelerine ayrılmıştı. Yani Almanya'nın bütün dünyayla yaptığı ticarete verilen sigorta garantisinin yaklaşık üçte biri Orta ve Doğu Avrupa ülkeleri için verilmişti.

Hermes'e benzer başka teşvik sistemleri de var. Bu sistem çerçevesinde Alman firmalarının yurtdışındaki yatırımları siyasi risklere karşı sigorta ediliyor. 1990 yılında bu sigorta sisteminin toplamı 10 milyar mark düzeyindeydi. Bunun % 15'i Avrupa'ya ayrılmıştı. Bu sistemden yararlanan başlıca Avrupa ülkeleri de İspanya, Yugoslavya, Macaristan ve Türkiye idi. 1994 yılında sistemde köklü değişiklik yapıldı. Garanti edilen miktar, 16,4 milyar marka yükseltildi. Bu sistemden Polonya, Macaristan, Çek Cumhuriyeti ve Slovakya büyük pay almaya başladılar. İstatistiklere göre bu ülkelere verilen garanti 3,5 milyar mark tutarındaydı.

Bazı kaynaklar, bu ülkelere yatırım yapan Batılı firmaların ken-

dilerine uygun koşullar yaratmak için o ülkelerin yüksek gümrük tarifeleriyle bu yatırımları korumalarını istiyorlar. Bu, özellikle otomotiv sektöründe göze çarpıyor. Belki de bu etkilerin sonucunda otomobil ithalatında gümrük tarifeleri Polonya'da % 35'e, Romanya'da ise % 30'a yükseltilmiş bulunuyor.[146]

Orta ve Doğu Avrupa ülkelerine yapılan büyük çaptaki bu yardımların ve yatırımların sonuçları, bu ülkelerin AB'yle ticaretinde de görülmeye başladı. 1992 yılından itibaren bu ülkelerin AB'ye ihracatları yılda ortalama % 20 düzeyinde arttı. AB'den yaptıkları ithalatta daha da büyük artışlar oldu (1994'te % 29, 1995'te % 25). 1996 yılında AB'nin topluluk dışına yaptığı ihracatın % 10,2'si bu ülkelere gitti. Topluluk dışından yapılan ithalatın % 8,1'i de bu ülkelerden geldi. Ancak bu ticaret artışı bütün AB üyelerine dengeli olarak dağılmadı. Aslan payını Almanya aldı. Örneğin 1996 yılında AB'nin Orta ve Doğu Avrupa ülkelerine yaptığı ihracatın % 42,6'sı, ithalatın da % 47,4'ü tek başına Almanya tarafından gerçekleştirildi. Dikkat çeken bir nokta da AB'nin, Orta ve Doğu Avrupa ülkeleriyle ticaretinde anti-damping uygulamasına pek az başvurması oldu. Örneğin 1992 yılında Orta Avrupa menşeli sanayi ürünlerinin sadece % 0,36'sı anti-damping uygulamasına tâbi tutuldu. 1990 ile 1994 yılları arasında bu ülkelerden ithal edilen sadece 15 ürüne anti-damping tedbirleri uygulandı.[147]

Bu gelişmeyi değerlendirirken Almanya'nın, 1994 yılının ikinci yarısındaki AB dönem başkanlığı sırasında temel hedefini, AB'yi Doğu Avrupa'ya doğru genişletme olarak açıkladığını hatırlamakta da yarar var.[148] Ancak bu gelişmeler, Orta ve Doğu Avrupa ülkelerinin, AB'yle ticaretlerinde büyük açıklar vermelerine yol açtı. Bu ülkelerinin AB'yle ticaretlerindeki açık, 1994'te 4,8 milyar euroya, 1995'te 5,6 milyar euroya çıktı. 1996'da ise bir önceki yıla göre ikiye katlanarak 12,8 milyar euroya yükseldi. Buna paralel olarak bu ülkelerle ticarette açık farkla en ön sırada yer alan Almanya'nın bu ülkelerle olan ticaret fazlası 1994-1995 yıllarında 1,5 milyar euroy-

146 Mayhew, a.g.e., s. 102.
147 Mayhew, a.g.e., s. 75-77, 95.
148 Tewes, a.g.e., s. 108, 109, 112.

ken 1996'da büyük bir artışla 4,7 milyar euroya çıktı. Bugün ise bu seviyenin de üzerinde.[149]

Yani bu ülkeler AB ile gümrük birliği yapmamalarına rağmen toplam dış ticaret açıkları Gümrük Birliği'nden sonra Türkiye'nin verdiği dış ticaret açığının yaklaşık 1,5 katına ulaştı. Aday ülkelerin AB'ye dış ticarette bağımlılığı da arttı. Örneğin Polonya'nın ihracatının % 70,5'i, Çek Cumhuriyeti'nin % 68,6'sı, Macaristan'ın % 75.'i AB'ye yöneliktir.

Orta ve Doğu Avrupa ülkelerinin AB'yle yaptıkları ticaretteki artışa karşılık, kendi aralarındaki ticarette büyük düşüşler oldu. Çek Cumhuriyeti, Macaristan, Polonya, Bulgaristan ve Romanya arasındaki ticaret 1989 yılında 37 milyar dolarken 1990'da 29 milyara, 1991'de 21 milyara ve 1993'te 3 milyara düştü. Bugün de düşük seviyelerde seyretmektedir. Ticaretin büyük bölümü, bu ülkeler ve AB üyeleri arasında gerçekleşiyor.[150]

Genel olarak bakıldığında, Orta ve Doğu Avrupa ülkelerinin bu büyük yardımlarla ve dış sermaye yatırımlarıyla önemli adımlar attıkları görülüyor. Gene de bu gelişmeleri değerlendirirken bu ülkelerin toplam ekonomik gücünün boyutlarını hatırlamakta yarar var.

1995 yılı verilerine göre 10 Orta ve Doğu Avrupa ülkesinin cari fiyatlarla GSMH'larının toplamı 234 milyar eurodan ibaretti. Bu, yaklaşık olarak Belçika'nın GSMH'sına eşittir ve Avrupa Birliği'nin toplam GSMH'sının % 4'ü kadardır. Satın alma gücü paritesine göre hesaplandığında ise AB'ye aday 10 ülkenin ortalama kişi başına GSMH'sı, AB ortalamasının üçte birinden azdır.[151]

Bugün ise satın alma gücü paritesine (SAGP-PPP) göre hesaplandığında, AB adayı 10 Orta ve Doğu Avrupa ülkesinin GSMH toplamı 950 milyar euroyu buluyor. 10 ODAÜ'nün PPP esasına göre kişi başına düşen GSMH'sı ise 10.000 euro, yani AB ortalamasının yarısıdır.[152]

---

149 Mayhew, a.g.e., s. 81-83.
150 Mayhew, a.g.e., s. 87.
151 Mayhew, a.g.e., s. 181.
152 Eurostat.

Bu hesaplama sistemine göre Türkiye'nin toplam GSMH'sı bu 10 ülkenin toplamının yarısına yakın.

Eski dönemle kıyaslandığında, bu ülkelerin serbest piyasa ekonomisine geçişte başarılı sonuçlar almaya başladıkları görülüyor. Ancak gerçekçi bir değerlendirme yapmak gerekirse, alınan olumlu sonuçların yanında bazı eksikliklerin de bulunduğunu görmezlikten gelmek mümkün değil. Bazı örnekler vermek gerekirse Bulgaristan'ın gayri safi iç hasılasının 1996 yılında bir yıl öncesine göre % 10 oranında gerilediği, aynı yıl Macaristan'ın kalkınma hızının % 0,5'te kaldığı, aynı yıl Polonya'da işsizliğin % 13,6'ya çıktığı hatırlatılabilir. Sonraki yıllarda bu aşırı rakamlar büyük ölçüde düştü. Ama bu ülkelerin ekonomik alanda çektikleri sıkıntıları göstermesi açısından bu istatistikler önemli.

Orta ve Doğu Avrupa ülkelerinde halkın % 30 ila 50'sinin hâlâ fakirlik sınırının altında bulunduğu unutulmamalıdır. 1996 yılı Eylül ayında bu ülkelerdeki toplam işsiz sayısı altı milyonu bulmuştu. Son yıllarda büyük bir ekonomik kriz yaşayan Bulgaristan'da halkın % 33'ünün yıllık geliri 120 doların altındaydı.

1996'da Bulgar parası leva % 500 değer kaybetti, döviz rezervleri de 518 milyon dolara indi. Oysa 1997 yılında sadece dış borç geri ödemeleri için 1.313 milyar dolar gerekiyordu. İç borçlar üç misli artarak GSİH'nın % 60'ına ulaşmıştı. Bulgar Hükümeti bu ciddi ekonomik sorunları çözmek için önemli adımlar attı, başarılı sonuçlar da aldı. Ama bu kitabın yazarının 2003'ün Mayıs ayında Brüksel'de görüştüğü bir Avrupa Parlamentosu üyesinin izlenimlerine göre bugün Türkiye ile Bulgaristan arasında, Türkiye lehine olan fark ışık yılıyla ölçülebilir!

Bu geçiş dönemi sıkıntılarının 2003 yılında azalmış olduğu görülüyor. Örneğin Bulgaristan'ın son iki yıllık GSMH büyüme ortalaması % 4, Macaristan'ın % 3,8, Polonya'nın % 1,1'dir.

Yabancı sermayeden en çok yararlanan ülkelerden biri Macaristan'dır. Ama orada da yabancı sermaye bazı sektörlerde ekonomiyi büyük ölçüde etki altına almış. İmalat sektörünün bazı dallarında yabancı sermayenin payı % 50'ye, hatta bazı alanlarda % 80'e ulaşıyor. Bunun sakıncaları da ortada. Örnek vermek gerekirse, 2000 yılı rakamlarına göre Macaristan'da elektronik imalatında yabancı

şirketlerin üretim payı % 94,2'dir. Çek Cumhuriyeti'nde bu oran % 23,4, İrlanda'da ise % 90,5'tir. [153]

Polonya, ekonomik alanda Orta Avrupa'nın en başarılı ülkelerindendir. Ancak orada da sorunlar var. 1996 yılında sanayide özel sektörün payı % 36,8'den ibaretti. Dünya ülkelerinin çeşitli alanlardaki rekabet gücünü karşılaştırsam listeye göre Nisan 1998 tarihinde Türkiye 39. sırada ve Polonya Türkiye'nin 5 basamak altında 44. sırada yer alıyordu. Ancak IMD-World Competitiveness Scoreboard (Dünya Rekabet Sıralaması) 2002 verilerine göre Türkiye, 4 yıl gibi kısa bir sürede 7 basamak gerileyerek 46. sıraya ve Polonya'nın gerisine düşmüş durumda. Aşağıdaki tabloda bazı AB adayı ülkelerin ve dünyanın çeşitli bölgelerindeki ülkelerin bu listedeki sıralaması görülebilir.

IMD'nin Dünya Rekabet Sıralaması (2002)

Ülke	Sıra
Şili	20
Estonya	21
Tayvan	24
Güney Kore	27
Macaristan	28
Çek Cumhuriyeti	29
Yunanistan	36
Slovakya	37
Slovenya	38
Meksika	41
Hindistan	42
Rusya	43
Polonya	45
Türkiye	46

Kaynak: IMD World Competitiveness Scoreboard 2002, April

153 OECD, AFA and FATS Databases 2000.

Orta ve Doğu Avrupa ülkelerinde de çok sorun var. AB üyeliğinin, bu sorunların daha kısa zamanda çözülmesine yardımcı olması bekleniyor. Ancak, bu sorunların varlığı, AB üyeliğine bir engel olarak görülmüyor. Öyle anlaşılıyor ki, bu ülkelerin tam üyelik sürecine başlatılmaları, objektif bir değerlendirmenin sonucu olmaktan çok siyasal bir tercihin sonucudur. Gerçekten üyelik sürecinde en ön sırada yer alan 5 Orta ve Doğu Avrupa ülkesinin AB'ye katacakları toplam katma değer, cari fiyatlarla yaklaşık 400 milyar eurodan, yani AB'nin gayri safi hasılasının % 5'inden ibaret. Buna karşılık bu ülkelerin toplam nüfusu 63 milyon, yani topluluk nüfusunun % 17'si.[154]

Bu sayıya denk Türk nüfusunun serbest dolaşımından endişe edenlerin, bu ülkelerin nüfusundan endişe etmemeleri, bu ülkelerin Avrupa Birliği'nin Ortak Tarım Fonu'ndan alacakları milyarlarca doların bu fondan yararlanan diğer Avrupa Birliği ülkelerine vereceği zarardan kaygı duymamaları, ancak temel bir siyasal tercihle açıklanabilir.

Türkiye, Uzak Akraba

Avrupa Ekonomik Topluluğu'nun kuruluşundan çok kısa bir süre sonra Türkiye, toplulukla ilişki kuruyor. Resmi ilişkilerin başlama tarihi 30 Haziran 1959. Bu ilişkiler, 12 Eylül 1963'te Ankara'da imzalanan Ortaklık Antlaşması'yla sonuçlanıyor. Türkiye, artık AET'nin ortağıdır ve hedef, tam üyeliktir. Bu, Ortaklık Antlaşması'nda da açıkça yer alıyor. Antlaşmanın 28. maddesi bununla ilgili. Yani siyasal düzeyde Türkiye'nin tam üye olup olamayacağı o zaman değerlendirilmiş ve ilke olarak kabul edilmiş. Her iki tarafı da bağlayan bu genel siyasal yaklaşım, 35 yıldır Türkiye'nin izlediği ekonomik politikalarda, hatta siyasal yaklaşımlarda etkili olmuş. Türkiye, bu kadar zamandan beri, tam üyelik hedefine göre kendini hazırlamış. Yasalarını, yönetmeliklerini AB normlarına uydurmaya çalışmış. O bakımdan şimdi bazılarının Türkiye'nin tam üyeliğini temelde sorgulamaya kalkışmalarını yadırgamamak mümkün değil. Ankara Antlaşması 1963 yılında imzalanırken

154 New Cronos Data Base, Eurostat.

AET'nin en üst düzeydeki yetkilileri de aynı olumlu görüşleri savunmuşlardı. Şu sözler o zamanki AET Komisyon Başkanı Walter Hallstein'a ait: *"Bizler, bugün çok büyük bir olayın tanıklarıyız. Türkiye Avrupa'ya dahildir. Olayın derin anlamı işte buradadır. Bu, coğrafi bir nitelendirmenin kısaltılmış ifadesinden, yahut birkaç yüzyıldır geçerliliği süregelen bir tarihi gelişmenin saptanmasından çok, bir gerçeğin ifadesidir."* O zamanlar Avrupa Birliği'nin, "Türkiye'nin ebediyen dışarıda bırakılacağı bir medeniyet projesi" olduğunu düşünen de söyleyen de yoktu. Türkiye, son 40 yıldır Avrupa'ya yönelik politikalarını oluştururken Avrupa'nın kendisine bakış açısının bu olduğuna inanmıştı.

Ankara Antlaşması, tam üyelik hedefine ulaşmak için üç aşamalı bir süreç öngörmüştü: Önce bir hazırlık dönemi geçirilecek, Türkiye, bu dönemde, daha sonra üstleneceği yükümlülükleri yerine getirebilmek için ekonomisini güçlendirecekti. İkinci aşama bir geçiş dönemi olacaktı. Bu dönemde gümrük birliğine kademe kademe varılması için karşılıklı olarak bazı adımlar atılacak, ekonomi politikaları birbirine yakınlaştırılacaktı. Üçüncü aşama, yani son dönemde ise ekonomi politikaları arasında koordinasyon güçlendirilecek ve gümrük birliğine varılacaktı. Yukarıda sözü edilen 28. madde, işte bu son dönemde Türkiye'nin tam üyeliğinin incelenmesiyle ilgilidir.

Bütün bu çalışmaları yürütmek için dışişleri bakanları düzeyinde bir Ortaklık Konseyi ile teknik düzeyde bir Ortaklık Komitesi kuruldu. Ortaklık Konseyi, 1965 yılında Türk Parlamentosu ile Avrupa Parlamentosu temsilcilerinden oluşan bir Karma Parlamento Komisyonu kurulmasını da kararlaştırdı. Daha sonraki yıllarda Türkiye'den işçi, işveren ve bağımsız meslek kuruluşlarının, AB'den de Ekonomik ve Sosyal Komite temsilcilerinin katılacağı bir Karma Danışma Komitesi de kuruldu.

1971 yılında Türkiye ile Avrupa Birliği arasında Katma Protokol imzalanarak gümrük birliğine geçilmesi için 22 yıllık bir takvim saptandı. Belirli programlar çerçevesinde Türkiye'ye mali yardım yapılmasına başlandı. Diğer alanlarda da bazı gelişmeler sağlandı. Türkiye-Avrupa Birliği ilişkileri, 1980 yılına kadar zaman zaman karşılaşılan bazı güçlüklere, yükümlülüklerin yerine getirilmesin-

de karşılıklı gecikmelere, ertelemelere rağmen büyük aksaklıklarla karşılaşmadan yürüdü. Ancak Türkiye, beklentilerinin bir bölümünü elde edemedi. Dördüncü Beş Yıllık Plan döneminde, dünya petrol krizinin yarattığı zor koşullar içinde ülke ekonomisinin istikrara kavuşturulabilmesi için Türkiye, Avrupa Birliği'nden bazı taleplerde bulundu. Bu çerçevede Katma Protokol'den kaynaklanan yükümlülüklerinin ertelenmesini, tarımsal ürünler ticaretinde kolaylıklar sağlanmasını, tekstil ihracatındaki engellerin kaldırılmasını ve Mali Protokol çerçevesindeki yardımların sekiz milyar dolara yükseltilmesini istedi. Komisyon, Mayıs 1979'da sadece, Türkiye'nin yükümlülüklerinin ertelenmesi talebini kabul etti. Diğer talepleri reddetti. Türkiye'nin gerçek ihtiyacını yansıtmasına rağmen, bazı çevreler, Türkiye'nin sekiz milyar dolarlık yardım talebini abartmalı buldular. Türkiye, büyük ölçüde uluslararası koşullardan kaynaklanan ekonomik güçlükleri aşmada Avrupa Birliği'nden destek bulamadı. 1981 yılında Yunanistan'ın tam üyeliğinden sonra ise başta mali işbirliği olmak üzere ilişkiler fiilen dondurulduğu. 4. Mali Protokol, imzalanmasının üzerinden 20 yılı aşkın süre geçmesine rağmen uygulanmadı.

1976-1979 yılları arasında Emil Noel gibi Türkiye'nin dostlu olan bazı Avrupalı şahsiyetler, Türkiye'ye, Yunanistan'la aynı zamanda AB üyeliğine başvurmasını önermekteydi. 1980 yılında Türkiye AB'ye tam üyelik başvurusunda bulunmayı ciddi olarak düşünmüştü. O zamanki hükümetin Dışişleri Bakanı Hayrettin Erkmen, başvurunun sonbahar aylarında yapılacağını da açıklamıştı. Ancak 12 Eylül askeri müdahalesinden sonra bu konu uzunca bir süre gündemden çıktı. Bu arada Türkiye, ekonomide köklü reformlar yaptı, korumacılık duvarlarını kaldırdı, liberal ekonomiyi en geniş anlamıyla uygulamaya başladı, hızlı kalkınma sürecine girdi ve bu gelişmelerin sonucunda 1987 yılı Nisan ayında AB'ye tam üyelik başvurusunda bulundu.

Türkiye'nin başvurusundan hemen sonra Avrupa ülkelerinde ve Avrupa kuruluşlarında Türkiye'ye karşı artan dozda bir eleştiri kampanyası başladı. Avrupa Parlamentosu, Türkiye'nin başvurusundan iki ay sonra, 18 Haziran 1987 tarihinde aldığı bir kararda, eleştirilerini "Jön Türk Hükümeti" dönemine kadar geri götür-

müyor, Türkiye'nin Yunanistan ile ihtilaflarına, Kıbrıs sorununa ve Türkiye'nin bazı iç meselelerine uluslararası ilişkilerde rastlanmayan bir üslupla değiniyor ve, "Türkiye'de gerçek parlamenter demokrasinin bulunmadığı" iddiasını ileri sürüyordu. Avrupa Parlamentosu'nun o açıklamasında yer alan abartmalı ifadeler, yıllarca Türkiye aleyhindeki kampanyalarda aynen kullanıldı. Avrupa Parlamentosu, 1989 Nisanı'na kadar Türkiye ile Karma Parlamento Komisyonu'nu toplamayı kabul etmedi ve 12 Eylül 1980 müdahalesinden sonra dokuz yıl Karma Parlamento Komisyonu toplantıları yapılamadı. Herhalde Türk parlamenterleriyle görüşmekten kaçınılırsa, Türk demokrasisine daha büyük katkı yapmış olunacağı düşünüldü!... Oysa 1989 yılında Türkiye'nin 1983 seçimleriyle demokrasiye dönmesinin üzerinden altı yıl geçmişti...

O dönemde Türk işçilerinin serbest dolaşımı konusunda da Türkiye ile AB arasında ciddi görüş ayrılığı çıktı. Ankara Anlaşması'nın 12., Katma Protokol'ün de 36. maddesi gereğince Türk işçilerinin AB ülkelerinde serbest dolaşım hakkından 1 Aralık 1986 tarihinden itibaren yararlanması gerekiyordu. AB, metinlerdeki yazım şeklinin açık bir yükümlülük anlamına gelmediğini ileri sürerek anlaşmaların bu hükmünü de yerine getirmedi. AB Adalet Divanı da bu yönde bir görüş bildirdi.

Avrupa Birliği'nin Türkiye'nin başvurusuyla ilgili cevabını hazırlaması, tam 2,5 yıl sürdü. 18 Aralık 1989'da açıklanan görüşe göre, Türkiye tam üyeliğe "ehildi", ancak bir bölümü AB'nin kendi iç sorunlarından, bir bölümü de Türkiye'den kaynaklanan nedenlerden Türkiye'yle üyelik müzakerelerine başlanması için koşullar elverişli değildi. Tarımda ve sanayide Türkiye ile AB arasında yapısal farklar vardı, sanayide koruma oranları yüksekti, makro ekonomik dengesizlikler mevcuttu, Türkiye ile AB'nin kalkınma düzeyleri çok farklıydı. AB Komisyonu'nun görüşünde, siyasal içerikli bazı "eksiklere" de değiniliyordu. Parlamenter rejim AB koşullarına yakındı ama sendikal haklar yetersizdi, insan hakları ve demokrasi alanında da eksikler vardı, Türk-Yunan sorunları ve Kıbrıs meselesi de önemliydi...

AB Komisyonu'nun Türkiye ve diğer aday ülkeler için verdiği görüşler bir arada okunduğunda, ilginç yaklaşım farkları ortaya

çıkıyor. Eğer 1989'da Türkiye'yle ilgili görüşte denildiği gibi, tarımda ve sanayide AB'yle adaylar arasındaki farklılık üyelik müzakerelerine engel ise nasıl oldu da her iki alanda da Türkiye'nin çok gerisinde olan Orta ve Doğu Avrupa ülkeleriyle müzakerelere başlanabildi? Örneğin Almanya'da halkın % 3,2'si, Fransa'da % 4,9'u, İngiltere'de ise sadece % 2'si tarım alanında çalışırken bu oran Polonya'da % 27'dir. Polonya'daki 2 milyon çiftliğin sadece 160.000'i Avrupa'yla rekabet edebilecek düzeyde. Ama bu unsurlar, AB'nin Polonya'yla üyelik müzakerelerine başlamasına engel sayılmamış.

Sanayide korumacılık engel oluşturuyorsa, bugün Türkiye, bütün dünyada korumacılık düzeyinin en az olduğu ülkelerden biri haline gelmiş. Oysa Orta ve Doğu Avrupa ülkelerinde, Macaristan hariç hiçbir ülke Türkiye'nin düzeyine henüz yaklaşamamış. Sendikal haklar 1989'da yetersiz bulunmuş olabilir, ancak daha sonraki gelişmelere bakılacak olursa Türkiye'de, sendikal haklardaki ilerlemeyi görmemek mümkün değil. Bu arada sendikal haklarla ilgili olarak imzalanan ILO anlaşmaları da ortada. O bakımdan bu engel de geçerliğini yitirmiş.

Demokrasi ve insan haklarına gelince, bu alanlarda Türkiye'nin diğer Batı Avrupa ülkeleriyle kıyaslaması daha sonraki bölümlerde yapılacak. Ancak şimdiden şu kadarı belirtilebilir ki, burada da Türkiye'ye ve diğer aday ülkelere farklı yaklaşıldığı ortada. Örneğin İspanya'yla ilgili 1 Aralık 1978 tarihli görüş verildiğinde, bu ülke demokrasiye geçeli henüz üç yıl olmuş. Bundan övgüyle söz edilip İspanya'nın desteklenmesi gereği belirtiliyor. Oysa 1989 yılında Türkiye'yle ilgili görüş verildiğinde, Türkiye'de Batı ölçülerine göre, halk iradesine dayalı Parlamento kurulalı 69 yıl, çok partili rejime geçileli 43 yıl olmuştu. 1980 yılındaki askeri müdahaleden sonraki demokratik seçimlerin yapılmasının üzerinden de altı yıl geçmişti.

Portekiz'le ilgili 19 Mayıs 1978 tarihli görüşte de, *"Demokrasi Portekiz'de şimdi yerleşmiş bir olgudur,"* deniliyor. O tarihte Portekiz'de demokrasiye geçileli henüz üç yıl, demokratik anayasa yapılalı iki yıl olmuştu. Komisyon diyor ki: *"Topluluk, Portekiz'i Avrupa bütünleşme sürecinin dışında bırakamaz. Aksi halde bunun*

yaratacağı hayal kırıklığı siyasal açıdan çok ciddi olur ve büyük güçlüklere yol açar." Türkiye'yle ilgili görüşte böyle endişelere yer verilmiyor. Yani olumsuz bir kararın Türkiye'de yaratabileceği hayal kırıklığının olumsuz sonuçları olmayacağının veya olursa bunun çekinilecek bir şey olmadığının düşünüldüğü anlaşılıyor.

Yunanistan'la ilgili görüşün tarihi 29 Ocak 1976. O tarihte, Yunanistan'da cuntanın devrilip demokrasiye geçilmesinin üzerinden 1,5 yıl ancak geçmiş. Komisyonun görüşü şöyle: "*Ortaklık anlaşmasıyla topluluğun güttüğü amaçlardan biri, Yunanistan'ın demokratik bir hükümet biçimine yeniden kavuşması olduğuna göre, hiç kuşkusuz topluluk bugün Yunanistan'ın üyelik talebine açıkça olumlu cevap vermelidir.*" Türkiye'yle görüşte buna benzer ifadeler yer almıyor.

Türkiye'yle ilgili görüşte sözü edilen Yunanistan'la ilişkiler ve Kıbrıs konularına gelince, 1980 yılına kadarki dönemde AB Türkiye ile Yunanistan arasında dengeli bir yaklaşım sürdürüyordu. Yunanistan'ın 1970'lerin sonunda AB'ye tam üyelik başvurusunda bulunması sırasında da AB bu çizgisini bozmadı. 29 Ocak 1976'da Yunanistan'ın üyeliğiyle ilgili görüşünde AB Komisyonu şöyle diyordu: "*Yunanistan'ın üyelik perspektifi, bu ülkeyle Türkiye arasındaki ihtilafları ortaya çıkartacaktır. Türkiye de topluluğa ortaktır ve bu ortaklığın ilan edilmiş amacı Türkiye'nin üyeliğidir... Topluluk, Türkiye ile Yunanistan arasındaki ihtilaflara taraf değildir ve taraf olmamalıdır. Bugüne kadar topluluğun Türkiye ve Yunanistan'la ilişkilerindeki denge, her iki ülkenin de eşit biçimde sahip olduğu ortaklık statüsüyle belirleniyordu ve bu ülkelerin her biri, farklı takvimlerle de olsa son amaç olarak tam üyelik imkânına sahiptirler... Yunanistan'ın üyelik perspektifi, kaçınılmaz olarak bu dengeye yeni bir unsur getirmektedir... Komisyon, Konseyin, Yunanistan'ın üyelik başvurusunun incelenmesinin Türkiye ile AB arasındaki ilişkileri etkilemeyeceği, ortaklık anlaşmasıyla Türkiye'ye tanınan haklarda değişiklik yapılmayacağı yolunda aldığı kararın somutlaştırılması için özel tedbirlerin alınması gerektiğine inanmaktadır.*"

Uygulamada bu dengelere özen gösterilmiş midir? Yunanistan'ın üyeliği gerçekten Türkiye'nin AB'yle ilişkilerini etkilememiş midir? Bu soruya olumlu cevap vermeye olanak yok. Üstelik,

Yunanistan'la ilgili görüşünde Türk-Yunan ihtilaflarına değinirken, bunları Yunanistan'ın üyeliği için bir engel olarak görmeyen komisyon, Türkiye'nin 1987 yılındaki tam üyelik başvurusu üzerine verdiği görüşte aynen şöyle diyor: *"Türkiye'nin üyeliğinin siyasal yönünün incelenmesi, Türkiye ile AB'ye üye bir ülke arasındaki ihtilafın olumsuz etkileri dikkate alınmayacak olursa eksik kalır..."* Acaba AB, diğer genişleme süreçlerinde de aynı yaklaşımı benimsemiş mi? Örneğin, İspanya'nın üyeliğiyle ilgili görüşünde bir AB üyesi olan İngiltere ile Cebelitarık sorunu üzerindeki anlaşmazlığının İspanya'nın üyeliğini engelleyebileceğine işaret edilmiş mi? İspanya'yla ilgili 1 Aralık 1978 tarihli görüşte böyle bir ifade yer almıyor.

1976 ile 1989 yılları arasında Avrupa Birliği'nde köprülerin altından çok su aktığı anlaşılıyor. Türkiye ile Yunanistan arasındaki ihtilaf, Yunanistan'ın üyeliği için bir engel olmamıştır ama şimdi Türkiye'nin üyeliği için bir engel teşkil edebilir. Mesaj budur. Kıbrıs sorunu, Türkiye'yle tam üyelik müzakerelerine başlanması için bir engeldir ama 1997 Aralık ayındaki zirve kararının, daha sonra da 2002 Kopenhag Zirvesi'nin ortaya koyduğu gibi, Güney Kıbrıs Rum Yönetimi'yle üyelik müzakerelerine başlanması ve nihayet 2003 yılında Rum kesiminin üyeliğinin kabulü için bir engel değildir. Bu kararları okuyanların, Kıbrıs meselesinin ortaya çıkmasında Rumların hiçbir payının olmadığı, bütün sorumluluğun Türkiye'ye ait olduğu gibi bir yargıya varmaları kaçınılmazdır. Acaba gerçek böyle mi? AB'nin 1976'daki Türk- Yunan ilişkilerine dengeli yaklaşımı, Türkiye-AB ilişkilerinin Yunanistan'ın üyeliğiyle engellenmeyeceği taahhüdü ise belgelerde, topluluk hukukunun bir parçası olarak durmaya devam ediyor... Tabii okuyan veya hatırlayan olursa...

Türkiye-Avrupa Birliği ilişkilerindeki en önemli gelişme gümrük birliği oldu. Evvelce de belirtildiği gibi, gümrük birliği, daha 1963 yılında ortaklaşa saptanan bir hedefti. 1990'lı yılların ortalarında müzakere edilen, bunun koşulları, kapsamı ve gümrük birliği dolayısıyla Türkiye'nin uğrayacağı kayıpların nasıl telafi edileceğiydi. Ticari alanda Avrupa Birliği'nin yapabileceği başlıca katkı, yıllardan beri Türk tekstil ürünlerine uygulanan kotaların

kaldırılmasından ibaretti. Bunun dışındaki en önemli katkıyı ise Türkiye'ye verilecek olan mali destek oluşturuyordu. Uzun müzakerelerden sonra uzlaşmaya varıldı. Türkiye-Avrupa Birliği Ortaklık Konseyi'nin 6 Mart 1995'te aldığı karar, 13 Aralık 1995'te Avrupa Parlamentosu tarafından onaylandı ve 31 Aralık günü yürürlüğe girdi. Bütün boyutlarıyla karşılıklı yükümlülükler yaklaşık bir ay kadar yürürlükte kaldı.

Daha uygulama hazırlıkları sürerken Yunanistan, Kardak olayını gerekçe göstererek, daha birkaç ay önce onayladığı Avrupa Birliği mali yardımlarını veto etti. Böylece Avrupa Birliği'nin gümrük birliğiyle ilgili mali yükümlülükleri, daha doğmadan ölmüş veya buzdolabına konulmuş oldu. Gümrük birliğinin Türkiye-Avrupa Birliği ticaretine etkisine dış ticaret bölümünde değinildiği için bu konu burada tekrarlanmayacak. Ancak bir bütün olarak bakıldığında gümrük birliği müzakereleri sonucunda sağlanan dengelerin, Avrupa Birliği'nin yükümlülüklerini yerine getirmemesi nedeniyle korunamadığı açıkça ortada. Bu durumu düzeltmek için bazı Avrupa Birliği ülkelerinin sarf ettikleri çabalar pek sonuç vermedi...

Metinlerde yazılan karşılıklı yükümlülükler ve bunların uygulanması, meselenin sadece bir boyutunu oluşturuyor. Oysa Türkiye'nin ve diğer adayların tam üyelik başvuruları üzerine izlenen tutumlara, yapılan açıklamalara bakıldığında, oldukça dengesiz bir tablo ortaya çıkıyor.

Türkiye, Yunanistan, İspanya, Portekiz ile Orta ve Doğu Avrupa ülkelerinin üyelik taleplerine ilişkin komisyon görüşlerinin içeriği ve üslubu incelendiğinde, bu ülkelerin, Avrupa ailesine katılmaları, özlenen, üyelik yolundaki çabaları desteklenmesi gereken eski akrabalar; Türkiye'nin ise, üyeliği uzun vadede engellenemeyecek bile olsa, şimdilik aileye katılmasında acele edilmemesi gereken bir uzak akraba gibi görüldüğünü söylemek pek yanıltıcı olmaz.

Bu izlenimi sadece komisyonun görüşlerinde değil, Avrupa Birliği'nin Bakanlar Konseyi ve Zirve metinlerinde, Avrupa Parlamentosu'nun kararlarında, Avrupa Birliği üyesi ülkelerde Türkiye ve diğer adaylarla ilgili olarak yapılan açıklamalarda, verilen demeç-

lerde, medyalara yansıtılan havada da bulmak kabil. Diğer adayların olumlu yönleri, Türkiye'nin ise "eksikleri ve yanlışları" her vesileyle dile getirilerek bu yönde bir kamuoyu oluşturulmaya çalışıldığı gözden kaçmıyor.

Her vesileyle Almanya'nın doğu sınırlarının Avrupa Birliği' nin ebedi sınırı olmayacağını söyleyenler, nedense aynı şeyi Yunanistan'ın doğu sınırları için de söylemekten çekiniyorlar.

Bu farklı yaklaşım uygulamada da kendini gösteriyor. Özellikle Türkiye'ye ve diğer adaylara yapılan mali yardımlar kıyaslandığında tablo açıkça ortaya çıkıyor.

Ortaklık Antlaşması'nın imzalandığı 1963 yılında, o zamanki adıyla Avrupa Ekonomik Topluluğu, Türkiye'ye mali yardım taahhüdünde bulunuyor. Buna karşılık Türkiye de kademeli olarak gümrükleri AET kökenli mallara karşı indirmeyi kabul ediyor. AET'nin mali taahhütleri neydi, bu taahhütler hangi oranda gerçekleşti? Tablolarda gösterilmiştir.

Türkiye-AB Mali İşbirliği
***(1963-2000 dönemi* -milyon euro-)**

	Dönemi	Kredi	Hibe	Taahhüt	Tahsisat	Kullanım	Bakiye
Gümrük Birliği Öncesi							
1.Mali Protokol	1964-1969	175,0	-	175,0	175,0	175,0	0
2.Mali Protokol	1971-1977	220,0	-	220,0	220,0	220,0	0
Tamamlayıcı Protokol	1971-1977	47,0	-	47,0	47,0	47,0	0
3.Mali Protokol	1979-1982	220,0	90,0	310,0	310,0	310,0	0
4.Mali Protokol[1]	1982-1986	550,0	50,0	600,0	0	0	600,0
Yenileştirilmiş Akdeniz Programı	1992-1996	340,0	-	340,0	340,0	339,5	0,5
Diğer Mali Yardımlar	1980-1999	175,0	93,9	268,9	268,9	268,9	0
Gümrük Birliği Öncesi Toplam		1.727,0	233,9	1.960,9	1.360,9	1.360,4	600,0

	Dönemi	Kredi	Hibe	Taahhüt	Tahsisat	Kullanım	Bakiye
Gümrük Birliği Kapsamında							
Bütçe Kaynaklı[2]	1996-2000	-	375,0	375,0	0	0	375,0
AYB Kaynaklı Kredi[3]	1996-2000	750,0	-	750,0	750,0	750,0	0
Makro Ekonomik Yardım[4]	Gerektiğinde	-	200,0	-	-	-	200,0
MEDA I Programı	1995-1999	-	376,0	376,0	376,0	33,6	342,4
Avrupa -Akdeniz Ortaklığı Programı	1997-1999	205,0	-	205,0	205,0	205,0	0
Avrupa Stratejisinin Desteklenmesi	2000-2002	-	15,0	15,0	15,0	-	15,0
Ekonomik ve Sosyal Kalkınma Desteği	2000-2002	-	135,00	47,0	47,0		47,0
Diğer Mali Yardımlar[5]	1996-1999	-	0,99	0,99	0,99	0,99	0
Deprem Yardımları[6]	1999-2004	600,0	35,0	635,0	485,0	145,0	340,0
Helsinki Zirvesi Öncesi Toplam	1996-1999	3.282,0	1.371,0	4.565,0	2.940,0	1.745,0	1.195,0

Kaynak: AB Daimi Temsilciliği Ekonomi Müşavirliği

(1) Yunanistan'ın vetosu nedeniyle işlerlik kazanmamıştır.
(2) Yunanistan'ın vetosu nedeniyle kullanılamamaktadır.
(3) 450 milyon euroluk kısmı, 2001 yılında "Özel Eylem Programı" adı altında tahsis edildi.
(4) Kullanmaya gerek duyulmadı.
(5) Uyuşturucuyla ve şap hastalığıyla mücadele teknik yardımları toplamı.
(6) İnsani yardım, acil yardım, deprem sonrası rehabilitasyon yardımı ve TERRA kredileri toplamı.

Türkiye-AB Mali İşbirliği
***(2000-2006 dönemi* -milyon euro-)**

	Dönemi	Kredi	Hibe	Taahhüt	Tahsisat	Kullanım	Bakiye
Helsinki Zirvesi Sonrası							
MEDA II Programı[1]	2000-2006	-	889,0	323,0	243,0	75,0	168,0
Avrupa -Akdeniz Ortaklığı Programı[2]	2000-2006	1.470,0	-	1.470,0	500,0	385,0	115,0
Akdeniz Ülkeleri Rehabilitasyon Programı	2000	-	20,0	20,0	20,0	0	20,0
MEDA Bölgesel Yardımı	2001	-	5,0	5,0	0	0	5,0
Helsinki Zirvesi Sonrası Toplam	2000-2006	1.470,0	914.0,0	1.818,0	763,0	460,0	303,0*
Genel Toplam		4.752,0	2.285,0	6.382,0	3.703,0	2.205,0	1.498,0**

Kaynak: AB Daimi Temsilciliği Ekonomi Müşavirliği

(1) Yılda 127 milyon euro tahsisat öngörülmektedir.
(2) Tüm Akdeniz ülkeleri için tahsis edilmiş olan 6,4 milyar euroluk kaynaktan Türkiye'nin payı toplam 1.470 milyon eurodur. Yıllık 210 milyon euroluk tahsisat öngörülmektedir.
* Toplam taahhütten kalan bakiye hariç (1.055 milyon euro)
** Toplam taahhütten kalan bakiye hariç (2.680 milyon euro)

AB tarafından Türkiye'ye, 1963 yılından 2003 yılına kadar geçen sürede, kaynak olarak 7 milyar euro tutarındaki bir yardım vaat edilmesine karşın, resmen 6,4 milyar euro tutarında taahhütte bulunulmuştur. Bu meblağın 3,7 milyar euroluk kısmı (% 58'i) tahsisata bağlanmıştır. Tahsisata bağlanan tutarın 2,8 milyarı kredi, 921 milyonu ise hibe kalemlerinden meydana gelmektedir. Tahsis edilen bu meblağın 2,2 milyarı (% 60'ı) bilfiil kullanılmış, 1,5 milyar euroluk bölümü henüz verilmemiştir.

Türkiye'ye 40 yılda toplam olarak fiilen verilen mali yardımlar 2,5 milyar euroyu bulmuyor. Bu Orta ve Doğu Avrupa ülkelerinden Polonya, Macaristan ve Çek Cumhuriyeti'ne bir yılda verilen mali yardımın altında. Üstelik Türkiye, Gümrük Birliği'yle pazarını AB ülkelerinin firmalarına açmış, bu yüzden AB'yle ticaretinde yılda yaklaşık 10 milyar dolar açık veriyor. Diğer adaylar henüz gümrük birliği yapacak düzeye gelmediklerinden, onların böyle yükümlülükleri de yok.

AB, Türkiye'ye yapmayı taahhüt ettiği yardımları yapmazken, Orta ve Doğu Avrupa ülkelerine milyarlarca euroluk yardım sağlıyor, o ülkelere yönelik yatırımları teşvik ediyor. Bununla da kalmıyor, AB'yle ilişkileri hiçbir şekilde Türkiye'yle kıyaslanamayacak durumdaki Akdeniz ülkelerine de Türkiye'ye verdiğinin birkaç katı yardım yapıyor. 1995-1999 yılları arasında Akdeniz ülkelerine AB'nin yapmayı kararlaştırdığı yardımın toplamı 4,7 milyar euroydu. Bu paranın 3,4 milyarlık bölümü, MEDA programı çerçevesinde ödenecek paraydı. Asında Gümrük Birliği Anlaşması'na göre Türkiye'ye yapılacak yardımların bir bölümü de MEDA fonlarından karşılanacaktı ama bu da engellendi. Önce Yunanistan veto koydu ve bütün MEDA programı kilitlendi. Sonra çözüm bulundu ve bu veto 1996'nın Temmuz ayında kaldırıldı. Ama bir şartla: Bu karar eylül ayında yürürlüğe girecek... Aynı eylül ayında toplanan Avrupa Parlamentosu, "demokrasi ve insan hakları alanında yeterince yasal reform yapmadığı" gerekçesiyle Türkiye'ye yapılacak MEDA yardımlarını engelledi. Böylece diğer Akdeniz ülkelerinin, MEDA fonlarından yararlanması sağlandı ama Türkiye bunun dışında bırakıldı. Kimler yararlandı? Örneğin 1992-1996 yılları için düzenlenen Dördüncü Protokol'den Mısır % 27, Fas % 21, Cezayir % 17, Tunus % 14, Suriye % 8, Ürdün % 6, İsrail % 4, Lübnan % 3 oranında yararlandılar. Bu ülkelerin hiçbirine Avrupa Parlamentosu engel olmadığına göre bu parlamentonun gözünde hepsi, Türkiye'den daha demokratik, insan haklarına daha saygılı ülkeler sayılıyor demektir!

AB'den yardım alan ülkeler bundan ibaret değil. Yıllık bütçesi 1996'da 1.200 milyon euroyu aşan PHARE programından, Orta ve Doğu Avrupa'daki AB üyeliğine aday ülkelerin yanı sıra

Arnavutluk, Bosna Hersek ve Makedonya da yararlanıyordu. Gene yıllık bütçesi 1996'da 600 milyon euroya ulaşan TACIS programından yararlananlar ise eski Sovyet cumhuriyetleriydi. Bu ülkelerde, AB katkısıyla 237 proje gerçekleştirilmiş. Asya, Latin Amerika ve Afrika ülkeleri için de AB'nin yıllardan beri önemli yardım programları var.

Bu genel tablo içinde AB'nin 1981 yılından beri Türkiye'ye çok az düzeyde yardım yaptığı hatırlanırsa düşündürücü bir durum ortaya çıkıyor. Türkiye 1963 yılından beri AB ile ortaklık antlaşmasına sahip tek ülke, AB ülkelerinin büyük çoğunluğu ile ittifak antlaşmasıyla bağlı tek aday ülke ve neredeyse bütün dünyaya mali kaynak aktaran AB bir tek ülkeyi unutuyor: Türkiye. O Türkiye ki, AB üyeleri dışında gümrük duvarlarını tamamen kaldırarak bütün pazarını AB'ye açan dünyadaki tek ülke. Bu kadar haksızlığa tepki göstermemek mümkün mü?

10-11 Aralık 1999 tarihlerinde Helsinki'de yapılan AB Zirvesi, Türkiye-AB ilişkileri açısından bir dönüm noktası sayılabilir. Lüksemburg Zirvesi'nde bütün Doğu Avrupa ülkeleri ile Kıbrıs Rum Kesimi'ni ve Malta'yı resmen aday kabul eden ancak Türkiye'ye bu sıfatı vermeyen AB, Helsinki Zirvesi'nde Türkiye'nin adaylığını da kabul etti. Zirvenin sonuç belgesinde, "Türkiye, diğer aday devletlere uygulananlarla aynı kriterler temelinde Birliğe katılmaya yönelmiş bir aday devlettir," ifadesi yer aldı. "Bütün aday devletlerin üyelik sürecine eşit bir temelde katıldıkları" vurgulandı. Ancak, sonuç belgesinde Türkiye'yle ilgili başka hususlara da değinildi. Örneğin, sınır anlaşmazlıklarının çözümü için çaba gösterilmesi istendi ve bunda başarılı olunamadığı takdirde, anlaşmazlıkların en geç 2004 yılı sonuna kadar Uluslararası Adalet Divanı'na götürülmesi gerektiği vurgulandı. Öyle anlaşılıyor ki, 2004 yılı içinde başta Yunanistan olmak üzere bazı AB ülkeleri, Ege meselelerinin ön plana çıkararak Adalet Divanı'na gidilmediği takdirde Türkiye'yle müzakerelere başlanamayacağı temasını işleyecekler.

Kıbrıs konusunda da zirvede Türkiye'yi rahatsız edici ifadelere yer verildi. Bir yandan siyasi çözümün, "Kıbrıs'ın" AB üyeliğini kolaylaştıracağı söylenirken, bir yandan da bunun bir önkoşul olmadığı belirtildi. Yani, Kıbrıs meselesi çözülmese bile Kıbrıs

Rum Kesimi'nin üye yapılacağı mesajı verildi. Türkiye, buna tepki gösterdi. Dönemin başbakanı Ecevit, Ege sorunlarının Adalet Divanı'na götürülmesi gerektiği yolundaki ifadelerin kabul edilemez nitelikte olduğunu belirtti. AB dönem başkanı olan Finlandiya başbakanı Lipponen, 10 Aralık 1999 tarihinde Ecevit'e bir mesaj göndererek, bunun bir zorunluluk anlamı taşımadığını söyledi. Ecevit Kıbrıs'la ilgili metne de tepki gösterdi, metindeki ifadenin çok sakıncalı olduğunu, Türkiye'nin tutumunun değişmeyeceğini, Kıbrıs'ta iki ayrı devlet bulunduğu gerçeğinin inkâr edilemeyeceğini söyledi. Türkiye ile KKTC arasındaki özel ilişkinin, AB'nin Kıbrıs konusunda izleyeceği tutuma paralel olarak gelişeceğini vurguladı.

Her şeye rağmen, Helsinki Zirvesi'nden sonra Türkiye-AB ilişkileri yeni bir içerik kazandı. AB Konseyi, 4 Aralık 2000 tarihinde komisyon tarafından hazırlanan "Türkiye için Katılım Ortaklığı 2000" başlıklı belgeyi kabul etti. Bu belge, 26 Mart 2003 tarihinde gözden geçirildi. Daha önce 26 Şubat 2001 tarihinde de konsey, Türkiye'yle ilgili "Çerçeve Tüzüğü"nü kabul etti. Katılım Ortaklığı belgesinde yer alan hususların uygulamaya nasıl geçirileceği konusunda Türkiye'nin taahhütlerini içeren Türkiye Ulusal Programı, 24 Mart 2001 tarihinde kabul edildi. 795 sayfalık bu program, bir yandan siyasi bir yandan da ekonomik kriterlerle ilgili ayrıntılı bilgiler içermekteydi. Program aynı zamanda malların, kişilerin, hizmetlerin ve sermayenin serbest dolaşımı, ortak tarım politikası, taşımacılık, vergi, sosyal politikalar, enerji, çevre, ortak dış politika ve güvenlik politikası gibi çeşitli alanlarda Türkiye'nin yaptıklarını ve yapmayı taahhüt ettiği hususları içeren kapsamlı bir belge oldu.

Helsinki'den sonra düzenlenen Laken, Sevilla ve Brüksel zirvelerinde, Türkiye'nin reform çalışmalarından övgüyle söz edildi. Üyelik müzakerelerinin yakınlaştığı mesajı verildi. Ancak, ne o zirvelerde ne de 2002 Kopenhag Zirvesi'nde Türkiye için resmen müzakereye başlama tarihi tespit edildi. Komisyon, 2001 ve 2002 yıllarında Türkiye için birer "İlerleme Raporu" kabul etti. Bu raporlarda ayrıntılı biçimde Türkiye'nin gerçekleştirdiği hedefler vurgulanırken, aynı zamanda sorunlara da değinildi. Örneğin,

"2002 Yılı İlerleme Raporu"nda, Türkiye'nin yaptıkları ve Türkiye-AB ilişkilerindeki gelişmeler anlatılıyor. Meclisin kabul ettiği yasa değişikliklerine değiniliyor ancak, "Türk yargısının her zaman bağımsız ve tutarlı hareket etmediği, Türkiye'nin AİHM'nin kararlarına uymadığı" gibi iddialar sıralandıktan sonra, Türk Silahlı Kuvvetleri'nin siyaset üzerinde etkili olduğu izlenimini veren eleştirilere yer veriliyordu. Raporun değerlendirme bölümünde, Türkiye'deki reform sürecinin yasal ve fiili açıdan sürdürülmesi teşvik edilmekteydi.

Avrupa Birliği Komisyonu'nun hazırladığı bütün bu metinlerde dikkat çekici husus, Türkiye'nin olumlu yönde attığı bütün adımlara rağmen, komisyonun Türkiye'yle üyelik müzakerelerine başlanması için bir öneride bulunmaması ve aynı şekilde diğer bütün adaylar için yapılan tarama sürecinin Türkiye için önerilmemesidir. Tarama süreci, aday ülkelerin mevzuatının AB'yle uyumlu hale getirilmesi için gerçekleştirilen önemli bir aşamadır. Öyle anlaşılıyor ki komisyon, bütün üye ülkelerin, Türkiye'nin yakın bir gelecekte Birliğe katılması yönünde henüz bir siyasi irade oluşturamadıklarını görmekte, bu nedenle, Türkiye'nin üyeliğini sonuçlandırıcı somut öneriler sunmakta çekingen davranmaktadır.

Türkiye şimdi, 6. ve 7. uyum paketleri Meclis'te onaylanarak hukuki düzenlemeler fiilen tamamlandığı cihetle, bütün dikkatini, uygulamadaki eksikliklere yöneltmelidir. Bir taraftan da Avrupa Birliği ülkeleriyle üst düzeyde temaslar kurularak siyasi iradenin oluşmasına çaba göstermelidir. Gerçekleştirdiği bütün reformlara rağmen Türkiye'nin sürekli olarak ev ödevini yapamamış bir öğrenci durumuna düşürülmesi, Türk halkını incitmekte ve Türkiye'nin dünyadaki itibarına zarar vermektedir.

Meselenin bir de ekonomik boyutu var. Her ne kadar üyelik müzakerelerine başlamak için Kopenhag Kriterleri'nin sadece siyasi bölümünden yani, demokrasi, insan hakları ve azınlık hakları konularında Avrupa standartlarına ulaşılmasından söz ediliyorsa da acaba ekonomik açıdan durum nasıl? Diğer adaylarla kıyaslandığında Türkiye'nin durumu ne?

Merkezi Brüksel'de bulunan Avrupa İlişkileri Merkezi (Centre de Relations Européennes –CRE–), Türkiye'yi diğer aday ülkelerle

ekonomik açıdan karşılaştıran bir çalışma yaptı. Bu araştırmanın sonuçları, 200 sayfalık bir rapor halinde yayınlandı. Kopenhag Zirvesi'nde aday ülkelerin belirlenmesinde şu üç kriterin göz önünde bulundurulması kararlaştırılmıştı:

- Aday ülke demokrasiyi, hukukun üstünlüğünü, insan haklarını, azınlıklara saygıyı ve onların korunmasını güvence altına alan istikrarlı kurumlara sahip midir?
- Yaşayabilir bir piyasa ekonomisine ve AB içindeki rekabet baskılarıyla piyasa güçlerine dayanabilecek kapasiteye sahip midir?
- Üyeliğin yükümlülüklerini, özellikle AB'nin siyasi, ekonomik ve parasal hedeflerini benimseme kabiliyetine sahip midir?

CRE'nin değerlendirmesi özetle şu sonuçları veriyor:

- "...Türk sanayii üzerindeki korumacılığın kaldırılması alanında tam başarı sağlanmıştır. Gümrük Birliği'nin yürürlüğe girmesinden sonra Türkiye'de korumacılık, AB'nin tarife dışı korumalar ve devlet yardımlarıyla yaptığı korumacılığın altına inmiştir.
- "...Ortalama gelir ve yaşam düzeyi alanlarında farklar, ekonomik yaşam düzeyindeki hızlı yükselmeye rağmen sürüyor. Sanayi ve ticari gelişme arasında fark azalmıştır ve Türkiye bugün AB'nin ileri ülkeleri ile Yunanistan ve Portekiz gibi daha azgelişmiş üyeleri arasında bir yerde bulunmaktadır.
- "Parasal dengesizlikler yüzünden makro ekonomik dengeler gergindir, ama kalkınma hızı, iş arzı, bütçe açıkları ve kamu borçları gibi alanda alınan sonuçlar, AB ülkelerinin sonuçlarına göre oldukça iyidir.

  "Türkiye'de kalkınma düzeyinin yükselmesi ve AB'de 1980'li yılların sonundan beri sosyal güvenlik alanındaki korumacılığın bir ölçüde azalması sonucunda sosyal güvenlik alanında Türkiye ile AB arasındaki fark, bir ölçüde azalmış olmakla birlikte devam etmektedir.

  "Komisyonun Türkiye'nin üyelik adaylığıyla ilgili olarak

1989 yılında verdiği görüşün metodolojisi tartışma götürür. Çünkü komisyon, Türkiye'nin performansını bazı AB üyeleriyle kıyaslamaktadır. Oysa Yunanistan'ın, İspanya'nın ve Portekiz'in adaylıklarıyla ilgili raporlarında komisyon bu metodolojiyi kullanmamıştı.

"Türkiye'nin 1993'te Kopenhag'da saptanan kriterlere ne ölçüde uyduğu değerlendirilirken şunlar söylenebilir: Birinci kritere Türkiye tam olarak uymaktadır. Türkiye'de piyasa ekonomisi, Orta ve Doğu Avrupa ülkelerine kıyasla çok daha yaşayabilirlik özelliğine sahiptir ve onlardan çok daha uzun zamandan beri böyledir. Diğer adaylarla kıyaslandığında, Türkiye, bu alanda hepsinin önündedir. Türkiye'yle aynı düzeyde sayılabilecek sadece Çek Cumhuriyeti vardır.

"İkinci kriterde Türkiye için değerlendirme gene olumludur. Türk ekonomisi Avrupa'nın rekabetine dayanabilecek güçte olduğunu kanıtlamıştır. Bu alanda da Türkiye birinci sırada sayılabilir.

"Üçüncü kritere gelince, Türkiye için bu konuda da değerlendirme genellikle olumludur. AB'nin siyasal, ekonomik ve parasal hedeflerine uyma konusunda Türkiye kısa dönemde, saptanan beş hedeften üçünü yerine getirebilecek durumdadır. Türkiye, tek pazarın zorunlu kıldığı ekonomik politikaları, tarım politikasını, savunma ve dışişleriyle ilgili politikalarla uyumlu hale getirilebilir ama bugün için Avrupa Para Birliği ve Avrupa sosyal politikalarının gereklerini yerine getiremez.

"Sonuç olarak Kopenhag'da ortaya konulan her üç kriter açısından da Türkiye, AB'ye aday olan Orta ve Doğu Avrupa ülkeleri arasında iyi durumdadır."

CRE'nin değerlendirmeleri böyle. Yani Kopenhag Zirvesi'nin ekonomik kriterlerine göre Türkiye'yi diğer adayların gerisinde saymaya olanak yok.

CRE kuruluşunun 1997'de hazırladığı rapordaki verilerde daha sonra bazı değişiklikler oldu. 1997 yılının Aralık ayında yapılan Lüksemburg Zirvesi'nde bütün Doğu Avrupa ülkelerinin AB'ye

aday ülke olarak kabul edilmeleri, Türkiye'nin ise dışarıda bırakılması, yalnız siyasi açıdan değil, ekonomik açıdan da önemli sonuçlar doğurdu. AB yoğun bir ekonomik, sosyal, kültürel ve diğer alanlarda yoğun bir işbirliği programı başlatarak bu ülkelerle Türkiye arasındaki açığın azaltılması sonucunu doğuracak girişimlerde bulundu. Türkiye'ye ise çoğunlukla üvey evlat muamelesi yapıldı. 1997 Lüksemburg Zirvesi ile 1999 Helsinki Zirvesi arasındaki dönemden, Türkiye AB ilişkileri açısından tam bir durgunluk dönemi olarak söz etmek mümkündür. Ancak şu da unutulmamalıdır ki, bu dönemde AB ülkeleri, Türkiye'yle gümrük birliği nimetlerinden tam olarak yararlanmışlar ancak Gümrük Birliği Antlaşması sırasında üstlendikleri mali yükümlülüklerin pek azını, o da gecikerek, yerine getirmişlerdir. 1996 yılı başında yürürlüğe giren Gümrük Birliği'nden, 1999 yılı Aralık ayındaki Helsinki Zirvesi'ne kadar geçen 4 yıllık süre içinde Türkiye ile AB ülkeleri arasındaki ticaret açığı, toplam olarak 35,7 milyar euro olmuştur.

Buna karşılık Gümrük Birliği sonrası 1995-2000 dönemi için AB'nin Türkiye'ye mali yardım taahhüdü toplam olarak 2,6 milyar euroyken fiiliyatta toplam taahhüdün yaklaşık 1,5 milyar euroluk bölümü tahsisata bağlanmıştır. Taahhüde bağlanmayan 1,1 milyar euroluk toplamın içerisinde, 375 milyon euro tutarındaki ve hibe niteliğindeki "Gümrük Birliği Özel Yardımı" önemli bir paya sahip bulunmaktadır ve bu kaynak, Yunanistan'ın vetosu nedeniyle yürürlüğe girememiştir.[155]

Burada dikkati çeken nokta, 2003 yılına kadar diğer aday ülkelerden hiçbirinin AB ile gümrük birliğine girmemiş olmasıdır. Yani Türkiye, Gümrük Birliği yükümlülükleri dolayısıyla AB'ye büyük katkı sağlamış fakat karşılığında hemen hemen hiçbir şey alamamış, buna karşılık diğer aday ülkeler AB'ye hemen hiç katkı sağlamadıkları halde büyük bir avantaj elde etmişlerdir. İşte bu, Türkiye'ye yapılan haksızlıkların çok somut bir göstergesidir.

Tabloda, AB'nin Türkiye ve diğer adaylarına yaptığı hibe nitelikli yardım miktarları yer almaktadır.

---

155 AB Daimi Temsilciliği Ekonomi Müşavirliği.

Türkiye ve Diğer Adaylara Verilen Hibe Nitelikli Mali Yardımlar (milyon euro)

Aday Ülkeler	1989-1999 Toplam	1989-1999 Yıllık Ortalama	2000-2002 Toplam	2000-2002 Yıllık Ortalama
Bulgaristan	865,5	78,7	831,0	277,0
Çek Cumhuriyeti	629,1	57,0	543,3	181,1
Estonya	187,0	17,0	219,0	73,0
Letonya	248,0	22,5	328,6	109,5
Litvanya	328,0	29,8	1.188,0	396,0
Macaristan	1.030,0	93,6	667,1	222,3
Polonya	2.050,0	186,3	2.855,0	951,6
Romanya	1.203,0	109,3	1.986,0	662,0
Slovakya	415,0	37,7	373,9	124,6
Slovenya	192,0	17,4	159,2	53,0
Türkiye	431,0	39,1	486,0	162,0

Kaynak: AB Daimi Temsilciliği Ekonomi Müşavirliği

Yukarıdaki tabloda dikkat çeken konu, nüfusu Türkiye'nin 1/7'si olan Bulgaristan'ın 2000-2002 yılı toplamına bakıldığı zaman neredeyse Türkiye'nin iki katı hibe nitelikli yardım almış olduğudur. Keza, Türkiye'nin 3 misli hibe almış olan Litvanya'nın nüfusu ise 4 milyon bile değil.

Bütün bu çifte standartların özünde, kuşkusuz siyasi tercihler yatıyor. Ayrıca Türkiye'nin adaylığı 1997 yılında reddedilmişken nasıl olmuştur da 1999 yılında kabul edilmiştir? Bu sorunun birden çok cevabı var. Ancak kuşkusuz en önemli unsurlardan biri, 1998 yılında yapılan Almanya seçimlerinde 16 yıldan beri iktidarda bulunan Hıristiyan Demokrat Parti CDU/CSU'nun başarısızlığa uğraması ve Sosyal Demokratların iktidara geçmesidir.

Gerçekten 16 yıllık iktidarı boyunca Alman Hıristiyan Demokrat Parti liderlerinin hiçbiri, Türkiye'nin Avrupa Birliği üyeliğini desteklediklerı yönünde bir beyanda bulunmamış, tam tersine,

Türkiye'nin üyeliğine karşı tavır aldıklarını her vesileyle ortaya koymuşlardır.

Helsinki Zirvesi'nde Türkiye'nin adaylığının kabul edilmesinden sonra bile Alman CDU/CSU'nun bu konudaki politikasında herhangi bir değişiklik olmamıştır.

Türkiye AB'ye Üye Olsaydı

Merkezi Essen'de olan Türkiye Araştırmalar Merkezi'nin bir çalışmasına göre, eğer AB'nin kurallarında hiçbir değişiklik yapılmadan Türkiye 1996 yılında tam üye olsaydı, AB bütçesinden toplam 11,7 milyon euro katkı alacaktı. Aynı yıl bütçeye yapacağı katkı ise 1,9 milyon euro olacaktı. Yani AB bütçesinden alacağı net para 9,8 milyon euro olacaktı. Türkiye'nin alacağı net para, AB toplam bütçesinin yaklaşık % 11'i ediyor. AB ülkelerinin toplam GSMH'larının ise % 0,15'i kadar. Başka bazı araştırmalar, Türkiye'nin AB bütçesinden alacağı yıllık katkıyı 6-8 milyar euro olarak hesaplıyorlar. Türkiye'nin AB üyeliğinin AB'ye olağanüstü bir mali yük getireceğini iddia edenlerin pek de haklı olmadıkları anlaşılıyor.

Madalyonun öbür yüzü de var: 9,8 milyar euro, yaklaşık Türkiye ile Avrupa Birliği arasındaki ticaret açığı kadar. Yıllardan beri ticaret açıkları yoluyla Türkiye'nin Avrupa Birliği'ne yaptığı kaynak aktarımı bu şekilde bir ölçüde dengelenmiş olacak. Kaldı ki, İspanya örneğinde olduğu gibi, Türkiye'nin tam üyeliği ülke ekonomisinin daha da canlandırılmasına, ülkenin refahının, zenginliğinin artmasına yol açacağından, Avrupa Birliği bütçesine Türkiye'nin yapacağı katkılarda da kısa zamanda artışlar olacak. Türkiye'nin Avrupa Birliği bütçesinden alacağı ile vereceği arasındaki dengenin yakın bir gelecekte İspanya'nın oranlarına gelmesi gerçekçi bir beklenti sayılabilir. Avrupa Birliği ülkeleri arasında da karşılıklı bir menfaat dengesi gözetiliyor. Örneğin, İspanya Avrupa Birliği bütçesinden yaklaşık altı milyar euro katkı alıyor ama yaklaşık 20 milyar dolarlık dış ticaret açığının büyük bir bölümü de Avrupa Birliği ülkeleriyle yaptığı ticaretten kaynaklanıyor. Böylece İspanya, diğer Avrupa Birliği ülkelerine büyük bir kaynak transferinde bulunuyor.

Avrupa Birliği'nin büyük ülkeleri AB bütçesine önemli bir katkı sağlayarak daha azgelişmiş ülkelerin kalkınmasına yardımda bulunuyorlar, ancak malların ve sermayenin serbest dolaşımı kurallarından yararlanarak 300 milyonu aşkın bir pazara serbestçe giriyorlar. Böylece onlar da büyük kazanç sağlıyor. Yani AB, zenginlerin daha fakir ülkelere karşılıksız yardım yaptıkları bir hayır kuruluşu gibi görülmemeli.

AB dışında da ileri derecede gelişmiş ülkeler ile henüz orta düzeyde gelişmiş veya gelişme yolundaki ülkeler arasında da yardımlaşma sistemleri var. Türkiye'nin oradaki durumuna da bir göz atmakta fayda var.

Dünyanın zengin ülkelerinin oluşturduğu Kalkınmaya Yardım Komitesi (DAC) çerçevesinde çeşitli ülkelere yılda yaklaşık 60 milyar dolarlık yardım yapılıyor. 1995 yılı yardımı 58,8 milyar dolar. Bu yardımlar, yardım veren üyelerin toplam GSMH'larının yaklaşık % 0,30'u kadar. Türkiye bu kaynaktan 1992 yılında 268, 1993 yılında 406, 1994 yılında 163, 1995 yılında da 303 milyon dolar yardım sağlamış. Oysa aynı kaynaktan Mısır 1992 yılında da 3,6 milyar dolar yardım almış. Daha sonraki yıllarda da bu yardım 2,5 milyar ile 1,6 milyar arasında değişmiş, İsrail'in aldığı yardım da ona yakın. Çin'in sağladığı yıllık yardım üç milyar doların altına düşmemiş.

Türkiye bir taraftan az da olsa uluslararası kalkınma yardımı alırken, DAC grubuna dahil olmadığı halde gelişme yolundaki ülkelere aynı program çerçevesinde yardımda bulunmuş. Türkiye'nin verdiği yardımlar 1991'de 83 milyon dolarken bu 1993'te 245 milyon dolara kadar çıkmış. Sonra da inişler ve çıkışlar göstermiş.

Ülkelerin dış mali kaynak kullanmakta en çok yararlandıkları kurumların başında IMF geliyor. Ancak IMF'nin çeşitli stand-by veya başka mali yardım formülleri çerçevesinde ülkelere sağladığı kaynaklar arasında da büyük farklılıklar göze çarpıyor. Bu farklılıklar ülkelerin dış borçlanmadaki dünya paylarını da etkiliyor.

IMF programı uygulayan bazı ülkelerin dış borçlanmadaki dünya pay sıralamasını tabloda görebilirsiniz.

IMF Programı Uygulayan Ülkelerin Dış Borçlanmadaki Dünya Pay Sıralamaları (milyar dolar)

Ülkeler	(%)
Brezilya	9,98
Rusya Federasyonu	7,10
Meksika	6,81
Çin	6,29
Endonezya	6,13
Arjantin	6,03
Güney Kore	5,30
Türkiye	4,15
Tayland	3,93
Hindistan	3,85

Kaynak: OECD 2000 verileri – ATO, Grafiklerle Halimiz

Yukarıdaki tablo, bu ülkelerin son yıllarda IMF'den sağladıkları destek konusunda bir fikir veriyor. Örneğin Türkiye'yle ilgili veriler, 1984 yılından sonraki döneme ait. Bu tablonun yayınlanmasından önce IMF'nin Endonezya, Güney Kore ve Brezilya'ya bu ölçülerin de üzerinde krediler sağladığı açıklandı. 1998 Kasım ayında IMF'nin öncülüğünde Brezilya'ya sağlanan kredi desteği 41 milyar dolar.

Ancak 2001 krizinden sonra IMF'nin Türkiye'ye sağladığı krediler, diğer bazı ülkeleri geride bıraktı. Kendi önerdiği mali önlemlerin yerine getirilmesi koşuluyla imzalanan stand-by anlaşması çerçevesinde IMF, Türkiye'ye 2002-2004 döneminde kullanılmak üzere toplam 20,5 milyar dolar kredi tahsis etti. Türkiye'nin mali krizi atlatmasında bu yardımların büyük katkısı oldu. Ama IMF yardımı alan diğer ülkelerin çoğunda olduğu gibi, IMF tedbirlerinin sosyal alanda sıkıntılar yarattığı, işsizliğin arttığı, yatırımların azaldığı, gelir dağılımının bozulduğu görüldü.

Bütün bu bilgilerin ortaya koyduğu tablo şöyle: Türkiye'nin dışındaki aday ülkelere, başta AB ve AB'ye üye ülkeler, son yıllarda büyük yardımlar yapmışlar. Türkiye de yardım yapan bu ülkelere katılmış. Aynı zengin ülkeler Çin, Mısır ve İsrail de dahil olmak üzere pek çok ülkeye de milyarlarca dolarlık yardım yapmışlar, Türkiye de bu yardımlara kendi olanakları ölçüsünde iştirak etmiş ve yardım veren ülkeler arasında yer almış. Ama sıra Türkiye'ye gelince, çeşitli gerekçeler ve engellemeler sonucunda Türkiye pek az yardım alabilmiş. Şimdi Türkiye, bu kadar büyük yardım alan ülkelerle karşılaştırılıyor ve gene de pek çok kıstasa göre bunların hepsinin önüne geçiyor. Üstelik AB'nin yıllarca uyguladığı tekstil kotaları, anti-damping uygulamaları, tarife dışı engellere ve yaşadığı büyük ekonomik krizlere rağmen. İşte Türkiye'nin ekonomik gücü burada ortaya çıkıyor.

EKONOMİDE YENİ BİR GÜÇ ODAĞI OLAN TÜRKİYE'NİN KALKINMA SÜRECİNİN ÖZETİ

Yukarıda özetlenen gelişmeler, Türk ekonomisinin genel durumunu, evrimini, gelişme sürecini, diğer bazı ülkelerle mukayeseli olarak ortaya koyuyor. Ortaya çıkan genel tablo şudur: Türkiye, ekonomik kalkınma, sanayileşme sürecine diğer Batılı ülkelerden çok daha sonra başlamış. Bunun iç nedenleri olduğu gibi dış nedenleri de vardır. İmparatorluğun parçalanma dönemlerinde başlatılan reform hareketleri, beklenen hızda gelişmemişse, beklenen sonuçları verememişse, bunun nedenlerinden biri de devletin mali kaynaklarının yetersizliğidir. O zamanki başlıca gelir kaynaklarından biri olan gümrük gelirlerinin kapitülasyonlar nedeniyle asgari düzeyde kalması, Osmanlı İmparatorluğu'nun sanayide ve genel olarak ekonomide geri kalmasının nedenlerinden biri olmuştur. II. Abdülhamit'in gümrük vergilerini % 3 artırabilmek için yedi yıl mücadele etmek zorunda kaldığı hatırlanmalıdır.

Cumhuriyet döneminin başında, Birinci Dünya Savaşı'nın harabeye çevirdiği, ekonomik kaynaklarının önemli bir bölümü sınırların dışında kalmış, sayıca zaten az olan aydın kadrolarının bir kısmını ve aktif nüfusunun önemli bir bölümünü savaşta kaybetmiş bir ülkenin ekonomik alanda da güçlüklerle karşılaşması doğal-

dı. Üstelik Cumhuriyet'in ilk beş yılında Lozan Antlaşması'ndaki kısıtlayıcı hüküm nedeniyle devletin gümrük vergilerini artırması da mümkün değildi. Ayrıca devlet, Osmanlı döneminin borçlarını ödemeyi de üstlenmişti. O yıllarda Türkiye'nin geleneksel olarak ticaretinin büyük bölümünü yaptığı Batı ülkeleri çalkantı içindeydi. Fransa ve Belçika'nın Almanya'nın Ruhr bölgesini işgali, Alman ekonomisini ve maliyesini iflasa sürüklemişti. İngiltere, savaşın yaralarını henüz saramamıştı. ABD'de başlayan ve bütün dünyayı etkisi altına alan büyük ekonomik kriz başgösterdiğinde, Türkiye Cumhuriyeti henüz beş yaşındaydı.

Bütün bu olumsuz koşullara rağmen Türkiye, o dönemde büyük bir reform sürecine giriyor, sağlam bir ekonominin temellerini atıyor, altyapısını geliştiriyor, insan gücünü eğitiyor. Sağlam para, denk bütçe politikası izliyor ve dış ticaretinde hemen hemen her yıl fazlalık veriyor. Almanya gibi bazı Batı Avrupa ülkelerinde hiperenflasyonun yaşandığı dönemlerde, Türk ekonomisi istikrarlı, enflasyon çok düşük. İşte Türkiye'nin ekonomik kalkınma hamlesinin başlangıcı o yıllardır. Üstelik Türkiye bu hamleyi hemen hemen hiç dış yardım, dış destek almadan, yabancı yatırımlardan yararlanmadan yapmıştır.

Türkiye, İkinci Dünya Savaşı'nda tarafsız kalarak ekonomik açıdan da büyük bir yıkıntıdan kurtulmuştur. O dönemde savaştan önceki ekonomik gücünü ve altyapısını koruyabilen hemen hemen hiçbir Avrupa ülkesi yoktu. Savaşa katılmayarak insan kaybı vermeyen Türkiye, yetişmiş insan gücünü de koruyabilmişti.

Türkiye'nin geçmişte çektiği bazı ekonomik sıkıntıları ve bugün karşılaştığı bazı güçlükleri değerlendirirken ölçülü ve insaflı olmak gerekiyor. Bugün istatistiklerde Türkiye'den ileri görülen ülkeler de geçmişte büyük ıstıraplara, fedakârlıklara katlandıktan sonra bugünkü durumlarına gelmişler.

Türkiye, Cumhuriyet'in ilk yıllarında kapitülasyonlardan yeni kurtulmuş, ekonomik bağımsızlığına yeni kavuşmuş, modern ve çağdaş devlet yapısını sıfırdan başlayarak kurmaya çalışan, bu arada da ekonominin altyapısını tamamlamak için çaba gösteren bir ülke. O dönemde gelişme yolunda ülkeler arasında sayılıyor. Korumacılık önlemlerine gereksinme duyuyor. O yıllarda ekono-

misi, henüz kendi kanatlarıyla uçacak durumda değil. Yani Batı Avrupalılar ile yarışa aynı noktadan, aynı birikimle, aynı olanaklarla başlamamış.

Bu açıdan bakıldığında, Türkiye'nin kalkınma hamlelerini, aldığı sonuçları ve bugün ulaştığı düzeyi değerlendirirken, sadece aksayan bazı noktalara bakarak aşırı eleştiriler yapmak yerine, gelişmeleri bir bütün içinde görüp Türkiye'nin gücünü ve bu gücü harekete geçirme yeteneğini, Türk halkının, özellikle 1920'li ve 1930'lu yıllarda devlet adamlarıyla, işçisiyle ve işadamıyla, özel ve kamu sektörünün yöneticileriyle ekonomik alanda ortaya çıkardığı eserleri, gösterdiği dinamizmi takdirle karşılamak gerekiyor.

Savaştan sonraki yıllar, Türkiye'nin aynı zamanda hem çok partili demokratik rejime hem de liberal ekonomiye geçiş yıllarıdır. O dönemde Marshall yardımından yararlanmak için Türkiye, ekonomi politikasını yeniden şekillendirmişti. Bunun, kuşkusuz kalkınmayı hızlandırıcı etkisi olmuştur. Bununla birlikte o dönemde yabancı uzmanların, uluslararası ekonomik ve mali kuruluşların temsilcilerinin Türkiye'ye ağır sanayiye yönelmemesini, tarım ve hafif sanayi ülkesi olarak gelişmeye çalışmasını ısrarla önerdikleri unutulmamalıdır.

Bütçe açıkları, dış ticaret açıkları, dış borçlar o dönemde ortaya çıkmaya başlamıştır. Gene de Türkiye tarımda, ulaştırmada, özellikle karayolları yapımında, baraj ve hidroelektrik santrallerin inşasında büyük atılım yapmış, ancak demiryolları ihmal edilmiştir. O dönemde alınan dış yardımlar, bir yandan altyapının geliştirilmesinde, bir yandan da bazı sanayi yatırımlarına girişilmesinde önemli katkı sağlamış, ancak bir yandan da Türk ekonomisinin dışa bağımlılığını artırmıştır. Özel sektörün sermaye birikiminin yeterli olmaması nedeniyle, izlenen liberal görüşlü devlet politikalarına rağmen, kamu ekonomik kuruluşları ekonomide etkin rollerini sürdürmüşlerdir. Türk özel sektörü de o dönemde varlığını göstermeye başlamıştır.

Türkiye, 1960'lı yıllarda planlı ekonomiye geçtiğinde, karma ekonomi sistemi benimsenmiş, kamu iktisadi kuruluşlarına ekonomide gene öncülük görevi düşmüştür. Devlet bu dönemde korumacılık önlemlerini sürdürerek yerli sanayii dış rekabetin yıp-

ratıcı etkisinden korumaya çalışmış, ithal ikamesi politikalarıyla da o zamana kadar ithal edilen bazı ürünlerin yerlilerinin yapılmasını teşvik etmiştir. 1960'lı yılların ortalarında Türkiye, hem yüksek kalkınma hızını yakalamış hem de bunu düşük enflasyonla gerçekleştirme başarısını göstermiştir. O tarihten bugüne kadar Türkiye hızlı kalkınma politikası izleyerek ileri derecede sanayileşmiş ülkelerle arasındaki gelişmişlik farkını azaltmaya çalışmıştır. Ancak 1970'li yıllarda yaşanan iki petrol krizi, diğer ülkeleri olduğu gibi Türkiye'yi de sarsmıştır.

Dünya petrol fiyatlarındaki ani fiyat artışları bir yandan Türkiye'yi doğrudan etkileyip ithalat içinde petrole ayrılan payı aşırı derecede artırmış, bir yandan da Batı ülkelerinde yüksek enflasyona yol açan bu petrol krizi, ithal mallarının fiyatlarını artırarak Türkiye'de yüksek enflasyon döneminin başlamasına yol açmıştır. Bugün düşüş eğilimine girmiş gözükse de, son yıllarda Türk ekonomisinin öncelikli sorunlarından biri olan yüksek enflasyonun kökeninde, bu nedenle, dış unsurların da etkisi vardır.

Enflasyonu etkileyen önemli unsurlardan biri de, 1970'li yılların ortasından itibaren dış borçların yapısında meydana gelen ani değişikliktir. Çok kısa bir zaman içinde Türkiye'nin dış borçlarının içinde kısa vadeli borçların ani artış göstermesinin, aynı tarihte uzun vadeli borçların vadesinin büyük ölçüde kısaltılmasının ve dış borç faizlerinin neredeyse iki katına çıkarılmasının sebepleri araştırılmaya değer. Bu konuya, dış borçlar bölümünde daha ayrıntılı olarak değinilmişti. Söylenebilecek olan, Türkiye'nin o dönemde bu sarsıntıyı atlatmasına yardımcı olacak ekonomik ve mali yardımları sağlamakta çok zorlandığıdır.

O yıllarda büyük ölçüde dış koşullardan kaynaklanan ekonomik güçlükler, yurtiçinde petrol ve bazı temel tüketim mallarında sıkıntılar yaşanmasına sebep olmuş ve karşılaşılan sorunlar, genelde, Türkiye'nin yanlış ekonomi politikaları izlediği gibi gerekçelere bağlanmak istenmiştir. Bunda gerçek payı vardır. Türkiye'nin bazı eksikleri, yanlışları olmuştur ama sıkıntıların tümünün Türkiye'den kaynaklandığını var saymak zordur.

1980 yılının başlarında yapılan büyük devalüasyon ve istikrar tedbirleri paketi, aynı zamanda ekonomide yeni bir anlayışın,

hatta yeni bir dönemin de başlangıcı olmuştur. Bu dönemde ithal ikamesi, sanayinin dış rekabetten korunması, Türk parasının kısıtlayıcı tedbirlerle korunması gibi politikalardan vazgeçilerek liberal ekonomi politikalarının en geniş anlamıyla uygulanmasına geçilmiştir. Bu politikalar, Türkiye'yi tam anlamıyla bir piyasa ekonomisi haline getirmiş, ekonomiye dinamizm kazandırmış, özel sektörün gelişmesine yol açmış, dış ticarette Türkiye'nin rekabet gücü artmış ve Türkiye, ekonomik alanda dünyaya açılmıştır. Aynı dönemde büyük altyapı projeleri tamamlanmış, köylere elektrik götürülmüş, telekomünikasyonda çağdaş standartlara ulaşılmış, otoyollar yapılmış, turizmde Türkiye, Avrupa'nın en önde gelen ülkeleri arasında yer almaya başlamış, Atatürk Barajı gibi, dünya ölçeğindeki büyük projelerden biri meydana getirilmiştir. Ancak bu köklü değişikliklerin ve hızlı kalkınma sürecinin ağır bir bedeli de olmuştur. Enflasyon neredeyse kronik bir nitelik kazanmış, Türk parasının değeri büyük ölçüde düşürülmüş, gelir dağılımındaki adaletsiz yapı düzeltilememiş, hatta daha da bozulmuş, işçi ve memurların reel gelirlerinde beklenen artış sağlanamamış, zaman zaman düşüşler görülmüştür.

Türkiye, büyük altyapı yatırımlarının çoğunu devlet bütçesinden finanse etmiştir. Yap-işlet-devret gibi modeller geliştirilmişse de uygulamada bu yöntemle gerçekleştirilen altyapı projelerinin sayısı sınırlı kalmıştır. Bu çabaların sonucunda Türkiye, bir yandan gelişme yolundaki ülke statüsünden çıkarak orta derecede gelişmiş sanayi ülkeleri arasında yer almış, dünyanın en hızla gelişen 10 pazar ülkesinden biri sayılmış, başka devletlere ekonomik ve teknik yardım yapar duruma gelmiş, ancak bir yandan da dış mali kaynakların koşullarının elverişsizliği nedeniyle artan ölçüde dış borç ve faiz yükü altında kalmıştır. Türkiye'den çok daha büyük borç yükü altında bulunan bazı ülkelerin, bu borçların koşulları, vadesi ve faizi gibi alanlarda daha elverişli olanaklara sahip bulunmaları, borçların o ülkelerin ekonomilerini Türkiye kadar etkilemesini önlemiştir. Türkiye, borçlanma politikalarında pek başarılı olamamıştır.

Buna rağmen, Orta ve Doğu Avrupa ülkelerinin büyük ekonomik ve mali desteklerden ve dış yardımlardan ve dış destekli

yabancı yatırımlardan yararlandığı dönemde, Türkiye, esas itibariyle, sadece kendi gücüne ve olanaklarına dayanarak bütün Avrupa ülkelerinden daha hızlı bir kalkınma sürecini sürdürmüştür. Türkiye, satın alma gücü hesabıyla toplam GSMH'da Batı Avrupa'nın altıncı büyük ülkesi haline gelmeyi başarmıştır. Dış ticarette dünyanın en hızlı gelişen ülkeleri arsında yer almış, döviz rezervlerini de rekor düzeyde artırmıştır. 1963 tarihli Ortaklık Antlaşması'nın gereği olarak 1996 yılında gerçekleştirilen Gümrük Birliği, hiç değilse başlangıç döneminde, AB ülkelerine yaramış, o ülkelerin Türkiye'ye yönelik ihracatlarında yaşanan patlamanın sonucunda Türkiye'nin AB'ye ticaret açığı 5 milyar dolar birden artarak 10 milyar doların üzerine çıkmıştır. AB bu dönemde de Gümrük Birliği'nden kaynaklanan mali yükümlülüklerini yerine getirmemiştir. Türkiye'ye yönelik yabancı yatırımlar da, alınan çeşitli teşvik tedbirlerine rağmen beklenen seviyeye ulaşmamıştır. Uluslararası mali çevrelerin, yatırımcıları Türkiye'ye yönlendirmek için özel bir çaba içinde olmadıkları görülüyor. Bunun siyasal nedenlerinin olup olmadığı ayrıca araştırmaya değer. Türk ekonomisi buna rağmen Gümrük Birliği'nin getirdiği zor ekonomik rekabet koşullarına dayanmış ve bazılarının tahmin ettiği gibi Türk ekonomisinde Gümrük Birliği nedeniyle büyük iflaslar ve çöküşler yaşanmamıştır.

Aynı çerçevede Türkiye, iç ekonomik mevzuatını, başta rekabet ve standartlar olmak üzere, birçok alanda AB'yle uyumlu hale getirme sürecine girmiştir. Bu dönemde Türkiye, dünyanın en büyük ordularından birini beslemeyi ve daha da modern ve güçlü kılmayı, hiçbir Avrupa ülkesinde görülmeyen çaptaki bir terör saldırısını büyük ölçüde etkisiz kılmayı başarmış, bunun için çok sayıda şehit vermiş ve büyük bir mali bedel ödemiştir.

Türkiye'nin ekonomik kalkınması, başka ülkeler tarafından keşfedilen doğal kaynaklardan, başkaları tarafından, başka amaçlarla işletilen doğal servetten değil, ekonomide benimsenen yeni yaklaşımlardan, izlenen yeni kalkınma politikalarından ve politikaları uygulayabilecek insan unsurlarından kaynaklanıyor. Osmanlı İmparatorluğu döneminde başlayan ancak Atatürk döneminde güçlü biçimde ortaya çıkan bu sosyo-ekonomik değişim,

profesyonel, teknik bir yönetici kesimini, bir orta sınıfı ortaya çıkardı. Batı demokrasilerini yaşatan ve güçlü kılan unsurlardan biri de da bu orta sınıftır.[156]

Gerçek bu iken şimdi bazı yabancı kuruluşların, yetkililerin ve uzmanların Türkiye'nin yaşadığı sıkıntıları sadece Türkiye'nin eksiklerine, kusurlarına, izlediği yanlış ekonomi politikalarına bağlamaları dikkat çekicidir. Hele Türkiye'nin AB üyeliği sürecine şimdilik kabul edilmemesinin nedenleri arasında siyasi unsurların yanı sıra, ekonomik koşullarının yetersiz olduğunun ileri sürülmesi büsbütün şaşırtıcı olmuştur.

Tam üyelik sürecine girmek söz konusu olduğunda, AB, Türkiye'yi son yıllarda büyük yardımlarla ve yatırımlarla desteklediği Orta ve Doğu Avrupa ülkeleriyle kıyaslamaya kalkışmıştır. Türk ekonomisine yöneltilen bütün eleştirilere rağmen sonuçta Türkiye'nin ekonomik açıdan genelde diğer bütün adaylardan iyi durumda, hatta AB üyesi ülkelerin bir kısmından dahi, müteahhitlik gibi bazı alanlarda ileride olduğu anlaşılmıştır. O zaman denilmiştir ki, "*Siz gene de diğer adaylarla birlikte tam üyelik sürecine başlayamazsınız çünkü demokrasi ve insan hakları alanlarında eksikleriniz var, diğer adaylardan geridesiniz.*"

Türkiye'nin, ekonomik alandaki ve diğer alanlardaki yükselişinin bazılarını şaşırtmasını, Türkiye'nin başarılarının kabul edilmek istenmemesini, çeşitli gerekçelerle Türkiye'nin başarısız gibi gösterilmeye çalışılmasını doğal karşılamak gerekir. Çünkü uzun yıllardan beri Türklerin başarılı olamayacağı kanısı, inancı bazılarının kafasında bir dogma gibi yerleşmişti. Daha 1919 yılında Fransa Başbakanı Clemenceau, "*Türklerin yönetimi altında gelişmiş tek bir ülke, yükselen kültür yoktur,*" diyordu.[157]

İşte Türkiye, ekonomide de, toplum yaşamının diğer alanlarında da bunun aksini kanıtlamıştır. Şimdi Batı Avrupa ülkeleri ve kamuoyu açısından mesele, Türklerin bu başarısını kabul edebilmek, içine sindirebilmek meselesidir.

---

156 Lewis, *Why Turkey is the Only Muslim Democracy?* Middle East Quarterly, Mart 1994, s. 436.

157 Güvenç, a.g.e., s. 284.

Bu başarıyı içlerine sindiremeyenler, sürekli olarak Türkiye'nin eksiklerini ön plana çıkarmaya çalışıyorlar. Üstelik bunu, uluslararası ilişkilerin temel kurallarından biri olan karşılıklı nezaket ölçülerini de zaman zaman bir kenara bırakarak yapıyorlar. Özellikle, Türkiye'nin demokrasi ve insan hakları alanında diğer çağdaş ülkelerin gerisinde olduğu izlenimini vermeye çalışıyorlar.

Türk milletini inciten bu iddialar karşısında demokrasi, hoşgörü ve insan hakları alanında Türkiye'nin ne durumda, nasıl bir evrim içinde olduğunu, nereden nereye geldiğini Batı ülkeleriyle karşılaştırmalı olarak inceleyelim.

Demokrasiye, özgürlüklere, halklar arasında hoşgörüye dayalı rejimler başka ülkelerde ne zaman ve nasıl gelişti, Türkiye'de nasıl?

Demokrasi, İdealler ve Gerçekler

Türkiye'de demokrasinin durumu, demokratik ölçülere tam olarak uyulup uyulmadığı, yerli ve yabancı basında, kamuoyunda, siyasal çevrelerde sık sık tartışılıyor. AB'nin genişlemesi gündeme geldiğinde, demokrasinin tam olarak uygulanmadığı iddiası Türkiye'nin üyelik sürecine girmesini engelleyici bir unsur olarak ortaya atılıyor. Diğer adayların demokrasi alanında Türkiye'nin ilerisinde olduğu yolunda görüşler ileri sürülüyor.

Türkiye'nin devlet yapısını, demokratik düşüncelerin ve demokratik devlet yönetimi biçiminin Türkiye'ye nasıl, hangi süreç içinde geldiğini, bugün Türkiye'de demokratik mekanizmaların nasıl işlediğini anlatmadan önce, demokrasinin tanımını incelemekte ve bugün örnek olarak gösterilen, demokrasinin beşiği sayılan bazı ülkelerde demokrasinin, parlamenter sistemin nasıl bir evrimden geçtiğini, bugün ne durumda olduğunu, hangi sorunlarla karşılaştığını ele almakta yarar var. Özellikle, Cumhuriyet'in kurulmasından sonra geçen 75 yıl içinde Türkiye ve Batı Avrupa ülkelerinde parlamenter düzenin, halk egemenliğinin, demokrasinin nasıl geliştiği karşılaştırmalı olarak incelenmeden, Türkiye'nin bugünkü devlet yapısını ve halk iradesine dayanan siyasal düzenini anlamak kolay değil.

Demokrasi, Yunanca kökenli bir sözcük. Sözlük anlamı, halk yönetimi. Demokrasi kavramının tarih boyunca çeşitli tanımları yapılmış. En sık kullanılan tanımlardan biri: "Halkın, halk tarafından, halk için idaresi." Demokrasi, üstün gücün halkta olduğu ve doğrudan kendisi veya özgür seçimlerle seçilmiş temsilcileri tarafından uygulandığı bir yönetim biçimi olarak da tanımlanıyor.[158]

---

158 *Webster's Encyclopedic Dictionary.*

Daha ayrıntılı tanımlar da var. Doğrudan demokrasi ile temsili demokrasi arasındaki farkları ortaya çıkarıyor bu tanımlar. Doğrudan demokrasi şöyle tanımlanıyor: Siyasal karar verme yetkisi çoğunluk yöntemiyle hareket eden halkın tümü tarafından kullanılan yönetim biçimi.

Temsili demokrasi de vatandaşların aynı hakkı doğrudan doğruya değil de kendilerinin seçtiği ve kendilerine karşı sorumlu olan temsilciler aracılığıyla kullandıkları yönetim biçimi olarak tanımlanıyor. Başka bir tanımda "çoğunluğun kararına göre halkı yönetecekler in azınlığın bireysel ve kolektif haklarını garanti altına alan Anayasal sınırlar içinde hareket edecekleri yönetim biçimi" ifadesi kullanılıyor. Sosyal ve ekonomik demokrasinin özel mülkiyetin doğurduğu eşitsizliği en aza indirmeye çalışan siyasal veya sosyal sistem olduğu yolunda da tanımlar var.[159]

Kısa ve açık ifadesiyle bir toplumun demokratik sayılması için öncelikle siyasal gücün halk tarafından kontrol edilmesi gerekiyor. Siyasal kurumlar da bu kurala uydukları ölçüde demokratik sayılıyorlar.[160]

Bernard Lewis, demokrasiye daha basit ve açık bir tanım getiriyor. Ona göre demokrasi, iktidar sahiplerinin güç kullanılmadan, bilinen yöntemlerle ve uluslararası alanda kabul edilen usullerle değiştirilebildiği anayasal ve temsili yönetim biçimidir. Samuel Huntington da yönetimin bu şekilde iki defa el değiştirmesinin, demokrasinin yerleşmiş sayılması için yeterli olacağı görüşünde. 1930'lu ve 1940'lı yıllarda Avrupa'da, antidemokratik güçlerin demokratik özgürlüklerden yararlanarak iktidara gelmelerinin, ancak aynı yoldan iktidarı bırakmaya razı olmayarak diktatörlükler kurmalarının birçok örneği var. Örneğin Hitler, demokrasiyle yönetilen Almanya'da serbest seçimlerle iktidara gelmiş ancak hayatta olduğu sürece bir daha demokratik seçim yapılmasına yanaşmamıştı. Bernard Lewis bu örnekleri sıraladıktan sonra sözü Türkiye'ye getirerek şunları söylüyor: *"İslam Konferansı'na üye 51 egemen devletten bazıları demokrasiyi hiç denemedi; bazıları denedi,*

---

159 *The New Encyclopedia Britannica.*

160 Nordic Democracy, Copenhagen, 1981, s. 15.

başarılı olamadı, vazgeçti; birkaç tanesi merkezi hükümetin yetkilerini dikkatli ve sınırlı biçimde devrederek yeniden deniyor; bunlardan birkaçı hükümeti demokratik yoldan değiştirmenin ilk sınavını verdiler. Ancak modern zamanlarda sadece tek bir ülke, daha zor olan ve yönetimin halkın iradesine kendini teslim etmeye razı olması anlamına gelen demokratik kurallarla ikinci iktidar değişikliği sınavını verdi. Bu ülke, Türkiye Cumhuriyeti'dir."[161]

FRANSIZ İHTİLALİ'NE KADAR SİYASAL YAŞAM

Demokrasinin ilk uygulamaları, bazı eski Yunan şehir devletlerinde görülüyor. Bu devletçiklerin nüfusu genellikle 10.000'i aşmıyor. Üstelik kadınların ve kölelerin oy hakkı yok. O bakımdan eski Yunan şehir devletlerindeki uygulamanın, çağdaş demokrasi anlayışı ve uygulamasıyla bağlantısı yok. Eski Roma'daki yönetim anlayışının ve uygulamasının da çağdaş demokrasiyle ilişkisi çok az. O tarihlerden, modern demokrasi anlayışının gelişmesine kadar 2000 yıl geçmiş.

Daha yakın çağlarda bazı Batı Avrupa ülkelerinde kralların vergi toplama gibi haklarını, halkın belirli kesimlerinden oluşan kurullara veya meclislere onaylatmaları ve bu yolla mutlak yetkilerini sınırlamaları gibi bazı tecrübeler yaşanıyor. İngiltere ve İskandinav ülkelerinde böyle uygulamalar var. İskandinavya'daki ilk yerel meclislerin ortaya çıkışlarının kesin tarihi bilinmiyor ama milattan sonra 600 yıllarında bu meclislerin varlığı saptanmış. Ancak bunları da bugünkü demokrasi anlayışı ve uygulamasıyla karıştırmamak gerek.

Kuzey ülkelerinin eski geleneklerinde, kurallara uymayan krala karşı ayaklanma hakkı da var. XII. ve XIII. yüzyılda Norveç'te bu ayaklanma hakkını tanıyan yasalar çıkarılmış ve buna benzer yasalara veya geleneklere göre tahttan indirilen ve öldürülen krallar var.[162]

Bu eski gelenekler, Kuzey ülkelerinin o yıllarda mutlakıyetçi krallıklarla yönetilmesine engel olamamış. Avrupa'nın diğer bölgelerinde olduğu gibi o yüzyıllar, kralların egemenliği veya krallar ile

161 Lewis, a.g.e., s. 44.

162 Nordic Democracy, s. 21.

kilise arasındaki kuvvet mücadeleleriyle geçmiş. Çağdaş parlamenter demokrasinin başlangıç tarihini, Fransız İhtilali ve Amerikan İnsan ve Vatandaş Hakları Beyannamesi'ni içeren ilk Amerika Birleşik Devletleri Anayasası olarak kabul etmek uygun olur. Türkiye'de demokrasinin evrimini diğer ülkelerde o dönemlerden bu yana meydana gelen gelişmelerin ışığında değerlendirmekte yarar var.

Halkın toplumsal meselelerin çözümünde bir ölçüde de olsa söz sahibi olmasına olanak tanıyan sistemler, önce İngiltere'de gelişmiş. Mutlak yetkilere sahip kralların küçük devletçikleri yönettikleri Anglosakson dönemlerinden sonra yaşlılar meclislerince kralların seçilmesi aşamasına gelinmiş. Bugünkü İngiliz devlet yönetiminin ilk işaretleri, XI. yüzyılda bütün İngiltere'nin William tarafından fethedilmesinden sonra ortaya çıkıyor. Bu, aynı zamanda Türklerin Anadolu'ya gelerek yerleşmeye başladıkları yüzyıldır. İngiltere'nin fethi ile Alpaslan'ın 1071'deki Malazgirt zaferini kazanarak Anadolu'daki Türk egemenliğinin ilk adımlarını atması, aynı yüzyıl içinde oluyor.

XII. yüzyılın ortasında İngiltere tahtına geçen II. Henry, yerel yasaların yerine ilk defa bütün İngiltere için geçerli olacak bir hukuk sistemi kuruyor. Daha William zamanında belirli aralıklarla toplanan bir "Büyük Kurul" oluşturulmuştu. Ama buna sadece asiller katılabiliyordu. O bakımdan bu kurulu bugünkü meclislere benzetmek mümkün değil. O dönemde asillerin başlıca hedefi kralın keyfi ve despotça yönetimini önlemekti. Asillerin baskıları sonucunda 1215 yılında Magna Carta denilen büyük ferman kabul edildi ve kralın yetkileri sınırlandı. Aslında amaç asillerin haklarını korumaktı, ancak bu fermanda, herkesin işlediği suça uygun biçimde cezalandırılacağı, gibi toplumun bütün kesimlerini ilgilendiren kurallara da yer verilmişti.

Bugünkü anlamda bir demokrasi örneği sayılmasa da Magna Carta, kralın yetkilerinin sınırlanarak demokrasi yolunun açılmasında önemli bir adım olmuştu. Gene XIII. yüzyılın ortalarında Büyük Kurul, Parlamento adını aldı. Yüzyılın sonunda Kral I. Edward "Model Parlamento"yu topladı. Ancak bu, halkın seçtiği değil kralın seçtiği bir parlamentoydu. Başlangıçta parlamento üç grup halinde toplanıyordu: Asiller, din adamları ve avam, yani

halk. XIV. yüzyılın sonunda asillerle din adamları birleşti. Lordlar Kamarası ve Avam Kamarası isimlerini alan iki meclisli bir parlamento oluştu.

İngiltere'de parlamenter sistemin kuruluşu, zamanla diğer ülkeler tarafından da örnek alındı. Ancak bu sistemin İngiltere'de o zamandan itibaren kesintisiz olarak uygulandığı sanılmamalı. Örneğin, XV. yüzyılda Tudor hanedanından krallar o kadar güçlendiler ki, bu döneme "Tudor Mutlakıyeti" denildi. Parlamento krala boyun eğdi ve her defasında kralın isteklerini kabul etmeye başladı. Tudor hanedanını izleyen Stuart hanedanı zamanında, kral ile parlamentonun arası açıldı. Parlamentonun, eski haklarının iadesi istemiyle başlattığı mücadele, XVII. yüzyılın ortalarında iç harbin çıkmasına yol açtı. Kral sonunda yargılandı ve idam edildi.

İngiltere daha sonra Cromwell yönetiminde kısa bir cumhuriyet deneyimi geçiriyor. Sonra krallar yeniden yönetimi ele alıyorlar. 1688'de kral tahttan indiriliyor. Parlamentonun daveti üzerine tahta geçen Orange Prensi William, 1689 yılında Haklar Yasası'nı kabul ediyor.[163]

Bu yasa, İngiltere'de demokratik düşüncenin hayata geçirilmesinde önemli dönüm noktalarından biridir. Demokrasinin beşiği sayılan İngiltere'de kralın yetkilerini kısıtlayan Magna Carta'nın kabulü ile oradaki bazı demokratik düşüncelerin geliştirilerek yerleşmesini sağlayan Haklar Yasası'nın benimsenmesi arasında 400 yıl geçmiş. Bu arada mutlakıyet yönetimleri, tahttan indirilen, hatta idam edilen krallar olmuş. Üstelik XVII. yüzyıl sonunda İngiltere'de ulaşılan demokratik düzey de bugünkü anlayıştan uzak. Bütün vatandaşların eşit olarak oy hakkına sahip olmaları için 200 yıldan daha uzun bir zamanın geçmesi gerekecek.

Amerika Birleşik Devletleri, dünyada demokrasi düşüncesini benimseyen ve uygulayan ilk devletlerden biri. Ancak orada da demokrasinin gelişmesi kolay olmamış. XVIII. yüzyılın büyük bir bölümünde Amerika'daki devletler sömürge durumunda. 4 Temmuz 1776, bu sömürgelerden on üçünün bir bağımsızlık

163 Vernon, Manfred C., *Devlet Sistemleri*, çev. Mümtaz Soysal, Ankara 1961, s. 7-10.

bildirisi yayınlayarak İngiliz hâkimiyetinden ayrıldıkları tarih. Amaçları halkın rızasına, insanların doğal ve devredilmez haklarına saygı gösteren bir devlet idaresi kurmak. O zamana kadar sömürgelerin çoğunda, sömürgeci devlet tarafından görevlendirilen bir vali, egemenliği temsil ediyor. Bazı yerel meclisler var, ancak esas yetki ve son söz valide. Bağımsızlık Bildirisi'ne imza koyan devletler, Birleşik Devletler adındaki yeni konfederasyonun idaresini bir kongreye bırakıyorlar. Her devlet kongrede bir oy sahibi. Savaş ve barış kararları almak, dış ilişkileri yürütmek kongrenin yetkisinde. Kongreye devredilmeyen haklar devletlerde kalıyor. 1787 yılında Philadelphia'da toplanan bir konferans, Birleşik Devletler'in anayasasını hazırlıyor. 1788'in Eylül ayında yeni anayasa kongre tarafından yürürlüğe sokuluyor. Bu, dünyanın en eski yazılı anayasası.[164]

Ancak insan haklarının, özgürlüğün ve eşitliğin güvenlik altına alındığı bu anayasanın kabulüyle, Amerika Birleşik Devletleri'nin derhal bugünküne benzer demokratik bir yapıya kavuştuğu sanılmamalı. Bunun için uzun yıllar sürecek çetin mücadelelerden geçmek gerekecek.

Bugün çağdaş demokratik hakların simgesi haline gelen 1789 Fransız İhtilali, özgürlük, eşitlik ve kardeşlik kavramlarını yalnız Fransız milleti için değil, bütün dünya milletleri için ulaşılması amaçlanan bir hedef haline getirmişti. Ama Fransa'da hakların, özgürlüklerin gerçek anlamda yerleşmesi kolay olmadı. İngiltere gibi Fransa da uzun yıllar çalkantılı dönemlerden geçti. Fransız İhtilali'nden sonra Fransa'da iki imparatorluk, birçok meşruti krallık ve beş cumhuriyet kuruldu.

Fransa'da XVI. ve XVII. yüzyıllarda krallar ile din adamları arasında büyük iktidar mücadelesi yaşandı. Büyük çekişmelerden sonra 1598 yılında Protestanlar, Nantes Fermanı'yla din özgürlüğünü kazandılar. Ama bunun üzerinden yüz yıl geçmeden, 1685 yılında Kral XIV. Louis, Nantes Fermanı'yla tanınan hakları geri aldı. Birçok Protestan ülkeden kaçtı. XIV. Louis ülkeyi mutlak bir monarşiyle idare etti.

---

164 Vernon, a.g.e., s. 116.

İhtilalden önceki yıllarda ülkede büyük ekonomik sıkıntılar ve sosyal çalkantılar yaşandı. Asiller ve din adamları her türlü ayrıcalıktan yararlanır, vergi vermezlerdi. Montesquieu, Voltaire ve Rousseau gibi düşünürler, kişi özgürlüğü için mücadele ediyor, egemenliğin hükümdara değil millete ait olması gerektiğini savunuyorlardı. Bu ortam içinde, 1614 yılından itibaren toplanmayan "Etats Generaux" meclisleri, 1789 yılında toplantıya çağırıldı. Üç gruptan oluşan bu meclisler, fazla bir iş yapamadı ama bunlardan üçüncüsü kendini Milli Meclis ilan etti. İşte bu meclisin kabul ettiği "İnsan ve Vatandaş Hakları Bildirisi", o günden sonra demokrasi için mücadele eden ulusların meşalesi oldu.

FRANSIZ İHTİLALİ'NDEN SONRA DEMOKRASİNİN YAŞAM SAVAŞI

Demokrasinin Beşiğinde Demokrasi Mücadelesi

Fransa'da 1791 yılında kabul edilen anayasa, kralın yetkilerini sınırlıyordu. Meşruti krallık sistemi kuruluyordu. Ancak kral ülkeden kaçmaya kalkışınca, yeni anayasa ortadan kaldırıldı. Kral ve kraliçe idam edildi. Yeni meclis, Kamu Selameti Komitesi'nin önderliğindeki radikal unsurların eline geçti. Birinci Cumhuriyet, önce beş kişilik Direktuvar İdaresi'ne emanet edildi. Bu sistem de sadece dört yıl yaşayabildi. Daha sonra Napoleon'un etkisiyle onun yerine Konsüllük İdaresi kuruldu. Napoleon, önce kendini ömür boyu konsül ilan ettirdi, sonra da cumhuriyeti sona erdirip 1804 yılında imparatorluğunu ilan etti. Yani Fransız İhtilali ile kurulan cumhuriyetin ömrü 14 yıl sürebildi. Bu dönem de çalkantılarla geçti, ihtilali yapanların bir kısmı daha sonra yönetimi ele geçirenlerce idam edildi.

Napoleon, ihtilalin özgürlük fikirlerine pek sıcak bakmıyordu. Buna karşılık eşitlik düşüncesine bağlıydı. Eski rejimdeki ayrıcalıkların yeniden ortaya çıkmasına izin vermedi. Fransız birliğini güçlendirdi. Yani bir adalet sistemi kurdu, kanunlarının kodifikasyonunu sağladı. Eğitimde ve devlet idaresinde reform yaptı. Osmanlı İmparatorluğu'nda III. Selim dönemindeki reformlarla aynı yıllarda, Fransa da bir reform süreci içindeydi. Napoleon'dan

sonra yönetime geçen Burbonlar döneminde de Fransa'da demokrasi yönünde pek gelişme olmadı. Tam tersine asillerin tavsiyelerine uyuldu ve din adamlarına eski imtiyazları verildi. 1830 İhtilali sonucu Burbonların iktidardan uzaklaştırılmasıyla eski rejimden geride kalan imtiyazlar da sona erdirilmiş oldu.

Burbonların yerine geçen Orléans Hanedanı, demokrasi umutlarını artırdı. Ancak o dönemde de bu alanda fazla bir şey yapılamadı. Oy hakkı, az sayıda vatandaşa tanındı. Ekonomik zorluklardan da bunalan halk, 1848 yılında ayaklandı. Kral, ülkeden kaçmaya zorlandı. Fransa yeniden cumhuriyet rejimine döndü. Bu döneme, İkinci Cumhuriyet deniliyor. Ancak bu cumhuriyet, ilkinden de daha kısa ömürlü oluyor. Oy hakkı genişletiliyor, cumhurbaşkanını halkın seçmesi ilkesi kabul ediliyor. Fransızlar, Napoleon'un yeğeni Louis Napoleon Bonapart'ı cumhurbaşkanlığına seçiyorlar. O da 1851 yılında yeni bir anayasa hazırlatarak 10 yıl süreyle cumhurbaşkanı olarak kalmak istiyor. Fransızlar bunu da kabul ediyor. Ama bu da yeterli değil, bir yıl sonra Louis Napoleon Bonaparte amcasının izinden giderek imparatorluğunu ilan ediyor. Baskı altındaki halkın hoşnutsuzluğunun artması üzerine halka "liberal imparatorluk" vaat ediyor ama artık çok geç. 1870 Anayasası milleti yetkili kılan anayasa sistemini getiriyor. O yıl çıkan Fransa-Prusya savaşı, imparatorluğun çökmesine yol açıyor ve yeniden cumhuriyet idaresi kuruluyor.[165]

Fransa, 1870'te Prusya yenilgisinden sonra siyasal yapısını yeniden düzene sokmaya çalışıyor. Ateşkesin ilanından hemen sonra seçim yapılıyor ve parlamento Bordeaux şehrinde toplanıyor. Ancak seçilen milletvekillerinin ve hükümetin çoğunluğu monarşiden yana. Cumhurbaşkanı Thiers'in de kralcı olduğu biliniyor. Bu arada meclis Versailles'a taşınıyor. Cumhuriyet yanlıları, sosyalistler ve komünistler meclisin yeniden krallığı kuracağından kuşkulanıyor. Büyük bir ayaklanma başlıyor. Paris Komünü oluşturuluyor. Thiers bu ayaklanmanın kuvvet kullanılarak bastırılmasını istiyor. Mareşal MacMahon bu işle görevlendiriliyor. İki ay süren kanlı sokak çarpışmaları oluyor. MacMahon, altı hafta süreyle

165 Vernon, a.g.e., s. 61.

Paris'in içinde komüncülerin mevzilerini bombardıman ediyor. 20.000 kişi bu çatışmalarda ölüyor. 17.000 kişi ya idam ediliyor veya denizaşırı ülkelerdeki Fransız hapishanelerine gönderiliyor. Paris'in dışında Toulouse, Lyon, St. Etienne, Marsilya gibi komüncülerin hâkim oldukları şehirlerde de isyanlar kanlı biçimde bastırılıyor. İsyanı kuvvet kullanarak bastıran Mareşal MacMahon cumhurbaşkanı seçiliyor. Ancak o da krallık rejiminden yana.

Bu ortam içinde 1875 yılında mecliste kralcılarla cumhuriyetçiler arasında çetin bir mücadele oluyor. Yapılan oylamayı sadece bir oy farkla cumhuriyetçiler kazanıyor. Üçüncü Cumhuriyet bu sayede kurulabiliyor. Bir anayasa hazırlanıyor. Bütün erkeklere oy hakkı tanınıyor. Bu büyük bir ilerleme ama henüz kadınlara oy hakkı yok. Anayasa cumhurbaşkanına geniş yetkiler veriyor. Bakanları seçmek, kanun tasarılarını sunmak, senatonun tavsiyesi üzerine meclisi feshetmek cumhurbaşkanının yetkileri arasında. Bu anayasa 1940 yılına kadar yürürlükte kalıyor. Üçüncü Cumhuriyet Anayasası, 1876 Osmanlı Anayasası'ndan sadece bir yaş büyük.

Üçüncü Cumhuriyet'in ilk 40 yılı, büyük siyasi çekişmelerle geçiyor. Bu dönemde Fransa'da 50 hükümet kuruluyor. İlk başlarda senatoda kralcıların çoğunlukta olması sorun yaratıyor. 1881 yılından sonra, başta eğitim olmak üzere, büyük reformlara girişiliyor. Daha sonra ekonomik kalkınma yolunda önemli adımlar atılıyor. Kömür ve demir üretimi hızla artıyor. Yeni demiryolları yapılıyor. İşçilere ve kadınlara yeni sosyal haklar veren yasalar çıkarılıyor. Ancak aynı dönemde Fransa, sömürgelerini genişletiyor. 1881 yılında uzun yıllardan beri Osmanlı egemenliğinde bulunan Tunus işgal ediliyor. Madagaskar birkaç yıl sonra Fransız egemenliği altına alınıyor. III. Napoleon'un başlattığı, Çinhindi'ni sömürgeleştirme faaliyeti genişletilerek devam ediyor. Fransa'nın 1954 yılında Vietminh kuvvetleri karşısında uğradığı yenilgiye kadar bu topraklar Fransız egemenliğinde kalıyor. Fransa'nın sömürgelerdeki halka yaptığı kötü muamele, yurtiçinde kuvvetle eleştiriliyor. Eleştirenlerin başında radikal sol eğilimli Clemenceau var. Bu dönemde Fransız siyasal yaşamında sosyalistler giderek artan bir rol oynamaya başlıyorlar. 1893 seçimlerinde 45 sosyalist milletvekili Meclise girmeyi başarıyor.

Bütün çalkantılara rağmen Fransa Üçüncü Cumhuriyet'i yaşatıyor, demokrasiyi geliştirmeye çalışıyor, reformlar yapıyor, ancak bir yandan da sömürgeci bir devlet olma özelliğini koruyor. Sömürgelerde yaşayan insanların hakları, hukuku ayrı bir konu...

İngiltere'de XVIII. yüzyılın sonlarında özgürlük ve demokrasi isteyen İrlandalı Katoliklere parlamento üyeliği hakkı verilmiyor. İrlandalı Katoliklerin eşit haklara sahip olma mücadelesi yıllarca sürüyor. 1828'de bazı haklar elde edebiliyorlar. İngiliz Parlamentosu'nda köle ticaretini yasaklayan yasa, ancak 1807 yılında çıkarılabiliyor.

XIX. yüzyılın ilk yarısında İngiltere'de reform yasaları çıkarılıyor. 1828 reformlarıyla, toplumun bazı kesimlerine parlamentoda temsil hakkı tanınıyor ama halkın bütününe değil. İşçilerin, sanatkârların ve orta sınıfın bir bölümünün hâlâ oy hakkı yok. Demokrasiyi geliştirme çabaları yüzyılın sonuna kadar sürüyor. Seçimlerde gizli oy verilmesine olanak tanıyan yasa, ancak 1872'de çıkarılabiliyor.[166]

Demokrasinin tam olarak yerleştirilmesi için gizli oy önemli ama yeterli değil. O dönemde Batı ülkelerinde, seçimlere hile karıştırılması, oyların satın alınması, seçmenler üzerinde baskı yapılması gibi yöntemler oldukça yaygın. Bununla da mücadele edilmesi gerekiyor. Bu amaçla 1883 yılında İngiltere'de "Yolsuzluk ve Yasadışı Uygulamaları Yasaklama Yasası" çıkarılıyor. 1918 yılına kadar aynı amaçlı başka yasalar da parlamentoda kabul ediliyor. 1884 Yasası da oy hakkını bir ölçüde genişletiyor. Artık ev sahibi olanlar ve belirli bir miktarın üzerinde kira ödeyenler oy verebilecek. Bu, iki milyon insana daha oy hakkı tanımak demek. Önemli bir ilerleme sayılıyor. Ancak orada da kadınların henüz oy hakkı yok. XX. yüzyıla girildikten sonra da kadınlar oy hakkı için yıllarca bekleyecekler. Gene de İngiltere'de bu dönemde demokrasinin gelişmesi bazı diğer Avrupa ülkelerinden daha az sorunlu oluyor.

1887 yılında bazı Avrupa devletlerinin siyasi desteğiyle İngiltere, Osmanlı toprağı olan Mısır'ı işgal ediyor. Hindistan yolunu güvence altına alıyor. Sömürgeler Bakanı Chamberlain döneminde,

166 Peacock, a.g.e., s. 5

özellikle Afrika'daki sömürgelerde İngiltere'nin hâkimiyeti pekiştiriliyor. 1899'da İngilizler yerel bir savaşın sonucunda Boer'lerin direnişini kırıyor. 1910'da Güney Afrika Birliği kuruluyor. Orası da İngiliz egemenliğinde. İrlanda da ayaklanmalar var. Sömürgelerde bu mücadeleler sürerken yurtiçinde reformlar yapılıyor, yeni sosyal haklar tanınıyor, ekonomi gelişiyor. Sömürgelerde yaşayan insanların hakları bu çerçevenin dışında.

Kuzey Amerika'da Eşitlik Savaşı

Amerika Birleşik Devletleri'nde, 1820'li yıllara kadar sadece mülk sahipleri oy verme hakkına sahip. Onların da hepsi değil. Sadece beyazlar ve erkekler oy kullanabiliyor. Sonraki yıllarda bazı reformlar yapılıyor. 1830-1850 yılları arasındaki dönem, Amerika'nın reform çağı olarak adlandırılıyor. 1830 yılında zenciler ve Kızılderililer hariç, beyaz erkeklerin tümü eyaletlerin çoğunda seçme hakkına kavuşuyor. O dönemde Amerika'da en çok tartışılan konulardan biri, köleliğin kaldırılmasıdır. Bunun için dernekler, siyasal partiler kuruluyor, köleliğin demokrasiyle bağdaşmadığı belirtilerek derhal ve koşulsuz olarak kaldırılması için çağrılar yapılıyor. Ancak bu alanda sonuç almak kolay olmuyor. Uzun yıllar mücadele etmek gerekiyor. Kuzey eyaletlerinde köleliğin kaldırılması daha kolay oluyor ancak güney eyaletleri direniyor. 1830 yılında köleliğin henüz kaldırılamadığı eyaletlerde, 347.525 köle sahibi var. Bunların yarısı, dört veya daha az köleye hükmediyor. 100 köleden daha fazlasına hükmeden 1800 kişi var. Bunlar büyük toprak sahipleri. 1800, 1822 ve 1831 yıllarında köleler büyük çapta ayaklanmalar düzenliyorlar. Bunlardan özellikle sonuncusu, kanlı biçimde bastırılıyor. XIX. yüzyılın ortalarında ABD iç harp felaketiyle karşılaşıyor. Özellikle güney eyaletleri, büyük tahribata uğruyor. Kuzeyin ve güneyin kayıpları, her iki taraftan 600.000 ölü.

Nihayet Kongre, 1865'de köleliği ve zorunlu çalıştırmayı yasaklayan bir yasayı kabul ediyor. Buna karşılık güney eyaletlerinde, zencilerin haklarını kısıtlayan "kara yasalar" çıkarılıyor. Böylece, zencilerin toprak sahibi olmaları, bazı alanlarda ticaret yapmaları, jürilere katılmaları ve seçimlerde oy kullanmaları yasaklanıyor.

Bu sıralarda Osmanlı İmparatorluğu'nda bütün vatandaşla-

rın eşitliği ilkesini kabul eden Tanzimat Fermanı yayınlanalı 26 yıl, bu hakları daha da geliştiren Islahat Fermanı ilan edileli 9 yıl olmuş. Türkler'de bütün insanların eşitliği ilkesi ABD'deki bazı eyaletlerden daha önce yürürlüğe konulmuş. Ancak parlamenter sistem ABD'de Türkiye'den daha önce gelişmiş. İlk Osmanlı Parlamentosu'nun kuruluşu ABD'nin bağımsızlığına kavuşup demokratik esasları kabul eden Kongre'nin çalışmaya başlamasından 100 yıl sonra gerçekleşiyor. Demokraside geciken Osmanlılar, bütün insanların eşitliğini kabulde daha öndeler.

XIX. yüzyılın sonlarına doğru ABD demokrasisi gelişiyor. Ancak bütün sorunlar çözülmüş, gerçek bir demokrasi önündeki bütün engeller kaldırılmış değil. Yıllarca süren mücadeleden sonra 1865 yılında çıkarılan 20 sayılı yasayla kölelik kaldırılmış, ancak güney eyaletleri bunu kabul etmiyor ve Amerika Birleşik Devletleri'ne katılmıyorlar. Tam tersine, yukarıda sözü edilen "kara yasalar"ı çıkararak zencileri toprak sahibi olmaktan, uzmanlık isteyen işlerde çalışmaktan, mahkeme jürilerine üye olma imkânından ve en önemlisi seçimlerde oy verme hakkından mahrum ediyorlar. Kongre, buna sert tepki gösteriyor. Yeni bir yasa çıkararak hiçbir eyaletin ABD vatandaşlarının haklarını kısıtlayamayacağını güvence altına alıyor. Bu yasada, açıkça siyahların da oy hakkına sahip oldukları belirtilmiyor, ancak oy hakkının kısıtlanması halinde Kongre'nin çeşitli yaptırımlar uygulayabileceği vurgulanıyor. Güney eyaletleri daha fazla direnemiyor, Kongre'nin çıkardığı 14 sayılı yasayla aynı yöndeki 15 sayılı yasayı kabul edip Amerika Birleşik Devletleri'ne yeniden katılıyorlar.

Hukuken sorun çözülmüş gibi gözüküyor ama uygulamada pek öyle değil. Zencilerin haklarını kullanmalarını engellemek, onları eskiden olduğu gibi ikinci sınıf vatandaş konumunda tutmak isteyen büyük toprak sahipleri ve onların destekleyicileri, gizli dernekler kuruyorlar. Bu derneklerin en ünlüsü, Ku Klux Klan. Bu örgüt, anayasal haklarını kullanan zencilere karşı terör estiriyor. Yerel mahkemeleri de baskı altına alıyor. Zencilerin, haklarını yargı yoluyla güvence altına almaları da güçleşiyor. Bunun sonucunda güney eyaletlerinde oy kullanan zencilerin sayısı çok düşük oluyor. Kongre bu duruma da sert tepki gösteriyor. 1870'te, Ku Klux Klan

Yasası çıkarılarak Başkan'a, gerektiğinde sıkıyönetim ilan etme yetkisi veriliyor. Vatandaş haklarının savunucusu Başkan Johnson'ın 1870 seçimlerini kaybetmesinden sonra zenciler üzerinde baskılar daha da artıyor. Bu dönemde yüksek mahkemenin aldığı bir karar, zenci düşmanlarının işini kolaylaştırıyor. Bu karara göre 15 sayılı yasa, herkese oy hakkı verildiği şeklinde yorumlanamaz. Yeter ki, bu engellemenin ırkçı amaçlarla yapılmadığı kanıtlansın. 1877 yılında Federal Birlikler güney eyaletlerinden çekiliyor. Böylece siyahların en önemli dayanakları, koruyucuları da ortadan kaybolmuş oluyor. Yüzyılın sonuna gelindiğinde, baskı ve terör nedeniyle birçok siyah Amerikan vatandaşı, hâlâ fiilen oy kullanamıyordu.

O dönemlerde Kızılderililerin durumu da iç açıcı değildi. Beyaz Amerikalılar, batıdaki verimli ovaları ve madenleri ele geçirip işletmek istiyorlardı. Özellikle hayvancılık yapan büyük işadamları için bu bölgelere yerleşmek çok önemliydi. Buna en büyük engel, savaşçı Kızılderililerdi.

Kongre, 1851 yılında çıkardığı bir yasayla Kızılderililerin bir bölümünü, belirli bölgelerde korumalı alanlarda yaşamak zorunda bırakmıştı. Ancak iç savaştan sonraki yıllarda Kızılderililerin direnişi arttı. 1869 ile 1876 yılları arasında federal kuvvetler ile Kızılderililer arasında 200'den çok çatışma yaşandı. Bu tarih, Osmanlı İmparatorluğu'nda ırk ve din farkı gözetmemeyi öngören birinci anayasanın kabul edildiği tarihtir.

Kızılderililerin son mukavemeti, 1890 yılındaki Wounded Knee Savaşı'nda son buluyor. Yeni yüzyıla girilirken Amerika'da sadece 250.000 Kızılderili kalmıştır. Kızılderililerin haklarını bir ölçüde koruyacak ilk yasa, 1934 yılında çıkarılacaktır.

Kongre, o yıldan sonra da siyahların ve diğer bazı etnik grupların seçme ve seçilme haklarına getirilen kısıtlamaları kaldıran yasalar çıkardı. Bunlardan biri, 1950 tarihli Seçim Reformu Yasası'dır. Bundan daha kapsamlı bir reform yasası, 1965 yılında kabul edildi. Oy Verme Hakkı adını taşıyan bu yasa, seçmenlerin okuma yazma bilip bilmediklerini ölçen testlerin yapılmasını yasakladı, bazı eyaletlerin vergi yasalarındaki seçme hakkını kısıtlayıcı hükümleri ve eyaletlerin yeni kabul edecekleri yasalarda da seçme hakkının kısıtlanmaması için federal makamlara denetleme yetkisi verdi.

1901 ile 1914 yılları arasındaki yıllar, ABD'de ilerici fikirlerin geliştiği, bazı sosyal hakların güvence altına alındığı dönemdir. 1901 yılında bir suikasta kurban giden Başkan Mc Kinley'in yerinde seçilen Theodore Roosevelt döneminde ABD, bu alanda ileri adımlar atıyor. Ancak aynı dönemde ABD'nin, Latin Amerika ve Pasifik bölgelerine nüfuzunu yaymaya çalıştığı görülüyor. Gerekçe, "Pasifik bölgesinin ve Latin Amerika'nın geri kalmış halkının kalkınmasına Amerika'nın yardımcı olması"dır.[167]

Almanya, Geciken Demokrasi

Batı Avrupa'nın önemli devletlerinden Almanya'da da önemli gelişmeler oluyor. Küçük Alman devletlerini Prusya'nın önderliğinde birleştiren ve Fransa'ya karşı yaptığı savaşı kazanan Bismarck, 1871'de Alman İmparatorluğu'nu kuruyor. Kendisi, şansölye, yani başbakan konumunda. Bismarck, ülke içinde birliği sağlamaya ve endüstriyi geliştirmeye birinci önceliği veriyor. Halkın gerçek anlamda ülke yönetiminde söz sahibi olmasına pek taraftar değil. Bir anayasa yapılıyor ama esas yetki imparatorda, orduda, bürokraside ve Bismarck'ta. İki meclisli bir parlamento kuruluyor. Bundesrat'da eyalet temsilcileri yer alıyor. Ancak ağırlık Prusya temsilcilerinde. Reichstag seçimle geliyor ancak onun da yetkileri sınırlı. Seçimlere bütün erkekler katılabiliyor. Ama sadece erkekler. İmparatorluk hükümeti, bu meclislerden hiçbirine karşı sorumlu değil. Sadece imparatora karşı sorumlu. İmparator, istediği zaman Bundesrat'a danışarak parlamentoyu feshedebiliyor. Bismarck bazen kiliseyle, bazen sosyalistlerle, bazen de liberallerle mücadele ediyor. Kilisenin faaliyetlerine sınırlamalar getiriliyor. 1872'de Cizvitler Almanya'dan atılıyor. 1873 yılında rejime karşı gelen binlerce Katolik papaz hapse atılıyor veya ülkeden kaçmak zorunda kalıyor. Prusya'da devlet ile kilise arasındaki mücadele, "kültür savaşı" veya "uygarlık savaşı" olarak adlandırılıyor. Bismarck, daha sonra kiliseyle barışıyor. Kilisenin eski haklarından bir kısmını iade ediyor ve onların desteğiyle sosyalistlerle mücadele ediyor. Ona göre sosyalistler imparatorluğun düşmanıdır.

---

167 Peacock, a.g.e., s. 71-80.

Bismarck'ın bu mücadelesine rağmen sosyalistler, 1877 seçimlerinde yarım milyon oy alıyor. Meclise 12 milletvekili sokuyorlar. Bu arada imparatora karşı iki suikast teşebbüsü oluyor. Bundan yararlanan Bismarck, 1878 yılında olağanüstü hal yasasını kabul ettiriyor. Buna göre hükümet, istediği zaman sıkıyönetim ilan edebilecek. Berlin'de bir işçi ayaklanması olunca hükümet, bu hakkını kullanıyor. Polis, sosyalistlerin toplantılarını yasaklıyor, sosyalistlerin yayınlarına el konuluyor. Sosyal Demokrat Parti'nin 1500 üyesi hapse atılıyor. Birçoğu da sürgüne gönderiliyor. Yani Osmanlı özgürlükçülük hareketinin önderleri sürgündeyken Alman sosyalistleri de ya hapiste ya da sürgünde. Bu baskılara rağmen sosyalistler güçleniyor. Oylarını 1890'da 1,5 milyona, 1914'te de 4,2 milyona çıkarıyorlar.

Bismarck döneminde Alman Hükümeti, işadamlarının da etkisiyle sömürgecilik siyasetini benimsiyor. Önceleri buna karşı olan Bismarck, 1884 yılında Berlin'de büyük sömürgeci devletlerin katılımıyla bir konferans topluyor. Orada, Afrika'daki sömürgeleri paylaşıyorlar, nüfuz bölgeleri kuruyorlar. Almanya'nın payına, Güney Batı Afrika, Togo, Kamerun ve Tanganika düşüyor. Aslında sömürgeciliğin tarihi çok daha eskilere gidiyor. Antik çağlar bir yana bırakılsa bile, modern zamanlarda XVI. yüzyıldan itibaren sömürgecilik uygulamaları göze çarpıyor. XVII. yüzyılda Orta ve Güney Amerika'da, Afrika'da Asya'da sömürgeler genişliyor. XVIII. yüzyılın başlarında özellikle Amerika'daki şeker kamışı plantasyonlarında çalıştırılmak üzere Afrika'dan yılda ortalama 70.000 zenci köle getiriliyor. XX. yüzyılın başlarında İngiltere'nin sömürgeleri dünya topraklarının % 20'sini kapsıyor ve buralarda 400 milyon insan yaşıyor.

Osmanlı Rus savaşından sonra 1878 yılında Berlin'de toplanan Kongre'ye de Bismarck başkanlık ediyor. Orada da Osmanlıların Balkan topraklarının büyük bir bölümü elden çıkıyor.

1888 yılında İmparator I. Wilhelm ölüyor. II. Wilhelm imparator olduktan bir süre sonra, birçok konuda imparatorla anlaşamayan Bismarck, istifa etmek zorunda kalıyor. Bu imparator da sömürgecilik politikasından yana. Enver Paşa'nın ittifak önerisini kabul eden, Alman İmparatoru II. Wilhelm'dir. O

dönemde Almanya'da orduyu ve donanmayı güçlendirmek için olağanüstü harcamalar yapılıyor. 1912 seçimlerinde artık sosyal demokratlar en büyük partidir. 110 milletvekilleri var, fakat hükümeti denetleyecek durumda değiller. Büyük endüstri hamlesi yapılıyor. Almanya'nın nüfusu 65 milyona ulaşmıştır. Çelik üretimi İngiltere'nin iki katına çıkmış, harp sanayii gelişmiştir. Almanya savaşa büyük bir güvenle giriyor, peşinden Osmanlı İmparatorluğu'nu da sürükleyerek...

Rusya'da Siyasal Yaşam

O dönemde Avrupa'nın en büyük devletlerinden biri Rusya. Oradaki iç siyasal gelişmeler de ilgi çekici. XIX. yüzyılın ortalarından itibaren Rusya'da da reformcular ile reform karşıtlarının çatışması var. 1855-1881 yıllarında tahtta olan Çar II. Aleksandr reform yanlısı. Ondan önceki Çar I. Nikola zamanında en önemli sorunların başında kölelerin ayaklanması geliyor. II. Aleksandr, 3 Mart 1861 tarihinde çıkardığı bir yasayla köleleri serbest bırakıyor. Bu yasa, 44 milyon köleyi etkiliyor. Rusya'nın nüfusu 1850'de 50 milyon, 1897'de 82 milyondur. Demek ki, o tarihe kadar Rus halkının yarısından çoğu köle statüsündeymiş. Ancak bu yasa her şeyi çözmüyor. Çar II. Aleksandr döneminin sonunda, köylülerin % 15'i gene fiilen kölelik dönemindeki şartlarda yaşıyor.

O dönemde Osmanlı İmparatorluğu'nda kölelik düzeni yok. Reaya adı verilen köylüler, sadece toprağa bağlı yaşayan insanlar konumunda. Bazı haklarını korumak için kadıya başvurma hakları var. Osmanlı köylüleri, Ortaçağ'dan beri Avrupa'da görülen kölelerden de çok farklı bir konumda. Devlet, köylüleri yalnızca sipahinin veya tımar sahibinin insafına bırakmamıştı. Köylülerin genel refahının sağlanması, devletin sorumlulukları arasındaydı.[168]

II. Aleksandr döneminde, başta eğitim olmak üzere önemli reform çalışmaları da yapılıyor. 10.000 ilkokul açılıyor. Sansür gevşetiliyor. Gazetelerin sayısı 6 dan 16'ya çıkıyor. Hâkimlerin bağımsızlığını da içeren bazı adli reformlar da yapılıyor. Ancak siyasi

168 Kongar, a.g.e., s. 59.

suçlardan sanık olanlar, özel yargılama kurallarına tâbi. Köylüler de özel mahkemelerde yargılanıyor. Hükümeti eleştiren gazeteciler de özel mahkemelere veriliyor.

1860'lardan sonra Rusya'da nihilizm hareketi baş gösteriyor. Onlara göre yeni bir düzenin kurulabilmesi için eskiye ait her şeyin tahrip edilmesi gerek. Başlıca hedefleri Çar ve Ortodoks Kilisesi. 1866 yılında Çar'a karşı başarısız bir suikast girişiminde bulunuyorlar. Bunun sonucunda Çar, baskı yöntemlerine başvuruyor. Artık üniversitelere sadece güvenilir öğrenciler kabul ediliyor. II. Aleksandr'ın son yıllarında tutuklananların ve Sibirya'ya sürgüne gönderilenlerin sayısında büyük artış oluyor.

Bu arada "Halkın Arzusu" adlı gizli bir örgüt kuruluyor. Amacı, şiddet ve terör yoluyla rejimi devirmek. Çar, teröre karşı şiddetli tepki gösteriyor. 1863 ile 1874 yılları arasında Sibirya'daki sürgün kamplarına 150.000 kişi gönderiliyor. Çar, 1881 yılında bir teröristin attığı bombayla öldürülüyor.

Onun yerine gelen Çar III. Aleksandr döneminde, baskı ve şiddet yöntemleri daha da ağırlaştırılıyor. Onun teorisi, devletin Çar'ın mutlak hâkimiyetinde bir elitler grubu tarafından yönetilmesi. Üniversitelere sıkı polis denetimi konuluyor. Liberal görüşlü öğretmenlerin işine son veriliyor. Ortaokullara, işçi ve köylü çocukları alınmıyor. Hükümeti eleştiren 14 gazete kapatılıyor. Yahudilerin sadece belirli yörelerde yaşamalarına izin veriliyor ve onların çocuklarının da eğitim hakkı kısıtlanıyor. 1894 ile 1917 yılları arasında tahta geçen II. Nikola'nın devlet anlayışı da babasından farklı değil.

1898 yılında kurulan Rus Sosyal Demokrat İşçi Partisi'nin liderlerinden biri Lenin. Onlar, Karl Marx'ın devrimci teorilerini benimsiyorlar. Polis, bu partinin birçok yöneticisini tutukluyor. Partinin yöneticilerinden bir kısmı yurtdışına kaçıyor. Hükümet baskı rejimini daha da artırıyor. O devrin İçişleri Bakanı Plevhe, Yahudi karşıtı hareketlerin de sorumlusu sayılıyor. 1904 yılında Plehve öldürülüyor. Çarın kardeşi de aynı akıbete uğruyor. 22 Ocak 1905'te Petersburg'da siyasal özgürlükler isteyen büyük bir grup, Çar'ın kışlık sarayının önünde gösteri yapıyor. Güvenlik güçleri bunu kanlı biçimde bastırıyor. En az 100 kişi ölüyor. Çar,

işçilerin ve muhalefetin baskısına dayanamıyor ve bir anayasa ilan ediyor. Duma denilen Rus Meclisi kuruluyor. Ancak bu meclisin sadece Çar'a danışmanlık yapma yetkisi var, kanun çıkarmak gibi yetkileri yok. Ekim 1905'te sosyal demokratlar genel grev düzenliyorlar. Çar bunun üzerine söz hürriyetini ve başka demokratik özgürlükleri tanıdığını ilan etmek zorunda kalıyor. Ancak bu, isyancıları yatıştırmaya yetmiyor. Aralık ayında Moskova'daki işçi gösterileri kanlı biçimde bastırılıyor. Hükümet duruma hâkim olunca Çar, Duma'nın bazı yetkilerini geri alıyor. Bu arada anayasal sisteme karşı olan gruplar sosyalistleri hedefleyen terör eylemlerine girişiyorlar. Ukrayna'da da milliyetçi akımlar şiddet kullanılarak bastırılıyor. Bu dönemde Ukrayna'daki sıkıyönetim mahkemeleri 4.500 kişiyi idama mahkûm ediyor.[169]

Yahudilere karşı da büyük baskı var. Rusya'da parlamenter sistem kurma girişimleri tam bir başarısızlığa uğruyor. Muhalefet yer altına iniyor veya yurtdışına kaçıyor. Halkın Çar'a tepkisi artıyor. Rusya Birinci Dünya Savaşı'na bu şartlarda giriyor.

Diğer Avrupa Ülkeleri

Demokrasi tecrübesi, sadece o dönemlerin büyük devletlerinde yaşanmıyor. Daha küçük devletlerde de ilginç deneyimler yaşanıyor, hatta bazen bu devletler büyüklerden daha başarılı oluyor. İskandinav devletleri bunun örneği sayılabilir. Ancak orada da halkın iradesinin kabulü kolay olmamış. Yıllarca süren mücadeleler yaşanmış. İsveç'te 1319 yılında Haklar Yasası'nın kabulünden sonra halkın iradesine uygun sayılabilecek bir yönetimin kurulabilmesi 400 yıl almış. Kralın yetkilerini kısıtlayan bir anayasa, 1723'te kabul edilmiş. Ancak o tarihten sonra da krallar ile meclis arasında yetki çekişmesi var. Örneğin, XVIII. yüzyılın ortalarında tahta çıkan Kral Adolf Frederik, Fransa ve Prusya'dan esinlenerek mutlakıyetçi bir rejim kurmaya çalışıyor. 1772 yılında Kral III. Gustav, kendini "aydın despot" ilan ediyor ve aynı yıl kralın neredeyse mutlak yetkilerini tanıyan bir anayasa İsveç Parlamentosu'nda kabul ediliyor. Kral daha sonra yetkilerini daha da artırıyor. Meclis lağvediliyor ve

169 Peacock, a.g.e., s. 66.

1809 yılına kadar bir daha toplanamıyor. Bu tarihler, Türkiye'de III. Selim'in ülkenin ileri gelenlerini toplayıp devletin yapmayı tasarladığı reformlar konusunda onların onayını aldığı ve bu konuda sağlanan görüş birliğini yansıtan Sened-i İttifak'ın yapıldığı yıllardır.

Danimarka'da da kralın yetkilerinin kısıtlanması yolunda çalışmalar var. Ancak orada asillerin etkinliği de göze çarpıyor. XVI. ve XVII. yüzyıllar, asillerin etkin olduğu dönemler. Danimarka Fransız İhtilali'nden de pek etkilenmiyor. XVII. ve XVIII. yüzyıllarda mutlakıyetçi yönetimler var. XIX. yüzyılın başlarında kralın yetkilerinin kısıtlanması için baskılar artıyor. Bu baskılar karşısında kral, geri adım atmak zorunda kalıyor ve 1834 yılında Bölgesel Danışma Meclisleri kuruluyor. Bazı reformlar yapılıyor. 1839'da Osmanlı İmparatorluğu'nda Tanzimat Fermanı ilan edildiğinde, Danimarka'da hâlâ mutlakıyetçi bir krallık var. 1849 yılında demokratik özellikleri olan bir anayasa kabul ediliyor, iki meclisli bir parlamento kuruluyor. Üst meclis seçimlerinde kısıtlayıcı bazı kurallar var, ancak gene de erkek vatandaşlara seçme hakkı tanınıyor. Bu umut verici başlangıç çok sürmüyor. XIX. yüzyılın ikinci yarısında kral, kendi etkisindeki üst meclisle işbirliği halinde alt meclisin etkinliğini azaltıyor. Bu durum 1890'a kadar sürüyor. 1918'de daha demokratik bir anayasa yapılıyor. Parlamentoda denge sağlanıyor. İlk defa kadınlara da oy hakkı tanınıyor. Bu alanda Finlandiya Danimarka'dan daha ileride. Finlandiya, Avrupa'da kadınlara oy hakkı tanıyan ilk ülke. 1905 seçim yasası seçmen sayısını on katına çıkaracak demokratik bir devrim gerçekleştirirken, kadınlar da dahil bütün vatandaşlara, kısıntısız olarak oy hakkı verilmesini de kabul ediyor.[170]

Belçika da kralın yetkilerinin kısıtlanması, halkın egemenliğinin sağlanması yolunda ileri adımlar atan ülkelerden. Belçika, 1831 tarihli anayasasıyla, bu alanda Avrupa'da öncülük yapanlardan biri. 1876 Osmanlı Anayasası'na da örnek oluyor. Ancak Belçika, XIX. yüzyıl boyunca ve XX. yüzyılın önemli bir bölümünde sömürgeleri olan bir devlet. Sömürgelerdeki halkların hakları ise, diğer sömürge ülkelerinden çok farklı değil. XIX. yüzyılın sonlarında Belçika

170 Nordic Democracy, s. 29, 31, 47.

Kongosu'nda Afrikalılara yapılan kötü muameleler ve halkı zorla çalıştırma yöntemleri büyük tepkilere yol açıyor.[171]

Rus Çarı Aleksandr'ın da desteğiyle, Avusturya'da 1819 yılında Karlsbad Kararnamesi denilen bir metin kabul ediliyor. Alman ve Avusturya üniversiteleri, hükümetin sıkı kontrolüne alınıyor. Öğrenci dernekleri yasaklanıyor. Sansür daha da kuvvetlendiriliyor. 1831 yılında Hambach'da, 1833 yılında da Frankfurt'ta yapılan cumhuriyet yanlısı gösteriler üzerine, bu baskıcı önlemler daha da artırılarak uygulanıyor. 1848 yılında liberal bir rejim kurulmasını isteyen gençlerin ve aydınların ayaklanması kanlı biçimde bastırılıyor. İsyanın yayılması ve işçilerin de bu ayaklanmaya katılması üzerine koyu mutlakıyetçi Başbakan Metternich istifa etmek zorunda kalıyor. Daha sonra nispeten demokratik bir anayasa hazırlanarak rejim liberalleştiriliyor. Ancak XIX. yüzyılın ilk yarısında, Avusturya'da demokrasiden söz etmek mümkün değil.[172]

OSMANLI İMPARATORLUĞU'NDA REFORM HAREKETLERİ

Fransız İhtilali'yle İlk Tanışma

Fransız İhtilali'nin Osmanlı İmparatorluğu'ndaki reform hareketleriyle, demokratik düşüncelerin gelişmesiyle yakın ilgisi var. Aslında Osmanlılarda reform çalışmaları, Fransız İhtilali'nden önceki dönemlerde başlamıştı. Daha XVIII. yüzyılın başlarında reform düşünceleri ortaya çıkmıştı. 1718 yılında Nevşehirli İbrahim Paşa'nın sadrazam olmasından sonra Padişah III. Ahmet'e sunulan bir raporda imparatorluğun Batı'ya yetişmesinin gerekliliği belirtiliyordu.[173]

Batı'yla ilişkilerde en yakın işbirliği yapılan ülke Fransa idi. Gerçek anlamda Batı yönündeki reform hareketlerinin öncüsü sayılan III. Selim, doğrudan doğruya XVI. Louis'yle mektuplaşıyordu. Fransız uzmanlarından geniş ölçüde yararlanılıyordu.

---

171 Peacock, a.g.e., s. 87.
172 *Encyclopedia Britannica.*
173 Kongar, a.g.e., s. 64.

XVI. Louis'nin tahttan uzaklaştırılması, daha sonra yakalanarak öldürülmesi, Osmanlı sarayında şok etkisi yarattı. Bunun etkisiyle birkaç yıl Osmanlılar Fransa'ya mesafeli davrandılar. Örneğin, bazı Avrupa ülkelerine elçi gönderilirken Fransa'ya gönderilmedi. Buna karşılık Fransız İhtilali'nin yaydığı fikirler, Osmanlı yöneticileri ve düşünürleri tarafından ilgiyle karşılandı.

Fransız İhtilali yönetimiyle Osmanlıların ilk resmi teması, ihtilalden dört yıl sonra oldu. Daha sonra Sainte-Croix Markisi adını alacak olan Descorches adlı bir Fransız vatandaşı İstanbul'a geldi. Amacı, bir yandan Osmanlıların, Fransız politikasını desteklemelerini sağlamaya çalışmak, bir yandan da Fransız İhtilali'ne hayat veren fikirleri Osmanlı İmparatorluğu'nda yaymaktı. 1793'te, Fransız İhtilali'nin yıldönümü olan 14 Temmuz'da, iki Fransız gemisi İstanbul'a geldi. Bu gemilere, "Tiranlığa karşı silah çeken" ülkeler olarak tanımlanan Osmanlı İmparatorluğu'nun, Fransa'nın ve Amerika'nın bayrakları çekildi. Büyük bir törenle, İstanbul'a özgürlük ağacı dikildi.

İki yıl sonra, 1795'te İstanbul'da Fransız Elçiliğinde bir basımevi kuruldu. Fransa Ulusal Basımevi'nin başkanı, bu yayınevinin başına getirildi. Bu basımevinde Fransız İhtilali'nin getirdiği fikirleri yayan kitap ve broşürler basıldı ve Fransızca bilen Türklere dağıtıldı. Fransızca bilen Türkler ile Türkçe bilen Fransızlar, bu fikirleri serbestçe tartıştıkları bir dernek kurdular. İhtilalin ilk yıllarında Osmanlı İmparatorluğu, bunu Fransa'nın bir iç meselesi saydı. Hatta Fransız İhtilali Avrupa'daki diğer komşu ülkeleri etkilendiğinde de, oralarda savaşlara ve çatışmalara yol açtığında da Osmanlılar bunu Hıristiyanların bir iç meselesi gibi gördüler ve kendilerini de etkileyebileceğinden kuşkulanmadılar. Ancak 1797'de Campo Formio Antlaşması'yla, o zamana kadar Venedik'in elinde olan bazı Ege adaları, Yunanistan'ın ve Arnavutluk'un bazı toprakları Fransızların eline geçip de Fransa Türkiye'ye komşu olunca Osmanlılar endişelenmeye başladılar.

Özellikle bazı Fransızların, ihtilalin fikirlerini, bu topraklarda Osmanlı vatandaşı Hıristiyanlar arasında yaydıkları ve onları Osmanlı İmparatorluğu'ndan ayrılmaya teşvik ettikleri duyulunca bu endişeler daha da arttı. Bu arada Fransızların Mora'yı ve Girit'i

kendilerine bağlamak için çalıştıkları yolunda haberler de gelmeye başladı. Fransız donanmasının Toulon limanında bazı Osmanlı topraklarını işgal etmek üzere hazırlık yaptığı yolunda bilgiler de alınınca, Osmanlı yönetimi Fransız İhtilali Hükümeti'ne karşı açıkça tavır almaya başladı. İhtilalin ilk yıllarındaki iyimserliğin yerini kuşku ve tepki almıştı. Fransızların, hem Osmanlı topraklarını işgal etmeye çalışması hem de onların sempatisini kazanması mümkün değildi. Osmanlı İmparatorluğu'nun o zamanki Dışişleri Bakanı Ahmet Atıf Efendi, hükümete Fransız İhtilali'nin Osmanlı menfaatlerine verebileceği zararları anlatan bir rapor verdi. Fransız İhtilali'ni dinsizlerin bir hareketi olarak nitelendirdi ve ona karşı vaziyet alınmasını önerdi. Napoleon'un 1798 yılında İskenderiye'ye çıkarma yaparak Mısır'ı ve Filistin'i işgal etmeye çalışması üzerine, Türk-Fransız ilişkileri üç yıl süreyle kesildi. Osmanlılar, bölgedeki halka, Fransız İhtilali'nin din düşmanı bir hareket olduğunu belirten broşürler dağıttılar.[174]

Osmanlı İmparatorluğu, Fransız İhtilali yönetiminden iyice uzaklaşmış ve onu düşman saymaya başlamıştı. Fransız İhtilali'nin özgürlükçü fikirlerinin İmparatorluğa bağlı topraklara yayılarak bu toprakların bağımsızlığa doğru yol almasını tahrik edeceğini görmüştü. Gerçekten de gelişmeler bu yönde oldu.

Osmanlı İmparatorluğu'nda reform hareketleri, aslında Fransız İhtilali'nden çok önce başlamıştı. Hedef, başta ordu olmak üzere ülkeyi çağdaş bir yapıya kavuşturmaktı. Batı ülkelerinin bazı alanlarda, özellikle askerlik alanında kaydettiği gelişmeler, Osmanlı İmparatorluğu tarafından izleniyor ve örnek alınmaya çalışılıyordu.

1774 yılında tahta geçen I. Abdülhamit, reform ihtiyacını kısa zamanda anlamıştı. Bunun üzerine, donanmanın ve topçu birliklerinin modernleştirilmesi çalışmalarını başlattı. Ekonomik alanda da reformlara girişildi. Yerel üretim, özellikle dokumacılık teşvik edildi. Basımevleri kuruldu, yeni kitapların yayınlanmasına başlandı. Osmanlıların bu reform hareketleri İngilizler, Fransızlar ve Hollandalılar tarafından sempatiyle karşılanırken, Osmanlı'nın güçlenmesinden çekinen Rusların ve Avusturyalıların endişesine

174 Lewis, a.g.e., s. 63, 67.

yol açtı. 1774 Kaynarca Antlaşmasıyla Osmanlı topraklarında yaşayan Ortodoksların korunması için bazı imtiyazlar elde etmiş olan Rusya, Türkiye'deki modernleşme çabalarının bu haklarını aşındırmasından çekiniyordu. Bu ülkeler, reform karşıtı olan muhafazakar çevreleri el altından desteklemeye başladılar. Türklerin çağdaşlaşması, modern bir devlet yapısına kavuşması, bütün yabancıların arzu ettikleri bir şey değildi. Bu çabaların sonucunda Sadrazam Halil Hamid Paşa görevden uzaklaştırıldı ve reformlara yardımcı olan yabancı uzmanlar ülkelerine geri gönderildi.

III. Selim Dönemi, Umutlar ve Zorluklar

Osmanlı İmparatorluğu'nda gerçek reform hareketlerini, tarihçiler III. Selim'le başlatıyorlar. III. Selim, 1789'da, yani Fransız İhtilali'nin olduğu yıl tahta geçti. O da reformlara önce ordudan başladı. Nizam-ı Cedid adında modern bir askeri kuruluş meydana getirdi. Artık devrini tamamlayan ve imparatorluğa yarardan çok zarar vermeye başlayan yeniçeri teşkilatının yerine bu modern orduyu geçirmeye çalıştı. 1795'te modern bir topçu okulu kurdu. Donanmayı modernleştirmeye çalıştı, Denizcilik Okulu'nu çağdaşlaştırdı. Devletin mali yapısında da reform hareketlerine girişti. Yurtdışına sürekli elçiler yolladı.

III. Selim zamanında, çok mütevazı ölçüde de olsa demokratikleşmenin ilk adımları atıldı. Padişah, ülkenin her yöresinden, önde gelen sivil ve askeri şahsiyetleri İstanbul'da bir toplantıya çağırarak yapmayı düşündüğü reformlar hakkında bilgi verdi ve onların fikrini aldı. 7 Ekim 1808 tarihinde bu yerel yöneticilerle Sened-i İttifak adı verilen bir anlaşmaya varıldı. Buna göre yerel yöneticiler padişaha ve sadrazama sadakatlerini bildiriyorlar, padişah da vergilerin düzenli biçimde toplanacağını, yasalara saygı gösterileceğini kabul ediyordu. Yerel yöneticiler, reformları desteklemeyi vaat ediyorlardı.[175]

Ancak bu anlaşmaya yerel yönetimlerden katılımın düşük düzeyde olduğunu belirtmekte de fayda var. Osmanlı İmpara-

175 Mantran, a.g.e., s.437.

torluğu'nda demokratikleşme yönünde bu ilk adımlar atılırken Fransa'da ihtilalin getirdiği cumhuriyet rejimi sona erip imparatorluk kurulalı iki yıl olmuştu.

Osmanlı İmparatorluğu bu reform hareketlerini sürdürürken Sırbistan'da Avusturya ve Rusya'nın desteklediği büyük bir isyan başladı. Fransız İhtilali'nin etkileri orada da görüldü. Bu isyan, Sırpların 1812 yılında sınırlı bir otonomiye kavuşmalarına kadar sürdü.

II. Mahmut ve Köklü Reformlar

Reform hareketlerine karşı olan yeniçerilerin ayaklanması üzerine, III. Selim tahttan çekildi. Onun yerine 1809 yılında Padişah olan II. Mahmut büyük reform hareketlerini hızlandırdı. O da işe, önce orduda modernleşme çalışmalarıyla başladı. III. Selim zamanında kurulan fakat sonra yeniçerilerin ve reform karşıtlarının baskısıyla kaldırılan Nizam-ı Cedid birliklerinin yerine Sekban-ı Cedid adıyla yeni bir ordu kurdu. Onun döneminde de reform karşıtları oldukça güçlüydü. Eyaletlerin ileri gelenleri ve bazı din adamları reformlardan rahatsızlık duyuyorlardı. Batı Avrupa ülkelerinden farklı olarak Türkiye'de reformlar tabanın baskısından, mücadelesinden değil, eski kurumların yetersizliğini gören ve ülkenin başta savunma olmak üzere, bütün kurumlarının çağdaşlaşmasını devletin değişen dünya şartlarında varlığını sürdürebilmesinin zorunlu koşulu olduğunu gören padişahtan ve devlet adamlarından kaynaklanıyordu.

Bu dönemde Rusya'nın, Osmanlı topraklarında yaşayan Ortodoksların haklarını korumak, bir anlamda onları himayesi altına almak için Osmanlı İmparatorluğu üzerinde büyük baskılar kurmaya çalıştığı görülüyor. 1812 Bükreş Antlaşması, Ruslara bu konuda bazı haklar tanıyor. Rusların, Osmanlı topraklarında yaşayan Ortodoksların korunması için bu girişimleri ve baskıları yaptıkları yıllarda, Rusya'da kölelik rejimi henüz tasfiye edilmemiş ve milyonlarca Ortodoks Rus vatandaşı köle statüsündeydi. O bakımdan bu talepleri, insani endişelerle yapılmış girişimler gibi yorumlamaya olanak yok.

II. Mahmut döneminde reform karşıtı yeniçerilerin ayaklan-

ması, kuvvet kullanılarak bastırılıyor. Bu da imparatorluğa yüzyıllar boyunca yararlı hizmetlerde bulunan, ancak son zamanlarda devletin geleceği ve reformların başarısı açısından ciddi bir engel oluşturmaya başlayan Yeniçeri Ocağı'nın sonu oluyor. 1826 yılında Yeniçeri Ocağı lağvediliyor ve reformlar sürdürülüyor. Onu izleyen yıllarda, yeni ve çağdaş askeri birlikler kuruluyor, yeni askeri okullar açılıyor.

Reformlar, askeriyeyle sınırlı değil. 1830'lu yıllarda devletin merkezi yönetiminde ve yerel yönetimlerde çok köklü değişikliklere gidiliyor. Yalnız bürokratik düzenlemeler yapılmakla kalmıyor, devlet idaresine yön veren zihniyet de değiştiriliyor, çağdaşlaştırılıyor. Devlet idaresinde bakanlık sistemi kuruluyor. 1836 yılında kurulan bakanlıklardan biri de dışişleri bakanlığıdır. Dış ticaret de dışişleri bakanlığına bağlanıyor. Bu tarihten itibaren diğer devletlerle modern usullere göre ticaret anlaşmaları yapılıyor. 1838'de Tarım ve Ticaret Konseyi kuruluyor.

1838'de yasa tasarılarını incelemek üzere Babıâli Şurası oluşturuluyor. Nüfus sayımları, kadastro çalışmaları yapılıyor. Vergi adaletinin sağlanması için çalışmalar yapılıyor. Devlet memurları sınıflara ayrılıyor. Kadrolar, ücretler çağdaş bir anlayışla tespit ediliyor. Ordunun yapısı, komuta sistemi yeni baştan ve çağdaş ölçülere göre değiştiriliyor. Kentlerin yönetimi de yeni baştan düzenleniyor. Yaşlılar Meclisi adı altında yetkili kurullar oluşturuluyor. Askeri okulların yanı sıra hukuk okulları, edebiyat okulları, tıp okulları açılıyor. III. Selim döneminde yurtdışına gönderilen diplomatlar ve onların çocukları, ülkeye döndüklerinde, Batı ülkelerinde kazandıkları deneyimden de yararlanarak reform çalışmalarında aktif görev alıyorlar.

1795 ile 1828 yılları arasında matbaalar kuruluyor, yabancı dilde gazeteler yayınlanmaya başlıyor. 1831 yılında ilk Türkçe gazete *Takvim-i Vekayi* yayın hayatına atılıyor. 1840'ta ikinci Türkçe gazete, *Ceride-i Havadis* yayınlanıyor. Padişahın kendisi de Avrupa hayat tarzını benimsiyor. 1814 yılında, Topkapı Sarayı'ndan ayrılarak Batı ülkelerindeki benzerleri gibi inşa edilen Dolmabahçe Sarayı'na geçiyor. Fransızca öğreniyor, davetler yapıyor. İtalyan besteci Donizetti'nin kardeşi Guiseppe Donizetti'yi İstanbul'a

getirtiyor ve sarayda konserler, operalar, bale gösterileri düzenletiyor. Batı ülkelerindeki tarza uygun bir askeri bando oluşturuluyor. Batı Avrupa ülkelerindeki kıyafetler benimseniyor.

Tanzimat Fermanı ve Devlet Reformu

II. Mahmut zamanında, çeşitli alanlarda yapılan yeniliklerin en önemlisi, padişahın yetkilerini kısıtlayacak, vatandaşların haklarını düzenleyecek büyük bir reform tasarısıdır. II. Mahmut zamanında hazırlanan bu metin, onun ölümünden birkaç ay sonra, 3 Kasım 1839 tarihinde, devletin üst düzey yetkililerinin ve yabancı devletlerin temsilcilerinin önünde Sadrazam Mustafa Reşit Paşa tarafından okunuyor. Gülhane Hatt-ı Hümayunu veya Tanzimat Fermanı denilen bu metin, adli, mali, idari ve askeri yönden devletin yeniden yapılanmasını öngören temel bir reform niteliğinde.

Buna göre dini ve etnik özellikleri ne olursa olsun, bütün Osmanlı vatandaşlarının eşitliği ilkesi kabul ediliyor. Bütün vatandaşlar, yasalara göre ve tarafsız yargı organlarınca yargılanacak. Herkes, devlete gelirine ve servetine uygun vergi verecek. Bu fermanın hem devlet yetkililerinin hem de yabancıların önünde okunması, devletin bir yandan kendi halkına bir yandan da dünyaya karşı bir taahhüdü şeklinde algılanıyor. Ancak Osmanlı İmparatorluğu'nun eksiklerinden, zayıflıklarından yararlanarak devleti parçalamak isteyen bazı yabancı devletler, bu büyük reformdan rahatsızlık duyuyorlar.

O dönemde bir yandan Ruslar sıcak denizlere ulaşma politikaları çerçevesinde Akdeniz'e açılmaya çalışıyor, bir yandan İngilizler Hindistan yoluna hâkim olmak için aynı bölgede egemenlik kurmak istiyorlar. Fransızların da Akdeniz'de iddiaları var. Dini ve etnik azınlıkların korunması bahanesiyle fakat daha çok siyasal ve ticari çıkarlar nedeniyle, yabancı devletler Osmanlı İmparatorluğu'nun dağılma sürecini hızlandırmaya çalışıyorlar.[176]

1839 ile 1878 yılları arası, Osmanlı İmparatorluğu tarihinde Tanzimat dönemi olarak kabul ediliyor. Bu dönemde, Tanzimat Fermanı'nın öngördüğü büyük reform hareketlerine girişiliyor.

---

176 Mantran, a.g.e., s. 447-449.

Fransız İhtilali'nin özgürlükçü fikirleri, Türk aydınları arasında kuvvetli destek buluyor. Devletin yapısının reformlarla çağdaşlaştırılmasının ve padişahın yetkilerinin yasalarla sınırlandırılmasının ötesinde, devletin o günün koşulları içinde mümkün olduğu kadar özgürlüklere saygı gösteren demokratik bir yapıya kavuşturulması için Osmanlı yazar ve düşünürleri, yurtiçinde ve dışında örgütleniyor ve büyük bir siyasal mücadele başlatıyorlardı.

Bu arada farklı dinlere ve etnik yapıya sahip olan Osmanlı vatandaşları da gazeteler çıkarıyor, dini ve sosyal haklarından en geniş biçimde yararlanıyorlar.

1850 yılında Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Hıristiyanlar içinde Protestanlığı seçen 15.000 kişi, ayrı bir cemaat oluşturma hakkını padişahtan alıyorlar. Din özgürlüğü o dönemde hemen hiçbir Avrupa ülkesinin gerisinde değil, pek çoğunun ilerisinde.

1853'te Rus Çarı I. Nikola, İngiliz Büyükelçisi Hamilton Seymour'a, Osmanlı İmparatorluğu'nu kastederek şunları söylüyor: "*Kollarımızda çok hasta bir adam var. Günün birinde aramızdan ayrılabilir, ondan önce gerekli bütün tedbirleri almalıyız.*" Bu, imparatorluğun topraklarının paylaşılması mesajıdır. Aynı yılın mart ayında çarın yaveri Prens Menchikof, çarın bazı taleplerini padişaha iletmek üzere İstanbul'a geliyor. Talepler şöyle: Kutsal yerler meselesi, Rusya'nın istediği gibi çözülecek. Ama bu da yeterli değil, imzalanacak bir antlaşmayla Ortodoks Kilisesi, Rus İmparatorluğu'nun himayesine verilecek. Menchikof bir de ültimatom veriyor: Osmanlı Devleti bu talepleri beş gün içinde kabul etmelidir!

Osmanlılar bu talepleri kabul etmiyor. Bu olayda İngilizler ve Fransızlar Osmanlıların yanındadır. Rusya, tepkisini bazı Romen prensliklerini işgal etmekle gösterir. Kırım Savaşı bu gelişmelerin sonunda çıkar. İngilizler ve Fransızlar Ruslara karşı Osmanlılarla birlikte savaşmak için bir şart koşarlar: Farklı dinlere mensup vatandaşlara eşit muamele yapacak bir düzenlemeye gidilecek. 12 Mart 1854 İstanbul Antlaşması'yla bu sağlanır ve birkaç gün sonra Fransa ile İngiltere Rusya'ya savaş açarlar. Böylece bir Müslüman ülke, Hıristiyan ülkelerle birlikte başka bir Hıristiyan ülkeye savaş açmış bulunuyor. Batı basınında bu savaş, büyük yankı yapıyor.

Bernard Lewis bu savaşı, az-çok demokratik sayılan ülkelerin, tamamen antidemokratik Rusya'ya karşı zaferi olarak yorumluyor.[177]

Osmanlılardan Ortodoksların hamiliğini isteyen Çar I. Nikola zamanında Rusya büyük sıkıntılar yaşıyor. Kölelerin ayaklanması o döneme rastlar. Kölelere özgürlük tanıyan yasa, Nikola'dan sonraki Çar II. Aleksandr zamanında, 1861'de çıkıyor. O da, eğer köleler derebeylerine ödemek zorunda oldukları azatlık parasını yerel yönetimlere öderlerse.[178]

Kölelik fiilen daha uzun yıllar devam ediyor. Osmanlılardaki Ortodoksların hamiliğini üstlenen Rusya'da, Ortodoksların büyük bölümü bu durumda...

Katoliklerin hamiliğini de Fransa üstlenmek istiyor. Osmanlı'nın elindeki kutsal topraklarda yaşayan Katolikleri onlar koruyacaklar. Buna, iç politikada da ihtiyaçları var, çünkü o sırada iktidarda olan Louis Napoleon Bonaparte, içeride Katoliklerin desteğini almak zorunda.

Geçen yüzyılda Osmanlılardaki azınlıklara daha çok hak verilmesini isteyen, bunun için Osmanlılara baskı yapan, bu azınlıkları himayelerine almak isteyen bazı devletlerin iç durumları böyle.

28 Şubat 1856'da Padişah Abdülmecit yeni bir reform fermanı çıkarıyor. Buna göre Müslüman, Hıristiyan ve Musevi vatandaşlar arasında tam hukuki ve dini eşitlik sağlanıyor. Bir ay sonra Kırım Savaşı'na son veren Paris Antlaşması'yla Osmanlı İmparatorluğu Avrupa Antantı'na kabul ediliyor. Osmanlıların bağımsızlığı ve bütünlüğü bu antlaşmayla garanti ediliyor. Antlaşmada, padişahın bir ay önce çıkardığı eşitlikçi fermandan da övgüyle söz ediliyor. Ancak bu hükmün antlaşmada yer alması, bazı Batılı ülkeler tarafından Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Hıristiyanların antlaşmayı imzalayan bütün devletlerin "kolektif koruması" altına girdiği şeklide yorumlanıyor. 1774 Küçük Kaynarca Antlaşması'ndan sonra Rusya, kendini Türkiye'deki Hıristiyanların hamisi sayıyordu. Artık Paris Antlaşması'na taraf devletler de bu hakkı kendilerin-

177 Lewis, *Why Turkey is the Muslim Democracy?*, s. 42.
178 Peacock, a.g.e., s. 49.

de görüyorlar. Bunun sonucunda Osmanlı İmparatorluğu'ndaki İngiliz diplomatlar, kendilerini, Hıristiyanların gözeticisi sayıyorlar. İzmir'deki İngiliz Konsolosu Charles Blunt, Londra'ya gönderdiği bir raporda, bölgesindeki Hıristiyanların durumunun Müslümanlardan daha iyi olduğunu yazıyor.[179]

Daha Tanzimat'a gelmeden önceki yıllarda devlet temel reformları hayata geçirmeye hazırlanırken ve Tanzimat'ın altyapısı üzerinde çalışılırken, imparatorluğun topraklarının bir kısmı, yabancı ülkelerin saldırısına ve işgaline uğruyor. Bu arada 1830 yılında Fransızlar Cezayir'i işgal ediyor.

Osmanlı İmparatorluğu'ndaki reform çalışmaları, işte bu son derecede elverişsiz koşullarda yapılıyor. Bir yandan Batı ülkelerindeki yenilikleri benimseyen, o ülkelerle işbirliği halinde bu yenilikleri uygulamaya çalışan Osmanlı İmparatorluğu, bir yandan da topraklarının bir bölümünü işgal etmek isteyen aynı ülkelerle mücadele ediyor ve azınlıklar meselesinin yabancılar tarafından istismar edilmesini önlemeye çalışıyor. O zamanki Osmanlı İmparatorluğu'nun toplum yapısı, bugünün Türkiyesi'nden farklı. XIX. yüzyılın ikinci yarısında Müslümanlar, toplam nüfusun sadece % 68"ni oluşturuyor.

Yüzyılın sonlarına doğru, Hıristiyanların çoğunlukta olduğu bazı toprakların imparatorluktan ayrılmasından sonra, 1880'lerde Müslümanların oranı % 76'ya çıkabiliyor. Yani halkın % 24'ü başka dinlere mensup insanlardan oluşuyor. Bu azınlıklar üzerinde nüfuz kurmak isteyen yabancı devletler, halkın en az dörtte birini kontrolleri altına almaya çalışıyorlar. Bu azınlıklardan bir bölümü, o ülkelerin pasaportunu alarak doğrudan doğruya onların himayelerine geçiyor. Bu bakımdan Osmanlılardaki azınlık sorunlarını veya azınlıklar üzerinden oynanan oyunları küçük bir halk topluluğuyla ilgili sanmamak lazım. Bu mesele, devletin siyasi bütünlüğüyle, iç istikrarıyla ve ekonomik yapısıyla da yakından ilgilidir. Zira, yabancı şirketlerin yanı sıra veya onlarla beraber, Osmanlılardaki gayrimüslimler, devletin ekonomik

179 Şimşir, Bilal, *British Documents on Ottoman Armenians*, cilt 1., Ankara, 1982, s. 10.

yapısının önemli bir bölümünü de ellerinde bulunduruyorlar. İmparatorluğun yabancı devletler tarafından parça parça işgali veya onların desteklediği bağımsızlık hareketleri sonucunda bazı toprakların imparatorluktan ayrılması, yabancılara karşı kuşkuyu ve tepkiyi artırıyor.

Yabancıların iyi niyetle, sadece insancıl amaçlarla Hıristiyanları himayeleri altına almaya çalıştıkları gibi safiyane düşüncelere sahip olanların sayısı yok denecek kadar az. Tanzimat dönemindeki iyimserliğin yerini kuşkular alıyor. Halk artık, "Avrupalılara ve Hıristiyan azınlıklara güvenilebilir mi?" sorusunu sormaya başlıyor.[180]

Doğu sorunu (şark meselesi) diye adlandırılan olay, aslında Osmanlı İmparatorluğu'nun topraklarının Batılı ülkeler ve Rusya tarafından parçalanmak istenmesidir. Azınlıkların kötü muamele gördükleri, haklarının yeterince korunmadığı iddiaları da bu politikaların bahanesi. Çünkü bu ülkelerin hemen hemen hiçbiri, o dönemde kendi ülkelerinde Fransız İhtilali'nin getirdiği özgürlükçü fikirleri uygulamaya yanaşmıyor. Fransız İhtilali'nden esinlenen demokratik hareketler o ülkelerde sert biçimde bastırılıyor.

Tanzimat Fermanı ilan edildiğinde, ne Fransa ne Rusya ne de Avusturya başka ülkelere örnek olacak bir demokratik yapıya sahipler.

XIX. yüzyılın ikinci yarısında Osmanlı İmparatorluğu'nda özgürlük ve halkın egemenliği fikirleri süratle gelişiyor. Başta Namık Kemal olmak üzere, çok sayıda Osmanlı yazarı, şairi, düşünürü, özgürlükçü akımların öncülüğünü yapıyorlar. 1860'lı yıllar, Genç Osmanlılar hareketinin ortaya çıktığı dönemdir. Onların öncülerinden Mustafa Fazıl Paşa 1867 yılında padişaha açık mektup yazıyor ve bir anayasal rejimin kurulmasını öneriyor. O yıllarda Osmanlı İmparatorluğu'nun yönetimindeki eyaletlerde de demokratikleşme çabaları var. 1861'da Tunus beyi, yazılı bir anayasa kabul ediyor. 1866'da Mısır hıdivi, seçilmiş bir meclis topluyor. 1869, 1876 ve 1881 yıllarında da Mısır'da seçimler yapılıyor. Bu yıllarda Osmanlı İmparatorluğu'nda özgürlük çabaları süratle gelişiyor.

---

180 Matran, a.g.e., s. 525.

Bazı dönemlerde bu hareketin öncüleri yakalanıyor, sürgüne gönderiliyor. Daha sonra ülkeye dönerek çabalarını sürdürüyorlar. Bu arada devlet yönetimiyle ilgili idari ve adli reformlar yapılıyor, yeni okullar açılıyor ama Genç Osmanlılar için bu reformlar yetersiz. Hatta Tanzimat'ı da yeterli bulmuyorlar. Bunu, yabancı ülkeleri tatmin etmek için yapılmış yüzeysel bir düzenleme gibi görenler de çıkıyor. Artık parlamenter sisteme geçmek, halkın oyuyla padişahın yetkilerini sınırlamak temel hedef haline geliyor. Bu hareketlere katılanlar arasında Hıristiyan aydınlar da var.

İlk Anayasa ve Parlamento

Bu mücadelelerin sonunda Osmanlı İmparatorluğu, ilk parlamenter deneyimini yaşıyor. 23 Aralık 1876'da ilk Osmanlı Anayasası kabul ediliyor.

Anayasa'nın baş mimarı Mithat Paşa'dır. Sultan Abdülaziz'in otoriter idaresi döneminde bütün hazırlıklar yapılmış. O dönemde şehzâde olan Abdülhamit'le görüşülüp onun da onayı alınmış. Hazırlanan anayasa, o dönemde Batı ülkelerindeki anayasalara benziyor. İki meclisli bir sistem öngörülüyor. Birincisinde padişah tarafından ömür boyu seçilen kişiler, ikinci mecliste de halkın temsilcileri olacak. Hükümet de Batı'daki örneklerine benziyor. Padişah, yetkilerinin büyük bir bölümünü muhafaza ediyor. Parlamentoyu toplantıya çağırmak veya dağıtmak, bakanları atamak onun yetkisinde. Savaş ve barış yapma antlaşmaları imzalama yetkisi de padişahın. Ancak meclis de kanun yapma, bütçeyi onaylama, devletin bütün mali harcamalarını denetleme yetkisine sahip. Anayasa, vatandaşlara hiçbir ayırım gözetmeden eşit haklar tanıyor. Bireysel özgürlüklere saygı gösterileceği, kamu hizmetlerine girişin bütün vatandaşlara açık olacağı da anayasada belirtiliyor.

Bu parlamento, Türklerin ilk parlamentosudur. Mithat Paşa, daha 1875 yılında anayasanın temel hedeflerini İngiliz Büyükelçisi Henry Elliot'a açıklarken şunları söylüyor: "*Ülkeyi felaketten kurtarmanın yolu, bakanları halkın meclisine karşı sorumlu kılacak bir anayasa yapmaktır. Bu meclis, sınıf ve din farkını gözetmeyen gerçekten milli bir meclis olmalıdır. Eyaletlerde de valiler üzerinde denetim*

sağlanmalı ve yerel yönetimlere ağırlık verilmelidir. Anayasa'nın temel hedefleri bunlardır."[181]

Osmanlı Anayasası, 1831 tarihli Belçika Anayasası'ndan büyük ölçüde esinlenmiş. Belçika'dan farkı, anayasanın meclis tarafından değil, padişah tarafından kabul edilmiş olmasıdır. İlk Osmanlı Anayasası ilan edildiğinde, Türklerin reform süreci başlayalı yüz yıl olmuştu. Ama halk iradesine dayalı bir devlet yönetimi, özgürlükçü bir anayasa yapılması düşüncesi çok daha sonraları yeşermeye başlamıştı. 1876 Anayasası, kuvvetli eleştirilerle karşılaştı. Bir yandan muhafazakârlar geleneksel sistemi bozan bu büyük yeniliğe tepki gösteriyor, bir yandan da Namık Kemal ve Ziya Paşa gibi özgürlük savaşçıları yapılanları yetersiz buluyorlardı. Aslında bugünkü ölçülere göre anayasanın pek çok eksikliği vardı.

Anayasanın kabulünden sonra seçimler düzenlendi ve "Mebusan Meclisi", 1877 yılının Mart ayında ilk toplantısını yaptı. Senatonun 25, meclisin ise 120 üyesi vardı. Bu parlamento, 28 Haziran 1877 yılına kadar çalıştı. Sonra yeniden seçime gidildi. Yeni seçimlerden sonra parlamento, 13 Aralık 1877'de tekrar toplandı. Meclisin seçilme yöntemleri de çağdaş seçimlere benzemiyordu. Buna rağmen parlamento, önemli bir işlev yapmaya başladı. Eyaletlerden seçilen 120 milletvekili, geldikleri yörelerdeki bütün yanlışları, eksiklikleri, yolsuzlukları dile getirmeye başladılar. Bakanlar, mecliste kuvvetle eleştiriliyorlardı. 1878 Şubatı'nda eleştirilerin dozu iyice arttı. Meclis, haklarında bazı iddialar bulunan üç bakanı, kendilerini savunmaya çağırdı. Ertesi gün Padişah Meclisi feshetti. İlk Osmanlı meclisi, iki seçim geçirmiş ve 10 ay 25 gün yaşamıştı.[182]

Osmanlı İmparatorluğu, ondan sonra 30 yıl boyunca Abdülhamit'in otoriter yönetimine girdi. Rejim muhalifleri, anayasa savunucuları, yabancı ülkelere sürgüne gönderildiler. Basına katı bir sansür uygulandı. Bir baskı rejiminin bütün özellikleri, o dönemde Osmanlı İmparatorluğu'nda görüldü. Abdülhamit'i devirip yerine reform yanlısı eski Padişah V. Murat'ı getirmeyi amaçlayan iki si-

---

181 Lewis, a.g.e., s. 160.

182 Lewis, a.g.e., s. 165. Lewis, *Why Turkey is the Only Muslim Democracy?*, s. 42.

lahlı suikast girişimi yapıldı. Başarısızlıkla sonuçlanan bu girişimlerden sonra, baskılar daha da artırıldı.

Buna rağmen kısa süreli de olsa imparatorluk, sınırlı bir demokrasi deneyimi kazanmıştı. Anayasal hakların, özgürlüklerin ne olduğu görülmüştü. Bu fikirler, bütün baskılara rağmen söndürülemedi. Abdülhamit döneminde Osmanlılar, yeniden büyük topraklar kaybettiler. 1877-1878 Berlin Konferansı'ndan sonra kaybedilen topraklar arasında Romanya, Sırbistan, Karadağ, Bosna Hersek, Bulgaristan ve Kıbrıs da vardı. Bu eyaletler, Osmanlı topraklarının üçte birini oluşturuyordu. 20 milyon insan, bu topraklarda yaşıyordu. İşgale uğrayan veya bağımsızlığını kazanan bu yerlerde yaşayan 800.000 Türk kökenli Osmanlı vatandaşı İstanbul'a veya Anadolu'nun çeşitli yörelerine geldi. Bu, imparatorluğun üzerindeki yükü daha da artırdı. Yüzyılın sonunda Osmanlı İmparatorluğu'nun nüfusu 27 milyonu bulmuştu.[183]

Abdülhamit, yurtiçinde yüzyıldan beri devam eden bazı idari reform çalışmalarını sürdürdü. Yeni okullar açıldı, demiryolları inşa edildi, telgraf sistemi kuruldu. Ama bu reformların hiçbiri, onun rafa kaldırdığı anayasa reformu kadar önemli değildi.

Muhalefet Hareketleri, İttihat ve Terakki

Anayasa'nın yeniden yürürlüğe konulması için örgütlü muhalefet çalışmaları 1889 yılında başladı. O yıl Askeri Tıp Okulu'nda, İttihadı Osmani Cemiyeti kuruldu. Bu cemiyetin üyelerinden bazıları, daha sonra Paris'e kaçtılar ve eski bir milletvekilinin oğlu olan Ahmet Rıza'nın başkanlığında İttihat ve Terakki Cemiyeti'ni kurdular. *Meşveret* isimli bir gazete çıkararak, padişaha karşı muhalefet eylemlerini yürüttüler. Bu grup, daha sonra Jön Türkler adını aldı. Jön Türkler, ilk kongrelerini 1902 yılında Paris'te yaptılar. Bunlar, çeşitli düşüncelere ve farklı etnik kökenlere sahip aydınlardı. Onları birleştiren, Abdülhamit'e karşı duydukları düşmanlık ve anayasal sisteme dönüş arzusuydu. Jön Türkler, o kongreden sonra yayınladıkları deklarasyonda padişahın otoriter yönetimini eleştiriyor, bütün vatandaşların eşitliğini savunuyor, imparatorluğun

183 Zürcher, Erik J., *Turkey, A Modern History*, Londra, 1994, s. 90.

toprak bütünlüğünün korunmasını istiyor ve 1876 Anayasası'nın tekrar yürürlüğe sokulmasını talep ediyorlardı. Türkiye'de yüksekokullarda Jön Türkler'in taraftarları çoğalıyor, idareye başkaldırma eylemlerine rastlanıyor ve sık sık, "Yaşasın Anayasa," sesleri duyuluyordu. Padişah, özellikle 1897'den sonra ülke içindeki özgürlükçü muhalefeti susturmak için baskılarını artırdı. Muhaliflerin bir bölümü yurtdışına kaçtılar. Jön Türk hareketinin, Paris dışında Londra'da, Cenevre'de, Romanya'da, Kahire'de de şubeleri açıldı. Ancak, anayasayı savunan muhalefet gruplarının merkezi Paris oldu. XX. yüzyılın ilk yıllarında önce bu gruba katılan, daha sonra düşünce farklılığı nedeniyle gruptan ayrılan Prens Sabahattin, Osmanlı Liberalleri derneğini kurdu. Bunlar, padişahın devrilmesi için yabancı ülkelerle de işbirliği yapılması gereğini savunuyorlardı.

Bu arada özgürlükleri ve anayasayı savunan başka dernekler de çıktı. Bunlardan biri, 1906 yılında genç subayların kurduğu Vatan ve Özgürlük isimli gizli dernekti. Muhalefet grupları arasında ciddi ihtilaflar çıktı ama sonunda İttihad ve Terakki Grubu, muhalefetin esas temsilcisi olarak kalmayı başardı.

1908 yılında İttihat ve Terakki'ye bağlı subaylar, emirlerindeki askerlerle birlikte Makedonya'da hükümete başkaldırarak dağa çıktılar ve anayasanın yeniden yürürlüğe sokulmasını istediler. Başkaldıran subayların arasında, daha sonraki yıllarda imparatorluğun siyasetinde önemli bir rol oynayacak olan Binbaşı Enver de vardı. Padişah bu isyanı bastırmak için Makedonya'ya 18.000 asker yolladı. Ancak bu askerlerin çoğu, isyancılara katıldılar. İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin yönlendirmesiyle isyan yaygınlaştı, saraya, anayasanın yeniden yürürlüğe sokulmasını isteyen yüzlerce telgraf gönderiliyordu. Askerler, bu talepleri yerine getirilmediği takdirde İstanbul'a yürüme tehdidinde bulunuyorlardı. İsyancılara karşı koyamayacağını anlayan Abdülhamit, 23 Temmuz 1908'de anayasayı yeniden yürürlüğe koyduğunu ilan etti. Seçimlerin kısa sürede yapılarak 30 yıldan beri toplanamayan parlamentonun açılacağını açıkladı.

İmparatorlukta siyasi hava bir anda değişti. Yıllarca halka, aydınlara zulüm yapan yöneticiler kaçtılar, yakalananlar hapsedildi.

Sansür kaldırıldı, çok sayıda gazete yayınlanmaya başladı. 1908 -1909 yıllarında Osmanlı İmparatorluğu'nda 350 gazete ve dergi yayınlanıyordu.[184]

Fikirler artık serbestçe ifade edilebiliyordu. Özgürlükler yalnız siyasal alanda ve basında değil, sosyal yaşamda da hissedilmeye başlamıştı. Fiyat artışlarından yakınan ve ücretlerini yetersiz bulan işçiler, kısa süre içinde 100 ayrı işyerinde greve gittiler.

Savaşa Giden Yıllarda Parlamentolu Yaşam

İçeride özgürlük havası yaşanırken, dışarıda imparatorluğu sarsıcı önemli gelişmeler oldu. Anayasanın ilanından üç ay sonra Bulgaristan bağımsızlığını ilan etti. Ertesi gün Avusturya, Bosna Hersek'i kendisine bağladığını açıkladı. Bunun arkasından Girit Yunanistan'a bağlanma kararını dünyaya duyurdu. Halkın tepkisi büyük oldu. İttihat ve Terakki Cemiyeti, Avusturya mallarına boykot ilan etti. Jön Türk ihtilalinden çıkan rejim, birkaç ay içinde Abdülhamit'in 30 yılda verdiğinden daha fazla toprağı kaybetmişti.[185]

Bu döneme damgasını vuran, ancak uzun yıllar gizli bir dernek gibi çalışan İttihat ve Terakki, 1908 yılının sonbaharında bir kongre düzenleyerek gerçek bir siyasi parti kimliği kazandı.

Parlamento, bu hava içinde, 17 Aralık 1908 tarihinde açıldı. Açılışta bir konuşma yapan Abdülhamit, anayasaya bağlılığını belirtti. Meclis başkanlığına Jön Türk liderlerinden Ahmet Rıza getirildi. İttihatçıların daha önce vaat ettikleri, dinler arasında eşitlik düşüncesini yansıtmak için mecliste azınlıklara çok geniş yer verildi. 288 kişilik parlamentoda, Müslüman milletvekillerinin sayısı % 50'yi biraz aşıyordu. Seçimlere İttihat ve Terakki'nin yanı sıra bir parti daha katılmıştı. Liberal görüşleri savunan Ahrar Partisi. Ancak bu parti, seçimlerde sadece bir milletvekilliği kazanabildi.[186]

Demokratik yaşama geçiş sorunsuz olmadı. İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin şiddetli muhalifleri de vardı. Bunların başında,

184 Mantran, a.g.e., s. 574, 585.
185 Mantran, a.g.e., s. 580.
186 Zürcher, a.g.e., s. 99.

İttihad-ı Muhammedi denilen aşırı dincilerin oluşturduğu bir örgüt geliyordu. Bunlar, İttihat ve Terakki'nin laik yaklaşımlarına ve Batılılaşma'yı öngören reformlarına tepki göstererek 13 Nisan 1909'da (Osmanlı takvimine göre bu ayaklanma 31 Mart Vakası olarak kaydediliyor) silahlı bir ayaklanma başlattılar. Amaçları şeriatı geri getirmekti. Bunun üzerine başbakan istifa etti. İttihat ve Terakki mensupları canlarını kurtarmak için İstanbul'dan kaçmaya başladılar.

Meclis açılalı henüz dört ay olmuştu ve rejim tehlikedeydi. İsyanı bastırmak için Selanik'teki askeri birliklerin oluşturduğu Hareket Ordusu İstanbul'a yürüdü. Ordu, şehri isyancılardan geri aldı. İsyancıların liderleri yakalandı. Ancak bir kısmı sonra serbest bırakıldı. Bazı tarihçiler, bu serbest bırakma kararında yabancı ülkelerin etkisi olduğunu düşünüyor.[187]

İsyan bastırıldıktan sonra meclis toplanarak Abdülhamit'in tahttan indirilmesi kararlaştırdı. Demokrasi yanlısı olarak tahta geçen, ilk anayasayı ilan eden, ilk meclisi toplayan, fakat sonra özgürlükleri rafa kaldırıp ülkeyi 30 yıl süreyle baskı rejimiyle yöneten bir padişahın dönemi sona eriyordu.

1909 yılında anayasanın bazı maddeleri değiştirildi, özgürlükler genişletildi, gerçek anlamında demokratik bir rejimin temelleri atıldı. Artık padişahın tek yetkisi, başbakanı ve şeyhülislamı atamaktan ibaretti. Parlamento, sadece hükümetin güvenoyu alamaması halinde lağvedilebiliyordu. Parlamento dağılırsa, üç ay içinde seçime gitme zorunluluğu vardı.

Bu arada hükümet, yeni reform hareketlerine girişti. Orduda ve bürokraside görev yapanların sayısı azaltıldı. Daha iyi bir örgütlenmeye gidildi. Karşı isyanı bastıran Mahmut Şevket Paşa başkomutan oldu. Askerlerin görevinin anayasayı korumak olduğunu söyledi ve orduyu iç politika çekişmelerinin dışında tutmaya çalıştı.

1909 ile 1911 yılları arasında, çeşitli eğilimlerde birçok siyasi parti kuruldu. Bunlardan biri de 1910 yılında kurulan Osmanlı Sosyalist Partisi'ydi. İttihat ve Terakki Partisi'ne karşı kurulan partiler arasında, Albay Sadık'ın başkanlığında oluşturulan Hizb-i

187 Zürcher, a.g.e., s. 102 ve Kongar, a.g.e., s. 68.

Cedid, yani Yeni Parti, on maddelik bir beyanname yayınlayarak Osmanlı İmparatorluğu'nun kalkındırılmasında Batı uygarlığının tecrübelerinden yararlanılmasını öneriyordu.[188]

Yeni kurulan partiler, İttihat ve Terakki'ye karşı bir muhalefet cephesi oluşturdular. Bunlar daha sonra Hürriyet ve İtilaf Fırkası isimli bir partinin çatısı altında birleştiler. 1912 yılında yeni seçimler yapıldı. İttihat ve Terakki Partisi, milletvekilliklerinin çoğunu kazandı. Muhalefet, meclise az sayıda milletvekili sokabildi. Seçimlerin baskı altında yapıldığı iddiaları ortaya atıldı.[189]

Seçimlerden sonra da İttihat ve Terakki'ye karşı siyasal faaliyetler devam etti. 1912 yılının Mayıs-Haziran aylarında, Halaskâr Zabitan adıyla kurulan bir grup, yeni seçimlerin yapılmasını ve anayasal özgürlüklere saygı gösterilmesini istedi. Bu grubun çabaları etkili oldu, hükümet istifa etti ve yeni hükümet kuruldu. Bütün bu siyasi çalkantıların arkasında, Osmanlı aydınlarının bir kimlik arayışının yattığını söylemek yanlış olmaz. Millet, hangi uygarlık yolundan gitmeliydi? Bu soruya farklı partiler, farklı gruplar değişik cevaplar veriyorlardı. Bir bölümü İslam geleneklerinin en katı biçimde uygulanmasını savunurken, bazıları geleneklerin muhafaza edilerek reform yapılmasını istiyor, İslamiyet'in modernleşmeye engel olmadığını savunuyorlardı. Batılılaşma yanlıları arasında da görüş ayrılıkları vardı. Onların öncülerinden Celal Nuri (İleri), Batı'dan "teknik uygarlığın" ürünlerinin alınmasını, ancak esasta İslam uygarlığının muhafazası gerektiğini savunuyordu. Buna karşılık Ahmet Muhtar, 1912 yılında, *"Ya Batılılaşacağız veya yok olacağız,"* diyordu. Batılılaşma'nın öncülerinden Abdullah Cevdet ise şu görüşü savunuyordu: *"İkinci bir uygarlık yoktur; uygarlık, Batı uygarlığı demektir, bu uygarlığı gülleri ve dikenleriyle benimsemeliyiz."* Ona göre Türkiye, Avrupa uygarlığını bütünüyle benimsemeli ve Avrupa uygarlığının bir parçası olmalıydı.[190]

Bu tartışmalar içinde Avrupa'nın Türkiye'yi kendi uygarlığının bir parçası yapmayı isteyip istemediğine pek değinilmiyordu.

---

188 Lewis, a.g.e., s. 216.
189 Zürcher, a.g.e., s.108.
190 Lewis, a.g.e., s. 231.

Bu sorunun cevabı uzun yıllar sonra, yüzyılın sonuna doğru, Batı kamuoyunda ve siyasal çevrelerinde yeniden tartışmaya açılacaktı.

Ülke içinde demokratik yaşamın bu ilk adımları atılırken, devlet, çeşitli eyaletlerdeki ayaklanmaları bastırmaya çalışıyordu. 1910, 1911 ve 1912 yıllarında Kosova'da ve Karadağ'da büyük isyanlar çıktı. Aynı yıllarda Yemen'de de bir isyan baş gösterdi. 1911 yılında İtalyanlar, İngiltere, Fransa ve Rusya'nın desteğiyle Libya'ya asker çıkardı. Gerekçeleri, orada yaşayan İtalyan vatandaşlarını "fanatik Müslümanların" tehditlerinden korumaktı. Bir yıl sonra Sırbistan, Karadağ, Yunanistan ve Bulgaristan Osmanlı İmparatorluğu'na bir ültimatom vererek yabancı devletlerin gözetiminde büyük reformlar yapılmasını istediler. 8 Ekim'de Osmanlı İmparatorluğu'na savaş açtılar.

Bu ortam içinde Osmanlı İmparatorluğu, Balkan Savaşı'nda da başarılı olamadı. Hükümetin Edirne'yi Bulgaristan'a vereceği duyulunca, İttihat ve Terakki Partisi bir hükümet darbesi yaptı. Başbakan yeniden değiştirildi. Birinci Balkan Savaşı sırasında kaybedilen Edirne, daha sonra diğer Balkan devletleri arasındaki anlaşmazlıklardan yararlanan Osmanlıların askeri müdahalesiyle kurtarıldı. Balkan savaşlarıyla birlikte imparatorluk, Avrupa'daki topraklarının hemen hemen tamamını kaybetmişti. Kaybedilen topraklar, 153 bin km^2'yi buluyordu. Buralarda dört milyon insan yaşıyordu. 500 yıldan beri Osmanlı toprağı olan Makedonya, Arnavutluk ve Trakya'nın bir kısmı terk edilmişti.

Bu dönem, İttihat ve Terakki'nin devlet yönetimini doğrudan eline geçirdiği dönemdir. Partinin liderlerinden Talat Paşa içişleri bakanı, Enver Paşa savaş bakanı, Cemal Paşa da İstanbul'un askeri valisi oldu. 1913 yılı sonunda yeni seçimler yapıldı. Muhalefetteki Hürriyet ve İtilaf Partisi lağvedilmemişti ama seçimlere katılmadı. Meclis de tamamen İttihat ve Terakki'nin kontrolüne girdi. Ön plana çıkan Enver Paşa, Alman Büyükelçisi Wangenheim'a, Osmanlı İmparatorluğu ile Almanya arasında bir askeri ittifak teklif etti. İmparator II. Wilhelm, bu öneriyi olumlu karşıladı ve Osmanlı İmparatorluğu'nun Birinci Dünya Savaşı'na Almanya'nın yanında katılmasının şartları hazırlanmış oldu. 2 Ağustos 1914'te,

Almanlarla gizli bir antlaşma imzalandı. Bundan hemen sonra, parlamento oturumlarına ara verildi.[191]

Bu dönemin iç ve dış olayları, savaşlar, devletler arasında anlaşmalar, Osmanlılara karşı girişilen tertipler tarih kitaplarında ayrıntılarıyla anlatılıyor. Burada, dönemin siyasi tarihinin özetlenmesi amaçlanmıyor. Sadece Osmanlı İmparatorluğu'nda anayasanın, parlamenter rejimin ve demokrasinin başlangıç aşamalarının hangi şartlar altında, hangi güçlükler içinde gerçekleştirildiği hatırlatılmak isteniyor.

Osmanlı İmparatorluğu'nda 1876 Anayasası'nın kabulü ve ilk meclisin toplanması ile Birinci Dünya Savaşı'nın başlangıcı arasındaki siyasi gelişmeleri, demokrasi, özgürlük ve çağdaşlaşma mücadelelerini, karşılaşılan zorlukları, başarıları, başarısızlıkları değerlendirebilmek için o dönemde Batılı ülkelerin nasıl bir evrimden geçtiklerini hatırlamakta yarar var.

XIX. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu ve Batı

Bernard Lewis, XIX. yüzyılın ortalarındaki genel durumu anlatırken İslam ülkelerinde yöneticilerin ve aydınların, toplumlarının fakirliğinin ve devletlerinin zayıflığının giderek bilincine vardıklarını, Batı'nın servetinin, gücünün ve saldırganlık düzeyine varan özgüveninin bunun tam karşıtını oluşturduğunu söylüyor.[192]

XIX. yüzyılın başından Birinci Dünya Savaşı'na kadar olan döneme topluca bakılırsa görülen tablo şudur: Osmanlı İmparatorluğu, XVIII. yüzyılın sonundan itibaren gerileme dönemine girmiştir. Yıllar geçtikçe çöküş hızlanır. Yüzyılın başında tahta geçen III. Selim ve II. Mahmut gibi padişahlar, bu gerilemeyi durdurmak, devletin gücünü, varlığını korumak için büyük reform hareketlerine girişirler. Batı ülkelerinde de aynı dönemlerde reform çalışmaları var. Ama orada talep çoğunlukla tabandan geliyor. Osmanlılarda ise devletin başındakiler bu ihtiyacı hissediyor. Reform hareketlerinin başlangıçta demokratik bir niteliği yok. Orduyu ve devlet teşkilatını Batı'nın daha ileri örneklerinden ya-

---

191 Zürcher, a.g.e., s. 118.

192 Lewis, *Why Turkey is the Only Muslim Democracy?*, s. 41.

rarlanarak çağdaşlaştırma hedefleniyor. Bunun için Batı'yla dostluklar kurulmaya, işbirliği yapılmaya çalışılıyor.

Bu ortamda Osmanlılar, Fransız İhtilali'yle karşılaşıyorlar. Bu, başlangıçta sempati uyandırıyor. Ancak kısa bir süre içinde bu ihtilalin Osmanlı egemenliğindeki topraklarda milliyetçilik ve bağımsızlık akımlarını körüklediği görülüyor. Osmanlıların iyi ilişkiler kurmak istediği Batılı ülkeler imparatorluğun topraklarını paylaşmaya başlıyorlar. Rusya da onlara katılıyor. Bazen Avrupalı devletler arasındaki anlaşmazlıklardan Osmanlılar da yararlanıyor ama çoğunlukla kaybeden Osmanlılar oluyor. Bu, bir imparatorluğun çöküş dönemidir. Aynen diğer imparatorluklar gibi, Osmanlılar da tarihin bir döneminde çeşitli sebeplerden çöküş dönemine girmişler. İşte bu dönemde devlet varlığını korumak ve çöküşü durdurmak için yapısını çağdaşlaştırmaya, modernleştirmeye çalışıyor. Yüzyılın ortasına varmadan, 1839'da padişahın yetkilerini kısıtlayan Tanzimat Fermanı kabul ediliyor. Daha sonraki yıllarda Batı'daki özgürlük düşünceleri ve demokratikleşme akımları Osmanlıları da etkiliyor. Devleti anayasal bir düzene kavuşturmak, parlamenter bir siyasal yapı kurmak için aydınlar, düşünürler ve bazı devlet adamları büyük çaba sarf ediyor, büyük fedakârlıkları ve eziyetleri göze alıyorlar. Hayatlarını bu uğurda tehlikeye atanlar oluyor. Sürgünde yıllarını geçirenler oluyor. Her şeye rağmen demokrasi düşüncesi yaşatılıyor.

Demokrasi mücadelesi yapan Jön Türkler arasında Hıristiyanlar da var. Devletin de ırk ve din ayrımı yaptığı söylenemez. Hıristiyan Osmanlı vatandaşları arasında, devletin yüksek kademelerine gelenler var. Büyükelçi olanlar var. Yüzyıllar boyunca Türkler, Rumlar, Ermeniler, Yahudiler aynı ülkenin vatandaşları olarak birlikte yaşamışlar. Ancak bazı azınlık grupları, Fransız İhtilali'nin getirdiği fikirlerin ve özellikle yabancı devletlerin etkisiyle yüzyılın içinde zamanla ayrı kimlik arayışına girmişler. Önce muhtariyet, sonra da bağımsızlık cereyanları güçlenmiş. Böylece devlet, parçalanma sürecine girmiş.

Bu gelişmelerin, Türkler arasında da milliyetçi düşüncelerin ortaya çıkmasına yol açması doğaldı. Özellikle yüzyılın sonlarına doğru Osmanlılar içinde Türkçülük, hatta Pantürkizm cereyan-

ları gelişti. Bu cereyanlar, İttihat ve Terakki Cemiyeti içinde de etkili oldu. Birinci Dünya Savaşı'na yaklaşıldığı yıllarda İttihat ve Terakki'nin önderlerinden olan ve Harp Nazırlığı gibi önemli bir görevi üstlenen Enver Paşa da bu düşüncelerin sahiplerinden biriydi. Ancak XIX. yüzyıl içinde özgürlük ve anayasa mücadelesi verenlerin büyük çoğunluğu daha çağdaş, daha özgür bir Osmanlı toplumunun, ırk ve din ayrımı gözetilmeden barış içinde birlikte yaşamasından yanaydılar.

1876'da kısa ömürlü de olsa ilk anayasa ve ilk meclis tecrübeleri yaşanıyor. 30 yıllık bir aradan, baskıcı bir rejimden, yeni sürgünlerden, ıstıraplardan sonra, yeniden anayasaya, meclise kavuşuluyor, rejimi korumak için softaların silahlı ayaklanmaları ordu desteğiyle bastırılıyor. Bütün bu zor dönemler içinde imparatorluk kan kaybediyor. Toprakları birer birer elinden çıkıyor. Yabancı devletler azınlıkların haklarının korunması için sürekli baskı yapıyorlar, onların hamisi rolünü üstleniyorlar. Aynı dönemlerde kendi ülkelerinde, kendi vatandaşlarına karşı çoğu zaman baskı ve zülüm yapmaktan geri kalmıyorlar. Sömürgelerindeki halka yaptıkları uygulamaların ise, Fransız İhtilali'nin getirdiği eşitlik, özgürlük, kardeşlik düşünceleriyle pek ilgisi yok.

O dönemde güçlü olmak yeterli, ayrıca haklı da olmak gerekmiyor. Büyük devletlerin politikalarını halka onaylatmak gibi bir kaygıları yok. Çünkü demokrasi ve basın, bugünkü gibi gelişmiş değil. Osmanlı İmparatorluğu'nun milletlerarası sorunlarda çoğu zaman haklı konumda olması fazla bir şey değiştirmiyor. Çünkü hakkını koruyacak, haklılığını kabul ettirecek güce sahip değil. Çağının ölçülerine göre kendini etkili biçimde savunacak modern bir ordusu yok. Böyle bir orduyu kuracak mali kaynakları da yok. Sanayi ve teknoloji devriminde geri kalmış. Daha önceki yüzyıllardan gelen ve çoğu zaman dini ve kültürel husumet duygularından kaynaklanan düşmanlık duygularıyla da baş etmek zorunda. Çoğu zaman Batı Avrupa ülkeleri, Osmanlılara karşı birleşmekte ve ortak hareket etmekte güçlük çekmiyorlar. Osmanlılar, yurtiçinde de birlik ve bütünlüğü sağlamakta zorlanıyorlar. Din ve kültür farkı gözetmeden herkese eşit haklar verilmesinin, imparatorluğun üzerindeki baskıları hafifleteceği düşünülüyor. Oysa amaç,

bu azınlıkların sorunlarından yararlanarak Osmanlıları büsbütün zayıflatmak, imparatorluğun parçalanma sürecini hızlandırmaktır. O nedenle bazı Osmanlı aydınları, bütün bu reformlara rağmen yabancı devletlerin hâlâ anlayış göstermemesine, taleplerin, baskıların devam etmesine şaşıyorlar. Oysa şaşılacak bir şey yok. Bu talepler, bu baskılar oyunun bir parçası. XIX. yüzyılda devletlerarası ilişkilerde oyunlar böyle oynanıyor. Güçlü olmayan, oyunu hep kaybediyor. Ancak kaybeden sadece Osmanlılar da değil. Batılı ülkeler, kendi aralarında da büyük savaşlar yapıyorlar. Uzun bir zaman dilimi içinde bakılırsa sonunda herkes kaybediyor. Her ülke, binlerce, yüz binlerce insanını bu siyasi oyunlar sonucunda feda ediyor. Osmanlılardan alınması için savaşılan ve uğrunda binlerce insanın ölümü göze alınan topraklar, daha sonra büyük devletlerin de elinden çıkıyor. O topraklarda sonra başka devletler kuruluyor, başka milletler yaşıyor.

XIX. yüzyıl ,Türklerin bugünkü anlamda demokrasiye geçtikleri bir yüzyıl değil. Ama demokrasinin beşiği olan ülkelerin demokrasiyi bugünkü anlamıyla uyguladıkları bir yüzyıl da değil. Üstelik demokrasinin kurucusu olan ülkelerin bazıları, yüzyılın büyücek bir bölümünü kölelik düzenini kaldırmaya çalışmakla geçiriyor. Bazılarında kısa süren cumhuriyet dönemlerini baskıcı imparatorluklar izliyor. XX. yüzyıla girene kadar hiçbir ayırım gözetmeden, kısıtlama yapmadan, kadın-erkek herkese eşitlik sağlayan, oy hakkı tanıyan demokratik ülke yok. Oralarda da büyük özgürlük mücadeleleri yaşanıyor, orada da demokrasi uğruna savaş veriliyor, kan dökülüyor. Seçimlerde baskılar, yolsuzluklar oluyor. İngiltere gibi demokrasinin öncüsü sayılan ülkelerde, XIX. yüzyılın sonlarında bu gibi yolsuzlukların önüne geçilmesi için özel yasalar çıkarılıyor.

XX. yüzyıla girdikten sonra da demokrasiye kolay geçilmiyor. O döneme aşağıda ayrıca değinilecek. Ancak şimdiden söylenmek istenen şu: Bugün Türkiye'de demokrasinin eksiklerini, kusurlarını her vesileyle dile getirenlerin, Türkiye'de gerçek bir demokrasi olup olmadığını sorgulayanların, bu ülkede demokrasinin geçmişini, bu uğurda sarf edilen çabaları, yapılan fedakârlıkları iyi bilmeleri gerek. Türkiye, çağdaş dünyaya yeni gelmiş bir devlet değil.

Adaletin, insanlar arasındaki eşitliğin ne olduğunu yeni öğrenen bir devlet değil. Geçmişte de hoşgörünün ne olduğunu başkalarından öğrenen bir toplum olmamış. Türkiye tarih tecrübesinden geçerek bu günlere gelmiş. Dostunu, hasmını iyi tanımış. Kendisine tarih boyunca kimlerin, hangi alanlarda neleri, hangi amaçlarla telkin ettiklerini biliyor. XX. yüzyılın Türkiyesi, XIX. yüzyıldan ve tarihin daha önceki dönemlerinden çok şey öğrenerek gelmiş. O bakımdan bugün Türkiye'ye demokrasi, insanlık, özgürlük, hoşgörü dersi vermeye çalışanların, yaşanan bütün bu tecrübeleri çok iyi bilmeleri gerekiyor.

BİRİNCİ DÜNYA SAVAŞI SONRASI TÜRKİYE

İmparatorluğun Son Yılları

Osmanlı İmparatorluğu'nda XIX. yüzyıldaki özgürlük hareketlerinin ortak özelliği padişahın yetkilerini kısıtlayacak bir anayasa, halk oyuyla seçilen ve mümkün olduğu kadar geniş yetkilere sahip bir meclise sahip olma özlemidir. O dönemde padişahlık sisteminin tamamen kaldırılıp bir cumhuriyet idaresi kurulması düşüncelerine pek rastlanmıyor. Üstelik padişah, aynı zamanda bütün Müslümanların lideri anlamına gelen halife sıfatını da taşıyor.

Savaş yıllarında meclis görevde, seçimler yapılıyor. Birden çok parti var. İttihat ve Terakki Partisi bazen güçleniyor, bazen zayıflıyor. Ancak savaşın sonlarına doğru ülkedeki tek güç durumunda ve devlete tamamen hâkim. Bu dönemde de başta orduda olmak üzere, eğitimde, devlet idaresinde reformlar yapılıyor. Laiklik fikirleri ve uygulamaları yavaş yavaş su yüzüne çıkıyor. 1916 yılında şeyülislamın bakanlar kurulu üyeliğine son veriliyor. Din ve devlet işlerinin bir ölçüde de olsa ayrılmasına çalışılıyor. 1917'de şeri, yani dini mahkemeler adalet bakanlığına, dini okullar da milli eğitim bakanlığına bağlanıyor. Medreselerde bile Batı dillerinin öğrenilmesi zorunlu kılınıyor. Kadınların toplum yaşamına katılmaları özendiriliyor. Artık kadınlar da boşanma davası açabiliyorlar. 1913 yılından beri ilköğretim, kızlar için de zorunlu hale getiriliyor. Daha sonra kızlar için ortaokullar ve liseler açılıyor. 1914 yılından sonra kızların üniversiteye gitmelerine izin veriliyor.

1908 yılında başlayan İkinci Meşrutiyet döneminde, bütün sosyal ve siyasal sorunların açıkça tartışılabildiği bir ortam doğuyor. Batı yanlıları ile muhafazakâr görüşlüler arasında şiddetli tartışmalar oluyor. Örneğin, Abdullah Cevdet, bütün Osmanlı geleneklerinin bırakılıp toplumun her yönden Batı'nın hayat biçimini benimsemesini savunuyor. Tamamen dine ve geleneklere bağlı kalınmasını, Batı'nın fikirlerinin ve tekniklerinin reddedilmesini isteyenler de çıkıyor. Namık Kemal gibi düşünürler ise Batı uygarlığının olumlu unsurları ile Osmanlı gelenekleri arasında bir sentez yapılabileceği görüşündeler. Savaş yıllarında kapitülasyonlar tek taraflı olarak fiilen kaldırılmış ama Batılı ülkeler bunu kabul etmemiş. Ekonomiye canlılık kazandırılmak isteniyor. 1914 ile 1918 yılları arasında ekonominin çeşitli sektörlerinde faaliyet göstermek üzere yüzden çok firma kuruluyor. Bu arada savaş büyük acılara ve yıkıntılara yol açıyor. Birinci Dünya Savaşı'nda hayatını kaybeden Türklerin sayısı üç milyon civarında.[193]

Savaş, Osmanlı İmparatorluğu ve müttefikleri için büyük bir yenilgiyle bitmiştir. 31 Ekim 1918'de Mondros'ta ateşkes anlaşması imzalanıyor. Savaş döneminin bütün sorumluluğunu üstlenen İttihat ve Terakki Partisi yöneticileri ülkeyi terk ediyor. Gene de bu partinin mecliste, orduda ve polis içinde etkinliği sürüyor. Aynı yıl içinde Padişah V. Mehmet ölmüş, yerine Vahdettin geçmiş. İttihat ve Terakki'nin baskısıyla geri plana çekilen Hürriyet ve İtilaf Partisi yeniden öne çıkıyor. Liderlerinden biri olan padişahın damadı Ferit Paşa sadrazamlığa getiriliyor. Padişah, İngilizlerle yakın işbirliği içine girerek barış antlaşmasının Osmanlılar için, mümkün olduğu kadar elverişli olmasını sağlamaya çalışıyor. Ama bütün bu çabalar boşa gidecek ve Osmanlı Hükümeti'nin imzalayacağı Sevr Antlaşması, tam bir teslimiyet anlamına gelecektir. Bu arada, 1919 yılının Mayıs ayında İngilizlerin teşviki ve desteğiyle Yunanlılar İzmir'e asker çıkarıyor. Amaç, yerel direniş odaklarını kırarak Osmanlılara tam anlamıyla boyun eğdirmek.

İttihat ve Terakki'nin dağılmasından sonra onun yerine Teceddüd Partisi kuruluyor. Bu partinin karşıtları da Fethi

193 Mantran, a.g.e., s. 624.

Okyar'ın başkanlığında Osmanlı Hürriyetperver Avam Fırkası'nı kuruyorlar. 100'den fazla İttihat ve Terakki yanlısı tutuklanıyor.

Bu ortam içinde Mustafa Kemal Paşa 3. Ordu Müfettişliğine atanarak 19 Mayıs 1919'da Samsun'a çıkıyor. Artık Anadolu'da bir mukavemet hareketi, bir bağımsızlık hareketi örgütlenmeye başlamıştır.

Anadolu'daki mukavemetin gücü İstanbul'da hissedilmeye başlıyor. Osmanlı Hükümeti'nin isteksizliğine rağmen Anadolu'nun baskısıyla 1919 yılının sonbaharında seçimler yapılıyor. Meclis, Ocak 1920'de toplanıyor. Seçilen milletvekillerinin çoğu, Anadolu'daki direniş hareketine bağlıdır. Bunlar, meclis içinde Felah-ı Vatan Grubu'nu kuruyorlar. Yeni meclisin ilk işi, Anadolu'daki mukavemet gruplarının görüşüne uygun olarak hazırlanan Misak-ı Milli'yi kabul etmektir. Bu metin, birkaç ay önce toplanan Erzurum ve Sivas kongrelerinde kabul edilen metindir.

Misak-ı Milli'de özetle, Osmanlıların çoğunlukta oldukları toprakların bölünmez bir bütün olduğu, Arapların çoğunlukta oldukları yerlerin kaderinin halkoyuyla saptanacağı, Batum, Kars ve Ardahan'da ve Batı Trakya'da plebisit yapılacağı, İstanbul'un ve Marmara denizinin güvenliğinin sağlanacağı, Boğazlardan ticaret gemilerinin geçişi konusunun ilgili devletlerle görüşüleceği, azınlıkların haklarının Avrupa ülkeleriyle yapılmış bulunan anlaşmalara göre korunacağı, imparatorluğun ekonomik, mali ve adli bağımsızlığının korunacağı, kapitülasyonların yeniden kabulüne karşı çıkılacağı belirtiliyor.

Savaş bittikten yaklaşık bir buçuk yıl sonra, Osmanlı İmparatorluğu'nun başkenti İstanbul'da bu siyasal kararlar alınıyor. İstanbul'daki siyasal tartışma ortamı, İngilizlerin 16 Mart 1920 günü asker çıkararak şehri işgal etmelerine kadar sürüyor. İngilizlerin temel amaçlarından biri Anadolu'daki milliyetçi mukavemet ile başta parlamento olmak üzere, Osmanlı devletinin kuruluşları arasındaki bağları kesmek. Meclisteki milliyetçiler bunun bilincinde. Gene de yer altına inmeyip parlamento çatısı altında çalışmalarını sürdürmeyi kararlaştırıyorlar. İngiliz askerleri parlamento binasına girerek bazı milletvekillerini tevkif ediyorlar. Parlamento bunu protesto ederek 2 Nisan 1920'de kendini feshediyor. Bu ta-

rih, Osmanlı parlamenter sisteminin sonudur. Türklerin 1876'da başladıkları, bir süre ara verdikten sonra 1908'de yeniden canlandırdıkları parlamenter sistem, İngiliz askerlerinin Osmanlı Parlamentosu'na yaptığı baskınla son buluyor. Osmanlılar savaşı kaybetmiştir. Ancak parlamenter sistemi sürdürmek istiyorlar. Ama işgal kuvvetleri buna izin vermiyor. Demokrasi tarihinde, yabancı bir ülkenin askerlerinin bir parlamentoyu basarak milletvekillerini tevkif etmelerinin örneğine pek rastlanmıyor. O günlerde İngilizlerin İstanbul'da tevkif ettikleri 150 Osmanlı devlet adamının 14'ü milletvekilidir. Tevkif edilenler, İngiliz egemenliğindeki Malta adasına gönderilir.

Kurtuluş Savaşı Yıllarında Türk Demokrasisi

Mustafa Kemal Paşa'nın Samsun'a çıkışını, gerçek anlamda, halk iradesine dayalı Türk demokrasisinin doğuş tarihi saymak yanıltıcı olmaz. Daha önceki demokrasi denemeleri Padişah ile halkın seçtiği temsilciler arasında karşılık güç dengelerine dayanıyordu. Ancak milletin, egemenliğin tek kaynağı olduğu düşüncesi, Atatürk'ün Anadolu'ya çıkışı ve ulusal mukavemeti örgütlemeye başlamasıyla gelişti. O da birdenbire olmadı. Millet iradesinin resmen devletin temel yapısını oluşturması için daha bir süre mücadele etmek gerekti.

Dünya Savaşı'nın sona ermesinden ve imparatorluğun resmen dağılma sürecine girmesinden hemen sonra, ülkenin çeşitli yerlerinde örgütlü mukavemet hareketleri ortaya çıkmaya başladı. Trakya Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti'nin kuruluşu Kasım 1918. İzmir'deki cemiyetin kuruluşu da ondan hemen sonra. Kars'ta aynı ay içinde bir dernek kurulur. 1919 Şubat ayında Trabzon ve Erzurum'da da Müdafa-i Hukuk dernekleri kurulmuş bulunuyordu. Güneydeki derneğin merkezi Urfa'ydı. Bu dernekler, Aralık 1918 ile Ekim 1920 arasında 20 kongre yaptılar. Bu kongreler, Türkiye'de halkın kaderini ilgilendiren konularda demokratik yöntemlerin ön plana çıktığının göstergeleri de sayılabilir.

Dikkati çeken nokta, Mustafa Kemal Paşa'nın Anadolu'ya çıktıktan ve o bölgede etkin olan Kâzım Karabekir ve Ali Fuat Cebesoy'un aktif desteğini aldıktan sonra bile milli mücadelenin,

temelini halkın iradesini yansıtan kongrelere dayamasıdır. Mustafa Kemal'in bu yaklaşımı, Samsun'a çıktıktan kısa bir süre sonra, 21 Haziran'da Anadolu'daki bütün sivil ve askeri yöneticilere gönderdiği genelgede de görülüyor. Mustafa Kemal'in mesajı açıktır: Ülke tehlikededir, İstanbul Hükümeti ülkeyi koruyacak durumda değildir. Ülkeyi, ancak milletin iradesi kurtarabilir.

23 Temmuz 1919 Erzurum Kongresi, ülke bütünlüğünü korumayı amaçlayan Misak-ı Milli'nin temel yapısını hazırlayan 10 maddelik bir bildiriyi kabul eder. Bu kongre, altı doğu eyaletinden gelen temsilcilerin katılımıyla toplanmıştır, ancak alınan kararlar bölgenin hudutlarını çok aşmakta, ülkenin geleceğine ışık tutmaktadır. Bu kararların özü, Türkiye'nin ulusal sınırlar içinde bölünmez bir bütün olduğu, yabancı baskısıyla Osmanlı İmparatorluğu dağılsa bile, halkın buna karşı direneceği, İstanbul Hükümeti bağımsızlığı koruyamazsa geçici bir hükümet kurulacağı, Hıristiyanlara toplumun dengesini bozacak ayrıcalıkların tanınamayacağı, ulusal egemenliğin sağlanması için ulusal askeri güçlerin harekete geçirileceği ve bir ulusal meclis toplanacağıdır. Bu kongrede çeşitli çözüm önerileri tartışılır. Bazıları Amerikan mandasına, yani bu ülkenin himayesine girmenin tek kurtuluş yolu olduğu görüşünü savunurlar. Mustafa Kemal bu önerilere kesinlikle karşı çıkar. Onun hedefi, "Batı tarafından denetlenen bir toplum" değil, "Batı tipi bir toplum" yaratmaktır.[194]

Ulusal egemenliğin korunması, içinde bulunulan zor durumdan milletin gücü ve iradesiyle çıkılması görüşü, kongrelere egemen olur. Erzurum Kongresi'nde alınan ve Sivas Kongresi'nde de onaylanan kararların en önemlilerinden biri de hiçbir yabancı ülkenin mandasının, korumasının kabul edilmeyeceği yolundaki hükümdür. Kongre dağılmadan, bir temsilciler heyeti seçer. Heyet başkanlığına Mustafa Kemal getirilir.

Ulusal kongre, 4-11 Eylül'de Sivas'ta toplanır. 31 eyaletin temsilcileri bu kongreye katılır. Kongre, Anadolu ve Rumeli Müdafa-i Hukuk-u Milliye Cemiyeti adını alır. Kongre, Erzurum Kongresi kararlarını onaylar. Orada da bir Temsilciler Heyeti seçilir. Onun

194 Kongar, a.g.e., s. 247.

da başkanı Mustafa Kemal olur. Aralık ayında Temsilciler Heyeti Ankara'ya gelir ve çalışmaları buradan yürütmeye başlar. Bu arada İstanbul'daki Osmanlı Meclisi için Anadolu'da seçimler yapılmıştır. Seçilenlerin çoğu, Erzurum ve Sivas Kongresi'nin kararlarını benimsemiş kimselerdir ve İstanbul'a gitmeden Ankara'ya gelerek Mustafa Kemal'le görüşürler.

Bu gelişmeler, yakın dönem Türk tarihinin önemli köşe taşlarıdır. Türkiye'deki bütün okul kitaplarında, Atatürk'ün Samsun'a çıkışı, ondan sonraki çalışmaları, Erzurum ve Sivas kongreleri, oralarda alınan kararlar ayrıntılı olarak anlatılır. Bu olaylar, aynı zamanda Türk demokrasi tarihinin de dönüm noktalarıdır. İstanbul'daki parlamentonun 18 Mart 1920'de İngiliz askerleri tarafından basıldıktan sonra kendini feshettiği haberi Ankara'ya ulaşınca, Atatürk, baskın sırasında tevkif edilmeyen milletvekillerini Ankara'ya çağırır. Artık Türk parlamentosunun, Türk demokrasisinin merkezi Ankara olacaktır. Birkaç hafta içinde 92 milletvekili Ankara'ya gelir. Ülkenin çeşitli yörelerinden seçilen 232 temsilciyle birlikte 23 Nisan 1920 tarihinde açılan Büyük Millet Meclisi'ne katılırlar. İstanbul'daki Osmanlı Meclisi'nin kendini feshetmesinden Ankara'daki meclisin kurulmasına kadar sadece 21 gün geçmiştir. Türkiye, artık parlamentosuz bir rejimle yaşamaya razı değildir. Daha da önemlisi Türkler artık bir ulus olma bilinci kazanmışlardır. Atatürk daha o dönemde, çağdaş bir devlet kurmanın temel şartının bir ulus bilinci kazanmak olduğunu anlamıştı. Batı demokrasilerinde ulus bilincinin kazanılması yüzyıllarca sürmüştü. Türk aydınları ve düşünürleri, Tanzimat Fermanı'ndan beri kimlik arayışı içindeydi. Jön Türkler'in aradığı da bir ulusal ruhtu.[195]

Türkiye bu süreci çok daha kısa zamanda tamamladı ve yeni Türk devleti ve Türk demokrasisi, böyle bir ulus bilinci üzerine kuruldu. Türk milleti, Atatürk'le kimliğini de bulmuştu.

Önemli olan nokta, bu parlamentonun ülkenin bir bölümünü işgal eden Yunan askerlerine karşı yürütülecek Ulusal Kurtuluş Savaşı'nın hemen başında kurulmuş olmasıdır. Atatürk, sadece Osmanlı ordusundan geriye kalan birlikleri toplayarak, komu-

195 Güvenç, a.g.e., s. 11.

tanların esasen sahip olduğu desteğine güvenerek savaşa girmek istememiştir. Halkın iradesine, onayına ve siyasi desteğine dayanarak bu savaşı yürütmüştür. O kadar ki, birinci Türkiye Büyük Millet Meclisi, yasama görevinin dışında yürütmeye ait pek çok görevi de üstlenmiş ve savaş döneminde fiilen ülkenin yönetimini ele almıştır.

İngilizlerin etkisindeki İstanbul Hükümeti'nin, aylarca önce her türlü resmi bağlarını kopardığı Mustafa Kemal'i gıyaben idama mahkûm etmesi, ona karşı askeri birlikler göndermesi, şeyhülislamın bütün mukavemetçileri isyancı ilan edip onların öldürülmelerinin Müslümanların görevi olduğunu belirten fetvalar yayınlaması, Mustafa Kemal'in ve Büyük Millet Meclisi üyelerinin azmini kıramamıştır. Çünkü onlar, artık padişahın değil milletin iradesine dayanıyorlardı. Kaldı ki, Türkiye'deki din adamlarının çoğu da İstanbul'daki şeyhülislama değil, Mustafa Kemal'e inanıyorlardı. 5 Mayıs 1920'de Ankara Müftüsü bir fetva yayınlayarak İstanbul'daki şeyhülislamın fetvasının yabancı baskısı altında yazıldığını söyledi ve buna karşı çıktı. Anadolu'nun çeşitli illerinden 152 müftü de onu destekledi. Bundan iki hafta sonra, 19 Mayıs 1920'de Büyük Millet Meclisi, İstanbul'daki Sadrazam Damad Ferit Paşa'yı "vatan haini" ilan etti.[196]

23 Nisan 1920 tarihi, daha sonra, Ulusal Egemenlik ve Çocuk Bayramı olarak ilan edilmiştir. Büyük Millet Meclisi'nin kuruluşu, gerçekte de egemenliğin halk tarafından üstlenilmesi anlamına geliyordu. Padişahlığın henüz resmen lağvedilmemiş olması bu gerçeği değiştirmiyordu. Meclis yeni bir anayasa hazırladı. 20 Ocak 1921 tarihinde kabul edilen bu anayasa, meclisin devletin yönetimini ele aldığının belgesidir. Anayasa'nın üçüncü maddesinde, "Türkiye Devleti"nin Büyük Millet Meclisi tarafından idare edileceği ve hükümetin de "Büyük Millet Meclisi Hükümeti" adını taşıyacağı belirtiliyor. Seçimler iki yılda bir yapılacak. Bu süreyi en çok bir yıl için uzatmak mümkün. Hükümeti meclis tayin ediyor, meclis başkanı, aynı zamanda hükümetin de başıdır.

Bu dönemde Türkiye'de çeşitli siyasal akımlar var. Batı karşıtı

---

196 Lewis, a.g.e., s. 247.

görüşleri temsil eden, İslami düşüncelerle birlikte antiemperyalist ve sosyalist fikirleri temsil eden grubun adı Yeşil Ordu. Mayıs 1920'de oluşturulan bu grup, aslında bir ordu değil, siyasi bir hareketti. Bazı silahlı gruplar bu harekete katılınca siyasi grup niteliği kayboluyor ve temmuz ayında lağvediliyor. Aynı ayda meclisteki radikaller, Halk Zümresi adında bir grup kuruyor. Buna karşı Türkiye Komünist Fırkası oluşturuluyor. Ancak bu partiyi kuranlar, Mustafa Kemal'in güvendiği insanlar. Bu parti, Üçüncü Enternasyonal tarafından kabul edilmiyor, çünkü o tarihte, 1920 yılı ilkbaharında Bakü'de kurulmuş bir Türkiye Komünist Partisi var. O partinin başkanı olan Mustafa Suphi ve yandaşları da Ankara'da komünist eğilimli Halk İştirak Fırkası'nı kuruyorlar.

O dönemde aşırı sol örgütler rejim için ciddi bir tehlike oluşturmuyor. Eski İttihat ve Terakki Partililer, daha tecrübeli ve teşkilatçı. Enver Paşa Sovyetler Birliği'nde. Batum'a kadar gelerek Anadolu'ya geçmenin yollarını arıyor. Onun Sovyetler'e karşı uzlaşmacı tutumu, muhafazakâr milletvekilleri arasında endişe yaratıyor. Mart 1921'de Muhafaza-ı Mukaddesat Cemiyeti kuruluyor. Bu grup, padişahlığa ve hilafete bağlı milletvekillerinden oluşuyor. Mecliste çeşitli düşünce sahiplerinin oluşturduğu farklı gruplar var. Bunlar arasında "Tesanüd Grubu", "İstiklal Grubu", "Halk Zümresi", "Islahat Grubu" göze çarpanlar arasında. Bir de "Müdafaa-i Hukuk Zümresi" var.[197]

Bu farklı gruplar, daha 1920 yılından itibaren Türk parlamentosunda çok partili rejim düşüncesinin yeşermeye başladığını, meclisin çatısı altında farklı görüşlerin ifade edilebildiği bir ortamın bulunduğunu gösteriyor. Daha sonraki yıllarda, şartların zorlamasıyla tek partili rejime geçilse de sonunda Türkiye'de çok partili rejim bir siyasal yaşam biçimi olarak kabul edilecektir. Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin yaşamının başlangıcında, üstelik ulusal kurtuluş savaşının verildiği bir dönemde bu kadar çok grubun bulunması, bazı güçlükler de yaratıyordu. Bu nedenle Mustafa Kemal, kendine bağlı milletvekillerine, 10 Mayıs 1921'de "Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Grubu"nu kurdurdu ve

197 Kongar, a.g.e., s. 94.

meclis çalışmaları daha düzenli bir hale getirilebildi. Bu arada Malta'da sürgünden dönen İttihat ve Terakki üyesi bazı eski milletvekilleri meclise katıldılar ve 1922 başlarında muhalefeti temsil eden "İkinci Grup"u kurdular. Çoğunluğu elinde bulunduran Müdafaa-i Hukuk Grubu'nun 200, İkinci Grup'un 120 milletvekili var. Müdafa-i Hukuk Grubu, 6 Aralık 1922'de Halk Fırkası adını alıyor. Mustafa Kemal dokuz maddelik bir manifesto hazırlıyor. Bunun en önemli maddesi, daha sonra Türk demokrasisinin en önemli sloganı olacak olan "Egemenlik Kayıtsız Şartsız Milletindir" ibaresidir. 16 Nisan'da meclis kendini feshediyor. Yeni seçimler, haziran ve temmuz aylarında iki dereceli olarak gerçekleştiriliyor. Halk Fırkası büyük çoğunluk kazanıyor. İkinci Grup'tan seçilen pek az. Meclis 9 Ağustos'ta toplanıyor.

Türkiye'nin siyasi hayatında bu gelişmeler olurken ülke, Yunan kuvvetleriyle bir ölüm kalım savaşı sürdürmektedir. Yunan ordusu, Anadolu'nun ortalarına kadar gelmiştir. Meclisin anayasayı kabulünden üç ay sonra, 7 Nisan 1921'de Yunan ordularının saldırısı İnönü'de durdurulmuştur. Ancak yaz aylarında Yunanlıların saldırısı devam ediyor. Yunan askerleri Eskişehir'e kadar gelmiştir. Meclisin Ankara'dan daha güvenilir bir şehre taşınmasından söz edilmektedir. Meclis Başkanı Mustafa Kemal, meclisten yetki ister ve üç ay süreyle meclisin bütün yetkilerini üstlenir. Sadece üç ay süreyle ve meclisin onayıyla.

Ülkenin en zor anında, yaşamla ölüm arasındaki en zor günlerde bile meclisin onayı olmadan bir iş yapılmıyor. Halkın kalan bütün gücü seferber ediliyor. Sakarya'da yapılacak olan, ölüm kalım savaşıdır. Atatürk'ün yüksek komutanlık nitelikleri ve Türk askerinin üstün fedakârlığıyla bu savaş kazanılıyor. 13 Eylül'de Yunan ordusu çekilmeye başlıyor. Yunanlıların Anadolu'dan tamamen çekilmesine daha yaklaşık bir yıl var. Ancak Ankara Hükümeti'nin gücü artık anlaşılmıştır. Sovyetler Birliği, 16 Mart 1921'de yeni Türkiye Hükümeti'yle anlaşmayı yapar, üstelik daha Sakarya Savaşı yapılmadan. Sakarya Savaşı'ndan hemen sonra Fransızlar Ankara'ya bir temsilci göndererek Adana bölgesindeki işgallerine son veren anlaşmayı imzalarlar. İngilizler de Yunanlıların Anadolu'dan tamamen çekilmesinin kaçınılmaz olduğunu anlar-

lar. Ancak İngilizlerle anlaşma yapılması daha uzunca bir zaman alacaktır. Sevr Antlaşması'nı yeni Türkiye Hükümeti'ne kabul ettirmenin mümkün olamayacağını herkes anlamıştır. Yeni bir antlaşma müzakere edilecektir. Bu müzakerelerde Türkiye'yi artık İstanbul Hükümeti'nin temsil etmesi söz konusu değildir.

Büyük Millet Meclisi, 1 Kasım 1922'de saltanatın ilga edildiğini ilan eder. 1200'lerin sonunda kurulan Osmanlı Devleti sona ermiştir. Batılı ülkelerin ve Rusya'nın asırlarca uğraşıp ortadan kaldıramadığı Osmanlı İmparatorluğu, yeni ve çağdaş bir devlet kurmaya kararlı Türkler tarafından sona erdirilmiştir. İstanbul Hükümeti istifa eder. İstanbul Hükümeti'nin son başbakanı Tevfik Paşa, mührünü Ankara Hükümeti'nin temsilcisi Refet Paşa'ya teslim eder. Birkaç gün sonra, 17 Kasım'da son Osmanlı Padişahı, bir İngiliz harp gemisiyle ülkeden ayrılarak Malta'ya gider; yerine başka bir padişah bırakmadan. Kuzeni Abdülmecit Efendi, sadece halife olarak kalır. O da kısa bir süre için.

Lozan Konferansı ve Cumhuriyet'in Kuruluşu

Barış Konferansı 20 Kasım'da, yani padişahın ülkeyi terk etmesinden üç gün sonra İsviçre'nin Lozan kentinde toplanır. Konferansa Türkiye'den başka İngiltere, Fransa, İtalya ve Yunanistan katılır. Sovyetler Birliği, Ukrayna, Gürcistan, Romanya ve Bulgaristan, konferansın kendilerini ilgilendiren bölümlerine katılacaklardır. Lozan Konferansı, Birinci Dünya Savaşı'ndan sonra yapılan diğer konferanslardan farklıdır. Osmanlı İmparatorluğu savaşı kaybetmiştir. Ancak masada Osmanlılar değil, yepyeni bir Türk devleti bulunmaktadır. Bu devlet, Dünya Savaşı'nı kaybeden Osmanlı İmparatorluğu'nun mirasçısıdır, ancak bir kurtuluş savaşının galibidir. O yüzden Birinci Dünya Savaşı'nın galipleri, barış şartlarını Türklere zorla kabul ettirebilecekleri bir durumda değildirler. Konferans'ta Türk heyetine, Dışişleri Bakanı İsmet İnönü başkanlık eder. İnönü Lozan'da zorlu bir mücadele verir. Daha konferansın başında, diplomasinin bir mücadele sanatı olduğunu anlamıştır. Şu sözler ona ait: *"Ben Lozan'a gitmeden önce, diplomatlara şık, değişik elbiseler içinde dolaşmaktan fazla bir şey yapmayan, her şeyden çok gösterişe önem veren insanlar diye bakardım... İlk defa Lozan'da gör-*

düm ki, elbiseler işin en önemsiz tarafı imiş. Diplomasi, meğer sürekli bir mücadele imiş. Tıpkı muharebede olduğu gibi her gün yeni bir sınava hazır olmak gerekiyormuş."[198]

İsmet İnönü bu sınavı üstün başarıyla sonuçlandırdı. Türkiye'nin çıkarlarını azimle savundu. Baskılara boyun eğmedi. Gerek sınırların çizilmesinde, gerek kapitülasyonların kaldırılmasında, gerekse azınlıklar konularında Türk heyetinin, diğer ülkelerin taleplerini geri çevirmek için büyük çaba harcaması gerekti. Türkiye Müslümanlıktan başka dinlere mensup azınlıklara modern bir demokraside düşünülebilecek en geniş hakları tanımıştı. Ama başka grupları da azınlık saymak isteyen çevreler öteden beri mevcuttu. Bu arada Kürtlerden de her vesileyle söz edenler vardı. İsmet Paşa bu konuda Lozan'da şunları söylemişti: *"Kürtler Türkiye'de her zaman yurttaşlık haklarından yararlanmışlardır. Siyasal ve sosyal bakımlardan, her zaman işbirliği yaptıkları Türk Hükümeti'ni hiçbir zaman yabancı bir hükümet saymamışlardır. Büyük Millet Meclisi'nde milletvekilleri vardır, hükümet ve yönetim işlerine etkili olarak katılmaktadırlar."*[199]

Zorlu müzakerelerden sonra antlaşma, 24 Temmuz 1923'te imzalandı. Artık yeni Türkiye devleti, bağımsızlığı, toprak bütünlüğü kabul edilmiş, kapitülasyonları kaldırılmış, o günün Avrupa'sında diğer devletlerle eşit haklara ve statüye kavuşmuş bir devlettir. Hangi dinden olursa olsun bütün vatandaşları Türk yasalarına tâbidir. Türkiye Büyük Millet Meclisi, Lozan Antlaşması'nı onaylar, işgal kuvvetleri İstanbul'u terk etmeye başlar. Son İngiliz askeri, 1 Ekim 1923'te İstanbul'dan ayrılır.

Mustafa Kemal, Lozan'ın imzalanması dolayısıyla İsmet İnönü'ye gönderdiği tebrik telgrafında, "...*Memlekete bir dizi faydalı hizmetten ibaret olan ömrünüzü bu defa da tarihi bir muvaffakiyetle taçlandırdınız...*" diyordu.

Lozan Antlaşması'yla Türkiye ne kazanmıştır? Bunu, İsmet İnönü, antlaşmayı meclisin onayına sunarken kısaca şöyle anlatıyor: *"Birlik ve bütünlük içinde bir vatan; bunun içinde dışa karşı*

198 İnönü, Erdal, a.g.e., cilt 1.
199 Kongar, a.g.e., s. 300.

olağanüstü sınırlamalardan ve hükümet içinde hükümet ifade eden ayrıcalıklardan aklanmış bir vaziyet; olağanüstü mali yükümlülüklerden kurtulmuş bir hal; hakkı müdafaası mutlak, kaynakları bol ve serbest bir vatan. Bu vatanın adı Türkiye'dir."

Lozan'ın değeri zamanla daha iyi anlaşılıyor. 1968 yılında İsmet İnönü Lozan Antlaşması'nın yıldönümünde şöyle diyordu: *"Diğer milletlerin hayatında bir savaştan sonra yapılan siyasi antlaşmanın 45 yıl sonra kendi değerini koruyan bir belge olarak kalması ender örneklerden biridir. Bu gerçeği, gelecek nesillerin hiçbir şekilde gözden uzak tutmamaları lazımdır. Türk tarihinde, 45 senelik bir barış dönemi Lozan'dan sonra, onun doğal sonucu olan laik Cumhuriyet'e nasip olmuştur."*

Lozan Antlaşması'nın üzerinden 80 yıl geçtikten sonra bu zafer ve İsmet İnönü'nün sözleri daha iyi anlaşılıyor.

Lozan Antlaşması'nı İsmet Paşa'yla müzakere eden ülkelerin devlet adamları, Türkiye'nin oradaki her başarısını kendileri açısından bir yenilgi sayıyorlardı. 1922 yılında Türkiye ile İngiltere arasında Kurtuluş Savaşı'nın sonunda yaşanan kriz sırasında istifa eden eski İngiliz Başbakanı Lloyd George, *"Lozan, İngiltere'nin bu zamana kadar imzaladığı antlaşmaların en kötüsüdür,"* diyordu. Ancak tarafsız tarihçiler, Türkiye'nin hakkını veren değerlendirmeler yapıyorlardı. Bunlardan biri olan Stephan Ronart, 1937 yılında yazdığı *Bugünkü Türkiye* isimli kitabında Lozan'ı şöyle anlatıyor: *"Lozan Antlaşması, büyük savaşın dikte edilmemiş, müzakere edilmiş ilk barışı idi. Bu barış, aynı zamanda, hem silahın hem siyasetin zaferiydi. Lozan'da temsil edilen on iki devletin çıkar çatışmaları ortasında, Ruhr işgalinin kargaşalıkları ortasında, petrol mücadelelerinin, milyonlarla oynayan dünya maliyeciliğinin dünya hâkimiyet politikaları ortasında kazanılmıştı. Önceden çizilmiş hattan sapmayarak, kademe kademe, merhale merhale, tam dokuz aylık bir çekişmeden sonra... Bu zafer, hemen hemen bütün dünyanın elinden kopara kopara kazanılmıştı. Sevr'den hiçbir şey kalmamıştı. Osmanlı döneminin küçük düşüren, yüz kızartan bütün hatıraları silinmiş, kazınmıştı. Kapitülasyonlar, kontroller, nüfuz mıntıkaları, mali komiserler... Bütün bunlar, artık fena bir rüyanın ağır kâbuslarıydı, geçmişlerdi. Sırların hesabı görülmüş, temizlenmişti. Bundan*

böyle, milli politika ve ekonomisinde ne had, ne şart, ne de herhangi bir kayıt tanıyan, bağımsız, yeni, tam bir Türk devleti, yaşayan bir varlık, gözle görülen, elle tutulan bir gerçeklik olmuştur."[200]

Lozan Antlaşması onaylandıktan sonra artık yeni devletin adını koymanın zamanı gelmiştir. Mustafa Kemal'in önerisi üzerine Büyük Millet Meclisi 29 Ekim 1923'te Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluşunu ilan eder. Neredeyse on yıl süren aralıksız savaşlar sonucunda ülkenin nüfusu iyice azalmış, kaynakları tükenmiş, zaten kuruluş aşamasındaki sanayii tahrip olmuştur. Anadolu, nüfusunun % 20'sini kaybetmiştir. Bu, Birinci Dünya Savaşı'nda en büyük kayıp veren Fransa'nın uğradığı kaybın 20 katıdır. Türkiye'nin uluslararası ticareti on yıl önceki düzeyinin üçte birine inmiştir. Savaş öncesindeki gayri safi milli hasıla düzeyine Türkiye'nin ulaşabilmesi, ancak 1930'da mümkün olur.

Cumhuriyet'in İlk Yıllarında Siyasal Yaşam ve Reformlar

Kurtuluş Savaşı'nın Başkomutanı Mustafa Kemal, daha yeni devletin kuruluşu aşamasında, Türkiye'nin başka ülkelerin toprakları üzerinde emelleri olmayacağını, Pantürkist, Panislamist politikalar izlenmeyeceğini, Türkiye'nin amacının, kendi milli sınırlarının güvenliğini sağlamak ve ülkenin bu sınırlar içinde kalkınarak yükselmesi olduğunu bir milli hedef halinde belirtmişti. Sadece savaşı kazanmanın bu hedefe ulaşmak için yeterli olmadığını bilen Mustafa Kemal, 1923 yılında yaptığı bir konuşmada şöyle diyordu: "*Ordumuzun şimdiye kadarki başarıları, ülkemizin gerçek kurtuluşunun sağlandığı şeklinde görülemez. Bu zaferler, sadece gelecek zaferlerimizin temelini hazırlamıştır. Ekonomide ve bilimde yeni zaferlere hazırlanalım.*"

Cumhuriyet'in ilanından kısa bir süre sonra, 3 Mart 1924'te hilafet de lağvedilir. Osmanlı hanedanının bütün üyeleri ülkeden çıkartılır. Aynı gün "Tevhid-i Tedrisat Kanunu" kabul edilerek bütün eğitim kurumları birleştirilir.

Mustafa Kemal, Kasım 1924'te, Büyük Millet Meclisi'nde yaptı-

---

200 Eroğlu, Hamza, *70. Yıldönümünde Lozan*, s. 94, Ankara, 1993.

ğı bir konuşmada hilafetin kaldırılmasıyla ilgili düşüncelerini şöyle açıklıyor: *"Türk halkı, yüzyıllardır Türkiye'nin gelişme yolunda ilerleyen uygar ülkelere katılması yolundaki engellerin kaldırılmasından büyük sevinç duyuyor."* Atatürk başka bir konuşmasında da uygarlaşmamış halkların uygar ülkelerin baskısı altında kalacağını, uygarlığın Batı uygarlığı, modern dünya anlamına geldiğini, Türkiye'nin varlığını koruyabilmesi için bu uygarlığa katılması gerektiğini söylüyor ve şöyle diyor: *"Milletimiz sonunda, özde ve biçimde kesinlikle ve bütünüyle çağdaş uygarlığın bütün milletlere sağladığı hayat biçimini ve imkânlarını benimsemiştir."*[201]

Atatürk'ün bu sözleri, Türkiye'nin 80 yıldır Batı uygarlığı ile bütünleşmek için sarf ettiği çabaların ve yaptığı devrim niteliğindeki reformların düşünce kaynağını ortaya koyuyor. Ne yazık ki, bu sözlerin söylenmesinden 80 yıl sonra Batı dünyasında hâlâ Batı uygarlığını Hıristiyanlık'la özdeşleştirenler ve din farkı nedeniyle Türkiye'nin bu uygarlıkta yer alamayacağını ileri sürenler çıkıyor. Mart 1997'de Brüksel'de yapılan Hıristiyan Demokrat Partileri liderleri toplantısından sonra bu yolda yapılan açıklamalar, Batı uygarlığı adına hüzün vericidir. Oysa Atatürk, Batı uygarlığını ülkeler arasında din ve kültür farkına dayalı duvarların örülmediği, modern, çağdaş, pozitivist dünya görüşünü benimseyen ülkelerin kendiliklerinden, başkalarının iznine, iradesine tâbi olmadan katılacakları bir değerler dünyası olarak görüyor ve sürekli olarak Türkiye'yi bu çağdaş uygarlık dünyasına hazırlamaya çalışıyordu. Atatürk reformları, aslında bir uygarlık projesiydi. Atatürk devrimi, en geniş anlamıyla bir kültür devrimiydi. *"Türkiye Cumhuriyeti'nin temeli kültür olacaktır,"* sözleri Atatürk'e aittir. Hedef, *"...Doğu'dan ve Batı'dan gelen etkilerden uzak, milli karakter ve tarihimize uygun bir kültürdür."* Ancak bu, Batı uygarlığından, çağdaş medeniyetten uzaklaşmak anlamına gelmiyor. Tam tersine. Atatürk'ün sözleriyle, *"Yapmakta olduğumuz inkılâpların gayesi, Türkiye Cumhuriyeti halkını, tamamen çağdaş, ve bütün anlam ve biçimiyle uygar bir toplum haline eriştirmektir."*[202]

---

201 Lewis, a.g.e., s. 250, 262.

202 Güvenç, a.g.e., s. 34.

Kültür farkı, Türkiye'nin Batı uygarlığı içinde yer almasını engellemeyecektir. Hatta Batı uygarlığına zenginlik kazandıracaktır. O zaman Türkiye'ye hâkim olan düşünce budur. Türkiye Batılı, çağdaş, demokratik ülkelerin oluşturduğu uygarlık düzeni içinde yer alacaktır ve bunu kendi kültür kaynaklarına dayanarak, kendi ulusunun geçmişten gelen zenginliklerini koruyarak yapacaktır. O devirde bu çağdaş düşüncelerle devletleri, halkları bütünleştirme hedefi benimseniyor. Oysa ne yazık ki, bugün bile Batı Avrupa'da kültür farkını, ülkeleri birbirinden uzaklaştırıcı bir unsur gibi görenler bulunabiliyor...

Ağustos 1925'te kıyafet reformuyla ilgili düşüncelerini açıklamak için İnebolu ve Kastamonu'ya yaptığı gezilerde Atatürk şöyle diyordu: *"Türkiye Cumhuriyeti'ni kuran Türk halkı, uygar bir halktır. Ancak kardeşiniz, dostunuz, babanız olarak size şunu söylemek isterim, uygar olduğunu iddia edenler bunu düşünceleriyle, aile hayatlarıyla ve yaşama biçimleriyle kanıtlamak zorundadırlar. Türkiye'nin gerçekten uygar halkı bu uygarlığını dış görünüşüyle de kanıtlamalıdır."*[203] Atatürk'ün bu sözleri, bugün için bile derslerle doludur.

Atatürk'ün bu çağdaş düşüncelerini benimseyen TBMM, çağının en ileri devlet yapısını ve özgürlükler sistemini benimseyen bir anayasa hazırlar. Cumhuriyet Meclisi, 20 Nisan 1924'te yeni anayasayı kabul eder. Türkiye artık çağdaş bir anayasaya sahiptir.

Yeni anayasanın 3. maddesi, devletin temel niteliğini belirler: *"Hâkimiyet, kayıtsız şartsız milletindir."* Anayasanın bazı önemli maddelerinde şu unsurlara yer verilir: Meclis cumhurbaşkanını, cumhurbaşkanı da hükümeti seçecektir. Hükümet üzerinde meclisin tam denetim hakkı olacaktır. Kuvvetler ayrılığı ilkesi kabul edilmekte, yargı bağımsız olmaktadır. Seçimler dört yılda bir yapılacaktır. Hükümet veya milletvekilleri yasa teklifinde bulunabilirler. Milletvekillerinin, meclisteki konuşmaları nedeniyle dokunulmazlıkları vardır. Başka nedenlerle yargılanmaları da meclis genel kurulunun kararına bağlıdır. Mahkeme kararlarına meclis veya bakanlar kurulu karışamaz, bu kararları değiştiremez.

Bu maddeler, devletin niteliklerini tanımlıyor. Anayasa'nın 68.

---

203 Lewis, a.g.e., s. 263.

maddesi ise özgürlüklerle ilgilidir. Orada aynen şu ifade yer alıyor: *"Her Türk hür doğar, hür yaşar. Hürriyet, başkasına zarar vermeyecek her türlü tasarrufta bulunmaktır. Hukuku tabiiyeden olan hürriyetin herkes için hududu, başkalarının hududu hürriyetidir. Bu hudut, ancak kanunla tespit ve tayin edilir."* Hürriyetin bu genel tanımından sonra, Anayasa'nın diğer maddelerinde bütün Türklerin yasalar önünde eşit olduğuna değinilmekte, vicdan, düşünce, konuşma, yayın yapma, seyahat etme, mülk edinme, toplanma özgürlüğü olduğu gibi, dernek ve şirket kurmanın da Türklerin doğal hakkı olduğu belirtilmektedir. Yasalarda belirtilen durumların dışında, hiç kimsenin tevkif edilemeyeceği, Anayasa'nın 72. maddesinde güvenceye bağlanmaktadır. Anayasa'nın 73. maddesi ise işkenceyi, eziyeti, müsadereyi ve angaryayı yasaklamaktadır. 75. madde de Anayasa'nın temel felsefesi hakkında açık bir fikir veriyor: *"Hiçbir kimse, mensup olduğu felsefi içtihat, din ve mezhepten dolayı muaheze edilemez."* Yasalara uymak kaydıyla her türlü dini ayinin yapılması serbesttir. 77. madde sansürü yasaklamakta, basın özgürlüğünün esaslarını getirmektedir.

Anayasa'nın en önemli maddelerinden biri de 88. maddesidir. O maddede, Türklerin kimliği tarif edilmektedir. Türk kimdir? Türkiye ahalisine din ve ırk farkı olmaksızın vatandaşlık bağıyla bağlı olan herkes Türk sayılır. Türkiye'de yabancı bir babadan doğup da rüşt yaşında Türklüğü seçen veya Türk vatandaşlığına kabul edilen herkes Türk sayılır.

Irkçılığı reddeden, Türklüğün kan yoluyla kazanılabileceği düşüncesine yer vermeyen bu yaklaşım, yalnız anayasanın yapıldığı 1924 yılı için değil, bugün için de çağdaş bir yaklaşımı yansıtmaktadır. Bazı Avrupa ülkelerinde yabancılara vatandaşlık verilmesine karşı çıkıldığı veya sınırlamalar getirildiği düşünülecek olursa 1924 tarihli Türk Anayasası'nın bugün dahi örnek alınacak bir anlayışla hazırlandığı görülecektir.

İşte Türkiye Cumhuriyeti, kurulduktan hemen sonra böyle çağdaş bir yaklaşım benimseyerek, o tarihte dünyada sayıları pek az olan demokratik ülkeler arasında yer almıştı.

Türk devriminin demokratik karakteri daha o dönemde dünyada da anlaşılmaya başlamıştı. Cumhuriyet'in kuruluş yıllarında

Fransa Başbakanlığı yapan tanınmış devlet adamlarında Edouard Herriot, Tekin Alp'in kaleme aldığı *Le Kemalisme* isimli kitaba yazdığı önsözde özetle şunları söylüyor: "*Atatürk, netice verici bir eserin ancak halkın katılımıyla sağlanabileceğini düşünüyordu. Demokrasi şampiyonu oldu. Halk için halkla beraber çalıştı... Batı uygarlığının ilkelerini ve usullerini Türk halkı bir anda benimsedi. Türk milleti, İstanbul'un Anadolu yakasından Avrupa yakasına geçer gibi süratle Batılı bir toplum oldu. Bazıları buna mucize diyebilir. Gerçekte bu, istenmiş, önceden tasarlanmış, mantığa dayalı ve millet aşkından esinlenen bir eserdi... Osmanlı İmparatorluğu'nun, halifeliğin ve saltanatın yıkıntıları üzerinde demokratik, laik bir cumhuriyet, bir düzen ve gelişme rejimi kurulmuştu.*"[204]

Atatürk'ün kurduğu modern Türk devletinin demokratik niteliği, o dönemde yaşayan Batılı devlet adamlarınca böyle anlaşılıp takdir ediliyordu.

Türk demokrasisinin temel özelliği, egemenliğin millete ait olduğu ilkesini devlet yaşamının her kademesine geçirebilmesiydi. Atatürk şöyle diyordu: "*Egemenlik ulusa aittir. Yasaların hazırlanmasında, hükümetin oluşturulmasında, devlet idaresinin bütün ayrıntılarında, milli eğitimde, ekonomide Büyük Millet Meclisi milletin kaderini tayin eder. Bütün bu alanlarda, ulusal egemenlik ilkesine göre hareket edilmelidir.*"

Türkiye Cumhuriyeti'ni Osmanlı İmparatorluğu'ndan ayıran en önemli özellik buydu. Atatürk'ün deyişiyle, imparatorluğun son on beş yıllık anayasal rejim tecrübesi bir yana bırakılırsa, Osmanlı Devleti'nin temelinde bir kişinin, yani padişahın egemenliği yatıyordu. Halkın iradesi ve gerçek menfaatleri dikkate alınmıyordu. Türkiye Cumhuriyeti, bir anlamda buna bir tepki, bir antitez olarak kurulmuştu. Türkiye Cumhuriyeti'ni kuranlar, ulusal egemenlik kavramına, halkın iradesinin üstünlüğü ilkesine o kadar dikkat etmişlerdi ki, Batı demokrasilerinde bile halk egemenliğini sınırlayan kurallardan kaçınmışlardı. Bazı Batılı ülkelerde egemenlik, parlamento, senato, devlet başkanı ve hükümet arasında paylaşılıyordu. Oysa Türkiye'de Büyük Millet Meclisi'nin iradesi

---

204 Alp, Tekin, *Le Kemalisme*, Paris, 1937, s. 6-8.

her şeyin üzerindeydi. Meclis yalnız yasaları yapmakla kalmıyor, hükümet üyelerini de kendi içinden seçiyordu. Hükümet, bir anlamda meclisin verdiği yetkiyle çalışan bir kuruluştu. Bakanlara vekil denilmesinin anlamı da buydu. Yani bakanlar, Büyük Millet Meclisinin vekili olarak görev yapıyorlardı. Bu nedenle o dönemde hiçbir demokratik ülkenin anayasası, meclise Türk Anayasası'nın Türkiye Büyük Millet Meclisi'ne verdiği kadar yetki vermemişti.

Bu demokrasi anlayışı yalnız meclis düzeyinde geçerli değildi. En küçük yerleşme birimi olan köylerde bile yönetim halk tarafından seçilen muhtarın ve köy ihtiyar heyetinin elindeydi. Atatürk, ulusal egemenlik anlayışının yerleştirilmesi için imtiyazlı sınıfların kaldırılmasını da zorunlu görmüştü. Bazı Batılı ülkelerde bugün dahi görülen asalet unvanları, belirli kesimlerin üstünlüğünü gösteren efendi, paşa gibi sıfatlar kaldırılmıştı. Tekke ve zaviyelerin kaldırılmasını, tarikatların bertaraf edilmesini sadece modern ve çağdaş bir devlet görüntüsü kazanma arzusu olarak yorumlamak doğru değil. Bunları, Atatürk'ün Türkiye'de gerçek ve bazı bakımlardan Batı demokrasilerinin eksiklerinden arındırılmış bir demokrasi arzusu olarak değerlendirmek daha doğrudur. Onun düşüncesine göre millet, hiçbir ayrım ve fark gözetmeden devleti yönetme iradesine sahip olmalıydı. Milletin üzerinde hiçbir güç bulunmamalıydı. Atatürk'ün başarısının sırrı, gerçekleştirdiği bütün devrimleri halkın iradesine dayamasında ve halkın desteğini sağlamasındaydı. O bir liderdi ama halkın desteğini sağlamasını bilen bir liderdi. Cumhuriyet'in ilk dönemlerinde Ankara'da ABD Büyükelçisi olan General Sherrill onun için şöyle diyordu: *"Türkiye, Mustafa Kemal kadar büyük bir adamı nadiren yetiştirmiştir. Bugün dünyada Mustafa Kemal'i geride bırakabilecek hiçbir devlet adamı yoktur. Türkiye Cumhurbaşkanı, bir kurtarıcı, bir yenilikçi, bir milli kahraman ve çağdaş bir devlet adamıdır."* Sherill'in o dönemdeki Türk devlet adamları, Türk Hükümeti için beslediği düşünceler de gurur vericidir. Sherill şöyle diyordu: *"Bakanların kendi bakanlıklarını yönetme kabiliyeti hakkında şu kişisel düşüncemi belirtmek isterim: Dünyada hiçbir ülkenin Bakanlar Kurulu, Türk Hükümeti'nin üzerinde değildir."*[205]

---

205 Alp, a.g.e., s. 178, 181-183, 187-188.

Türk demokrasisinin bugününü değerlendirirken onun kuruluşundaki bu temel düşünceleri, yaklaşımları da dikkate almak gerek. Diğer demokratik ülkelerde olduğu gibi, Türkiye'de de demokrasi adım adım gelişmiştir. Bazen güçlükler olmuş, geri adımlar atılması gerekmiştir. Ama Türk demokrasisi zaman içinde, Atatürk'ün daha 1920'li yılların başlarında çizdiği çağdaş, uygar, akılcı ve milli iradeye dayalı yol üzerinde ilerlemiştir.

Cumhuriyet'in ilk yıllarından itibaren muhalif gruplar da olmuştu. Bu, demokrasinin doğasında olan bir durumdu. 1924 yılı içinde muhalefet güçlenmeye başladı. Başbakan İsmet İnönü meclisten güven oyu istedi. Hükümetin güven oyu almasından sonra Hüseyin Rauf ve yandaşı 32 milletvekili iktidardaki Halk Partisi'nden ayrılarak Terakkiperver Cumhuriyet Partisi'ni kurdular. Halk Partisi de aynı sırada Cumhuriyet Halk Partisi adını aldı. Terakkiperver Cumhuriyet Partisi, Batı ülkelerindeki liberal partilere benzer bir program kabul etti. Yerel yönetimlere ağırlık verilmesini, devrimci değil, evrimci gelişme yolunun benimsenmesini ve daha liberal bir ekonomi politikası izlenmesini savunuyordu. Bu arada İsmet İnönü başbakanlıktan istifa etti, yerine Ali Fethi Okyar getirildi. Şubat 1925'te Şeyh Sait isyanı çıktı. İsyancıların bazıları Kürtçülük düşüncesiyle hareket etmiş olsalar bile çoğunluğunun şeriatçı düşüncelere sahip oldukları ve hilafeti geri getirmeyi amaçladıkları anlaşıldı.[206]

Meclis bir yasa değişikliği yaparak dinin siyasal amaçlarla kullanılmasını vatana ihanet suçlarının arasında saydı. 2 Mart 1925'te hükümet mecliste güvenoyunu kaybetti ve İsmet İnönü yeniden başbakan oldu. Hükümet sert tedbirler alarak isyanı bastırdı. Elebaşıları yakalanarak cezalandırıldılar.

Bu arada hükümet, köklü bir reform programını yürürlüğe koydu. Amaç, toplumu laikleştirmek ve çağdaşlaştırmaktı. 1924 yılında şeyhülislamlık müessesesi ile Dini İşler ve Vakıflar Bakanlığı lağvedildi. Onların yerine Diyanet İşleri Müdürlüğü ve Evkaf Umum Müdürlüğü kuruldu. 1925 Eylül ayında türbeler ve tekkeler kapatıldı. Kasım ayında fes giyilmesi yasaklandı. 1926 yılı

206 Zürcher, a.g.e., s. 178.

başında miladi takvim ve batıda uygulanan saat esası kabul edildi. Aynı yıl İsviçre Medeni Kanunu ile İtalyan Ceza Kanunu esas alınarak büyük bir hukuk reformu yapıldı. 1928 yılında alfabe değiştirildi, arap harflerinin yerine latin harfleri kabul edildi. Bankacılık yasaları çıkarıldı. Eski rejimin efendi, paşa gibi tabirleri kaldırıldı. Aile hayatını yakından ilgilendiren medeni kanunun tamamen laik esaslara göre değiştirilmesi başlı başına bir devrim niteliğindeydi. Tartı ve ölçüler 1931 yılında Batı ülkelerindeki birimlere uydurulduu. 1934 yılında anayasada bir değişiklik yapılarak kadınlara da oy hakkı tanındı. Aynı yıl soyadı kanunu kabul edildi. Mustafa Kemal Paşa o tarihte Atatürk soyadını aldı. Kadınlara oy hakkı verilmesi, Türk demokrasi tarihinde bir dönüm noktasıydı. O tarihte birçok Batı ülkesi henüz kadınlara oy hakkı tanımamıştı.

Bazı Batı ülkelerinde kadınlara seçme hakkının hangi tarihlerde tanındığı aşağıdaki tabloda görülüyor.

Bazı Ülkelerde Kadınlara Seçme Hakkının Tanınma Tarihi

Ülkeler	Tarih
Yeni Zelanda	1893
Avustralya	1902
Finlandiya	1906
Norveç	1913
Danimarka	1915
Hollanda	1917
Almanya	1919
İsveç	1919
İngiltere	1928
Türkiye	1934
Fransa	1945
İtalya	1946
Japonya	1946
Belçika	1948
İsviçre	1971

Bu tablo, Türkiye'nin bu demokratik hakkı, birçok Batılı ülkeden yıllarca önce tanıdığını gösteriyor.

1935 yılında hükümet bir kararname çıkararak hafta tatilinin cuma gününden pazara alınmasını kararlaştırdı. Bu kararın laikleşme ve Batılılaşma çabaları açısından özel bir önemi vardı.

1937 yılında Anayasa'da bir değişiklik daha yapılarak laiklik ilkesi Anayasa maddesi haline getirildi. Anayasa'nın 2. maddesi şöyle oldu: *"Türkiye devleti, cumhuriyetçi, milliyetçi, halkçı, devletçi, laik ve inkılapçıdır."* Bu değişiklik de başlı başına bir devrim niteliğindeydi. Bütün İslam ülkeleri içinde laikliği benimseyen ilk ülke Türkiye oluyordu. Yalnız İslam ülkeleri içinde de değil; bu tarihten sonra da bazı Batı ülkelerinin anayasalarında devletin resmi dininin Hıristiyanlık olduğu yazılıyordu. Bugün bile anayasalarında böyle hükümlere yer veren AB ülkeleri var.

Atatürk döneminde yapılan reformlar, hem kapsamı hem de içeriği açısından devrim niteliğindeydi. XIX. yüzyılın başından beri Osmanlı İmparatorluğu'nun yapmaya çalıştığı reformların çok ilerisindeydi. Diğer ülkelerle karşılaştırıldığında da yakın tarihte bu kadar kapsamlı, devletin, halkın yaşam tarzını bu kadar temelden etkileyen başka örnek bulmak zor. Atatürk reformlarının hepsi kuşkusuz çok önemliydi, ancak belki de en önemlisi demokrasi reformu oldu. 600 yıldır bir hanedanlığın sahip olduğu egemenlik hakkı ilk defa millete geçmişti. Halk, demokrasi reformunu içtenlikle benimsedi, demokrasiye sahip çıktı ve demokrasiyi kendisi için vazgeçilmez bir yaşam biçimi haline getirdi. Gerçekten de halk desteği olmadan bu kadar büyük bir reform gerçekleştirilemezdi.

Geçmişteki devrimler arasında meşruluk zemininde kalmaya bu kadar özen gösteren bir devrim bulmak zordur. Atatürk en zor şartlarda bile hukukun üstünlüğüne ve rejimin meşruiyetine bağlı kalmıştı. Türk milleti de onu, bu demokrasi mücadelesinde yalnız bırakmadı, reformlarını benimsedi ve demokrasiye sahip çıktı. Cumhuriyet'in ilk yıllarında Türkiye üzerine Batı ülkelerinde yazılan kitapların çoğunda bu büyük esere duyulan hayranlık dile getiriliyor. Paul Gentizon, *Mustafa Kemal veya Yürüyen Doğu* adlı eserinde şöyle diyor: *"1922 ile 1928 yılları arasında Türkiye'de*

olanların dünyada benzeri yoktur. Bütün bir halk kabuk değiştirmiş gibiydi..."[207]

Diğer ülkelerde yaşanan demokrasi tecrübeleri Türklerin bu alanda sağladıkları başarının büyüklüğünü ortaya koyuyor. Dünyanın en büyük demokrasi devrimi sayılan Fransız İhtilali'nden sonra kurulan ilk cumhuriyet, sadece 14 yıl yaşayabilmişti. Diğer ülkelerde de demokrasi gelişirken inişler ve çıkışlar yaşanmıştı. Türk demokrasisinin temel taşı olan cumhuriyet ise 80 yıldır varlığını sürdürüyor ve gücünü koruyor.

Tek Parti Dönemi

Türkiye'deki demokrasinin gelişmesi sorunsuz olmadı. Cumhuriyet'in ilk yıllarından itibaren mecliste muhalefet grupları ortaya çıktı. Bunlar o zaman doğal karşılandı. Demokrasinin doğasında muhalefet de vardı. Osmanlı meclisinden beri muhalefet grupları, partileri oluşmuştu. Ancak doğal olmayan muhalefetin şiddet yoluna başvurmasıydı. cumhuriyet daha ilk yıllarını yaşarken devlete, rejime ve devletin başındakilere karşı silah kullanma yolunu seçenler oldu. Şeyh Sait isyanından başka Anadolu'nun çeşitli yörelerinde isyanlar çıktı. Atatürk'ün 15 Haziran 1926 tarihinde İzmir'e yapacağı gezi sırasında kendisinde suikast düzenleneceği öğrenildi. Suikastın arkasında bazı muhalif politikacıların olduğu ortaya çıktı. Bunlar yargılanarak cezalandırıldılar. Bazıları idam edildi. İsyanları bastırmak için de hükümete olağanüstü yetkiler veren yasalar çıkarıldı. Hükümet iç güvenliği sağladı. İsyancılar, rejimi kuvvet kullanarak değiştirmek isteyenler yakalandılar, yargılanarak cezalandırıldılar. Bu amaçla kurulan İstiklal Mahkemeleri şiddetli cezalar verdi. Bu cezalardan bazıları sonra tartışma konusu oldu. Ancak genç cumhuriyet yaşatıldı, iç istikrar sağlandı. Devlet otoritesini güçlendiren bu yasalar, 1929 yılına kadar yürürlükte kaldı. Cumhuriyet Halk Partisi bu dönemde meclisteki tek siyasi güç oldu. Ancak 1930'dan itibaren bir muhalefet partisi de ortaya çıkmıştı. Padişahlık yanlısı, İslamcı, liberal, sosyalist küçük muhalefet gruplarının yurtiçinde veya dışında yürütmek istedikleri rejim

---

207 Alp, a.g.e., s. 9.

karşıtı faaliyetler etkisiz kaldı. Cumhuriyet Halk Partisi içinde de parti disiplini etkili biçimde uygulandı. Cumhurbaşkanı Atatürk, aynı zamanda Cumhuriyet Halk Partisi'nin de başkanıydı. Devlet ile parti bu dönemde iyice yakınlaşmıştı. Ancak tek parti rejimi halkta hoşnutsuzluk yaratmaya başlamış, bir muhalefet partisine ihtiyaç ortaya çıkmıştı. Paris Büyükelçiliğinden dönen Fethi Okyar Serbest Cumhuriyet Partisi'ni kurdu. Atatürk, iki parti arasında tarafsız kalacağını bildirdi. Atatürk'ün bazı yakın arkadaşları, hatta kız kardeşi Makbule Hanım bu yeni partiye üye oldular. Meclisteki 15 milletvekili de Serbest Cumhuriyet Partisi'ne katıldı. Okyar'ın partisi 11 maddelik bir program yayınladı. Bu programda liberal ekonomik politikalar savunuluyor ve yabancı sermayenin teşviki öngörülüyordu. Parti, fikir özgürlüğünün ve tek dereceli seçimin de savunuculuğunu yapıyordu. Türkiye yeniden çok partili sisteme dönmüştü. Ekim 1930'da yerel seçimler yapıldı. Serbest Cumhuriyet Partisi 512 belediye üyeliğinden 30'unu kazandı, fakat bundan sonra iki parti arasındaki çekişmeler ileri boyutlara ulaştı. Fethi Okyar o günkü şartlar altında bu partiyi daha fazla yaşatamayacağını anladı ve 16 Kasım 1930'da partisini kapattı.

Türkiye yeniden tek parti rejimine dönmüştü. Ancak Atatürk bunun Türk siyasal yaşamı için sakıncalı sonuçlar verebileceğinin bilincindeydi. Bu nedenle 1931 seçimlerinde 30, 1935 seçimlerinde de 16 milletvekilliği bağımsızlara ayrıldı.

Meclis dışında da çeşitli sosyal ve siyasal görüşleri benimseyen gruplar yaygınlaşmıştı. Bunların başında Türkçülük fikirlerini savunan Türk Ocakları geliyordu. Bu örgütün 1931 yılında 267 şubesi ve 30.000 üyesi vardı. O yıl örgüt kapatıldı. Onun yerine Halkevleri kuruldu. Halkevleri, ülkenin her köşesinde halkın eğitim ve kültür alanlarındaki gelişmesini sağlamak için seferber oldu. İkinci Dünya Savaşı'nın sonunda Halkevleri'nin 500 şubesi vardı.

Atatürk'ün ideolojisi bir yandan halk iradesinin üstünlüğüne, bir yandan da pozitivizme dayanıyordu. Bilimsel düşüncenin yol göstericiliğini ön plana çıkarıyordu.

1925 ile 1937 yılları arasında kesintisiz olarak başbakanlık görevini yürüten İsmet İnönü, Atatürk ideolojisinin inançlı bir savunucusuydu. 1937 yılında başbakanlığı Atatürk'ün arzusu üzerine

Celal Bayar'a devretti. Ancak 1938 yılında Atatürk'ün ölümü üzerine cumhurbaşkanlığına seçildi ve 1950 yılına kadar bu görevde kaldı. İnönü, devleti güvenlik ve istikrar içinde yönetmeye çaba gösterdi. O dönemde Batı Avrupa ülkelerinde büyük çalkantılara yol açan akımlar Türkiye'de yeşeremedi. Rejim çok parti sistemini kısa sürelerle iki defa denedi ancak, İkinci Dünya Savaşı'nın sonuna kadar ağırlık olarak "tek partili" niteliğini korudu. Parlamento bu dönemde hep açık kaldı. Anayasa yürürlükteydi ve seçimler düzenli olarak yapılıyordu. Başta çok partililik olmak üzere, fikir ve basın özgürlüğü gibi alanlarda rejimin bazı eksiklikleri vardı, ancak halkın iradesinin üstünlüğü ilkesi hep korundu ve daha sonraki demokratik gelişmeler için siyasi zemin hazırlandı. Cumhuriyet rejiminin bu ana özellikleri İkinci Dünya Savaşı'nın sonuna kadar korundu. İsmet İnönü'nün izlediği ustaca dış politika sayesinde Türkiye, İkinci Dünya Savaşı'nın son aylarına kadar tarafsız kaldı. Bütün Avrupa'yı ve Uzakdoğu'nun bir bölümünü tahrip eden, milyonlarca insanın hayatına mal olan savaş Türkiye'yi doğrudan etkilemedi. Savaşan ülkeler Türkiye'ye saldırmayı göze alamadılar. Savaşın son aylarında Almanya'ya harp ilan eden Türkiye, San Francisco Konferansı'na katılarak Birleşmiş Milletler'in kurucu üyelerinden biri oldu ve uygar ülkeler içinde yerini aldı.

Birinci Dünya Savaşı'ndan Sonra Batı Demokrasilerinde Zorluklar ve Çöküntüler

Birinci Dünya Savaşı, dünyanın o güne kadar gördüğü en büyük ve en tahrip edici savaştı. Savaşta 13 milyon insan hayatını kaybetti. Ortalama olarak savaşın her dakikası dört askerin ölümüne ve dokuz askerin yaralanmasına rnal oldu.[208]

Milyonlarca insan da aç ve evsiz kaldı. Savaşın ekonomik ve sosyal maliyeti çok büyüktü. Uluslararası Stratejik Araştırmalar Merkezi'nin 1998-1999 raporundaki bir değerlendirmede, Birinci Dünya Savaşı'nın 1995 yılı değerlerine göre 2,3 trilyon dolara mal olduğu ifade ediliyor.

Fransa'da 300.000 ev tamamen tahrip edilmiş, 450.000 ev de

---

208 Johnson, a.g.e., s. 162.

oturulamayacak hale gelmişti. Savaşın sonunda Alman, Avusturya-Macaristan, Rus ve Osmanlı imparatorlukları çöktü.[209]

Savaşın ve savaştan sonra imzalanan barış antlaşmalarındaki ağır hükümlerin etkisi, Batı Avrupa devletlerinin daha sonraki yıllardaki siyasal yaşamlarında da görüldü. Birçok ülkede demokrasiyi kesintisiz olarak yaşatmak veya demokratik kurallara bütünüyle uymak mümkün olmadı. Türkiye Cumhuriyeti'nin, barış içinde halkın iradesine dayanan rejimini istikrarlı biçimde sürdürdüğü dönemde, Avrupa'nın birçok ülkesinde diktatörlükler kuruldu, büyük çatışmalar çıktı ve bu gelişmeler dünyayı İkinci Dünya Savaşı'na sürükledi. Birinci Dünya Savaşı'ndan sonra Batı ülkelerindeki siyasal olaylara yakından bakıldığında, Türkiye'nin, Cumhuriyet'i yaşatarak demokrasi yolunda ilerlemeyi başarmasının değeri daha iyi anlaşılır.

Fransa, Üçüncü Cumhuriyet'in Yaşam Savaşı ve Vichy Hükümeti

Fransa, Birinci Dünya Savaşı'ndan en çok zarar gören ülkelerin başında geliyordu. 1.400.000 Fransız vatandaşı savaşta hayatını kaybetmişti. Bu, ordunun toplam mevcudunun % 17,6'sının, Fransa'nın toplam aktif erkek nüfusunun ise % 10,5'inin kaybı anlamına geliyordu. Buna rağmen Fransa, savaşın yaralarını nispeten çabuk sardı. Tarımda ve sanayide hızlı bir gelişme dönemine girdi. Avrupa'nın ekonomik açıdan en ileri ülkelerinden biri haline geldi. Ünlü politikacı Clemenceau, sağcıların ve ılımlıların desteğiyle 1919 seçimlerini kazanarak cumhurbaşkanı oldu.

Müttefikler, Versailles Antlaşması'nda, savaşta uğranan zararı ödetmek için Almanya'dan, altından kalkılamayacak ölçüde savaş tazminatı istediler. Almanya bunu ödeyemeyince Fransa Almanya'nın Ruhr havzasını işgal etti. Fransa'nın savaşta tekrar ele geçirdiği Alsace Lorraine'de okullarda Fransızca Almanca'nın yerine geçirildi. Bu politikalara karşı Alman asıllı yerel halkın içinde yeraltı örgütleri kuruldu. Bunların yöneticileri 1927 yılında yakalanarak cezalandırıldı. Fransa'da Komünist Parti güçlendi. 1924

209 Peacock, a.g.e., s. 131.

yılında meclise 29 milletvekili sokmayı başardı. Bu da aşırı sağın örgütlenmesine yol açtı. "Kralın Tayfaları", "Genç Vatanseverler" ve "Ateş Haçı" adındaki örgütler, krallığın yeniden kurulması için çalışmaya ve bunu sağlamak için şiddet eylemlerinde bulunmaya başladılar. Tanınmış yazar Alphonse Daudet'nin oğlu Léon Daudet'nin yayınladığı *Action Française* gazetesi, cumhuriyetçi demokrasinin zayıflığını eleştirerek Fransa'nın otoriter bir rejimle yönetilmesi gerektiğini savunuyordu.

1930'larda Fransa'da faşizm yanlısı hareketler de gözleniyordu. Jacques Doriot'nın liderliğindeki Fransız Halkçı Partisi, Hitler sempatizanıydı. Katolik Kilisesi, açıkça faşizmi savunmasa da İtalya'dan esinlenerek Fransa'da da bir "Kurumlar Devleti" kurulmasını önermeye başlamıştı. Bu gelişmeler 1934 yılı Şubat ayında Paris'te kanlı gösterilere yol açtı. Önce aşırı sağcılar, sonra da onlara karşı sosyalistler ve komünistler büyük gösteriler düzenlediler. Bu gösterilerde 25 kişi öldü, birçok gösterici de yaralandı. Başbakan Daladier istifa etmek zorunda kaldı. Faşizm tehlikesini gören radikaller, sosyalistler ve komünistler birleşerek faşizme karşı bir halk cephesi kurdular. 1936 Mayısı'ndaki seçimlerde halk cephesi büyük başarı kazandı, sağ görüşleri benimseyenlerin kazandığı 200 milletvekiline karşılık halk cephesi 378 milletvekilliği elde etti.[210]

Sosyalist Léon Blum başbakan oldu. Ancak bu hükümetin sosyal alanda aldığı tedbirler, özellikle ücretlerin düşürülmesi sosyal çalkantılara yol açtı. Büyük grevler düzenlendi. Fabrikalar işgal edildi. Halk Cephesi en çok komünistlerin işine yaradı. Meclise 72 milletvekili sokan Komünist Parti'nin üye sayısı 380.000'i bulmuştu. Maurice Thorez'in liderliğindeki bu parti, faşizme ve nazizme şiddetle karşıydı, ancak Sovyetler Birliği ile yakın işbirliği yapılmasını öneriyordu. Bu koşullar altında Halk Cephesi'nin koalisyonu ancak bir yıl dayanabildi ve Léon Blum istifa etmek zorunda kaldı. 1937 yılında başbakanlığa gelen Daladier zamanında, Fransa sağa kaydı. Hitler ve Mussolini'yle uzlaşma eğilimleri ortaya çıktı. Nazi Almanya'sını Rusya'ya karşı kullanma eğilimi ağır bastı. Daladier

---

210 Peacock, a.g.e., s. 165.

1938 yılında Hitler'le uzlaşmaya yol açan Münih Mutabakatı'nın müzakerecilerinden biriydi.

İki savaş arasındaki dönemde Fransa'da kilise etkinliğini artırmıştı. Bunun bariz örneği eğitim alanında göze çarpıyordu. 1920 ile 1936 yılları arasında laik devlet ortaöğrenim kurumlarının sayısı azalırken, kiliseye bağlı okulların sayısı artmış, 632'den 1420'ye yükselmişti. Fransa başka dinlerden ve etnik kökenden gelen insanların da yaşadığı bir ülkeydi. XIX. yüzyılın sonlarında 35.000 olan Yahudilerin sayısı 1920'de 100.000'i aşmıştı. Fransa'nın yabancılara gösterdiği hoşgörü iki savaş arasında bu ülkeyi yabancılar için çekim alanı haline getirmişti. 1889 ile 1940 yılları arasında 2.300.000 yabancı Fransız vatandaşlığını kazanmıştı. Bunların yanı sıra 1931 yılında Fransız vatandaşlığını alamamış olan 2.613.000 yabancı da bu ülkede yaşıyordu.

Bununla birlikte Fransa'nın, sömürgelerinde yaşayan insanlara karşı yaklaşımı farklıydı. Onlara temel hak ve özgürlükler tanıyacak bir anlayış henüz yerleşmemişti. Bazı Fransız aydınlarının bu yoldaki çabaları etkili olamıyordu. Fransa'nın içinde gelişen özgürlük ortamı henüz sömürgelere ulaşamamıştı. Buna karşılık Fransa'da yaşayan yabancılara karşı düşmanlık hareketlerine de rastlanmıyordu. Fransa çok kültürlü bir toplum halinde yaşama özelliğini daha XIX. yüzyılda kazanmıştı. Bu nedenle Daladier'nin Hitler'i yumuşatma çabaları veya *Action Française* gazetesi etrafında kümelenen bir grubun Yahudi, Protestan ve yabancı düşmanı yayınları, Fransız milletinin ırkçı eğilimleri benimsediği şeklinde yorumlanmamalıdır. Faşizm yanlılarının propagandaları halk kitlelerini peşinden sürükleyememiş ve 1934 yılında planlanan faşizm yanlısı bir darbe gerçekleştirilememiştir.

Fransa, iki savaş arasındaki dönemde sömürgeleri üzerindeki etkinliğini artırmaya çalıştı. Sömürgelerdeki yatırımlar, 1914 ile 1940 yılları arasında dört kat arttı. Bu arada sömürgelerde yaşayanlar, Fransa'da halkın sahip olduğu hakların kendilerine de verilmesini talep etmeye başlamışlardı. Örneğin, Birinci Dünya Savaşı'nı sona erdiren 1919 Paris Antlaşması'nın hazırlık görüşmelerine katılan Ho Chi Minh, Fransız Hükümeti'ne Çinhindi halkının taleplerini yansıtan sekiz maddelik bir program sundu. Ancak bu

talepler kabul edilmedi. O sırada Fransızlar Çinhindi'nde çok katı bir baskı rejimi uyguluyorlardı. Orada sadece 1930 yılında yaklaşık 700 kişi, idam edilmiştir. Sömürge idareleri böyleydi. Kendi vatandaşlarına tanıdıkları hakları egemenlikleri altındaki sömürgelerin halklarına da vermek akıllarından bile geçmiyordu.

Afrika'daki sömürgelerde de durum pek farklı değildi. Oralarda yerleşik Fransızların Paris'teki parlamentoda temsilcileri vardı ve onlar sömürge halklarına bazı haklar verilmesi yönündeki girişimleri engelliyorlardı. Afrika'daki sömürgelerde yaşayan Avrupalıların geliri Müslümanların ortalama sekiz katıydı.

1921 yılında René Maran'ın yazdığı ve sömürgelerdeki zenci halkın sömürgecilik hakkındaki görüşlerini yansıtan *Batouala* isimli kitap Paris'te Goncourt ödülünü kazandı, ancak Fransa'nın Afrika sömürgelerinde bu kitabın satışı yasaklandı. 1936 yılında sadece 2000 Afrikalı zenciye Fransız vatandaşlığı verilmişti. 1926 yılında Kongo-Okyanus demiryolunun inşası sırasında zor çalışma şartları nedeniyle 10.000'den fazla Afrikalı hayatını kaybetti.

Sömürgelerde yaşanan bu insanlık dramlarlarına bazı Fransız aydınları şiddetle karşı çıktılar ve oralarda köklü reformlar yapılmasını istediler. Léon Blum, başbakanlığı sırasında 25.000 Cezayirli'ye Fransız vatandaşlığının verilmesi için girişimde bulundu, ancak o bile bunu başaramadı. Fransa, özellikle savaşın yaklaştığı yıllarda sömürgelerini ve orada yaşayan nüfusu Avrupa'daki kuvvet mücadelesinde bir güç unsuru gibi gördü. O yıllarda sömürgelerdeki halkı da hesaba katarak "100 milyonluk güçlü Fransa"dan söz eden politikacıların sayısı az değildi. 1939 yılında Fransız Sömürgeler Bakanı Georges Mandel iki milyon Arap ve zenci asker toplayabileceğini söylüyordu.[211]

Fransa II. Dünya Savaşı'na girdiğinde, ülkenin durumu böyleydi. Savaşın başlarında Fransız orduları yenilgiye uğrayıp 14 Haziran 1940'ta Alman orduları Paris'e girince Fransa ateşkes istedi. Hükümet düştü, başbakanlığa Fransa'nın I. Dünya Savaşı'ndaki kahramanlarından Pétain geçti. Ateşkes anlaşmasına göre, Alsace Lorraine, Kuzey Fransa ve Atlantik kıyıları Almanya'nın yöne-

211 Johnson, a.g.e., 145, 146, 149, 151.

timine geçiyor, Pétain'in başkanlığındaki Fransa Hükümeti'nin yönetimine ise Orta ve Güney Fransa bırakılıyordu. Yeni hükümetin merkezi Vichy şehriydi. Fransız Hükümeti sömürgeleri de idare etmeye devam edecekti. Pétain daha sonra devlet başkanlığına getirildi, başbakanlığı Laval üstlendi. Bu dönemde Alman işgaline karşı yeraltı örgütleri kuruldu. General de Gaulle, Londra'dan bu örgütleri yönetti ve müttefiklerle yakın işbirliği yaparak Almanya'ya karşı müttefiklerin zafer kazanmasında önemli bir rol oynadı. Nazi Almanyası'yla iyi geçinmeye çalışan veya kendini o günün şartlarında buna mecbur gören Vichy Hükümeti, Fransa kurtarılıncaya kadar görev yaptı. Vichy yönetimi, Fransa tarihinde kara bir leke olarak kaldı. Savaştan sonra bu yönetimin pek çok üst düzey yetkilisi yargılandı. Birçoğu idama mahkûm edildi. Cumhurbaşkanı Pétain, tarihi şöhretinden yararlanarak idam edilmekten kurtuldu. Ama Başbakan Laval o kadar şanslı olamadı, savaştan sonra cumhurbaşkanlığına getirilen Charles de Gaulle, Laval'ı affetmedi.

Birinci Dünya Savaşı'ndan İkinci Dünya Savaşı'nın sonuna kadar Fransa'nın yaşadığı siyasal tecrübeler böyle. Yurtiçinde bazı reformlar yapılmakla birlikte demokrasinin sürekli ve istikrarlı bir dönemden geçtiğini söylemek mümkün değil. Savaş koşulları içinde haklar, özgürlükler bir kenara bırakılmış. Halkın gündeminin birinci sırasında Alman işgalinden kurtulmak var. Sömürgelerde baskı rejimi devam ediyor, insan haklarına dayalı bir demokratik rejime geçmenin emaresi dahi gözükmüyor.

İngiltere, Savaş Bulutları ve Demokrasi

Birinci Dünya Savaşı'nın İngiltere için de faturası ağır oldu. İngilizlerin savaştaki kayıpları 702.410 kişiydi. Ülke ekonomisi büyük zarar gördü. Savaşın iç politika üzerinde de önemli yansımaları oldu. İngiltere'nin Çanakkale'de aldığı yenilgi üzerine Churchill istifa etmek zorunda kaldı. Bu zorluklar sürerken İrlanda'da bağımsızlık yanlıları ayaklandı. 24 Nisan 1916 tarihinde Dublin'deki büyük isyandan sonra İrlanda Cumhuriyeti ilan edildi. Cumhuriyetçiler ile İngiliz ordusu arasında dört gün süreyle kanlı çarpışmalar yaşandı. İngilizler sonunda isyanı bastırdılar, isyancıların liderleri kurşuna dizildi.

İngiltere'de savaşın sonunda yaşanan ekonomik zorluklar nedeniyle 1918 yılında temel mallara karne sistemi getirildi. Zenginlere özel vergiler konuldu. Savaşın son yılında İngiltere önemli bir demokratik reform yaptı. Kadınlara oy hakkı verildi, ancak gene de erkeklerden farklı biçimde. 21 yaşından büyük bütün erkeklere tanınan bu hak, sadece 32 yaşından büyük ve belediye vergisi veren kadınlara tanındı.

Başbakan Lloyd George 1918 seçimlerini kazandı. Bu seçimlerden muhafazakârlar kazançlı çıktı. İrlanda'dan seçilen 73 milletvekili ise parlamentoya girmeyi reddettiler ve Dublin'de kendi parlamentolarını kurdular. Savaş sonrasının şartlarında sosyal çalkantılar yaşandı. Üst üste grevler oldu. İşsizlik süratle artıyordu. İşsiz sayısı 1920'de bir milyona, 1921'de iki milyona çıktı.

Hükümet bu dönemde vatandaşların sosyal haklarını genişleten yasalar çıkardı. Hastalık ve işsizlik sigortasından yararlananların sayısı 1920 yılında yapılan bir düzenlemeyle üç milyondan on iki milyona çıktı.

Bu arada İrlanda'nın bağımsızlığı için çalışanlar, İrlanda Cumhuriyet Ordusu içinde örgütlendiler ve İngiliz askerlerine, polislerine karşı suikastlar düzenlemeye başladılar. İngilizler bunlarla baş etmek için "Black and Tans" isimli özel bir örgüt kurdu. Bu örgüt karşı eylemlere başladı. Bu örgütün aşırı sert eylemleri İngiltere'de tepki uyandırdı, Hükümet şiddetle eleştirildi. İngiltere 1922 yılında İrlanda'nın bağımsızlığını tanımak zorunda kaldı. Ancak İrlanda'nın kuzeyindeki üç eyalet, İngiltere Krallığı'na bağlandı. Bir süre daha, muhafazakârlar mecliste çoğunluğu korudular ama daha sonra yapılan seçimlerde yenildiler. Avam kamarasında en büyük grup olan İşçi Partisi 1924 yılı sonunda iktidara geçti. Ancak hükümetin Sovyetler Birliği'ni tanıması ve bu ülkeyle bir ticaret anlaşması imzalaması ülkede büyük tepki yarattı. Hükümet istifa etmek zorunda kaldı.

1925 yılında çalışma şartları yeniden kötüleşti. İşçiler genel greve gittiler. 1927 yılında hükümeti tehdit eden bütün grevleri yasaklayan bir yasa çıkarıldı. Böylece genel grev de yasadışı hale geldi. O tarihte de İngiltere'de demokrasi geleneği vardı ama öyle anlaşılıyor ki, ülkenin güvenlik çıkarları gerektirdiğinde demokra-

sinin gerekleri pek hatırlanmıyordu. Bu genel yaklaşım, bugün de pek değişmiş sayılmaz. 11 Eylül 2001 tarihindeki terörist saldırılardan sonra Amerika ve İngiltere demokrasinin ve insan haklarının temel ilkeleriyle bağdaştırılması pek de kolay olmayan anti-terör yasaları çıkardılar.

İngiltere'de 1920'lerin sonlarında sosyal amaçlı bazı reform çalışmaları yapıldı. En önemlisi, 1928'te çıkarılan bir yasayla, hiçbir koşul ve sınır koymadan kadınlara da erkeklerle eşit oy hakkı tanınmasıydı. Türkiye bu hakkı, İngiltere'den sadece altı yıl sonra tanıdı.

1929 seçimlerinden sonra tekrar İşçi Partisi iktidara geçti. Liberallerin desteğiyle bir hükümet kurdular. Bu dönemde İngiliz Hükümeti, Gandi'nin Hindistan'a bağımsızlık verilmesi talebini reddetti. Bu hükümet sırasında ABD'de başlayan ve bütün dünyaya yayılan büyük ekonomik kriz yaşandı. 1931 yılında İngiltere'deki işsizlerin sayısı 2,7 milyona çıktı. Hükümetin ekonomik istikrar tedbirleri ve ücretleri azaltma politikası krize yol açtı ve 1931 yılında yeni bir hükümet kuruldu. Ülkenin bazı bölgelerinde kötü ekonomik koşullar nedeniyle "açlığı protesto yürüyüşleri" yapıldı. Ancak hükümetin aldığı ekonomik önlemler etkisini gösterdi, İngiliz ekonomisi savaş yıllarına kadar gelişme sürecine girdi.

Bu yıllarda sağda ve solda aşırı unsurlar siyasi yaşamı etkilemeye başladı. Mosley'in başkanlığında İngiliz Faşistler Birliği tahrik edici gösteriler yaptı. Solda da bir halk cephesi kurulmasını isteyenlerin çabaları görüldü. Mayıs 1937'de Chamberlain başbakanlığa getirildi.

Savaş, İngiliz iç siyasetinde de önemli gelişmelere yol açtı. 1939 yılında çıkarılan Olağanüstü Yetkiler Yasası, hükümete demokratik ülkelerde örneğine rastlanmayan yetkiler veriyordu. Bunlardan biri, devlet güvenliği için tehlikenin söz konusu olduğu hallerde idarenin insanları yargı kararı olmaksızın tutuklama hakkı idi.[212]

10 Mayıs 1940'ta Churchill başbakanlığa getirildi. Savunma bakanlığını da üstlenerek savaşın yönetiminde bütün sorumluluğu üzerine aldı.

---

212 Peacock, a.g.e., s. 184, 188, 239.

İki savaş arasındaki yıllarda İngiliz sömürgelerindeki durum, bu ülkenin demokratik ölçüleriyle bağdaşmıyordu. Yerel halkın hakları çok kısıtlıydı. 1931 yılında Güney Afrika'da 1,8 milyon Avrupalı yaşıyordu. Bunlar 1.126.000 km^2'lik topraklara sahipken altı milyon Afrikalı'nın ellerindeki toprakların toplamı 87.000 km^2 idi. Güney Rodezya'da durum pek farklı değildi. Belki başlangıçta öngörülen politikalar farklıydı. Nitekim Sömürgeler Bakanı Devonshire Dükü 1923 tarihinde bir deklarasyon yayınlayarak, *"Kenya öncelikle bir Afrika ülkesidir, Afrikalı yerlilerin çıkarları her şeyin üzerindedir,"* diyordu. Bununla beraber 1930 yılında Kenya'da Afrikalılara ait topraklar 135.000 km^2, Avrupalılara ayrılan 42.700 km^2, İngiliz Kraliyet toprakları ise 253.000 km^2 idi.[213]

Almanya, Weimar Demokrasisine Veda

Birinci Dünya Savaşı'nın yenilgisi, ağır savaş tazminatının doğurduğu ekonomik ve sosyal çalkantılar, Alman siyasal yaşamını da etkiledi. Savaştan hemen sonra sosyalistler mecliste imparatorun istifasını istediler. Kayzer II. Wilhelm istifa etti. Sosyalist Ebert başbakanlığa getirildi. Aşırı solcular Almanya'yı Sovyet modeline göre teşkilatlandırmaya kalkıştılar. Bir Komiserler Konseyi kuruldu. Karl Liebknecht ve Rosa Luxemburg'un liderliğindeki aşırı solcular, Lenin'in Rusya'da yaptığına benzer bir proletarya diktatörlüğü kurmaya çalıştılar. 6 Ocak 1919'da 100.000 kişinin katıldığı büyük bir gösteri sırasında, bütün önemli binalar işgal edildi. İçişleri bakanı bu ayaklanmayı bastırmak için aşırı muhafazakâr eski askerleri yardıma çağırdı. Onların karşı saldırısı sonucunda komünistler püskürtüldü, Berlin'in kontrolü sağlandı. Çatışmalar sırasında Liebknecht ve Luxemburg dahil birçok kişi öldürüldü. Sosyalistler ile o sırada yeni kurulmuş olan Alman Komünist Partisi arasındaki mücadele 12 yıl sürdü. Bu çekişme, Hitler'i iktidara götüren sebeplerden biri sayılıyor.[214]

Genel seçimleri sosyalistler kazandı. Ancak muhafazakâr milliyetçiler de meclise 42 milletvekili sokmayı başardılar. Rejim, savaş

---

213 Johnson a.g.e., s. 279.
214 Peacock, a.g.e., s. 173.

öncesine göre çok daha liberaldi. Başbakan ve bakanlar meclise karşı sorumluydular. Bununla birlikte devlet başkanı siyasal açıdan güçlü olmaya devam ediyordu, parlamentoyu feshetme yetkisine sahipti. Bu yeni devlet, Weimar Cumhuriyeti diye anılır. Demokratik yönetimden rahatsız olanlar da vardı. 1920 yılında Carl Schmitt gibi etkili yazarlar, Almanya'nın daha otoriter bir anayasaya ve hükümete ihtiyacı olduğunu yazmaya başladılar.[215]

Komünistler, Ruhr bölgesinde ve Münih'te ayaklanmalar düzenlediler. Münih'i bir ay kadar kontrolleri altında tuttular. Bu hareketler başbakanın talimatıyla ordu tarafından bastırıldı. Bu arada aşırı sağcı "Free Corps" mensupları, Berlin'i kontrol altına alarak imparatoru yeniden başa geçirmeye çalıştılar.

Bu çalkantılar sürerken 1923 yılında Fransa ve Belçika orduları Ruhr havzasını işgal ettiler. Bunun ekonomik sosyal ve siyasal sonuçları, Almaya için tam anlamıyla tahrip edici oldu. Alman markı değersiz bir kâğıt haline geldi. Her yerde genel grevler görülmeye başladı. Aynı yıl işbaşına gelen ve 1929'a kadar bu görevde kalan Dışişleri Bakanı Gustav Stresemann'ın gayretleriyle işler biraz düzeldi, ekonomik durum istikrara kavuşmaya başladı. Fransız ve Belçikalı askerler 1925'te Almanya'yı terk ettiler. Ancak bu dönem, bir yandan da Nazi hareketinin gelişmeye başladığı yıllardır. Daha 1923 yılında Münih'te bir hükümet darbesi yaparak kendini Almanya Cumhurbaşkanı ilan etmeye çalışan Hitler, darbenin başarısızlığa uğraması üzerine tutuklanmış ve beş yıl hapis cezasına çarptırılmıştı. Dokuz ay sonra serbest bırakılan Hitler, daha hapisteyken ünlü *Mein Kampf* kitabını yazmaya başlamıştı. Daha sonra Nazi hareketinin temel kitabı olan *Mein Kampf*, Aryan ırkın üstünlüğü temasını işliyor ve Yahudi düşmanlığının tohumlarını atıyordu.[216]

Aynı yıl Türkiye'de ise cumhuriyet ilan ediliyor ve Osmanlı İmparatorluğu'nun yerine modern bir devlet kuruluyordu.

Naziler 1924 yılında mecliste 24 milletvekilliğine sahipken bu 1929'da 12'ye düştü. Hitler daha sonra Almanya'nın savaş tazmi-

215 Johnson, a.g.e., s. 279.
216 Peacock, a.g.e., s. 176.

natını ödememesini savunan bir kampanya başlattı. Bu kampanyanın da yardımıyla 1930 seçimlerinde milletvekili sayısını 107'ye yükseltti. Sosyal demokratlardan sonra ikinci parti haline geldi. Aynı seçimlerde komünistler de 77 üyelik kazandı. Hitler'in örgütlediği paramiliter güçlerin üye sayısı 400.000'e çıkmıştı. Onlar ile sosyalistler ve komünistler arasında her yerde çatışmalar çıkıyordu. 1932'deki başkanlık seçimlerinde Hindenburg 18 milyon, Hitler ise 11 milyon oy aldı. Çatışmalarla geçen bir yılın sonunda 1933 yılının Ocak ayında Hindenburg Hitler'i başbakanlığa getirdi. Alman Parlamentosu Reichtag'ın yakılması, bundan sadece bir ay sonradır. Bu yangın komünistlere mal edilerek bu partinin yöneticileri derhal tevkif edildi. Yahudilere saldırılar başladı. Bu baskı ortamı içine yapılan Mart 1933 seçimlerinde Naziler ve destekçileri, 647 kişilik parlamentoda 341 üyelik kazandılar. Ondan sonrasını yazmaya gerek yok. 1945 yılına gelindiğinde hayatını kaybeden Almanların sayısı 12 milyon kişiyi bulmuştu.

İtalya ve İspanya, Otoriter Rejim Yılları

İtalya ve İspanya, Birinci Dünya Savaşı'ndan sonra demokrasiyi yaşatamadılar, büyük ıstıraplara yol açan diktatörlüklerle yönetildiler. Savaş İtalya'da büyük kayıplara ve tahribata yol açmıştı. Hayatını kaybedenlerin sayısı 600.000'e ulaşıyordu. Bu ortam içinde aşırı gruplar örgütlendiler ve güçlendiler. Mussolini faşistlerin başındaydı ve ilk önemli siyasi gösterisini 1919'da Milano'da yaptı. 1921'de Faşist Partisi resmen kuruldu. Başlangıçta onlar da Naziler gibi pek güçlü değildi. 1921 seçimlerinde sadece 22 üyelik kazandılar. 28 Ekim 1922'de Roma üzerine büyük bir yürüyüş başlattılar. Kral III. Victor Emmanuel, faşistleri zor kullanarak dağıtmaya çalışmak yerine Mussolini'ye başbakanlığı verdi. Faşistler zamanla silahlı grupları örgütlediler, kendilerine karşı olanları güç kullanarak bertaraf ettiler. 1924 seçimleri sırasında çok sayıda insan öldü. Bunlar arasında sosyalistlerin lideri Matteotti de vardı. Muhalefet meclisi terk etti. Bundan sonrası şiddetin egemen olduğu dönemdir. Muhalefet gazetelerine baskınlar, üniversite profesörlerine zorla faşizme bağlılık yeminleri ettirilmesi ve muhaliflere karşı şiddet kullanılması... İtalya, savaşa bu şartlarda girdi. Sonucu biliniyor.

İspanya'da da aynı dönemin tarihi ıstıraplarla doludur. Cumhuriyetçilerin 1931 yılında krallığı yıkmasından sonra muhafazakârlar ile komünistler, sosyalistler, liberaller ve anarşistler arasında büyük çatışmalar çıktı. Kilise, ordu, işadamları arasında cumhuriyetçilerin pek çok muhalifi vardı. 1936 seçimlerinde sol partilerin oluşturduğu Halk Cephesi açık bir galibiyet aldı. Bunun üzerine General Franco'nun liderliğinde cumhuriyetçilere karşı bir mukavemet hareketi başlatıldı. Fas üzerinden İspanya'ya askerlerini sevk eden Franco, Madrid'in yakınlarına kadar geldi. Sonra iç savaş bütün ülkeye yayıldı. Almanya ve İtalya, Franco'ya yardım ettiler. Rusya da cumhuriyetçilere yardımda bulundu. Franco aldığı dış destekle 1939'da bütün İspanya'ya hâkim oldu ve kendine özgü faşist bir diktatörlük kurdu.[217]

İspanya, Franco'nun 1975 yılında ölümüne kadar, onun otoriter yönetiminde yaşadı.

Birinci Dünya Savaşı'ndan İkinci Dünya Savaşı'nın sonuna kadar Batı ülkelerindeki siyasi gelişmelerin genel tablosu bu. Fransız İhtilali'nden 150 yıl sonra Batı Avrupa ülkelerinden bir çoğu demokrasiden tamamen uzaklaşmış, diktatörlüklerin yönetimine girmiş. Demokrasiyi sürdürebilen ülkelerde de rejimi sarsıcı ekonomik, sosyal ve siyasal çalkantılar yaşanmış. Bu ülkeler, kendi vatandaşlarına yeni siyasal ve sosyal haklar verirken sömürgelerinde farklı politikalar izlemişler. Fransız İhtilali, sömürgelere hiç ulaşamamış. Şiddeti, totaliter devleti öven ideolojiler gelişmiş. Yalnız Yahudiler değil, totaliter yönetimlere muhalefet edenler de baskıya, zulme uğramış. Bunların can güvenliklerini, özgürlüklerini koruyabilmek için kaçtıkları ülkelerden biri Türkiye.

Türkiye'de Özgürlüğe Sığınanlar

Osmanlı İmparatorluğu döneminden beri Türkiye, başka ülkelerde baskıya, zulme uğrayanların sığındıkları bir ülke. İltica eden yabancıların güvenliğini sağlamak Türklerin tarih boyunca yaşattıkları geleneklerden biri. XV. ve XVI. yüzyıllarda Batı Avrupa'daki Hıristiyanların baskılarından kaçan binlerce Yahudi

217 Peacock, a.g.e., s. 168, 211.

Osmanlı İmparatorluğu'na sığınmıştı. XVI. ve XVII. yüzyıllarda İspanya'da engizisyon sırasında Hırisiyanlığı kabul etmek için zorlanan, baskıya ve zulme uğrayan çok sayıda Yahudi asıllı da Türkiye'ye iltica etmişti. XVII. yüzyılda Habsburgların Sırbistan'a ve Bulgaristan'a yaptıkları saldırılar sonucunda binlerce Müslüman ve Yahudi Osmanlı İmparatorluğu'na sığınmıştı. Ukrayna'da Boghdan Chmielnicki'nin öncülüğünde yapılan katliamdan kaçabilen Yahudilerin geldikleri ülke de Türkiye'ydi. XIX. yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'na başkaldıran Güney Doğu Avrupa ülkelerinden kaçıp Osmanlı İmparatorluğu'na sığınan Müslüman ve Yahudilerin sayısı 1,5 milyonu aşmıştı.

Fransızların Kuzey Afrika ülkelerini, İngilizlerin de Mısır'ı ve Kıbrıs'ı ele geçirmelerinden, Avusturya'nın Bosna'yı 1909 yılında işgalinden sonra da çok sayıda mülteci Osmanlı İmparatorluğu'na geldi. İltica edenler sadece Müslümanlar ve Yahudiler de değildi. 1815 Viyana Kongresi'nden ve 1848 ihtilalinden sonra baskıya uğrayan çok sayıda Hıristiyan da Osmanlılara sığındı. 1881 yılında Rusya'daki katliamdan kaçan Yahudilerin de sığındıkları başlıca ülkelerden biri Türkiye idi. 1917 yılında Selanik'in Müslüman ve Yahudi mahallelerindeki büyük yangından sonra Türkiye'ye sığınanların sayısı daha da arttı.

1930'lu yıllarda Nazi baskısından ve zulmünden kaçan çok sayıda aydın Türkiye'ye sığındı. Bunların arasında dünyaca ünlü profesörler, öğretmenler, doktorlar, avukatlar, artistler de vardı. Bunların bir bölümü Naziler tarafından görevlerinden uzaklaştırıldıktan altı ay sonra Türkiye'de, özellikle İstanbul ve Ankara üniversitelerinde önemli görevlere getirildiler. Bu mültecilerin Türkiye'ye getirilmelerini örgütleyen, Zürih'teki Alman Bilim Adamlarına Acil Yardım Teşkilatı'ydı. Bu örgütün yetkilileri 1933 Temmuz ayında Ankara'yı ziyaret ettiler ve Milli Eğitim Bakanı Reşit Galip ile görüştüler. Reşit Galip, Atatürk'ün de onayını aldıktan sonra Nazi zulmünden kaçan Yahudi asıllı Alman profesörlere Türk üniversitelerinde önemli görevler verdi. Bu proje çerçevesinde Türkiye'ye gelen profesörler arasında, iş ekonomisi uzmanı Alfred Isaac, ekonomist ve sosyolog Alexander Rüstow, Roma hukuku profesörü Andeas Schwartz, ceza hukuku profesörü Richard

Hönig, uluslararası ticaret hukuku profesörü Ernst Hirsch, evvelce Magdeburg, daha sonra Berlin Belediye Başkanı olan ünlü şehir plancısı Ernst Reuter, ekonomi profesörü Fritz Neumark gibi dünyaca tanınmış şahsiyetler de vardı.[218]

Türkiye, İkinci Dünya Savaşı'nda baskıya ve zulme uğrayan Yahudilere yardımcı olan, onların kurtarılması için çaba gösteren ülkeler arasında ön safta yer alıyor. Savaşın başladığı yıllarda Yahudi asıllı Türk vatandaşlarının bir bölümü Batı Avrupa ülkelerinde yaşıyordu. Bunlardan yaklaşık 10.000'i Fransa'daydı. Bu Yahudilerin büyük bir bölümü düzenli olarak Türk Konsolosluklarında vatandaşlık işlemlerini yaptırıyordu, ancak bir bölümü çeşitli nedenlerle bu işlemi yaptırmadıklarından vatandaşlık durumları en azından hukuken kuşkuluydu. Savaş onları bu koşullarda yakaladı. Paris Alman orduları tarafından işgal edildiğinde, bu şehirde 3.381 Yahudi asıllı Türk yaşıyordu. 27 Eylül 1940 tarihinde Alman işgal orduları komutanı Fransa'da yaşayan Yahudilerle ilgili bir dizi yasaklayıcı karar aldı. Daha sonra bu yasaklar artırıldı.

2 Haziran 1941'de Fransa'daki Yahudilerin sayımı yapıldı, evlerine, fabrikalarına ve işyerlerine el konulmaya başladı. Yahudi çocuklarının okullara gidişine sınırlamalar getirildi. Vichy Hükümeti'nin yönetimindeki bölgelerde de kısıtlamalar vardı. 1942 yılının ortalarında Yahudilerin, gerek Alman işgalindeki bölgelerden gerek Vichy Hükümeti'nin yetki alanındaki yörelerden toplama merkezlerine zorunlu göçü başladı. Evlerinde kalmalarına müsaade edilenlere de olağanüstü kısıtlamalar getirildi. Yahudilerin radyo, telefon ve bisiklet sahibi olmaları yasaklandı.

İşte bu ortamda Fransa'da ve Avrupa'nın diğer ülkelerinde görevli bulunan Türk diplomatları, Yahudi asıllı Türkleri zulümden ve ölüm tehlikesinden kurtarmak için olağanüstü çaba gösterdiler. Türk diplomatları yalnız resmi girişimler yapmakla yetinmediler, perde arkasından yaptıkları çalışmalarla, kendi hayatlarını bile tehlikeye atarak binlerce Yahudi'yi kurtardılar. O günlerde Paris Türk Başkonsolosluğunda Konsolos Yardımcısı olan Büyükelçi Namık Yolga, Stanford Shaw'a gönderdiği bir

---

218 Shaw, Stanford, *Turkey and the Holocaust*, s. 3, 7, New York, 1993.

mektupta o dönemle ilgili anılarını anlatırken, "... *Birçok ülkede çeşitli derecelerde kendini gösteren Yahudi düşmanlığı, tarihin hiçbir döneminde Türkiye'de mevcut olmamıştır. Bu nedenle konsolosluğumuzun diğer Türk vatandaşlarını olduğu gibi Yahudi asıllı vatandaşlarımızı da koruması doğaldı,*" diyor. Aynı dönemde Türkiye'nin Marsilya Başkonsolosluğunda konsolos yardımcısı olarak görev yapan ve Yahudilerin kurtarılması için büyük çaba gösteren Büyükelçi Necdet Kent de Türkiye ile hukuken vatandaşlık bağı kalmamış Yahudilerin dahi kurtarılması için neler yapıldığını anlatıyor.[219]

Başlangıçta Yahudilerin birer birer kurtarılmasına çalışılırken baskıların artması ve bunların toplama kamplarına gönderilmeye başlaması üzerine Ankara Hükümeti Yahudilerin toplu olarak Türkiye'ye gönderilmesi için talimat verdi.

Yalnız Paris ve Marsilya'dakiler değil, Türkiye'nin Lyon, Atina ve Selanik Başkonsoloslukları ile Avrupa'nın diğer ülkelerindeki temsilcilikleri de aynı yönde yoğun çabalar harcadılar. Yunanistan'daki Türk temsilcileri Yahudi asıllı birçok Yunan vatandaşına da Türk vatandaşlığı belgesi vererek onların zulümden kurtarılmasını sağladılar. İzmir'deki Türk Yahudileri Yunanistan'da baskıya uğrayanları ülkeden kaçırmak için özel bir teşkilat kurdular. Yalnız Yahudiler değil zulme uğrayan diğer Yunanlılar da Türkiye'nin desteklediği bu teşkilattan yararlandı. Bunların bir bölümü İzmir'e kaçtı, bazıları İskenderiye'ye gitti. Bu yolla Yunanistan'dan İzmir'e, oradan da başka ülkelere 859 kişi kaçırıldı. Bunlar arasında daha sonra Yunanistan Başbakanı olan George Papandreu da var.

Büyük tehlikeler göze alınarak yapılan bu insancıl çalışmaların en anlamlı örneklerinden biri, Türkiye'nin Rodos Başkonsolosu Selahattin Ülkümen'in Alman işgal kuvvetleri komutanıyla mücadelesidir.

Alman işgal kuvvetleri, Rodos'taki Yahudilerin "geçici olarak" başka bir adaya nakillerini kararlaştırınca, Ülkümen buna şiddetle karşı çıkıyor ve yalnız Türk vatandaşı Yahudilerin değil, onların

---

219 Shaw, a.g.e., s. 55, 60, 65.

Yunan ve İtalyan vatandaşı akrabalarının da gönderilmesini önlüyor. O sıralarda Rodos'ta 1673 Yahudi yaşıyor. Ülkümen'in kurtardıklarının dışındakiler Yunanistan'a gönderiliyor. Savaş bittiğinde bunlardan sağ kalanların sayısı 151 kişiden ibaret. Ülkümen engel olmasa diğerlerinin akıbeti de farklı olmayacak. Almanlar Türk Başkonsolosunun bu insancıl çabalarını önleyemiyorlar ama ellerine ilk fırsat geçtiğinde de bunun intikamını almaya çalışıyorlar. Nitekim, Türkiye'nin savaşın son aylarında müttefiklerle birlikte Almanya'ya savaş açmasından hemen sonra Alman uçakları Türkiye'nin Rodos Başkonsolosluğunu bombalıyor. Bu bombardımanda Selahattin Ülkümen'in hamile eşi Mihrinisa Hanım ile konsolosluğun iki görevlisi ölüyor. Ülkümen Pire'ye gönderilip savaşın sonuna kadar göz hapsinde tutuluyor. Buna rağmen Ülkümen'in koruduğu 44 Yahudi Rodos'tan başka bir yere gönderilemiyor. 1945 Ocak ayında Kızılhaç temsilcilerinin adayı ziyaret edecekleri öğrenilince Alman komutan bu Yahudilerin İzmir'e gönderilmelerine izin veriyor.

İsrail'deki Yad Vashem Vakfı, savaş sırasında Yahudi asıllı olmadığı halde Yahudilerin kurtarılması için hayatını tehlikeye atanlara verilen "Righteous Gentile" ödülünü Ülkümen'e veriyor ve Kudüs'teki Soykırım Müzesinin önüne Ülkümen adına bir ağaç dikiliyor... İsrail 1998 yılında Yahudilerin soykırımdan kurtarılmasına katkıda bulunanların anısına çıkardığı pullardan birinin üzerine Ülkümen'in resmini basıyor.

Türkiye, savaş boyunca zulme uğrayan Yahudilerin Batı Avrupa ülkelerinden kaçırılarak Filistin'e gönderilmelerinde de önemli bir köprü rolü oynuyor. İstanbul'daki Eretz teşkilatı, bu işin organizasyonunu yapıyor. Türkiye 30 Ocak 1941 tarihinde Transit Geçme Kararnamesini çıkararak bu geçişleri düzenliyor. Türkiye Büyük Millet Meclisi bu kararnameyi onaylayarak İstanbul'daki Yahudi Göçmen Ajansı'na yetki veriyor. Yalnız 1941 yılında bu kararnameden yararlanan 4.400 Yahudi göçmen Türkiye'ye geliyor. Savaşın sonuna kadar Türkiye'ye getirilen ve Türkiye üzerinden Filistin'e gönderilen Yahudilerin sayısı 100.000'i buluyor.[220]

---

220 Shaw, a.g.e., s. 149, 252-254, 266.

Türkiye savaşın sonuna kadar zulme uğrayan Yahudilerin kurtarılması için çabalarını sürdürüyor. Dışişleri Bakanı Numan Menemencioğlu, Balkan ülkelerindeki Yahudilerin taşınması için *Tarı* gemisini tahsis ediyor. Ancak gerekli güvenlik koşulları ilgili devletler tarafından sağlanamadığı için Yahudilerin taşınması daha küçük gemilerle gizlice yapılıyor. Türk Hükümeti Burgaz, Köstence ve Budapeşte'deki temsilciliklerine, Yahudilerin Türkiye'ye gelişlerinin kolaylaştırılması için vize verilmesi talimatı veriyor.

Başbakan Recep Peker 1947'de verdiği bir demeçte, "Yahudi düşmanlığı XX. yüzyılın utancı olarak kalacaktır," diyor. O tarihten sonra da, yüzyıllardan beri olduğu gibi, Türkiye'deki Yahudi asıllı Türkler barış, huzur ve güvenlik içinde yaşamaya devam ediyorlar.

İşte bugün bazıları tarafından hoşgörüsüzlükle suçlanan, Kopenhag kriterlerinde yer alan azınlıklara hoşgörü koşuluna yeterince uymadığı iddiasıyla eleştirilen, insan hakları alanında eksiklikleri olduğu gibi bahanelerle Avrupa Birliği üyeliği ertelenmek istenen Türkiye, böyle bir Türkiye'dir. Tarihin tanık olduğu bu tecrübelerden sonra dünya milletleri arasında başkalarından hoşgörü dersi almaya ihtiyacı bulunmayan ülkelerin belki de başında Türkiye gelmektedir. Hiç kimse kendi tarihlerindeki hoşgörüsüzlüklerden duydukları utançtan kaynaklanan komplekslerini Türkiye'yi eleştirerek gidermeye çalışmamalıdır.

İKİNCİ DÜNYA SAVAŞI'NDAN SONRA TÜRK DEMOKRASİSİ

Türkiye'de demokrasinin daha çağdaş ve ileri bir yapıya kavuşacağının işaretleri savaş bitmeden verilmeye başlamıştı. Cumhurbaşkanı İsmet İnönü, 1 Kasım 1944 tarihinde Büyük Millet Meclisi'nde yaptığı açılış konuşmasında, Türk siyasal sisteminin demokratik, parlamenter niteliğini kuvvetle vurguladı. 19 Mayıs 1945'te bu amaçla devletin bazı önemli kararlar alacağını belirtti. Aynı yıl çiftçiyi topraklandırma kanunu mecliste görüşülürken Celal Bayar'ın öncülüğündeki bazı milletvekilleri muhalefet grubu olarak ortaya çıktı. 7 Haziran'da da Celal Bayar, Adnan Menderes, Refik Koraltan ve Fuat Köprülü meclise bir önerge sunarak anayasanın tam olarak uygulanmasını ve demokrasinin güçlendirilme-

sini istediler. Bu arada Temmuz 1945'te İstanbullu işadamı Nuri Demirağ Milli Kalkınma Partisi'ni kurdu. Demokrat Parti de, Adnan Menderes ve diğer üç arkadaşının öncülüğünde 7 Ocak 1946 tarihinde kuruldu ve Türkiye böylece çok partili rejime yeniden dönmüş oldu. Bu tarihten sonra rejimin liberalleştirilmesi yolunda adımlar atıldı. Basın kanunu yumuşatıldı. Üniversitelere bir ölçüde de olsa özerklik verildi.

O yıl yapılan seçimler, savaştan sonra çok partili demokrasiye geçişin ilk ve önemli adımı sayıldı. Demokrat Parti 465 milletvekilliğinin 62'sini kazandı, ancak seçimlerin kurallara tam uyularak yapılmadığını ileri sürüldü. Bu dönemde iktidarla muhalefet arasında çekişmeler yaşandı. Demokrat Parti siyasette daha fazla demokrasiyi, ekonomide de daha liberal politikaları savunuyordu. Bu arada 1946 yılında Sosyalist Parti ile Türkiye Sosyalist Emekçi ve Köylü Partisi kuruldu.

Cumhuriyet Halk Partisi ile Demokrat Parti arasındaki çekişmelerin siyasal yaşamı olumsuz biçimde etkilemeye başlaması üzerine Cumhurbaşkanı İsmet İnönü her iki partiyle görüştükten sonra 12 Temmuz 1947'de bir bildiri yayınlayarak devlet teşkilatının partiler arasında tarafsız kalmasını istedi. Cumhurbaşkanının bu müdahalesi, Türkiye'de çok partili parlamenter sistemin yerleşmesinde önemli bir dönüm noktası sayılıyor.[221]

Bu dönemde ekonomik ve sosyal alanlarda önemli reformlar yapıldı. Türkiye'nin IMF'ye üye olmasını kolaylaştırmayı da amaçlayan 7 Eylül 1947 kararları kabul edildi. Türk lirasının devalüasyonuyla birlikte ekonomiyi liberalleştirici bazı önlemler kabul edildi. 1947 yılında yeni bir sendikalar yasası çıkarıldı.

Bu dönem, Türkiye'de demokrasi düşüncesinin iyice yerleştiği yıllardır. Başbakan Şemsettin Günaltay, 23 Ocak 1949 tarihinde verdiği bir demeçte şöyle diyor: "*Batı demokrasilerinin kurallarını kendimize örnek almalıyız. Vicdan hürriyeti bizim için kutsaldır.*" Günaltay ertesi gün mecliste yaptığı konuşmada da bu konuya değinirken şunları söylüyor: "*Demokrasiyi yerleştirmek için samimiyetle çalışacağım... Ülkemizin geleceği için tek yol budur. Size bir tarihçi*

221 Zürcher, a.g.e., s. 224.

olarak söylemek isterim ki, demagoji, dağılmaya ve diktatörlüğe götürür."[222]

14 Mayıs 1950 tarihinde genel seçimler yapıldı. Seçmenlerin % 80'inin katıldığı bu seçimlerde Demokrat Parti oyların % 53,4'ünü, Cumhuriyet Halk Partisi ise % 39,8'ini aldı. Demokrat Parti iktidara geçti. Celal Bayar cumhurbaşkanı, Adnan Menderes de başbakan oldu. İsmet İnönü 14 yıl başbakanlık ve 12 yıl da cumhurbaşkanlığı yaptıktan sonra iktidarı demokratik biçimde devretti ve muhalefet lideri oldu. Bu, Türkiye'de demokrasi yoluyla iktidarın el değiştirdiği ilk seçimdir. 1876 yılında ilk anayasayı ve ilk parlamento seçimlerini yaptıktan sonra, 1908 ile 1913 yılları arasında çok partili meclis sistemini denemiş olan Türkiye, 1923 ile 1925 yılları arasında, daha sonra da 1930 yılında gene çok partili meclis tecrübesini yaşamış, bu arada tek partili parlamento döneminden geçmiş ve 1946'dan sonra çok partili parlamenter sistemi kabul etmiş, 1950 yılında da serbest seçimlerin sonucunda iktidarın değiştiği bir döneme ulaşmıştı.

Bu yeni dönemde Türkiye, ekonomiyi liberalleştirme yolunda önemli adımlar attı. Türkiye'nin Birleşmiş Milletler bayrağı altında bir uluslararası barış gücüne katılması kararlaştırıldı ve Kore'ye bir tugay asker gönderildi. Kore Savaşı bitene kadar toplam 25.000 Türk askeri burada barışı sağlamak için görev aldı. İlk gönderilen Türk askerleri fiilen savaşa katıldılar. Orada büyük kahramanlıklar gösterdiler. Türkiye Kore'de 730 şehit verdi. Amerika'dan sonra BM bayrağı altında en çok şehit veren ülke Türkiye'dir. 18 Şubat 1952'de Türkiye NATO üyesi oldu. Türk askerinin Kore'de gösterdiği başarılar, o zamana kadar Türkiye'nin NATO üyeliğine karşı çıkan ülkelerin itirazlarının giderilmesine yardımcı olmuştu.

Aynı yıl Türk sendikacılık hareketinde önemli bir atılım yapacak olan Türk-İş Konfederasyonu kuruldu. Ülke içinde siyasal çekişmeler devam etmekle birlikte demokratik parlamenter rejim yaşatıldı. 2 Mayıs 1954'te yeni seçimler yapıldı. Demokrat Parti oylarını % 53,6'dan 58,4'e yükseltti. Cumhuriyet Halk Partisi'nin oyları % 39,9'dan % 35,1'e düştü. DP 503, CHP 31 milletvekilliği

222 Lewis, a.g.e., s. 303.

kazandı. 1950 seçimlerinde bir milletvekilliği kazanan Millet Partisi, Temmuz 1953'te dini siyasete alet ettiği gerekçesiyle yasaklanmıştı. Daha sonra Cumhuriyetçi Millet Partisi adıyla tekrar kuruldu ve 1954 seçimlerinde oyların % 4,8'ini kazanarak beş milletvekili çıkardı.

Bir yandan ekonomik koşulların zorlaşması, enflasyon düzeyindeki artış, bir yandan da iç siyasal sorunlar, hükümeti, 1958 yılında yapılması gereken genel seçimleri bir yıl öne almaya zorladı. 27 Ekim 1957 tarihinde yapılan seçimlerde DP oy kaybetti, ancak gene de oyların % 47,3'ünü kazanarak iktidarını korudu. Muhalefetteki CHP, oylarını % 40,6'ya çıkardı. Yeni mecliste DP'nin 424, CHP'nin ise 178 milletvekili vardı. Fark gene de büyük olmakla birlikte eskisi kadar dengesiz değildi. Bir önceki dönemde DP'den ayrılanların kurduğu Hürriyet Partisi oyların % 3,8'ini almış ve dört milletvekilliği kazanmıştı. Bu parti, daha sonra CHP'yle birleşti. Cumhuriyetçi Millet Partisi, oyların % 7'sini almasına rağmen o da sadece dört milletvekili çıkarabilmişti. 1946 seçimlerinden beri çoğunluk sistemi uygulanıyor, bir seçim bölgesinde çoğunluğu kazanan parti o seçim bölgesindeki bütün milletvekillerini alıyordu.

Bu yıllarda bölgede önemli gelişmeler oldu. 1953 yılında, Türkiye, Yunanistan ve Yugoslavya'nın katılımıyla Balkan Paktı oluşturuldu. 1955 yılında da Türkiye, Irak, İran, Pakistan ve İngiltere'nin üye olduğu Bağdat Paktı kuruldu. ABD bu paktta gözlemci statüsü aldı. 1956 yılında Mısır Cumhurbaşkanı Nasır'ın Süveyş kanalını millileştirmesinden sonra İsrail, İngiltere ve Fransa Süveyş'e asker çıkardı. Ancak ABD'nin baskısı üzerine üç gün sonra askerlerini geri çekmek zorunda kaldılar.[223]

1957 yılında İngilizler Kral Hüseyin'e karşı yapılan bir darbeyi bastırmak için Ürdün'e askeri müdahalede bulundular. 1958'de Mısır ile Suriye'nin birleşmesiyle Birleşik Arap Cumhuriyeti kuruldu. Ancak bu devlet kısa ömürlü oldu. 1958'de bir hükümet darbesinden sonra Irak'ta krallık devrildi. Kral ve başbakan öldürüldü. 1960'ta Irak'ın üyelikten ayrılmasından sonra bir anlamı kalmayan

---

223 Bu konuda ayrıntılı bilgi için bkz. Öymen, Onur, *Silahsız Savaş*, Remzi Kitabevi, İstanbul, 2002, s. 95 ve devamı.

Bağdat Paktı'nın yerine CENTO kuruldu. Bu pakta, Türkiye, İran, Pakistan, İngiltere ve ABD üye oldular.

Yurtiçinde siyasi çekişmeler 1959 ve 1960 yıllarında sertleşti. 18 Nisan'da mecliste iktidar partisinin girişimiyle muhalefetin çalışmalarını izlemek için geniş yetkili bir tahkikat komisyonu kuruldu. Basının faaliyetlerine kısıtlamalar getirildi. Metin Toker gibi bazı gazeteciler tevkif edildi. Büyük çapta öğrenci gösterileri başladı. Üniversiteler kapatıldı. Öğrenci gösterilerini önlemek için silahlı kuvvetlere başvuruldu.

Bu ortam içinde ordu 27 Mayıs 1960 günü ülke yönetimine el koydu. Eski Kara Kuvvetleri Komutanı Orgeneral Cemal Gürsel'in başkanlığında bir Milli Birlik Komitesi kuruldu. Ancak askerlerin amacı, diğer ülkelerdeki askeri darbelerden farklı olarak, ülke yönetimini devralacak bir diktatörlük kurmak değil, demokrasiyi daha da güçlendirecek yeni bir anayasa yapılmasını sağladıktan sonra iktidarı sivillere devretmekti. Bu nedenle daha askeri müdahalenin yapıldığı gün İstanbul Üniversitesi Rektörü Sıddık Sami Onar ile dört hukuk profesörü Ankara'ya çağrılarak kendilerine yeni ve çağdaş bir anayasa hazırlama görevi verildi. Anayasa Profesörü Bülent Tanör 27 Mayıs müdahalesini değerlendirirken, *"27 Mayıs gerçekleşme biçimi bakımından antidemokratik, özünde taşıdığı fikir ve üzerine oturduğu birikimin niteliği bakımından ise demokratik bir yönelimi temsil etmektedir,"* diyor.[224]

Bernard Lewis de Türkiye'deki askeri müdahaleleri değerlendirirken, bu müdahalelerden çok askerlerin kışlalarına çekilmelerinin ve demokrasiye dönüşe olanak tanımalarının, hatta bunu kolaylaştırmalarının dikkat çekici olduğunu söylüyor.[225]

Yeni anayasa yapılıp seçimlere gidilinceye kadar geçerli olmak üzere, hukuk profesörlerinin hazırladığı bir geçici anayasa 12 haziran 1960'ta yürürlüğe konuldu. Bir teknokratlar hükümeti işbaşına getirildi. Hükümet, Milli Birlik Komitesi'ne karşı sorumlu olacaktı. Bu dönemdeki bazı aşırılıklar toplumda tepkiyle karşılandı. Çok sayıda generalin ve subayın emekliye sevk edilmesinden sonra 147

---

224 Tanör, Bülent, *İki Anayasa,* s. 15, İstanbul, 1994.

225 Lewis, *Why Turkey is the Only Muslim Democracy?*, s. 45.

üniversite profesörünün de görevlerine son verildi. Bunun üzerine bütün üniversite rektörleri görevlerinden istifa ettiler. Bir süre sonra yapılan yanlış anlaşıldı ve 147 profesör görevlerine iade edildiler. Ama bazı kararları geri döndürmek mümkün olamadı. Yargılanan DP liderlerinden eski Başbakan Adnan Menderes, Dışişleri Bakanı Fatin Rüştü Zorlu ve Maliye Bakanı Hasan Polatkan'ı idama mahkûm eden mahkeme kararları Milli Birlik Komitesi'nce onaylandı ve ceza infaz edildi. İdam cezası ileri yaşı nedeniyle onaylanmayan Celal Bayar ve çok sayıda DP milletvekili ve yöneticisi de hapse atıldılar.

İdam edilen devlet adamlarının daha sonraki yıllarda itibarları iade edildi. Onlar için anıtmezarlar yapıldı, isimleri yollara, okullara, havaalanlarına verildi. Hapse atılanlar birkaç yıl sonra serbest bırakıldı. Bazıları yeniden siyasal hayata döndü. Ancak gerekçesi ne olursa olsun eski devlet ve siyaset adamlarına yapılan muamele, Türk demokrasi tarihinin üzüntü verici sayfalarından birini oluşturdu.

6 Ocak 1961'de yeni anayasayı hazırlamak üzere Kurucu Meclis kuruldu. Kurucu Meclis, İstanbul ve Ankara üniversitelerinden hukuk profesörlerinin hazırladığı tasarıları dikkate alarak yeni Türk anayasasını hazırladı ve 9 Temmuz 1961 tarihinde kabul etti.

Bu anayasanın başlangıcında anayasanın amaçları anlatılırken temel hedeflerden birinin, "*İnsan hak ve hürriyetlerini, milli dayanışmayı, sosyal adaleti, ferdin ve toplumunun huzur ve refahını... geliştirmeyi mümkün kılacak demokratik hukuk devletini bütün hukuki ve sosyal temelleriyle kurmak...*" olduğu belirtiliyor. Anayasanın 2. maddesinde Cumhuriyet'in nitelikleri anlatılırken "*Türkiye Cumhuriyeti, insan haklarına... dayanan, milli, demokratik, laik ve sosyal bir hukuk devletidir,*" deniliyor.

Anayasa, kuvvetler arasındaki dengeyi yeniden düzenlemiş ve hükümetin aşırı güçlü olmasını önleyici hükümler getirmişti. Anayasaya göre evvelce tek meclisli olan parlamento, senatonun kurulmasıyla, iki meclisli oluyor. Bağımsız bir Anayasa Mahkemesi kurularak yasaların anayasaya uygunluğunu denetleyecek bir mekanizma oluşturuluyor, yargıya ve üniversitelere tam özerklik tanınıyor, basın özgürlüğü en geniş şekliyle kabul ediliyor, seçim

sistemi değiştiriliyor ve nispi temsil esası kabul edilerek partilerin aldıkları oyla orantılı biçimde mecliste temsil edilmeleri sağlanıyordu. 1924 Anayasası'yla kabul edilen ilke "meclisin üstünlüğü" ilkesiydi. 1961 Anayasası ise "anayasanın üstünlüğü" ilkesini getiriyordu. Anayasa Mahkemesi, meclisin çıkardığı yasaların anayasaya uygunluğunu denetleme yetkisine sahip oluyordu. Ayrıca yargı bağımsızlığı da güvence altına alınıyor, yargıçların bütün özlük işlerine bakmakla yetkili bir Yüksek Hâkimler Kurulu kuruluyordu. İdarenin bütün eylem ve işlemleri de Danıştay'ın denetimine tâbi kılınıyordu. Bunlar, demokratik hukuk devletinin yaptırımlarıydı.

1961 Anayasası, demokratik hak ve özgürlükler açısından da ileri hükümler getiriyordu. Hak ve özgürlükler, sadece anayasada gösterilen belli nedenlerle sınırlandırılabilecek, sınırlama anayasanın özüne ve sözüne uygun olacak, kanunla yapılacak ve hiçbir şekilde hak ve özgürlüğün özüne dokunmayacaktı.

Yeni anayasa, kalkınmayı, sosyal adaleti ve demokrasiyi birlikte gerçekleştirmeyi amaçlıyordu. Oysa Batı ülkelerinde başlangıç yıllarında ekonomik kalkınmanın demokratik hakları ve sosyal eşitlik beklentilerini erteleyerek veya baskı altına alarak gerçekleştirildiği biliniyor.[226]

Bu özgürlükçü ve demokratik anayasa, 9 Temmuz günü halkoyuna sunuldu ve oy verenlerin % 61,7'sinin oyuyla kabul edildi. Ondan önce 13 Ocak tarihinde bütün siyasal faaliyetler serbest bırakılmıştı. Kısa zamanda CHP ve Cumhuriyetçi Köylü Millet Partisi'nden başka 11 parti daha kuruldu. Bunların en büyüğü Adalet Partisi'ydi. Bu parti, o tarihten sonra DP'nin devamı olarak görüldü. Parlamento seçimleri 15 Ekim 1961'de yapıldı. Yani askeri müdahalenin yapıldığı tarihten 17 ay sonra Türkiye yeniden çok partili parlamenter rejime döndü. Üstelik yeni ve daha çağdaş, daha özgürlükçü bir anayasayla... Seçimlerde en çok oyu % 36,7'yle CHP aldı. Onu % 34,7'yle Adalet Partisi izledi. Meclise CHP 173, Adalet Partisi 158 milletvekili soktu. Yeni Türkiye Partisi oyların % 13,9'unu, Cumhuriyetçi Köylü Millet Partisi de % 13,4'ünü ka-

226 Tanör, a.g.e., s. 19-24, 82.

zandı. Şubat 1961'de kurulan Türkiye İşçi Partisi de % 3 civarında oy aldı.

Seçimlerden sonra İsmet İnönü'nün başkanlığında kurulan CHP-AP Hükümeti'nin ele aldığı en önemli konulardan biri, hapiste bulunan politikacıların cezalarının indirilmesiydi. Bu konudaki anlaşmazlık, koalisyonun bozulmasıyla sonuçlandı. İsmet İnönü, meclisteki iki küçük partiyle yeni bir koalisyon kurdu. Kasım 1963'teki yerel seçimler, muhalefete geçmiş bulunan Adalet Partisi'nin başarısıyla sonuçlandı. İki küçük partinin koalisyondan çekilmesi üzerine İsmet İnönü başbakanlıktan istifa etti. Adalet Partisi'nin ilk Genel Başkanı Ragıp Gümüşpala'nın hükümeti kuramaması üzerine bu görev yeniden İsmet İnönü'ye verildi. 25 Aralık 1963'te İsmet İnönü bağımsız milletvekilleriyle birlikte bir azınlık hükümeti kurdu. Türkiye, siyasi hayatında ilk koalisyon hükümetleri tecrübelerinden sonra, bu defa da azınlık hükümeti tecrübesi yaşadı. Bu hükümet, bir yıldan fazla iktidarda kaldı, ancak bütçesi mecliste onaylanmayınca 13 Şubat 1965'te istifa etti. Bağımsız milletvekili Suat Hayri Ürgüplü'nün başkanlığında kurulan hükümet, ülkeyi aynı yılın ekim ayında yapılan seçimlere kadar idare etti. Gümüşpala'nın ölümünden sonra AP'nin genel başkanlığına Süleyman Demirel getirildi. Ekim 1965'te yapılan seçimlerde AP oyların % 52,9'unu alarak büyük başarı kazandı. CHP'nin oyu % 28,7'ye düştü. Diğer bütün partiler % 7'den az oy aldılar. Süleyman Demirel başbakanlığa getirildi ve 1960 müdahalesinden sonra ilk defa tek parti hükümeti kuruldu. İç politikada istikrarlı bir dönem yaşandı. 1969 yılında yapılan seçimlerde AP % 46,5 oy alarak yeniden tek başına hükümeti kurma şansını elde etti. CHP'nin oyu % 27,4'e düştü. 1970 yılında kendi partisi içindeki bir ihtilaf nedeniyle Demirel başbakanlıktan istifa etti. Ancak sonra yeniden başbakanlığa atanarak yeni hükümetini kurdu. Aynı yılın sonunda 41 milletvekili ve senatör AP'den istifa ederek Meclis Başkanı Ferruh Bozbeyli'nin başkanlığında Demokratik Parti'yi kurdular.

CHP 1965 seçimlerine giderken merkez sola kaydı ve ortanın solu sloganıyla yeni bir siyasi yapılanmaya gitti. Bu defa da CHP içinde bir bölünme oldu. Ortanın solu politikasını benimsemeyen

47 milletvekili ve senatör CHP'den ayrılarak Turhan Feyzioğlu'nun başkanlığında Güven Partisi'ni kurdular. CHP 1968 yerel seçimlerinde özellikle büyük kentlerde başarılı sonuçlar aldıysa da 1969 genel seçimlerinde umduğunu bulamadı. Bu arada aşırı sağda ve solda örgütlenmeler yoğunlaştı. Bu örgütler arasında silahlı çatışmalar meydana gelmeye başladı. 1968 yılında Fransa'da başlayan ve daha sonra diğer Avrupa ülkelerine yayılan şiddet yanlısı gençlik hareketleri Türkiye'ye de sıçradı. Aşırı gruplar arasındaki çatışmalarda ölenler oldu.

Ordu, 12 Mart 1971 tarihinde hükümete bir muhtıra vererek anarşiyle baş edebilecek yeni ve güçlü bir hükümetin kurulmasını istedi. Demirel istifa etti ve CHP milletvekili Nihat Erim'in başkanlığında yeni bir hükümet kuruldu. İnönü yeni hükümeti desteklediğini açıkladı. Bu dönem içinde parlamento, çalışmalarına devam etti. Necmettin Erbakan'ın başkanlığındaki sağ eğilimli Milli Nizam Partisi ile Türkiye İşçi Partisi Anayasa Mahkemesi'nce kapatıldı. Erbakan Ekim 1972'de Milli Selamet Partisi adıyla yeni bir parti kurdu. Anayasanın 44 maddesi meclis tarafından değiştirildi. Burada güdülen amaçlardan biri hükümetin güçlendirilmesi, diğeri de hak ve özgürlüklerin kötüye kullanılmasının önlenmesiydi. Radyo, televizyon ve üniversite özerkliğine bazı kısıtlamalar getirildi. Siyasi şiddet olaylarına karışanları yargılamak üzere Devlet Güvenlik Mahkemeleri kuruldu. Bu dönemde aydınlara, özellikle gazetecilere büyük baskılar uygulandı. İşkence görenler, tutuklananlar oldu.

Bu arada Nihat Erim, hükümetin yetkilerinin genişletilmesi ve bazı konuların yasa yerine kararnamelerle düzenlenmesi için meclisin onayını istedi. Meclis bu yetkiyi vermeyince istifa etti. Yeni hükümeti Güven Partisi yöneticilerinden Ferit Melen kurdu. CHP'nin bu hükümetleri desteklemesine karşı çıkan Bülent Ecevit, önce parti genel sekreterliğinden istifa etti, daha sonra Mayıs 1972'de yapılan parti kurultayında İnönü'nün yerine CHP Genel Başkanlığına seçildi. Bu arada mecliste görev süresi sona eren Cumhurbaşkanı Cevdet Sunay'ın yerine seçim yapıldı. Genelkurmay Başkanı Faruk Gürler yeterli oyu alamadı, Cumhurbaşkanlığına senatör ve emekli Amiral Fahri Korutürk

seçildi. Korutürk ekonomist Naim Talu'yu başbakanlığa atayarak 1973 Ekim ayındaki seçimlere kadar hükümeti idare etme görevini ona verdi verdi.

1973 seçimlerinde Ecevit'in başkanlığındaki CHP, % 33,5 oy alarak en başarılı parti oldu. Adalet Partisi oyların % 29,5'ini aldı. CHP, Erbakan'ın başkanlığındaki Milli Selamet Partisi'yle bir koalisyon hükümeti kurdu. Başbakanlığa Ecevit getirildi. 12 Mart muhtırasının etkili olduğu dönem de böylece 2,5 yıl sonra sona erdi. Bu dönem içinde ordu, parlamentonun çalışmasını engellemedi, hatta cumhurbaşkanlığı seçimlerinde olduğu gibi meclisin aksi yöndeki iradesine saygı gösterdi.

Ecevit'in başbakanlığı sırasında Türkiye, Kıbrıs'ta, Yunanistan'daki cuntanın yönetiminde yapılan darbeden sonra, 1960 Londra ve Zürih anlaşmalarına dayanarak askeri müdahalede bulundu ve Kıbrıs Türklerinin can ve mal güvenliklerini korudu. Kıbrıs Türk kesiminde demokratik bir yönetimin temelleri atıldı. Kıbrıs müdahalesinden kısa bir süre sonra 16 Eylül 1974'te Ecevit istifa etti. Sadi Irmak başkanlığında kurulan kısa süreli bir geçiş hükümetinden sonra Süleyman Demirel Adalet Partisi'ni Milli Selamet Partisi ve bazı küçük partilerle bir araya getiren yeni bir koalisyon hükümeti kurdu. Bu koalisyon, Türkiye'yi 1977 seçimlerine kadar idare etti.

1977 seçimlerinde Ecevit'in başkanlığındaki CHP % 41,4 oy alarak en büyük parti oldu. Adalet Partisi oyların % 36,9'unu aldı. Ecevit'in bağımsızlarla birlikte bir koalisyon kurma denemesi başarılı olamadı. Demirel, Milli Selamet Partisi ve Milliyetçi Hareket Partisi'yle birlikte yeni bir koalisyon kurdu. Ancak bu hükümet de uzun ömürlü olamadı. Bazı AP milletvekillerinin istifası üzerine hükümet istifa etmek zoruna kaldı. Başbakanlığı, 1978 Ocak ayında yeniden Ecevit üstlendi ve bağımsızlarla birlikte yeni bir hükümet kurdu. Bu hükümet, Ekim 1979'a kadar iktidarda kaldı. Ancak bu dönemde radikal sağ ve sol örgütlerin şiddet hareketleri önlenemedi. Ekim 1979'da yapılan kısmi senato seçimlerinde CHP başarılı sonuç alamadı. Parlamentoda çoğunluğunu kaybeden Ecevit istifa etti. Demirel yeniden başbakan oldu, bağımsızların desteğiyle bir azınlık hükümeti kurdu. Partiler arasında anlaşmaya varılamaması

nedeniyle görev süresi 1980 yılında sona eren Fahri Korutürk'ün yerine, mecliste 100 tur devam eden oylamalara rağmen yeni cumhurbaşkanı seçilemedi. Bu arada radikal sağ ve sol grupların şiddet eylemleri artarak devam etti. 1977 yılında şiddet olayları sonucunda 230 kişi öldü. Bu sayı iki yıl sonra 1500'e yükseldi. Bu olaylar nedeniyle Ecevit Hükümeti zamanında 13 ilde sıkıyönetim ilan edilmişti. Bu da yeterli olmadı. Sıkıyönetim altındaki illerin sayısı 20'ye çıkarıldı. Aşırı sağ ve sol gruplar arasındaki çatışmalar, daha sonra siyasi şahsiyetlere yönelik suikastlara dönüştü. Mayıs 1980'de MHP Genel Başkan Yardımcısı Gün Sazak, Temmuzda da eski Başbakan Nihat Erim silahlı saldırı sonucunda öldürüldüler. Aynı ay içinde Devrimci İşçi Sendikaları Konfederasyonu Başkanı Kemal Türkler de siyasi suikasta kurban gitti. 1980 yılında anarşik olaylarda ölenlerin sayısı 2206'ya çıktı.

Türk Silahlı Kuvvetleri bu ortam içinde 12 Eylül 1980 tarihinde devletin yönetimine el koydu. Amaç bu defa da askeri bir diktatörlük kurmak değil, güvenliği ve düzeni sağladıktan sonra çok partili demokrasiyi daha sağlam temeller üzerine oturmak ve iktidarı sivil politikacılara teslim etmekti. Ordu müdahalesi sonucunda şiddet hareketleri sona erdi. Askeri müdahaleden sonra ele geçirilen silahların değerinin 500 milyon doları aştığı açıklandı.[227]

Bu Türkiye üzerinde oynanan oyunların boyutunu ortaya koyuyordu.

Türkiye'deki şiddet olaylarını sadece yurtiçindeki bazı küçük terör gruplarının eylemleri olarak yorumlamak imkânsızdı. Yabancı çevrelerin de bu oyunun içinde olduğu açıkça anlaşılıyordu. Türkiye'nin barış, demokrasi ve istikrar içinde gelişmesi, yurtdışındaki bütün çevrelerin arzusu değildi. Ancak Prof. Emre Kongar'ın da dediği gibi sorumluluğun tümünü dış güçlere atarak rahatlamak da mümkün değildi. Bazı örgütlerin faaliyetleri yasaklandı. Eski politikacıların bir bölümü kısa sürelerle göz altına alındılar. Özgürlükler bir süre kısıtlandı. Bu dönem, 6 Kasım 1983'te yapılan seçimlere kadar sürdü. Bu arada 23 Ekim 1981'de bir kurucu meclis toplandı ve yeni bir anayasanın hazırlıklarına başlandı.

---

227 Kongar, a.g.e., s. 200, 209.

Kurucu Meclis'in hazırladığı yeni anayasa, 7 Kasım 1982'de halkoyuna sunuldu. Halkın % 91,4'u anayasaya kabul oyu verdi.

1983 yılında yapılan seçimlerde oyların % 45'ini alan Turgut Özal'ın başkanlığındaki Anavatan Partisi, tek başına hükümet kurma olanağına kavuştu. Seçime katılan diğer partilerden Halkçı Parti % 30, Milliyetçi Demokrasi Partisi ise % 23 oy aldılar. Türkiye yeniden çok partili demokrasi rejimine döndü ve bu rejim daha sonra kesintisiz olarak devam etti.

Bu dönemde demokrasi daha da gelişti. Eski dönemin bazı yasakları zaman içinde kaldırıldı. Evvelce yasaklanan bazı partilerin 1984 mahalli seçimlerine katılmalarına izin verildi.

6 Eylül 1987 tarihinde yapılan halk oylamasıyla bazı eski siyasetçilere 12 Eylül döneminde konulmuş bulunan siyaset yasağı kaldırıldı. 29 Kasım 1987'de yapılan genel seçimlerde oyların % 36,3'ünü alan Anavatan Partisi, meclisteki çoğunluğunu korudu. Geçen dönem içinde Halkçı Parti'yle birleşip Sosyal Demokrat Halkçı Parti adını alan SHP, oyların % 24,8'ini, siyaset yasağı kalktıktan sonra partisinin başına geçen Süleyman Demirel'in başkanlığındaki Doğru Yol Partisi ise oyların % 19,2'sini aldı. Bülent Ecevit'in başkanlığında kurulan Demokratik Sol Parti % 8,5 oy aldı.

Bu dönemde Radikal Parti, Yeşiller Partisi gibi yeni partiler kuruldu. 1989 Mart'ında yapılan yerel seçimlerde SHP, oyların % 28,2'sini alarak birinci parti oldu. Onu % 25,6 ile DYP ve % 21,9 ile Anavatan Partisi izledi. 1989 Kasım ayında görev süresi sona eren Kenan Evren'in yerine Turgut Özal cumhurbaşkanlığına seçildi. Özal'ın yerine başbakanlığa Yıldırım Akbulut getirildi. 17 Haziran 1991'de Akbulut'un yerine Mesut Yılmaz başbakanlığa atandı. Özal'ın başbakanlığı döneminde başlayan siyasal ve ekonomik liberalleşme hareketi bütün bu hükümetler döneminde de devam etti. İnsan hakları alanında yeni adımlar atıldı. Fikir özgürlüğünü sınırladığı için yıllardan beri eleştirilen Ceza Kanunu'nun 141, 142 ve 163. maddeleri kaldırıldı. Sendikalarla ilgili bazı kararlar da alındı.

20 Ekim 1991 tarihinde yeniden genel seçimlere gidildi. Süleyman Demirel'in başkanlığındaki DYP % 27 oy alarak seçimler-

den birinci parti olarak çıktı. Mesut Yılmaz'ın başkanlığındaki Anavatan Partisi oyların % 24'ünü alarak ikinci parti, SHP de % 20 oyla üçüncü parti oldu. Demirel'in başbakanlığında DYP-SHP koalisyonu kuruldu. Turgut Özal'ın 1993 yılında ölümü üzerine Süleyman Demirel Türkiye Büyük Millet Meclisi tarafından cumhurbaşkanlığına getirildi. Onun yerine DYP başkanlığına seçilen Tansu Çiller, Türk tarihindeki ilk kadın başbakan olarak aynı koalisyonu sürdürdü. 1995 Aralık ayında yapılan seçimlerde Refah Partisi % 21,6 oyla birinci parti çıktı. Onu, % 20 civarında oy alan ANAP ve DYP izledi. DSP 4. parti oldu. Deniz Baykal'ın başkanlığındaki CHP ise % 10'dan biraz fazla oy alarak meclise girdi. Seçimlerden sonra Mesut Yılmaz'ın başbakanlığında ANAP-DYP, sonra da Erbakan başbakanlığında Refah-DYP hükümetleri, daha sonra da yeniden Mesut Yılmaz'ın başbakanlığında ANAP-DSP -DTP Koalisyon Hükümeti kuruldu. Ancak bazı yolsuzluk iddialarının ortaya çıkması üzerine bu hükümeti dışarıdan destekleyen Deniz Baykal'ın liderliğindeki CHP, bu desteğini çekti. Hükümet düştü. Onun yerine Bülent Ecevit'in başkanlığında kısa süreli bir azınlık hükümeti kuruldu.

Ülke, bu koşullar altında 1997 Nisan ayında erken seçimlere gitti. Bu seçimlerde DSP, oyların % 23'ünü alarak birinci parti çıktı. Onu az farkla Devlet Bahçeli'nin başkanlığındaki Milliyetçi Hareket Partisi (MHP) izledi. Necmettin Erbakan'ın başkanlığındaki Refah Partisi üçüncü parti oldu. Birbirine yakın oy alan ve barajı az farkla geçen Mesut Yılmaz'ın başkanlığındaki ANAP ile Tansu Çiller'in başkanlığındaki DYP meclise girebildiler. Oyların % 8,7'sini alabilen CHP, tarihinde ilk defa meclise giremedi. Deniz Baykal, Batı'daki siyasi partilerde görülen bir davranış sergileyerek parti genel başkanlığından ayrıldı. Yapılan kurultayda Altan Öymen CHP'nin başkanlığına seçildi. Bir önceki hükümetin ortağı DTP de çok az oy alarak parlamento dışında kaldı. Hükümeti Bülent Ecevit kurdu. MHP ve ANAP, kurulan koalisyon hükümetine katıldılar. Koalisyon içindeki bazı çekişmelere rağmen bu hükümet beklenenden daha uzun süre iktidarını sürdürdü. Gene de seçimler yasada öngörülenden daha önce yapıldı.

3 Kasım 2002 tarihindeki seçimleri Recep Tayyip Erdoğan'ın

başkanlığındaki Adalet ve Kalkınma Partisi (AKP), oyların % 34'ünü alarak kazandı. % 19,2 oy alan CHP ikinci oldu. Diğer partiler seçim barajını aşamadılar. Erdoğan, siyasi içerikli eski bir konuşması nedeniyle mahkûm olduğundan seçimlere katılamadı. Hükümeti Abdullah Gül kurdu. Bu hükümet, Turgut Özal zamanından beri tek başına iktidara gelen ilk hükümet oldu. Daha sonra CHP'nin desteğiyle bir anayasa değişikliği yapılarak Recep Tayyip Erdoğan'ın milletvekili seçilmesine olanak sağlandı. Siirt ilinde yenilenen seçimlerde aday olan Erdoğan, bu ara seçimini kazanarak parlamentoya girdi. Abdullah Gül'ün başbakanlıktan istifası üzerine Recep Tayyip Erdoğan'ın başkanlığında yeni bir hükümet kuruldu.

Bütün bu dönemlerde Türkiye, siyasal ve ekonomik alanlarda bazı reformlar yaptı. Anayasa değişiklikleri gerçekleştirildi. İnsan hakları alanında bazı yasal iyileştirmeler yapıldı. 14 yıldan beri süren terörün etkisi ve yoğunluğu azaldı. Türkiye'nin kararlı tepkisi üzerine Suriye Hükümeti yıllardan beri ülkesinde barındırdığı PKK lideri Abdullah Öcalan'ı ülke dışına çıkarmak zorunda kaldı. Öcalan, İtalya ve Rusya'da bir süre kaldıktan sonra Yunanistan'a geçti. Yunan Hükümeti tarafından Kenya'ya gönderildi. Orada Yunanistan Büyükelçiliğinde saklanırken Kenya makamları tarafından ele geçirildi ve Türk Hükümeti'nin gönderdiği özel bir uçakla Türkiye'ye gönderildi. Öcalan'ın cebinde Kıbrıs Rum pasaportu bulunuyordu. Daha sonra yapılan yargılanmasında, Yunanistan'daki bazı yetkililerin PKK'ya destek verdiği ortaya çıktı. Öcalan idama mahkûm edildi ama bu hüküm infaz edilmedi. 2002 yılı Ağustos ayında yapılan bir anayasa değişikliğiyle Türkiye'de idam cezası kaldırıldığı için Öcalan'ın cezası da müebbet hapse çevrildi.

Ecevit Hükümeti zamanında Türkiye'de başka önemli olaylar da yaşandı. 1999 yılının Ağustos ayında büyük bir deprem Türkiye'nin batısını sarstı. 20.000 civarında insan hayatını kaybetti. On binlerce kişi yaralandı. Yüz binden fazla insan evsiz kaldı. Birçok fabrika ve tesis ağır hasara uğradı. Bu depremin Türk ekonomisi üzerinde büyük tahribatı oldu.

Gene Ecevit Hükümeti zamanında 1999 yılının Aralık ayında

Helsinki'de düzenlenen AB zirvesinde Türkiye'nin AB'ye resmen aday ülke olduğu kabul edildi. Bu kararın ayrıntıları yukarıda AB bölümünde anlatılmış olduğu için burada tekrarlanmıyor.

Bu dönemdeki en önemli gelişmelerden biri, yeni cumhurbaşkanı seçimi oldu. Görev süresi sona eren eski cumhurbaşkanı Süleyman Demirel'in yeniden seçilebilmesi için hükümet meclise bir anayasa değişikliği önerisinde bulundu, ancak bu öneri yeterli desteği bulamadı. Cumhurbaşkanlığına, Anayasa Mahkemesi Başkanı Ahmet Necdet Sezer seçildi. Kısa bir süre sonra hükümetin cumhurbaşkanıyla uyum içinde olmadığı görüldü.

30 Eylül 2000 tarihinde yapılan bir Milli Güvenlik Kurulu toplantısı sırasında başbakan ile cumhurbaşkanı arasında yaşanan bir gerginliğin kamuoyuna yansıtılması, ülkede büyük bir krizin patlamasına yol açtı. Ekonomi büyük bir çalkantı yaşadı. Türk parasının değerinde büyük bir düşüş oldu. Zaten sorunlu olan bankacılık sektöründe ciddi bir kriz yaşandı. Birçok özel banka devlet yönetimine geçti. Bazı özel bankaların yönetiminde suiistimaller yapıldığı iddiasıyla davalar açıldı. Çok sayıda banka sahibi ve yöneticisi tutuklandı.

Ekonomideki bu çalkantının aşılması için IMF'yle kapsamlı bir anlaşma yapılarak ülke ekonomisi ve maliyesi katı bir disiplin içine sokuldu. Merkez Bankası'nın özerkliği sağlandı. Bankacılık sistemini daha sıkı bir denetim altına almak için Bankacılık Düzenleme ve Denetleme Kurulu oluşturuldu. Alınan bu önlemlerin bazı olumlu sonuçları, 2002 yılının sonlarına doğru görülmeye başladı. Ancak, diğer ülkelerde olduğu gibi IMF'nin reçetelerinde yer alan önlemler, kuvvetli tepkilere yol açtı. Bütçede % 6,5 oranında faiz dışı fazla tutturma hedefini gerçekleştirmek için yatırımlar neredeyse durma noktasına getirildi. Gelir dağılımındaki bozukluk daha da belirgin hale geldi. Kamu kuruluşlarında işten çıkarmalar ileri boyutlara ulaştı. Türkiye bu ortamda 2002 seçimlerine girdi. Seçim sonuçları, halkın, geçen hükümetten memnuniyetsizliğini ortaya koydu. Koalisyon partilerinin tümü meclis dışı kaldılar.

Ancak son yıllarda karşılaşılan bütün ciddi sorunlara ve zaman zaman karşılaşılan irtica hareketlerine rağmen demokratik parlamenter sistem yaşatıldı. Seçimler hâkim teminatı altında tarafsız ve

adil biçimde gerçekleştirildi. Basın özgürlüğü daha da geliştirildi. Bu konuda yurtiçinde ve dışında zaman zaman yapılan eleştirilerin hiç değilse bir bölümünün haksız veya abartmalı olduğu, tarafsız Türk gazetecileri tarafından da açıklandı. Çeşitli konularda yaşanan sıkıntılara ve sorunlara rağmen Türkiye, demokrasinin bazı eksiklerini gidermeyi başardı. Hukuk alanında AB'yle uyum sağlandı. Türk halkı, demokrasiyi bir yaşam biçimi olarak benimsedi. Bazı seçimlere katılım birçok Batı ülkesinden yüksek oldu. 1950 yılında seçmenlerin % 89,3'ü oy vermişti. Daha sonraki seçimlerde de katılım çoğu zaman % 70'in, bazı seçimlerde de % 80'in üzerinde oldu. Ancak 2002 seçimlerinde katılım oranı düştü.

Yüksek Seçim Kurulu kayıtlarına göre, 3 Kasım 2002 seçimlerinde gümrük kapıları hariç seçim çevrelerindeki toplam 41.291.568 seçmenin 32.652.702'si sandık başına gidip oyunu kullandı. Bunlardan geçerli olan oy sayısı 31.414.748 idi ve seçime katılma oranı % 79,08'de kaldı. Seçimler sonucunda Adalet ve Kalkınma Partisi, oyların % 34,29'unu alarak 363 milletvekiliyle meclise girdi. Mecliste temsil edilecek diğer parti % 19,38 oyla 178 milletvekili çıkaran Cumhuriyet Halk Partisi oldu. Mart ayında Siirt'te yenilenen seçimler sonucunda ise AKP milletvekili sayısını 365'e çıkarırken, CHP'nin grup sayısı 177'ye, bağımsız milletvekillerinin sayısı ise 8'e indi.

Bu iki siyasi partiye ek olarak 9 bağımsız aday da meclise girmeyi başardı. Bu bağımsız milletvekillerinden biri olan Elazığ Milletvekili Mehmet Ağar'ın Doğru Yol Partisi Genel Başkanlığına seçilmesiyle birlikte, mecliste temsil edilen üçüncü parti de DYP oldu. DYP, seçimlerde % 9,56 oy alarak barajın altında kalmıştı.

Seçimlerden sonra işbaşına geçen AKP Hükümeti, birkaç aylık bir kararsızlık dönemi geçirdikten sonra IMF'nin önerisiyle hazırlanan programı aynen uygulama kararı verdi. Bu arada hızlı bir borçlanma süreci içine girildi. Yeni iktidarın ilk altı ayında 20 milyar dolarlık ilave borç alındı, böylece ülkenin borç yükü büsbütün arttı. Cari işlemler dengesinin 2003 yılı sonunda 8 milyar dolara ulaşacağı anlaşıldı. Laiklik karşıtı eğilimlerde artış oldu. Dış politikada, 80 yıllık temel yaklaşımlardan uzaklaşıldığı, dış baskılara karşı yeterince direnç gösterilemediği görüldü. Mali aflar ve terör

suçlularının affı, toplumda tepki yarattı. AKP'nin oylarıyla kabul edilen bazı yasalar, Anayasa Mahkemesi'nce iptal edildi.

AKP iktidarının başlangıcında halkın cevabını beklediği bazı sorular şunlardı: AKP Hükümeti ülkenin karşılaştığı bu ağır sorunları çözebilecek mi? Atatürk devrinde temelleri atılan laik cumhuriyet ilkesini benimseyecek mi? Parlamentonun üstünlüğünü koruyabilecek mi? Muhalefetin demokratik haklarına saygı gösterip onun eleştirilerinden yararlanabilecek mi? Yolsuzlukların üzerine cesaretle gidebilecek mi? Milletvekili dokunulmazlığının kaldırılmasını gerçekleştirebilecek mi? Ekonomik alanda bir yandan IMF'ye verilen sözleri yerine getirirken bir yandan da ülkenin ekonomik bağımsızlığını korumayı başaracak mı? Gelir adaletsizliğini düzeltebilecek mi? Yatırımları artırıp işsizliği düşürebilecek mi? Dış politika alanında Türkiye'nin AB üyeliği hedefini erken bir tarihte gerçekleştirmesini sağlayacak adımları atabilecek mi? Bunun için AB üyeliğinin gerektirdiği reformları gerçekleştirebilecek ve uygulamaya koyabilecek mi? Kıbrıs'ta Türkiye'nin ve Kıbrıs Türkleri'nin temel çıkarlarını dış baskılara karşı koruyabilecek mi? Başta Irak konusu olmak üzere bölgesindeki gelişmelerde Türkiye'nin geleneksel barış politikasını koruyabilecek mi? Türkiye'nin haklarının ve çıkarlarının korunması için yurtdışında gerekli azmi ve kararlılığı gösterebilecek mi? Türkiye'ye baskı yapmaya kalkışanlara karşı yeterli direnci ve tepkiyi gösterebilecek mi? İşte bu ve benzeri sorulara geleceğin tarihçileri cevap verecek. Ancak şimdiden söylenebilecek olan, iktidarın bütün bu konularda iyimserliğe yol açacak bir görünüm sergilemediğidir.

AKP Hükümeti'nin çıkardığı yasalardan önemli bir bölümü, cumhurbaşkanı tarafından yeniden görüşülmek üzere meclise geri gönderildi. Bazı yasalar Anayasa Mahkemesi'nce iptal edildi. Emeklilik yaşını 65'ten 61'e düşürmeyi öngören yasa metni hakkında da Anayasa Mahkemesi yürütmeyi durdurma kararı verdi. Bu arada iktidar partisi liderlerinin parlamenter rejim yerine başkanlık rejimi kurulması yolundaki bazı düşüncelerini kamuoyuna açıklamaları ve yeni bir anayasa hazırlanması, önermeleri kamuoyunda iktidarın rejimden rahatsız olduğu yolunda yorumlar yapılmasına yol açtı. Muhalefetteki CHP'nin meclisteki sözcüleri ikti-

darı, rejimi zorlamaması için uyardılar. Özellikle laiklikle bağdaşmayan eylemlere karşı da gerek muhalefet, gerek toplumun çeşitli kesimlerinden, silahlı kuvvetlerden ve yüksek yargı organı mensuplarından uyarılar geldi. Hükümetin, Anayasa Mahkemesi'nce türbanın kamu alanlarında kullanılamayacağı yolundaki kararını delmeye çalışan bazı girişimleri toplumda tepki uyandırdı.

Bütün bunlara ilaveten hükümetin kadrolaşma yolunda attığı adımlar, bürokrasinin üst kademelerine kendi yandaşlarını atama girişimleri de tepki uyandırdı. Muhalefet sözcüleri, kadrolaşmanın iktidarın AB ile bütünleşme politikasına ters düştüğünü, Avrupa ülkelerinde kayırma değil, liyakat esasının geçerli olduğunu meclis kürsüsünden açıkladılar. Bu arada KİT'lerde üst görevlere atananlardan bazılarının geçmişte görevlerini kötüye kullandıkları için yargılandıklarının ortaya çıkması iktidarı güç durumda bıraktı.

Dış politika alanında da AKP Hükümeti iyi bir başlangıç yapamadı. 11-12 Aralık tarihlerinde Kopenhag'da yapılan AB Zirvesi'nde Türkiye'nin beklediği sonucu elde edememesi, buna karşılık Kıbrıs Rumlarının tam üye yapılmasının kararlaştırılması, hükümet için başarısız bir sonuç oldu. Bu sonucun sorumluluğu, kuşkusuz sadece bir aydan beri işbaşında olan bir hükümete yüklenemezdi, ama hükümetin bu başarısızlığı halka bir başarı gibi takdim etmesi, sadece tecrübesizlikle açıklanamayacak bir durum oldu.

Kıbrıs konusunda da hükümetin yaptığı çelişkili açıklamalar, çözümsüzlüğün sorumlusu olarak geçmiş Türk hükümetlerini ve Kıbrıs Türk liderliğini göstermesi ve Kıbrıs Türkleri'nin güvenlik çıkarları açısından büyük sakıncalar taşıyan ve 28 yıldan beri Kıbrıs'ta barışın sigortası olan iki kesimliliği ortadan kaldıran BM Genel Sekreteri Kofi Annan planının müzakere zemini olarak kabul edilebileceği yolundaki beyanlar, hem Türkiye'de hem de KKTC'de sıkıntı yarattı. Yunanistan ve Kıbrıs Rumları bu gibi beyanları sevinçle karşıladılar. Kıbrıs sorununun başından bu yana ilk defa olan Türk hükümeti ile Kıbrıs Türk liderleri arasında görüş ayrılıkları ortaya çıktı. Bu arada KKTC Cumhurbaşkanı Rauf Denktaş'ın 6 Mart 2003 tarihinde Türkiye Büyük Millet Meclisi'nde yaptığı konuşmadan sonra meclisin oybirliğiyle aldığı ve Türkiye'nin şimdiye kadar izlediği politikaları, meclisin

evvelce aldığı kararları destekleyen ve iki kesimliliğe sahip çıkan kararı, bir dönüm noktası oldu. Sonunda hükümet de gerçekleri görmeye başladı. Başbakan, Kofi Annan planının tuzaklarla dolu olduğunu söyledi ve KKTC liderliğiyle bir uzlaşma sağlandı ama yaratılan olumsuz izlenimlerin izlerini silmek mümkün olamadı. Kofi Annan planının KKTC Hükümeti tarafından kabul edilemeyeceğinin anlaşılmasından sonra Kıbrıs'ta toplumlar arasında bir uzlaşma havasının yaratılması yolunda bazı adımlar atıldı. KKTC Hükümeti'nin kararıyla Kıbrıslı Rumların kuzeye, Türklerin de güneye turist olarak ve pasaportlarını kullanarak geçmelerine izin verildi. Türk Hükümeti de Kıbrıs Rumlarının Türkiye'ye vizesiz seyahat edebilmelerine izin veren bir kararı kabul etti. Bu sayede Rumlar, kendi hükümetlerince Kuzey Kıbrıs hakkında yaratılan olumsuz izlenimlerin ne kadar yanlış olduğunu gördüler. Ama bu olumlu gelişmeler Kıbrıs Rum Yönetimi'ni rahatsız etti. Rumların kuzeye geçişini engelleme girişiminde bulundular. Ama Rum halkı bu engelleri dinlemedi ve birkaç gün içinde yüz bini aşkın Rum kuzeyi ziyaret etti. Güneye giden on binlerce Türkün hepsi evlerine döndü. Böylece sınırlar açılırsa Türklerin güneye iltica edecekleri iddiasının da bir kandırmaca olduğu anlaşıldı. Bazı yabancı ülke ve kuruluşların, Kıbrıslı Türkler ile Türkiye'nin arasını açmaya, Kıbrıslı Türkleri birbirine düşürmeye yönelik "böl ve hükmet" politikaları, hiç değilse şimdilik sonuçsuz kaldı. Gerek Kıbrıs, gerek başka konularda, "yabancılar hep haklıdır Türkler hep haksızdır," görüşünü savunanlar ve sürekli olarak Türk kamuoyunu bu yönde etkilemeye çalışanlar mahcup oldular.

Irak savaşı konusunda da AKP iktidarının izlediği istikrarsız yaklaşım, Türkiye hesabına olumsuz bir tablo yarattı. Türk Anayasası'nın 92. maddesi, TBMM'nin savaş ilanı, yabancı asker kabulü ve yurtdışına asker gönderilmesi konularında uluslararası meşruiyet koşulu arıyordu. Bu nedenle hükümetin, başından itibaren Amerikalılara bu hükmü anlatıp Birleşmiş Milletler Güvenlik Konseyi'nden Irak'a yönelik askeri bir harekât için yetki alınmadıkça savaşın meşru sayılamayacağını, bu nedenle Türkiye'nin Amerikan askerlerine Türkiye üzerinden cephe açma izni verilemeyeceğini söylemesi gerekirken bu yapılmadı. Sanki bu engel, TBMM'nin ve-

receği bir kararla kolayca aşılabilirmiş, meclis kararıyla uluslararası hukuk açısından meşruiyet sağlanabilirmiş gibi hukuk mantığıyla bağdaşmayan bir yaklaşım benimsendi. Hükümet daha da ileri gitti, 6 Şubat 2003 tarihinde meclisten bir tezkere geçirtilerek Irak'a yönelik bir kara harekâtında kullanılacak üs ve limanların modernizasyonu için Amerikan askerlerinin Türkiye'ye davet edilmesi sağlandı. Binlerce Amerikan askeri Türkiye'ye gelerek çalışmaya başladı. Hükümetin bu kararlarının doğal sonucu olarak cephe açma kararının da meclisten kolaylıkla geçeceğine inanan Amerikalılar, kara birliklerini tank, top ve ağır silahlarıyla Türkiye'ye doğru yola çıkardılar. Ancak 1 Mart günü yapılan oylamada iktidar partisine mensup 100'e yakın milletvekilinin muhalefetle birlikte ret oyu vermesi veya çekimser kalması sonucunda hükümet, meclise sunduğu tezkereyi kabul ettiremedi. TBMM, hukuka ve Atatürk'ün barış politikasına uygun bir karar vermişti. Muhalefetteki CHP, başından beri bu barış politikasının savunuculuğunu hiçbir fire vermeden savundu. CHP milletvekilleri, basına açık olarak yapılan grup toplantısında ret oyu vereceklerini teker teker açıkladılar. Hükümetin yanlış beklentiler yaratması ve uyandırdığı izlenimlerin aksine meclisteki büyük çoğunluğuna rağmen tezkereyi geçirtememesi, Türk-Amerikan ilişkilerinde sıkıntı yarattı. Ama meclisin kararı, yapılan kamuoyu yoklamalarında % 94 çoğunlukla savaşa karşı tavır alan Türk halkını memnun etti. Meclisin dış baskılara direnerek ret kararı alması, Avrupa'da öteden beri Türkiye'yi Amerika'nın bir Truva atı gibi gören çevreleri şaşırttı. Türkiye'nin itibarını artırdı ve Avrupa Birliği'ne yakınlaştırdı. Türkiye'de, Amerikalıların istediklerinin kayıtsız şartsız yerine getirilmesi isteyen, bu yolda hükümete ve meclise baskı yapmaya, kamuoyunu yönlendirmeye çalışan çevreler başarısız kaldı. Türk Silahlı Kuvvetleri de bazı açılardan farklı görüşte de olsa TBMM'nin iradesine saygılı olduğunu ortaya koyarak Türkiye'yi halkın seçtiği meclisin değil de ordunun yönettiği iddiasını ortaya atanları mahcup etti.

Özetle gerek Kıbrıs, gerek Irak konularında Türkiye Büyük Millet Meclisi doğru yönde kararlı adımlar atarak hükümetin izlediği yanlış ve kararsız politikaların ülkeye zarar vermesine izin vermedi.

Türkiye'nin İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra demokrasiyi kökleştirme yolunda attığı adımlar, yaşadığı tecrübeler özetle böyle. Bu gelişmeleri değerlendirirken ve Türkiye'nin demokrasi açısından dünya ülkeleri arasındaki yerini araştırırken aynı dönemde Batı ülkelerinde yaşanan deneyleri de gözden geçirmekte yarar var. Türkiye'de bunlar olurken oralarda neler olmuş?

İKİNCİ DÜNYA SAVAŞI'NDAN SONRA BATILI ÜLKELER

ABD, Soğuk Savaş'ın Özgürlükçü Demokrasiye Etkisi

ABD'de Roosevelt'in Nisan 1945'te ölümü üzerine başkanlığa, Başkan Yardımcısı Truman getirildi. Truman, Roosevelt'in sosyal hedeflerini benimsiyordu. Ancak Kongre'yi ikna etmekte zorluklar çekti. Savaştan sonra ekonomiyi sarsan büyük grevler olunca, Kongre 1947 yılında Taft-Hartley Yasası'nı çıkararak sendikaların haklarını kısıtladı. Truman'ın vetosu, yasayı engellemeye yetmedi. 1948 başkanlık seçimlerini Truman kazandı. Kongre'de de Demokratlar çoğunluğu aldılar. Onun döneminde Kore Savaşı tecrübesi yaşandı. Savaştan zarar gören Batı Avrupa ülkelerine, bu arada Türkiye'ye büyük miktarda yardım yapılmasını öngören Truman doktrini kabul edildi. Sovyetler Birliği'nin dış politikadaki gerçek niyetleri anlaşıldı ve Batılı ülkelerin ortak savunma gereksinmelerini karşılamak üzere, 1949 yılında NATO örgütü kuruldu. Ama Amerika içindeki ayırımcı hareketler önlenemedi.

1952 seçimlerinde ise Cumhuriyetçilerin adayı Eisenhower başarılı oldu. Eisenhower, ABD'deki siyahların tam eşit haklara kavuşturulması için çalıştı. 1954 yılında güney eyaletlerinde hâlâ devam eden ayırımcılığa karşı mücadele etti. Aynı yıl Yüksek Mahkeme Başkanı Earl Warren beyazlarla siyahlar arasında ayrımcılık yapmanın, ABD Anayasası'na aykırı olduğu yolunda bir karar verdi. Yüksek Mahkeme ayrıca siyahlarla beyazların farklı okullarda okumalarını öngören yerel düzenlemelerin kaldırılması ve okulların birleştirilmesi yönünde karar verdi. 1957 yılında Arkansas eyaletindeki Little Rock şehri bu karara uymayacağını bildirdi. Bunun üzerine Eisenhower bu kente askeri birlikler gön-

dererek kararı zorla uygulattı. 1957 ve 1960 yıllarında çıkarılan yasalar da zencilerin oy hakkını kullanmalarını güvence altına almak için Federal Hükümete yetki verdi. Yani İkinci Dünya Savaşı'nın bitiminden 15, ABD'nin kuruluşundan ve insan ve vatandaş haklarının kabulünden 180 yıl sonra ABD'nin bazı bölgelerinde farklı ırklara mensup vatandaşların eşit haklara sahip olmaları sorun olmaya devam ediyordu. Eisenhower 1956 yılında yeniden seçildi. 1961 seçimlerinde ise Eisenhower'in yardımcısı Nixon demokratların adayı Kennedy karşısında yenilgiye uğradı. Eisenhower döneminde ABD ekonomik açıdan hızla kalkındı. Ancak gelir dağılımı bozukluğu önemli bir sorun yaratıyordu. 1959 yılında ABD'de ailelerin yarısının yıllık geliri 2.000 doların altındaydı. 1960 yılında ABD'de 4,5 milyon işsiz vardı.

Truman ve Eisenhower dönemlerinde ABD iç politikasını en çok etkileyen gelişmelerden biri, Senatör McCarty'nin öncülüğünde yürütülen komünist karşıtı kampanya oldu. İddialar aşırı boyutlara ulaştı. ABD Dışişleri Bakanlığında, Komünist Parti üyesi 57 kişinin çalıştığı ileri sürülüyor fakat bu ve benzeri iddialar kanıtlanamıyordu. Ancak bu kampanya etkili oldu. 1951 yılında çıkarılan bir yönetmelik, devlete sadakati konusunda makul şüpheler bulunanların devlet memurluğundan uzaklaştırılmalarına olanak veriyordu. 1953 yılında McCarty, Senato Araştırma Komisyonu'nun başkanlığına getirildi. Bu dönemde bazı Amerikan yazarlarının yıkıcı sayılan kitapları yakıldı. 1954'te McCarty, ordunun komutanlarına da dil uzatmaya başladı. Şiddetli komünist düşmanı John Birch Derneği, işi, Eisenhower'ı bile komünist destekçiliğiyle suçlamaya kadar götürdü.

Kennedy, siyahlara eşit haklar verilmesi, sosyal hakların genişletilmesi, öğrencilere mali destek sağlanması gibi pek çok sosyal amaçlı projeyi gündeme getirdi. Ancak bu projelerin bir bölümü Kongre'de engellendi veya geciktirildi. Küba krizi ve Vietnam savaşı bu dönemlerde yaşandı. 1963 yılında öldürülen Kennedy'nin yerine geçen Johnson'ın başkanlığı döneminde, Kennedy'nin başladığı bazı girişimler sonuçlandırıldı, bu arada Sivil Haklar Yasası çıkarılabildi. Ancak bu yasa, siyahların daha geniş haklara kavuşturulması için çaba gösterenleri tatmin etmeye yetmedi. 1960'lı

yılların ortalarında birçok Amerikan şehrinde siyahlar ayaklandı. Siyahların içinden de "Siyah panterler" gibi şiddete başvuran gruplar çıktı. 1968 yılında barışçı gösterilere önderlik eden siyah papaz Martin Luther King öldürüldü. 1968 ve 1972 seçimlerini Nixon kazandı. Nixon, ABD'nin Vietnam savaşına son verdi. Ancak savaşın son dönemlerinde Laos ve Kamboçya'ya müdahaleler, özellikle Kuzey Vietnam'da birçok sivilin ölümüne yol açan hava bombardımanları eleştirilere yol açtı.[228]

1973 yılında ortaya çıkan Watergate skandalı başkanı olumsuz yönde etkiledi ve kamuoyunda başkanın istifasını isteyenler destek buldu. 1972 seçim kampanyası sırasında Demokrat Parti Merkezi'ne girilerek bazı belgelerin alınması ABD kamuoyunu etkiledi. Nixon sonunda istifa etti. Nixon'un istifası üzerine yardımcısı Gerald Ford 1974 Ağustos ayında başkanlığı üstlendi, ancak 1976 seçimlerinde Jimmy Carter'a yenildi. Carter dönemi, ABD'de insan haklarının devlet politikası olarak ön plana çıktığı dönemdir. Carter bir yandan Güney Afrika'nın ırk ayırımcılığı politikasına karşı çıkarken bir yandan da insan haklarını ihlal eden ülkelere karşı yaptırımlar uygulamaya başladı. 1980 Kasımı'nda yapılan seçimleri Cumhuriyetçilerin adayı Ronald Reagan kazandı. Reagan, Sovyetler Birliği'ne ve Latin Amerika'daki komünist yanlısı hareketlere karşı sert tutumuyla tanındı. Ancak onun döneminde ABD ile Sovyetler Birliği arasında üst düzey temaslar yapıldı ve nükleer silahların azaltılması konusunda anlaşmalara varıldı. Reagan'ı George Bush'un ve Bill Clinton'ın başkanlık dönemleri izledi. Bush döneminde Körfez Krizi ABD'nin karşılaştığı en önemli sorunlardan biriydi. Kuveyt'i işgal eden Irak'a karşı Amerika'nın gerçekleştirdiği harekât başarılı oldu. Irak geri çekilmeye zorlandı. Ancak Saddam Hüseyin yönetimi işbaşında kaldı. Bu savaşın sonunda Irak fiilen üçe bölündü. 36. paralelin kuzeyindeki ve 32. paralelin güneyindeki topraklar üzerinde Irak Hükümeti'nin denetim gücü kalmadı. Irak uçaklarının kuzey ve güneydeki bu bölgeler üzerinde uçuşu da yasaklandı. İncirlik üssünü kullanan Amerikan, İngiliz ve Fransız uçakları, Türkiye'nin izniyle Kuzey

228 Peacock, a.g.e., s. 268, 270, 272.

Irak'ta sürekli uçarak uçuşa yasak bölgeyi denetlediler. Daha sonra Fransa bu operasyondan çekildi. Türk Parlamentosu'nun her altı ayda bir verdiği yetkiyle yapılan ve "çekiç güç" adı verilen bu operasyon, 2003 yılındaki Irak savaşına kadar sürdü. Irak, kitle tahrip silahlarının imhası amacıyla Birleşmiş Milletlerin sıkı denetimine tâbi tutuldu.

Soğuk Savaş'ın 1980'li yılların sonunda sona ermesiyle birlikte Sovyetler Birliği'nin ve Varşova Paktı'nın dağılması, Doğu-Batı ilişkilerinde köklü değişikliklere yol açtı. Başkan Clinton dönemi, Rusya, eski Sovyet cumhuriyetleri ve Varşova Paktı üyeleriyle ilişkilerin geliştirildiği bir dönem oldu. Bu dönemde insan hakları yeniden ön plana çıktı ve ABD'nin uluslararası ilişkilerinde önemli bir yer almaya başladı.

Fransa, Beşinci Cumhuriyet, Yetkili Başkan

Savaş döneminde Fransa'da Pétain'in başkanlığındaki Vichy rejimi, Fransa'nın Alman işgalinden kurtarılmasıyla son buldu. Vichy dönemi, dış koşulların da etkisiyle Fransa'nın geleneksel demokratik çizgisinden tamamen uzaklaştığı bir dönemdi. Vichy rejiminin yıkılmasından sonra savaş sırasında Londra'da De Gaulle'ün başkanlığında kurulmuş bulunan Ulusal Kurtuluş Komitesi, Fransa'nın meşru hükümeti olarak kabul edildi. 1945 seçimlerinde komünistler, sosyalistler ve Katolik Cumhuriyetçi Halk Hareketi birbirine yakın oy aldılar. De Gaulle, Ocak 1946'da istifa etti. Fransız Parlamentosu yeni bir anayasa hazırladı. Bu anayasa, "Dördüncü Cumhuriyet" dönemini başlattı. 1945 Anayasası, ilk defa olarak Fransız kadınlarına oy hakkı tanıdı. Bu tarihte Türkiye'de kadınlara oy hakkı tanınmasının üzerinden 11 yıl geçmiş bulunuyordu. De Gaulle, bir yandan yeni anayasadan, bir yandan da komünistlerin aşırı derecede güçlenmesinden rahatsızdı. Fransız Halkının Birleşmesi grubunu kurdu. Bu grup, 1947'de oyların % 40'ını kazandı. 1951 seçimlerinde parlamentoya 120 milletvekili soktu. Bu yıllarda Fransa henüz sömürgeleriyle ilgili sorunlarını çözememişti. Bir yandan Çinhindi, bir yandan da başta Cezayir olmak üzere Afrika'daki sömürgelerinde bağımsızlık hareketleri güçleniyordu. Çinhindi sorunu, 1954 yılında Cenevre

Anlaşması'yla çözüldü. Tunus 1956'da bağımsızlığını kazandı. Fransız askerleri Fas'ta otoriteye başkaldıranlara karşı kuvvet kullandı. Ancak daha sonra Fas da bağımsızlığını kazandı.

Fransa'nın esas güçlüğü, Cezayir sorununda oldu. O dönemde Cezayir'de bir milyon Fransız asıllı yaşıyordu. Onların güvenliğini korumak ve Cezayir'de Fransız egemenliğini sürdürmek için çok sayıda Fransız askeri görevlendirilmişti. 1954 yılında bu askerlerin sayısı 500.000'e ulaşmıştı.[229]

1954'ten sonra Cezayir'deki bağımsızlık yanlılarının mücadelesi giderek arttı. Cezayir Ulusal Kurtuluş Cephesi (FLN), bir yandan bağımsızlık için savaşırken bir yandan da o ülkede yerleşik Fransız asıllıların imtiyazlarının kaldırılması için çaba gösteriyordu. FLN'nin Tunus ve Fas'ta da üsleri vardı. Cezayirli mücahitler, Fransız askeri hedeflerine saldırılar düzenliyorlardı. Bu çatışmalar çok kanlı oldu. Dört yıllık silahlı çatışmaların sonucunda 200.000 Cezayirli hayatını kaybetti. Fransızların kayıpları da 13.000'i buldu. Yakalananların sorgulanmaları sırasında yapılan eziyetlere ilişkin haber ve iddialar Fransa'da büyük tepkiler yarattı. Savaş aleyhtarı eğilimleri güçlendirdi. Orada görevli Fransız birliklerinin merkezden kontrolünde güçlükler yaşandı. Yerel komutanlar, Fransız Hükümeti'nin izlediği uzlaşıcı politikalara karşı geldiler.

Mayıs 1958'de Cezayir'de barışçı bir çözümden yana olan Pfimlin'in başbakanlığa getirilmesi üzerine Cezayir'deki komutanlardan General Salan ve General Massu ayaklandılar. Bu arada Cezayir'deki Fransız birliklerinin Fransa'ya askeri harekât düzenleyeceklerine dair haberler dolaştı. Fransa'da tam bir kargaşa yaşanıyordu. Bu ortamda Fransız Parlamentosu 1 Haziran'da 224'e karşı 329 oyla De Gaulle'ü altı aylık süre için tam yetkiyle devlet başkanlığına getirdi. De Gaulle, ayrıca yeni bir anayasa hazırlamakla da görevlendirildi. Hazırlanan yeni anayasayla birlikte Fransa'da "Beşinci Cumhuriyet" dönemi de başlamış oldu. Bu anayasa, eskisinden oldukça farklıydı. Devlet başkanının yetkileri artırılıyor, parlamentonun yetkileri ise kısıtlanıyordu. Anayasanın 16. maddesi, *"Cumhuriyetin kurumları, ülkenin bağımsızlığı, toprak*

---

229 Peacock, a.g.e., s. 282.

bütünlüğü veya uluslararası yükümlülüklerini yerine getirme imkânı ciddi ve acil bir tehdide maruz kalırsa ve anayasal kamu yönetiminin düzenli işlemesini engelleyici bir durum ortaya çıkarsa, cumhurbaşkanının, başbakan, meclis ve anayasa mahkemesi başkanlarına danışarak durumun gerektirdiği tedbirleri alacağı" belirtiliyor. Aynı anayasanın 36. maddesi de, bakanlar kuruluna sıkıyönetim ilanı yetkisi veriyor. Sıkıyönetimin süresi 12 günü aşarsa, meclisten yetki alma zorunluluğu var.[230]

Ayrıca, meclis bütçeyi 70 günden fazla geciktirirse hükümet kararnameyle vergi toplama hakkına sahip oluyor. Meclisin gündeminin saptanmasında da hükümetin geniş yetkileri var. Cumhurbaşkanı, iç karışıklık halinde meclisi feshetme yetkisini de elinde bulunduruyor. Anayasa'yla, Fransa'daki seçim sistemi de değiştiriliyor, iki turlu seçime geçiliyor. Bakanlar meclise karşı sorumlu olmakla birlikte meclis üyeliği sıfatını kaybediyorlar. Güvensizlik oyuyla hükümeti düşürmek güçleşiyor. Böylece 1958 Anayasası'yla Fransa, yarı başkanlık sistemine geçiyor. Cumhurbaşkanının yetkileri, diğer Avrupa demokrasilerinde görülmedik ölçüde genişletiliyor. 1990'lı yılların ortalarında, bu hükümlerin demokratik ölçülerle ne oranda bağdaştığı Fransa'da da tartışılmaya başlandı ve 16. maddenin kaldırılmasını ve diğer bazı demokratik düzenlemeler yapılmasını amaçlayan yeni anayasa tasarıları hazırlandı. Bu tartışmalar sürüyor. Ama XXI. yüzyılın ilk yıllarında, Fransız Anayasası'nın bu hükümleri hâlâ değiştirilmemişti.

Özetle, yukarıda özetlenen iç güvenlik koşulları, özellikle Cezayir'deki savaş, Avrupa'nın en eski ve güçlü demokratik ülkelerinden biri olan Fransa'yı, böyle kısıtlayıcı düzenlemeler yapmak zorunda bıraktı. Bu anayasa, Eylül 1958'deki halk oylamasında, katılanların % 74 oyuyla kabul edildi. Bunu izleyen seçimlerde De Gaulle'ün Yeni Cumhuriyet İçin Birlik Partisi büyük başarı sağladı. 188 milletvekili çıkardı. Sosyalistler 40, komünistler ise sadece 10 milletvekilliği elde edebildiler. De Gaulle'ün partisi muhafazakârlarla birlikte hükümeti kurdu. 8 Ocak 1959'da De Gaulle

---

230 Duverger, Maurice, *Constitutions et Documents Politiques*, Paris, 1996, s. 288, 297.

cumhurbaşkanı seçildi ve 11 yıl süreyle devlet başkanlığını yürüttü. Bu dönemde Cezayir'e bağımsızlık verilmesi girişimleri üzerine, oradaki Fransız ordusunda yeniden ayaklanmalar oldu, 1961 yılında General Salan, Fransız Hükümeti'ne başkaldırdı. Ancak De Gaulle, iktidarını ve gücünü korudu. İsyancıların bir bölümü yakalanarak tutuklandı. Kaçanlar, OAS diye adlandırılan Gizli Ordu Teşkilatı'nı kurdular ve Fransız Hükümeti'ne karşı terörist yöntemlerle mücadele etmeye başladılar. Hatta De Gaulle'e karşı başarısız bir suikast girişiminde bulundular.

Temmuz 1962'de Cezayir, bağımsızlığını kazandı. De Gaulle 1958'den itibaren Fransa'nın Afrika'daki sömürgelerine karşı yeni bir politika uygulamaya başladı. Bu ülkelere, derhal bağımsız olmak veya Fransız Devletler Topluluğu içinde kalmak şıkları arasında seçme hakkı tanındı. İkinci seçeneği tercih edenler, Fransız mali yardımından yararlanacak, ancak dış politikaları Fransa'nın kontrolünde olacaktı. Gine hariç hepsi Fransız Devletler Topluluğu'nda kalma seçeneğini benimsediler. Ancak birkaç yıl sonra onlar da bağımsız oldular.

Türkiye'de 27 Mayıs askeri müdahalesi olduğu dönemde, Fransa da bu sorunlarla karşı karşıya bulunuyordu. Fransa'da bu dönem, o zamanki adıyla Ortak Pazar'ın da ilk yıllarıydı. Fransa bu dönemde Ortak Pazar'ı Almanya'yla birlikte yönlendirme politikası güdüyordu. ABD'nin etkisini Avrupa'ya taşıyacağı gerekçesiyle İngiltere'nin üyelik talebini veto eden Fransa, daha sonra, bu defa da İngiltere'nin ekonomik koşullarının elverişsiz olduğunu ileri sürerek vetosunu tekrarladı.

1968 yılında Fransa'da işçiler, ücretlerin dondurulmasına karşı şiddetli tepki gösterdiler. Enformasyon servislerinin hükümetin denetimi altında tutulması da antidemokratik bir durum olarak görüldü ve tepki yarattı. Başka toplumsal nedenlerle birlikte bu sorunlar, Paris'te büyük öğrenci gösterilerine ve şiddet olaylarına yol açtı. Hükümet bu gösterileri güç kullanarak dağıtma yolunu seçti. De Gaulle, gereğinde askeri müdahaleyi de öngörerek komutanlarla görüşmeler yaptı. 1968 olayları, daha sonra başka Avrupa ülkelerine ve Türkiye'ye sirayet etti. O dönemdeki protestocu gençlerden, daha sonraki yıllarda "68 kuşağı" olarak söz edildi.

Bu dönemde düzenlenen seçimlerde De Gaulle yeniden halk desteğini kazandı. Ancak ekonomik durum bozulmuştu. Uluslararası mali kuruluşların temsilcileri Bonn'da toplanarak Fransa'ya yardım yapılmasını kararlaştırdılar. De Gaulle, frankı devalüe etmeye yanaşmadı. Bunu, âdeta bir gurur meselesi yaptı. Bunun yerine bazı katı ekonomik önlemlere başvurdu. Bu önlemler, yeniden şiddetli gösterilere yol açtı. Bu arada yerel yönetimlerin reorganizasyonuyla ilgili bir önerisi düzenlenen referandumda reddedilince, De Gaulle istifa etti. De Gaulle'den sonra cumhurbaşkanlığına Georges Pompidou seçildi. 1973 seçimlerinde sosyalistlerle komünistler ortak bir cephe oluşturdular. Pompidou döneminde Fransa, De Gaulle'ün politikasından vazgeçerek İngiltere'nin Avrupa Ekonomik Topluluğu'na girmesini kabul etti. Pompidou'nun 1974 yılında ölümü üzerine düzenlenen seçimleri Giscard D'Estaing, rakibi Mitterand'ı az farkla geçip, oyların % 50,8'ini alarak kazandı. Giscard d'Estaing, kamuoyunun kuvvetli taleplerini de dikkate alarak basın ve sinema filmleri üzerindeki sansürü kaldırdı ve telefonların güvenlik makamlarınca dinlenmesine son verdi.[231]

Böylece çağdaş, özgürlükçü demokrasinin bu temel gerekleri Fransa'da İkinci Dünya Savaşı'nın bitiminden yaklaşık 20 yıl sonra uygulamaya konulabildi. 1970 ile 1980 yılları arasında diğer Avrupa ülkelerinde görülen bazı ekonomik sıkıntılar ve işsizlik Fransa'da da yaşandı, ancak etkisi Fransa'da diğerlerine nazaran daha az oldu. Fransız ekonomisi bu dönemde hızlı bir gelişme gösterdi. Ancak 1980'de şartlar değişti. Yıllık enflasyon, Batı Avrupa ülkeleri için çok yüksek sayılan % 13,3'e yükseldi. İşsizlerin sayısı 1,5 milyonu buldu. Bu ortam içinde yapılan Mayıs 1981 seçimlerini, Mitterand'ın başkanlığındaki Sosyalist Parti kazandı. Mitterand, ölümüne kadar cumhurbaşkanlığında kaldı. Onun ölümünden sonra yerine Chaques Chirac başkan seçildi. Fransa bu dönemde, gerek ekonomik kalkınma gerek demokrasinin kökleştirilmesi alanlarında mesafe kaydetti. Ancak aşırı sağcıların güçlenmesi Fransız siyasal yaşamı açısından endişe verici bir durum yarattı, bunun sakıncalarının giderilmesi için yeni yasal önlemler aranmasına başlandı. 1998

231 Peacock, a.g.e., s. 282, 291.

yılının sonunda Jacques Chirac ile İngiltere Başbakanı Tony Blair, Saint Malo şehrinde yayınladıkları bir bildiriyle, AB çerçevesinde kurulacak Avrupa ordusunun temellerini attılar.

İngiltere, Sömürgelerin Tasfiyesi

İngiltere'de savaşı izleyen yıllar, büyük ekonomik sıkıntılar içinde geçti. Karne sistemi uzun yıllar sürdü. Halk büyük fedakârlıklara katlanarak savaşın yaralarını sarmaya çalıştı. Savaştan sonraki ilk seçimlerde muhafazakârların aldığı 213 milletvekilliğine karşılık İşçi Partisi 393 milletvekilliği elde ederek büyük bir başarı kazandı ve iktidarı ele geçirdi. Bu, birçok temel endüstrinin ve bankanın millileştirildiği dönem oldu. 1947'de işsiz sayısı iki milyona yükseldi. Ekmek karneye bağlandı. 1951 seçimlerini Churchill'in başkanlığındaki muhafazakârlar kazandı. Hükümet yeniden özel sektöre ağırlık veren politikalara yöneldi. Churchill'in 1955 yılında siyasetten çekilmesi üzerine yerini Anthony Eden aldı. 1955 seçimlerinde de muhafazakârlar başarılı oldular. Eden döneminde en önemli sorun, Nasır'ın Süveyş Kanalı'nı millileştirmesiydi. İngiltere'nin Fransa ve İsrail'le birlikte buna karşı askeri müdahale yolunu seçmesi, hem yurtiçinde hem de dünyada tepkilere yol açtı. Başta ABD olmak üzere dünya ülkelerinin gösterdiği tepki üzerine bu üç ülke Süveyş'e çıkardıkları birliklerini üç gün içinde geri çekmek zorunda kaldılar.[232]

Süveyş Harekâtı'nın başarısızlıkla sonuçlanması, Nasır'ın gelişme yolundaki ülkelerdeki prestijini yükseltti. Dünyada bağımsızlık hareketleri güç kazandı. Eden, Ocak 1957'de istifa etti. Yerine Harold Macmillan geçti. Onun döneminde, önemli ekonomik sorunlarla ve bu arada yüksek enflasyonla karşılaşıldı. Ödemeler dengesi bozuldu. 1962'de başlanan AET'ye üyelik müzakerelerini De Gaulle'ün veto etmesi, İngiliz Hükümeti açısından sıkıntılı bir durum yarattı. Bu şartlar altında yapılan Ekim 1964 seçimlerini Harold Wilson'ın başkanlığındaki İşçi Partisi kazandı. Bu hükümet döneminde İngiltere, bazı eski sömürgelerinden çekilmeye

---

232 Süveyş Harekâtı'nın ayrıntıları için bkz. Öymen, Onur, *Silahsız Savaş*, s. 112-116.

başladı. Ancak Akdeniz'in batısındaki Cebelitarık ile doğusundaki Kıbrıs'taki üslerin stratejik önemi dikkate alınarak bu üsler muhafaza edildi. İngiliz askerleri Yemen'den çekildi. 1968'de Basra Körfezi'ndeki ve Uzakdoğu'nun bazı bölgelerindeki İngiliz mevcudiyetine son verilmesi kararlaştırıldı. Rodezya 1965 yılında bağımsızlığını ilan etti, ancak bu, uzun süre tanınmadı. 1968 yılından sonra Kuzey İrlanda'daki toplumsal olaylar ve şiddet hareketleri arttı. Yerel yönetimin orada yaşayan Katoliklere karşı ayrımcı politikalar izlediği ileri sürüldü. Katolikler ile Protestanlar arasındaki çatışmalara son verilmesi ve güvenliğin sağlanması için İngiliz ordusuna görev verildi. Kuzey İrlanda'yı İrlanda Cumhuriyeti'ne bağlamak isteyen IRA'nın terörist faaliyetleri 1971'de arttı. Onu, aşırı Protestan kuruluşların terör faaliyetleri izledi. Bu gelişmeler üzerine İngiliz Hükümeti yerel parlamentoyu feshetti, yerel yönetimin yetkilerini de devraldı. Kuzey İrlanda'nın yönetimi, geçici olarak bir devlet sekreterine bağlandı.

1970 yılında Edward Heath'in başkanlığındaki Muhafazakâr Parti büyük bir seçim zaferi kazandı. Yeni hükümet ekonomide liberalleşme tedbirleri aldı. 1 Ocak 1973'te İngiltere, Avrupa Ekonomik Topluluğu'na üye oldu. 1974 yılında büyük sosyal sorunlarla karşılaşıldı. Madencilerin grevi ülkeyi sarstı. 28 Şubat'ta yapılan seçimlerde hiçbir parti net çoğunluk sağlayamadı. Harold Wilson bir azınlık hükümeti kurdu. Aynı yılın ekim ayında yapılan yeni seçimler ise İşçi Partisi'nin çoğunluk iktidarı kurmasına imkân verdi. 1976 Mart ayında Wilson istifa etti, yerine James Callaghan başbakanlığa getirildi. 1975'te Muhafazakâr Parti'nin başkanlığına ilk defa bir kadın politikacı, Margaret Thatcher seçildi. Bu dönemde İngiltere, ekonomide başarılı sonuçlar aldı. Ancak Kuzey İrlanda'daki şiddet hareketleri devam etti. 1980-1981 yıllarında IRA militanlarının hapishanelerde yaptıkları açlık grevlerinde ölenler oldu. Ancak bu baskılara rağmen İngiliz Hükümeti bu militanlara siyasi mahkûm statüsü tanımayı reddetti. 1981 yılında Londra'da, Liverpool'da ve Manchester'da büyük sosyal olaylar ve ayaklanmalar oldu. Bu ayaklanmalar sırasında polisin uyguladığı sert yöntemler soruşturma konusu oldu. Özellikle siyahların yaşadığı bölgelerde böyle olaylar yaşandı. Londra'nın Brixton semti

ile Liverpool'un Toxteth bölgesinde polis uygulamaları eleştiri konusu oldu.

Thatcher döneminde karşılaşılan en önemli sorun, Falkland Adaları krizi oldu. Güney Atlantik'teki bu adalara asker çıkaran Arjantin, yıllardan beri kendisine ait olduğunu iddia ettiği adalara el koydu. İngiltere, büyük bir askeri harekâtla adaları geri aldı. Böylece İngiltere'nin denizaşırı topraklarının tümünden çekilmeye niyetli olmadığını ortaya koydu. Thatcher, yaklaşık 10 yıl başbakanlık yaptı. Onu, Muhafazakâr Parti'nin başkanlığına getirilen John Major'un başbakanlığı izledi. 1997 yılında yapılan seçimleri Tony Blair'in başkanlığındaki İşçi Partisi açık farkla kazandı.

Almanya, Demokrasinin Yerleşmesi ve Sorunlar

İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra Almanya'daki gelişmeler diğer ülkelerden farklı oldu. Savaştan sonra yapılan Yalta ve Potsdam anlaşmalarından sonra Almanya ve eski başkent Berlin, savaşın galipleri olan Amerika, İngiltere, Fransa ve Sovyetler Birliği'nin denetimine bırakıldı. Doğu Almanya tamamen Sovyetler'in nüfuzuna girdi. Batı Almanya'da demokratik, federal, özgürlükçü bir devlet kuruldu. İki Almanya'nın birleşmesi savaştan 45 yıl sonra mümkün olabildi. Bu dönemde Almanlar Berlin Duvarı ve tel örgülerle birbirinden ayrılmış, farklı rejimlere sahip iki ülkede yaşamak zorunda kaldılar.

Almanya savaştan yanmış, yıkılmış bir ülke olarak çıktı. Milyonlarca Alman vatandaşı hayatını kaybetmişti. Sovyetler Birliği'nde 1,1 milyon savaş esiri vardı. Bunların büyük bir bölümü bir daha geri dönmedi.[233]

Sanayi tamamen tahrip olmuş, Alman kentlerinin bir bölümü fiilen haritadan silinmişti. Amerikalılar savaşın sonunda Köln'e girdiklerinde, evvelce 750 bin kişinin yaşadığı bu kentte sadece 32 bin kişi kalmıştı. İşte bu yıkıntılar üzerinde modern ve çağdaş bir devlet kuran, savaştan sonraki ilk şansölye Konrad Adenauer oldu. Federal Almanya'nın savaş sonrası anayasasını hazırlayan Adenauer, ülkenin eski kötü tecrübeleri bir daha yaşamaması için

233 Johnson, a.g.e., s. 585.

gerekli yasal temelleri attı. 14 Ağustos 1949 seçimlerinde Ludwig Erhard ile birlikte başarı kazandı. Ondan sonraki seçimlerde de başarısını tekrarladı ve 14 yıl şansölyelik görevinde kaldı. Bu dönemde Erhard'ın temellerini attığı liberal, özel sektöre öncelik veren, ihracatı teşvik eden politikalar sayesinde ekonomide Alman mucizesi yaratıldı.

Adenauer dönemine Almanya'nın GSMH'sı üç kat arttı. Güçlü bir sendika örgütü kuruldu. Hükümetle sendikalar arasında ekonomik ve sosyal konularda işbirliği sağlandı. Siyasal amaçlı grevler olanaksız hale getirildi. Genel olarak grev hakkı sıkı koşullara bağlandı. Alman demokrasisi güçlendirildi. Bu arada Doğu Almanya'da 1953 yılındaki işçi ayaklanması Kızılordu tarafından kanlı biçimde bastırıldı. Adenauer, Doğu Almanya'dan Batı'ya kaçışları teşvik eden bir politika izliyordu. Bu insan selini önlemek için 13 Ağustos 1961'de Doğu Almanya lideri Walter Ulbricht, Berlin kentini bölen bir duvar inşa ettirdi.

Almanya bu dönemde, Avrupa Birliği idealine sahip çıktı. De Gaulle ile Adenauer arasında 14 Eylül 1958 tarihindeki buluşmadan sonra kurulan sağlam dostluk, Ortak Pazar'ın güçlenmesine olanak verdi. Adenauer'in görevden çekildiği 1962 yılına kadar iki lider 40 kere buluştular ve yalnız Almanya ile Fransa'nın değil, Avrupa'nın geleceğiyle ilgili önemli kararlar aldılar. O dönemin dünya koşullarında iki Almanya'nın birleştirilmesi, gerçekleştirilmesi mümkün olabilecek bir proje değildi. Federal Almanya Batı'ya yöneldi ve Batı Avrupa ülkeleriyle yakın işbirliği politikası izledi. Adenauer'in yanı sıra İtalya Başbakanı De Gasperi ve Fransa Başbakanı Robert Schuman, ileri görüşlü politikalarla Avrupa fikrinin öncüsü oldular. Almanya'da Hıristiyan Demokratlar, 1969 yılında iktidarı Sosyal Demokratlara devrettiler. Almanya 1968 yılında Paris'te başlayan öğrenci hareketlerinin etkisini kısa zamanda hissetti. Birçok Alman şehrinde gösteriler yapıldı. Polisle gençler arasında sokak çatışmaları oldu. 1972 Münih Olimpiyatları sırasındaki terörist saldırılar da Alman toplumunu ve kamu düzenini etkiledi. Baader-Meinhof terör çetesinin faaliyetleri de 1990'lı yılların ortasına kadar devam etti. Almanya terörle mücadele için GSG-9 isimli özel bir antiterör birliği kurdu.

İki Almanya'nın birleşmesinden sonra aşırı sağcılar ve Neo-Naziler faaliyetlerini artırdılar. Yabancı düşmanlığı hareketleri arttı. Mölln ve Solingen şehirlerindeki kundaklama olaylarında bazı Türk vatandaşları hayatlarını kaybettiler. Başka olaylarda da ölenler ve yaralananlar oldu. Alman makamları, yılda yaklaşık 1000 civarında yabancı düşmanı saldırı olduğunu saptadılar. Hükümet bunlara karşı önlemler almaya çalıştı, bazı örgütler yasaklandı, ancak bu hareketleri tamamen sona erdirmek mümkün olamadı.

Bütün bu çalkantılara rağmen Almanya'da demokratik sistem kesintisiz işletilebildi. Ekonomik kalkınma sürdürüldü. 1969 yılında Willy Brandt'ın başkanlığındaki Sosyal Demokrat Parti iktidarı devraldıktan sonra da Alman devlet sistemi ve Alman anayasası korundu. Özel sektöre ağırlık verilmeye devam edildi. Daha sonra Almanya'da koalisyonlar dönemi başladı. Hıristiyan Demokratlar ile onların doğal müttefiki olan ve Bavyera Eyaleti'nde faaliyet gösteren Hıristiyan Sosyal Partisi arasında esasen öteden beri yakın işbirliği vardı. Hıristiyan Demokratlar ile Sosyal Demokratların kısa süreli büyük koalisyon denemesinden sonra Sosyal Demokratlar uzun süre Gencher'in başkanlığındaki Liberal Parti'yle koalisyon yaptılar. Daha sonra Hıristiyan Demokratlar ile Liberaller 1982 yılında hükümeti kurdular ve ondan sonra yapılan genel seçimlerde başarılı olarak iktidarlarını 16 yıl süreyle korudular.

Almanya 1982 yılından 1998 Eylül ayına kadar Helmut Kohl'ün şansölye olarak başında bulunduğu Hıristiyan Demokrat-Hıristiyan Sosyal ve Liberal Parti koalisyonu tarafından yönetildi. 23 Eylül 1998'de yapılan seçimleri Sosyal Demokrat Parti kazandı ve Yeşiller Partisi'yle bir koalisyon hükümeti kurdu. Gerhard Schroeder, şansölyeliğe getirildi. 2002 yılının Eylül ayında yapılan seçimlerde de aynı partiler başarılı oldu. Hıristiyan Demokratlar az farkla seçimi kaybetti. Sosyal Demokrat-Yeşiller koalisyonu iktidarını korudu. 2003 yılında Fransa ve Belçika ile birlikte Almanya'nın ABD'nin Irak savaşına karşı çıkması, iki ülke arasındaki ilişkilerde sorunlar yaşanmasına yol açtı. Seçimlerden önce yaptığı konuşmalarda Irak savaşına karşı çıkan Başbakan Schröder, aynı söylemini seçimlerden sonra da sürdürünce bunun bir iç politika manevrası olmadığı anlaşıldı. Amerika'nın NATO içindeki bazı yakın mütte-

fiklerini bile ikna edememişken İngiltere ile birlikte Irak savaşına başlaması, NATO'nun birliği ve dayanışması hakkında soru işaretlerinin ortaya çıkmasına yol açtı.

Diğer Avrupa Ülkelerinde Siyasi Çalkantılar

Diğer Avrupa ülkelerinin bazıları, İkinci Dünya Savaşı'ndan sonraki yıllardan itibaren demokratik devlet yönetimlerini kurup yaşatmayı başardılar. İskandinav ülkeleri, Finlandiya, Avusturya, Belçika, Hollanda bunlar arasında yer alıyor. Bazıları ise 1970'lerin ortalarına kadar sürekli olarak veya dönem dönem otoriter iktidarlar tarafından yönetildiler.

Portekiz'de 1932 yılında başbakanlığı ele geçiren General Salazar, 1974 yılına kadar süren otoriter bir rejim kurdu. İspanya'da General Franco, iç harpten sonra kurduğu otoriter rejimi, 1975 yılındaki ölümüne kadar sürdürdü. Bu yıllardan sonra her iki ülkede de Batı Avrupa ülkelerindekilere benzer demokratik idareler zaman içinde gelişti.

Yunanistan'da, Birinci Dünya Savaşı'nın sonundan itibaren askeri diktatörlük dönemleri görülmüştü. Daha 1923 yılından itibaren darbe girişimlerinde bulunan General Metaksas 1936 yılında iktidarı ele almıştı. İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra ülkenin kuzeyinde komünistlerin başlattığı iç savaş 1949'a kadar sürdü. Bu savaşta 160 bin Yunanlı hayatını kaybetti. 20 bin kişi hapse atıldı. 5 bin kişi ya idam edildi veya ömür boyu hapis cezasına çarptırıldı. 700 bin Yunanlı evlerinden göç etmek zorunda kaldı. İç savaş, 1949 yılında Metaksas'ın eski kurmay başkanı General Papagos tarafından sona erdirilebildi. Yunanistan'da 1946-1952 yılları arasıda 16 hükümet işbaşına geldi. 1952 yılında muhafazakâr milliyetçi görüşleri savunan Papagos'un başkanlığındaki "Milliyetçi Parti" seçimleri kazandı ve 11 yıl iktidarda kaldı. Onun 1955 yılında ölmesinden sonra Konstantin Karamanlis parti başkanlığını devraldı. Karamanlis 1958 ve 1961 seçimlerini kazandı. Daha sonra Georges Papandreu'nun başkanlığındaki merkez sol eğilimli PASOK seçimleri kazandı. Karamanlis yurtdışına gitmek zorunda kaldı. Papandreu döneminde yaşanan iç karışıklıkların sonucunda ülkede siyasi istikrar bozuldu. 1967 yılında Albay Georges

Papadopulos bir darbe yaparak kurduğu cuntayla iktidarı ele aldı ve 1974 yılına kadar iktidarda kaldı. Bu dönemde Yunanistan, Batı ülkeleriyle ilişkilerinde büyük zorluklarla karşılaştı. Yunanistan'ın Avrupa Konseyi üyeliğinden çıkarılması için girişimler yapıldı. Bu girişimlerin sonuç vereceğini anlayan Yunan Hükümeti, kendiliğinden konsey üyeliğinden çekildi.

Kıbrıs'ta bir darbe düzenleyen Yunan cuntası Makarios'u devirdi ve Adanın dışına kaçmaya zorladı. İktidara ünlü terör liderlerinden Nikos Samson getirildi. Kıbrıs'ın Yunanistan'la birleştirilmesinin yolu böylece açılmış oldu. Türkiye'nin 1960 antlaşmalarından kaynaklanan haklarını kullanarak 20 Temmuz 1974 tarihinde Kıbrıs'a yaptığı barış harekâtı sonucunda Rum ve Yunan birlikleri yenilgiye uğradı. Samson, iktidarı terk etmek zorunda kaldı. Yunan cuntası düştü. Yunanistan tekrar demokrasiye döndü ve iktidara tekrar Karamanlis geldi. Daha sonra Georges Papandreu'nun oğlu Andreas Papandreu'nun başkanlığındaki PASOK seçimleri kazandı. Bu dönemde Yunanistan AB'ye tam üye oldu. Mitsotakis'in başkanlığındaki muhafazakâr Yeni Demokrasi Partisi'nin kısa süreli iktidarından sonra PASOK yeniden iktidara geldi. Papandreu'nun ölümünden sonra parti başkanlığına seçilen Simitis başbakan oldu.

Batı Demokrasilerine Toplu Bakış

Yukarıda özetlenen gelişmeler, İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra Batı demokrasilerinde yaşanan gelişmelerin ana hatlarıdır. Bir bütün olarak bu döneme bakıldığında görülen tablo şudur: Savaştan sonra demokrasinin en ileri olduğu ülkelerde bile sorunlar yaşanmış. Belki birkaç küçük Avrupa ülkesi hariç, demokratik rejimler dönem dönem tehlikeye düşmüş. Bugün AB üyesi olan bazı Avrupa ülkeleri, savaştan sonra yıllarca diktatörlük yönetimleri altında yaşamışlar. Bütün Batı Avrupa ülkelerinde bugünkü anlamda demokrasilerin yerleşmesi ancak savaşın sona ermesinden 20 yıl sonra mümkün olabilmiş.

Bu geçen süre içinde Avrupa'nın en büyük demokrasileri, bir taraftan da sömürgelerinin tasfiyesiyle uğraştılar. Bu da kolay olmadı. Denizaşırı topraklarda yapılan savaşlar veya silahlı müca-

deleler sırasında yüz binlerce insan hayatını kaybetti. XXI. yüzyılın başına gelindiğinde, bazı Batı Avrupa ülkelerinin hâlâ denizaşırı toprakları var. Yurtiçinde gerçekleştirdikleri demokratik düzenin bu topraklara yansıması çok uzun yıllar aldı. XX. yüzyılın ortalarında demokrasi alanında en ileri düzeyde sayılan ülkelerde bile hâlâ seçimlerde baskı yapılmasını, oy vermenin engellenmesini önleyici yasalar çıkarılması ihtiyacı hissediliyor. Japonya gibi Batı demokratik sistemi içinde kabul edilen ülkelerde bile seçimlerin yozlaştırılmaması, siyasette rüşvetin ve yolsuzlukların önlenmesi için özel yasaların çıkarılması zorunluluğu duyuluyor. Bu amaçla son çıkarılan yasalardan biri 1994 tarihli siyasal reform yasasıdır. Bu yasayla partilere bağışlar kısıtlanıyor ve yolsuzlukları önleyecek bazı önlemler alınıyor.

Görülüyor ki, en ileri sayılan ülkelerde bile demokrasinin mükemmel işlediği kabul edilmiyor ve yasalarda reformlara gidiliyor, ayrıca basının seçimleri yönlendirmesini engelleyecek düzenlemeler üzerinde de çalışılıyor.

Batı Avrupa ülkelerinin devlet yapıları da birbirinden farklı. Bugün AB'ye üye olan ülkelerin yaklaşık yarısı meşruti krallık, yarısı cumhuriyet. Anayasal sistemleri arasında da farklılıklar var. Almanya, Avusturya gibi ülkeler federal yapıya sahip, buna karşılık Fransa ve Yunanistan gibi ülkeler ise üniter devlet esasına göre yönetiliyor. Fransa'da yarı başkanlık rejimi var, diğerleri parlamenter sisteme ağırlık veren anayasalara sahipler.

Bazı anayasalarda, devlet güvenliğinin tehlikeye düştüğü hallerde devlet başkanına olağanüstü yetkiler verilmiş. 1980'li yılların başına kadar bazı Batı Avrupa ülkelerinde basın özgürlüğünü kısıtlayan veya denetim altında tutan hükümler var. 11 eylül 2001 tarihinde New York ve Washington'daki terörist saldırılardan sonra başta ABD ve İngiltere olmak üzere bazı Batı ülkeleri, ceza yasalarında veya terörle mücadele yasalarında bazı değişiklikler yaparak özgürlükleri kısıtladılar. İnsan hakları örgütlerinin bu kısıtlamalara gösterdikleri tepkiler, pek cılız kaldı.

Laiklik, her ülkede aynı şekilde anlaşılmıyor. AB ülkeleri arasında hâlâ laikliği kabul etmeyen, devletin resmi dinini anayasalarında belirten ülkeler var. Türkiye'de laikliğin kabulünden 70 yıl

sonra, AB ülkelerinin tümü laik değil. Bazı ülkelerin anayasaları, azınlık kavramına yer vermiyor. Örneğin, Fransız Anayasası'nda azınlıklardan söz edilmiyor. Oysa Türkiye, daha 1923 tarihli Lozan Antlaşması'nda, ülkesinde bazı Hıristiyan ve Yahudi azınlıkların varlığını kabul etti ve bu azınlıklara dini ve sosyal haklarını tanıdı.

Türkiye'nin demokratik evrimini değerlendirirken bütün bu unsurları dikkate almak gerek. Türkiye daha 1920 yılında, Ankara'da Büyük Millet Meclisi'ni kurduğunda, egemenliğin kayıtsız şartsız millete ait olduğu ilkesini benimsedi. 1922 yılına kadar süren ulusal kurtuluş savaşını yaptığında, parlamento çalışıyor. 1923 yılında devletin temel yapısı cumhuriyet olarak kabul ediliyor ve bu yapı ondan sonraki dönemlerde hiç değişmiyor. Bazı Batı ülkelerinde kurulan ilk cumhuriyetlerin ne kadar kısa ömürlü olduğu düşünülürse bunun değeri daha iyi anlaşılır.

Türk Parlamentosu, 1920'den 1960'a kadar 40 yıl kesintisiz olarak açık kaldı. 1960 yılındaki kısa süreli kesintinin sebebi de o dönemlerde bazı Avrupa ülkelerinde olduğu gibi devletin ele geçirilip bir diktatörlük kurulması niyetlerinden değil, demokrasinin karşılaştığı darboğazların aşılıp daha demokratik ve çağdaş bir demokratik düzen kurma arzusundan kaynaklanıyor. Kuşkusuz bu hareket demokrasiye hiç ara verilmeden yapılsaydı daha iyi olurdu, ancak o günkü şartlarda bu sağlanamamış. Bazı üzücü olayların yaşandığı da doğru ama devletin diktatörlük heveslilerince ele geçirildiği doğru değil. Bunun kanıtı da 1960 yılından itibaren hemen çağdaş bir anayasanın hazırlanıp 1961 yılında özgür ve demokratik seçimlere gidilmiş olmasıdır.

1971 yılındaki müdahale ise demokratik rejimin işleyişi açısında ciddi sorunlar ve sıkıntılar yarattı ama parlamento kapatılmadı. Şiddet ve terör eylemlerinin sona erdirilmesi için geçici olarak meclisin içinden, meclis desteğiyle bir hükümet kuruldu. Buna gerek olmadan sorunlar demokrasinin normal işleyişi içinde çözülebilseydi, kuşkusuz daha iyi olurdu. Ancak bu mümkün olamadı. Gerek 1960 gerek daha sonraki müdahalelerinin sebeplerinin araştırılması bu çalışmanın konusu değil. Burada üzerinde durulan, demokrasinin kısa süreli olarak kesintilere uğradığı dönemlerde bile, o devirlerde bazı Batı Avrupa ülkelerinde görülen diktatörlük

heveslerinin Türkiye'de görülmemesi. Çünkü Türk ordusu her zaman Atatürk'ün ideallerine bağlı kalmış ve onun en değerli eserinin, halk iradesine dayalı demokratik devlet düzeni olduğunu biliyor. Türkiye'deki demokrasinin işleyişini zaman zaman eleştiren, Türk ordusunu demokrasinin işleyişini engelleyici bir unsur gibi göstermeye çalışan, hatta komutanların da katıldığı gerekçesiyle Milli Güvenlik Kurulu'nun varlığını Türkiye'nin AB üyeliğini engelleyici bir unsur gibi göstermeye çalışan bazı yabancı çevrelerin bu noktayı dikkatten uzak tutmamaları gerekiyor.

2003 yılı Temmuz ayında TBMM'nin kabul ettiği 7. AB uyum paketiyle, MGK Genel Sekreterliği'nin yetkilerini kısıtlayıcı değişiklikler yapıldı. Böylece Türkiye'de devleti askerlerin yönettiği yolundaki yanlış izlenimler bertaraf edildi. Ancak bu değişiklikler yapılırken ölçünün kaçırıldığı ve MGK Genel Sekreterliği'nin işlevsiz kılındığı yolundaki görüşler kuvvet kazandı. Bu vesileyle şunu da hatırlatmakta yarar var ki, Türkiye Cumhuriyeti'ni kuran Kemal Atatürk bir askerdi, 1946 yılında Türkiye'nin çok partili rejime geçmesine öncülük eden İsmet İnönü de asker kökenliydi. AB ile 1963 Ortaklık Antlaşması da İsmet İnönü'nün başkanlığı döneminde imzalanmıştı. O bakımdan askerleri Türkiye'de demokrasiye karşı bir unsur gibi değerlendirmek yanlıştır, haksızdır ve Türkiye'nin gerçeklerine aykırıdır.

Türkiye'de 1973 seçimlerinden sonra gene tam demokrasiye dönülüyor. 1980 müdahalesinin gerekçesi de askerin demokratik yönetim yerine diktatörlük kurma hevesi değildi. Terör olayları devleti çalışamaz hale getirmiş. Mecliste 100 turda cumhurbaşkanı seçilemiyor. Rejim bir anlamda kilitlenmiş. O dönemde çekilen sıkıntılar biliniyor. 12 Eylül 1980'deki askeri müdahaleden kısa bir süre sonra kurucu meclis oluşturuluyor, devletin bir daha çalışamaz hale gelmesini önlemeyi amaçlayan anayasa düzenlemeleri yapılıyor ve kısa bir süre sonra seçimler yoluyla demokrasi tekrar rayına oturtuluyor, rejim yeniden işlerlik kazanıyor.

1995 ve 2002 yıllarında anayasanın bazı maddeleri değiştirilerek rejimin demokratik karakteri sağlamlaştırılıyor. Bazı eski kısıtlamalar kaldırılıyor, siyasi partiler serbestçe faaliyet gösteriyor. Anayasa Mahkemesi'nden başka hiçbir organ parti kapatma yetki-

sine sahip değil. Bütün genel ve yerel seçimler yargı denetiminde yapılıyor. Basın özgürlüğü sağlanıyor. Özel radyolara ve televizyonlara izin veriliyor. Sansür yok. Yayınların önceden denetimi yok. Yayından sonra genel ahlak gibi kurallara uygunluk hükümet tarafından değil, bağımsız bir kurum olan Radyo Televizyon Üst Kurulu (RTÜK) tarafından yapılıyor.

Türkiye'de sendikacılık özgür. Ancak memur sendikalarına grev hakkı henüz tanınmıyor. Bu, ILO'nun 2003 tarihli raporunda da dikkat çektiği bir eksiklik. Bu hakkın ne şekilde tanınabileceği, memur sendikalarının yetkilerinin nasıl genişletilebileceği konularında tartışmalar sürüyor. Buna rağmen memur sendikaları önemli bir işlev görüyor. Türkiye'nin toprak bütünlüğü, anayasa ve yasalarla korunuyor. Yasak olan, devletin birliğine ve bütünlüğüne, yani varlık sebebine karşı faaliyet göstermek. Orada da yapılması gereken bazı düzenlemeler var. Meclis bunun üzerinde çalışıyor. Türk ve dünya basınını, Türkiye'deki ve Batı Avrupa'daki özel radyo ve televizyonları inceleyen tarafsız bir kimsenin, Türkiye'de genelde hükümetlere yönelik eleştirilerin sayısının ve dozunun Batı Avrupa'dakinden hiç de az olmadığını görmemesi mümkün değil.

Türk Anayasası'na göre Türkiye'nin imzaladığı uluslararası antlaşmalar, Türkiye'de yasa hükmünde, doğrudan doğruya mahkemeleri bağlıyor. Oysa bazı Batı Avrupa ülkelerinde böyle bir kural yok. Türkiye, 1949 yılından beri sadece demokratik rejimlerle yönetilen ülkelerin katılabildiği Avrupa Konseyi'ne üye. 1954 yılında Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi'ni imzalamış ve onaylamış. O tarihlerde bugün AB'ye üye olan bazı Avrupa ülkelerinin Avrupa Konseyi'ne üye olabileceğini kimse aklına dahi getiremiyordu.

Bugün AB'ye aday olarak kabul edilen Orta ve Doğu Avrupa ülkeleri, 1990'lı yılların başında demokrasiye ilk adımlarını attıkları dönemde Türkiye'de çoktan yerleşmiş, kökleşmiş, kurumsallaşmış bir demokrasi var. Üstelik Bernard Lewis'in dediği gibi "Türkiye hiçbir zaman bir sömürge olmamış, emperyalistlerin egemenliğine girmemiş, Türkler daima kendi topraklarına egemen olmuşlar. Türkiye'de demokrasi, İkinci Dünya Savaşı sonrasında bazı Batı ülkelerinde görüldüğü gibi, yabancı egemen ülkeler tarafından yerleştirilmemiş. Eski Fransız ve İngiliz sömürgelerinde olduğu

gibi, ülkeyi bir süre yönettikten sonra geri çekilmekte olan sömürgeci devletler tarafından da kurulmamış. Türklerin kendi özgür seçimleriyle yerleşmiş. Bu olgu, Türkiye'de demokratik kurumlara daha güçlü yaşama şansı tanıyor."[234]

Bütün bu gelişmelere rağmen, bugün bazılarının Türkiye'de demokrasinin eksik yönleri bulunduğunu ileri sürerek Türkiye'yi demokrasi alanında bütün Doğu Avrupa ülkelerinin gerisinde saymaları makul karşılanabilir mi? 200 yıldır sürekli biçimde çağdaşlaşan, büyük reformlar yapan, 127 yıl önce ilk Anayasasını kabul etmiş ve ilk seçimlerini yapmış bulunan, 83 yıldır parlamenter rejimle, 80 yıldır cumhuriyet rejimiyle yönetilen, 57 yıldır çok partili rejime sahip bir ülkeyle adaylığının resmen kabulünden yıllarca sonra bile Avrupa Birliği'ne tam üyelik müzakerelerine hâlâ başlamak istenmemesini makul nedenlerle açıklamak mümkün müdür?

Yukarıda özetlenen örnekler de gösteriyor ki, demokrasi hiçbir ülkede kesintisiz, sorunsuz bir biçimde gelişmemiş. Samuel Huntington'un görüşüne göre dünyada demokrasi dalgalar halinde bazı dönemlerde gelişiyor, sonra karşı dalgalar demokrasiyi geriletiyor, yeni bir dalga tekrar ilerletiyor. Ona göre demokrasinin birinci dalgası 1828-1926 yılları arasında yaşanıyor, onu 1922-1942 yılları arasında bir karşı dalga izliyor. İkinci demokrasi dalgası 1943-1962 yılları arasındaki dönemde yaşanıyor. 1958-1975 ikinci karşı dalga dönemi, nihayet 1974'ten sonra üçüncü demokrasi dalgası geliyor. Huntington'a göre 1922'de 29 demokratik devlet var, 1942'de bu sayı 12'ye geriliyor, 1962'de 36'ya çıkıyor, 1973'te 30'a düşüyor, 1990'da tekrar 58'e yükseliyor. Gene de ona göre dünyadaki devletlerin yarısı bile demokratik değil. Huntington, demokratik gelişme ile ekonomik gelişmişlik düzeyi arasında bağ kuruyor. Franco döneminde Planlama Bakanı olan Laureano Lopez Rodo, o zamanlar yaptığı bir konuşmada, İspanya'da kişi başına milli gelir 2000 doların üzerine çıktığında ülkenin demokrasiye geçeceğini söylemiş. Oysa İspanya, Franco'nun ölümünden hemen sonra demokrasiye geçti. 1974 yılında demokratik ülkeler-

234 Lewis, *Why Turkey is the Only Muslim Democracy?*, s. 45.

den sadece 18'inin kişi başına gelir düzeyi 3000 doların üzerinde. Gelir düzeyi 1000 doların altında olan dört demokratik ülke var.

Türkiye 1946 yılında çok partili demokratik düzene geçtiğinde, kişi başına gelir düzeyi 1000 doların çok altındaydı.

Huntington, demokratik gelişmeyi din boyutuyla bağlantılı olarak izah ediyor. Hıristiyanlık ile demokrasi arasında kuvvetli bir ilişki olduğunu söylüyor. 1988 yılında dünyadaki 46 demokratik ülkenin 39'unda Katoliklik ve Protestanlık egemenmiş. Diğer dinlerin egemen olduğu ülkelerin sadece yedisi demokratik sayılıyor. Bunlardan Kore gibi bazılarında da Hıristiyanların oranının gittikçe arttığından söz ediyor. İkinci Dünya Savaşı'nın sonunda Kore'de Hıristiyanların oranı % 1 iken 1980'lerde % 25'e yükselmiş. Hıristiyan din adamları askeri otoriteye karşı mücadelede öncülük yapmışlar ve demokrasinin gelişmesini sağlamışlar. Onun teorisine göre üçüncü demokrasi dalgası ezici çoğunlukla bir Katolik dalgasıdır. Din adamlarının demokrasi mücadelesinde nasıl aktif rol aldıkları örnekler verilerek anlatılıyor.[235]

Eğer bu teorilerde gerçeklik payı varsa, halkının % 99'u Müslüman olan Türkiye'nin demokrasi alanında sağladığı başarının özel bir anlam taşıması ve teşvik edilmesi gerekmez mi? Oysa, yukarıdaki bölümlerde de belirtildiği gibi, uygulama bunun tam tersi. Örneğin, Yunanistan, İspanya ve Portekiz'in AB üyeliğine başvurularını değerlendiren AB Komisyonu, o tarihlerde bu üç ülke için yazdığı raporlarda, AB üyeliğini, bu ülkelerde demokrasiyi güçlendirecek önemli bir unsur olarak zikrediyor. Bu devletler AB'ye alınmazsa oralarda Avrupa karşıtı cereyanların güçleneceğini söylüyor. Oysa Türkiye'nin başvurusuyla ilgili raporda böyle bir cümle yok. Bu, Türk demokrasisi yeterince güçlü olduğu için ise, bugün niçin demokrasi eksikliği gerekçe gösterilerek Türkiye'nin üyelik sürecine girmesi engelleniyor? Demokrasinin eksikliğine inanılıyorsa niçin tam üyeliğin demokrasiyi güçlendireceği görüşüne yer verilmiyor?

Huntington da AB üyeliği ile demokratik gelişmenin bağlan-

235 Huntington, Samuel, *Üçüncü Dalga*, çev. Ergun Özbudun, Ankara, 1993, s. 60-67, 71-73.

tısına değiniyor. "Yunanistan, Portekiz ve İspanya için demokratikleşme ile Avrupa Topluluğu'na üyelik el ele yürümüştür... Topluluğa üyelik, demokrasiye bağlılığı güçlendirecektir," diyor. Avrupa Birliği'nin aday ülkeler arasında din ve kültür farkı nedeniyle ayırımcılık yapması beklenemeyeceğine göre, Türkiye için benzeri görüşlerin benimsenmemesi ancak Türk demokrasisinin yeterince güçlü sayılmasıyla açıklanabilir. Bu takdirde Türkiye'ye yönelik demokrasi eksikliği eleştirilerinin demokrasinin yapısıyla değil uygulamadaki bazı sorunlarla ilgili olduğu anlaşılıyor. Esasen bu eleştirilerin çoğu da insan hakları alanında yoğunlaşıyor. O zaman, insan hakları sorununa yakından bakmak gerekiyor. İnsan hakları alanındaki yasalar ve uygulamalar Türkiye'de nasıl, Batı Avrupa ülkelerinde nasıl gelişmiş, bugünkü uygulamalar ne durumda?

İNSAN HAKLARI

Bugün dünya kamuoyunda en çok sözü edilen konulardan biri insan hakları. Aslında demokrasi ile insan haklarını birbirinden tamamen ayırmak mümkün değil. Gerçek anlamda demokratik olanlar, aynı zamanda insan haklarına saygı göstermeyi taahhüt etmiş ülkelerdir. Bir ülkede demokratik kurumlar tam olarak işliyorsa insan haklarının da korunduğunu kabul etmek gerekir. Zira demokratik ülkelerin tümü, insan haklarıyla ilgili uluslararası sözleşmeleri imzalayan ve bu konularda yasal düzenlemeler yapan ülkelerdir.

Demokrasilerde kuvvetler ayırılığı ilkesi geçerli olduğu için esasen mahkemelerin hükümetlerden bağımsız olarak bütün vatandaşların insan haklarının korunmasını sağlamaları, insan haklarını ihlal edenleri cezalandırmaları gerekir. Bu husus, demokrasilerde hükümetlerin insan haklarının korunması için gösterdikleri özenden bağımsız olarak düşünülmesi gereken bir konudur. Eğer insan haklarını ihlal etmeyi bir politika haline getiren hükümetler yargıyı da denetimleri altına almışlarsa, o ülkelerde yargı bağımsızlığı kalmamışsa, o ülkelerin demokratik oldukları da iddia edilemez. Yani insan hakları, yargı bağımsızlığıyla yakından ilgili bir konudur. Yargı, kuşkusuz yasalarla bağlıdır. Yasalarda özgürlüklerin sınırı

konusunda ülkeden ülkeye farklılıklar olabilir ama bunun da ortak sınırı Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi gibi temel özgürlükleri güvence altına alan metinlerdir. Türkiye gibi imzaladığı ve onayladığı bütün uluslararası anlaşmaları ulusal yasaları kadar geçerli sayan ülkeler açısından "mevzuat eksikliği" gerekçesi, demokrasi eksikliği iddialarına kolay kolay dayanak yapılamaz. Çünkü insan haklarıyla ilgili uluslararası sözleşmeler, zaten o ülkelerin yasalarının bir parçası haline gelmiştir. Bununla kastedilen, insan hakları alanında yasalarda iyileştirme yapılmasının gereksizliği değildir. Tam tersine, her ülkede, insan haklarının daha ileri götürülmesi için yasaların sürekli olarak gözden geçirilmesi zorunludur. Türkiye de bu yolda önemli bir mesafe kat etmiştir. 2002 yılında yapılan anayasa ve yasa değişiklikleri, 2003 yılında meclisin kabul ettiği AB uyum paketi denilen yasa değişiklikleri bunun somut örnekleridir. Bu çalışmalar sürüyor.

Demokratik bir ülkede insan haklarıyla ilgili uluslararası sözleşmeler yargıyı bağlayacak nitelikteyse ve o ülkede yargı bağımsızlığı varsa, böyle bir ülkede temelde demokrasi eksikliğinden ve insan haklarıyla ilgili yasal boşluklardan söz ederken çok dikkatli olunmalıdır. Kaldı ki, ülkelerin mevzuatı arasında farklar olsa da insan hakları ihlallerini mazur gören, insan haklarını ihlal edenleri cezadan muaf sayan bir yasal düzen, dünyanın hiçbir demokratik ülkesinde yoktur.

İnsan Hakları ve Türk Anayasaları

İnsan hakları alanında en eski ve en temel metin, 26 Ağustos 1789 tarihli Fransız İnsan ve Vatandaş Hakları Beyannamesi'dir. Daha sonra Fransız İhtilali'nin 1791 tarihli anayasasının başlangıç bölümünü oluşturacak bu metinde, insanların doğuştan sahip oldukları doğal haklar sıralanıyor. Bu beyannamenin birinci maddesinde, insanların özgür doğdukları ve yasalar önünde eşit oldukları belirtiliyor. Bu ilke, 1924 tarihli Türk Anayasası'nın 68. maddesinde de yer alıyor. 68. madde, Fransız İhtilali Anayasası'nın 1. ve 4. maddesindeki hükümleri aynen yansıtıyor. 1924 tarihli Türk Anayasası'nın 68.-83. maddeleri, çoğu Fransız anayasalarından aynen alınmış insan haklarını koruyucu hükümleri içermektedir.

Örneğin, 70. maddede, *"Kişisel dokunulmazlık, vicdan, düşünce, söz, yayın, seyahat... toplanma... özgürlükleri, Türklerin doğal hukukundandır,"* deniliyor. 72. maddede *"Yasaların belirlediği durumların dışında hiç kimse gözaltına alınamaz ve tevkif edilemez,"* hükmü getiriliyor. 73. madde aynen şöyle: *"İşkence, eziyet, müsadere ve angarya yasaktır."* 75. madde düşünce ve din özgürlüğünü şöyle düzenliyor: *"Hiçbir kimse mensup olduğu felsefi düşünce, din ve mezhepten dolayı eleştirilemez..."*

Bu örneklerin de gösterdiği gibi, Türkiye, 80 yıl önce insan hakları alanında bugün bile dünyanın en ileri ölçüleri sayılan hususları anayasasına koyarak, devletinin temel yapısını buna göre düzenlemiş.

Aynı anlayış, 1961 Anayasası'nda daha da açık biçimde yer alıyor. 1961 Anayasası'nın 10. maddesinde, herkesin, kişiliğine bağlı, dokunulmaz, devredilmez, vazgeçilmez temel hak ve hürriyetlere sahip olduğundan söz ediliyor. Anayasa'nın 14. maddesi, *"Kimseye eziyet ve işkence yapılamaz,"* hükmünü getiriyor. Aynı maddede insan haysiyetiyle bağdaşmayan ceza konulamayacağı da belirtiliyor. Temel hak ve hürriyetlerin sınırı konusunda, anayasaya 1971 tarihinde bir ilave yapılmış. Orada, temel hak ve hürriyetlerin, devletin ülkesi ve milletiyle bütünlüğünün, Cumhuriyet'in, milli güvenliğin, kamu düzeninin, kamu yararının, genel ahlakın ve genel sağlığın korunması amacıyla... Anayasanın sözüne ve ruhuna uygun olarak ancak kanunla sınırlanabileceği belirtiliyor. Bu sınırlamalar konulurken kanunun temel hakların özüne dokunamayacağı da ifade ediliyor. Başka ülkelerin anayasalarında, hatta Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi'nde de benzeri hükümler var. Bu koşullar gerçekleştiğinde, temel hakların özüne dokunmamak kaydıyla bazı kısıtlamalar yapılabileceği belirtilmiş. Yukarıdaki bölümlerde bazı Batı Avrupa ülkelerinin İkinci Dünya Savaşı'ndan sonraki dönemlerde dahi, ulusal güvenlik çıkarları gerektirdiğinde demokratik hak ve özgürlüklerde ne gibi kısıtlamalar yaptıkları örnekleriyle anlatıldı. Bazı ülkeler daha da ileri gidiyor ve böyle durumlarda demokratik hukuk devletinin temel ilkeleriyle ne derecede bağdaştığı hâlâ tartışılan bazı hükümleri anayasalarında hâlâ muhafaza ediyorlar. Öyle anlaşılıyor ki, o anayasaları hazırla-

yanlar, devletin varlığına, güvenliğinin korunmasına en az bireysel hakların korunması kadar önem vermişler.

1958 tarihli Fransız Anayasası'nın 16. maddesinde sözü edildiği şekilde, "ulusal güvenliğin... tehlikeye düşmesi halinde", cumhurbaşkanının olağanüstü yetkilere sahip olabileceği gibi bir hüküm Türk Anayasası'nda yok.

Diğer ülkelerin anayasaları gibi Türk Anayasası da zaman içinde değiştirilmiş. Yürürlükte olan 18 Ekim 1982 tarihli anayasada da temel hak ve özgürlükler aynen yer alıyor. Anayasa'nın 12. maddesi, insan haklarıyla ilgili genel hükümleri belirtiyor. Savaş, seferberlik gibi hallerde temel hak ve özgürlüklerde kısıtlamalar yapılabileceğini belirten 15. maddede bile "*milletlerarası hukuktan doğan yükümlülükler ihlal edilmemek kaydıyla*" ifadesi yer alıyor. Türkiye'nin, Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi'nin yanı sıra insan haklarıyla ilgili pek çok sözleşmeyi, bu arada Birleşmiş Milletler sözleşmelerini imzalayıp onayladığı düşünülecek olursa, anayasanın, savaş halinde dahi, o metinlerde yer alan yükümlülüklere sadık kalınacağını belirttiği görülüyor. Düşünce özgürlüğünü düzenleyen 25. maddede, "*Herkes düşünce ve kanaat hürriyetine sahiptir. Her ne sebep ve amaçla olursa olsun kimse düşünce ve kanaatlerini açıklamaya zorlanamaz; düşünce ve kanaatleri sebebiyle kınanamaz ve suçlanamaz,*" deniliyor.

1982 Anayasası'nın bazı hükümleri, 1995 yılında Türkiye Büyük Millet Meclisi'nde kabul edilen değişikliklerle daha da liberalleştirilmiş. Anayasa'nın başlangıç bölümünde yapılan değişiklik dışında, dernek kurma özgürlüğüyle ilgili 33. maddesi, sendikal faaliyetlerle ilgili 52. maddesi, toplu iş sözleşmesiyle ilgili 53. maddesi, seçme seçilme hakkıyla ilgili 67. maddesi, parti kurma ve partilere üye olmayla ilgili 68. maddesi, siyasi partilerin uyacakları esaslarla ilgili 69. maddesi temel hak ve özgürlüklerle ilgili olarak yapılan iyileştirmeleri içeriyor. 2002 yılında yapılan değişiklikle de savaş hali dışında idam cezası kaldırıldı, yerel dillerde eğitime ve radyo ve televizyon yayınlarına izin verildi. Geçtiğimiz yıllarda ceza yasası ve ceza usulü yasasıyla ilgili yeni yasal düzenlemeler de yapıldı. Yeni yasa tasarıları üzerindeki çalışmalar da sürüyor.

Türkiye'nin insan hakları alanında Batı Avrupa'nın en çağdaş,

en ileri normlarını kabul etmesi konusunda Cumhuriyet'in ilk anayasasının kabul edildiği 1924 yılında egemen olan görüş, bugün de toplumun büyük bir çoğunluğu tarafından benimseniyor. Ancak bunlar arasında şiddete başvurma özgürlüğü, devleti bölüp parçalama özgürlüğü yok. Batı ülkelerinin anayasalarında ve yasalarında da böyle özgürlükler bulunmuyor. Demokrasiyi tahrip etmek, şiddete başvurmak hiçbir ülkede özgürlükler arasında sayılmıyor. Gene de bazı noktalarda Türk yasaları ile Batı Avrupa'nın bazı ülkelerinin yasaları arasında bazı farklar var. Örneğin o ülkelerin yasalarında devletin bütünlüğünü bozmaya yönelik eylemlerin suç sayılması için şiddet unsurunu içermesi gerektiği belirtiliyor. Şiddete teşvik etmek de suç sayılıyor. Ancak bu farklar Türkiye'nin insan haklarına dayalı demokratik bir hukuk devleti olduğu gerçeğini değiştirici nitelikte değil.

Kaldı ki, Batı Avrupa ülkelerinin demokrasi ve siyasi haklar alanlardaki yasaları da birbirinin kopyası sayılamaz. Orada da önemli sayılabilecek farklılıklar var. Örneğin, bazı Batı Avrupa ülkeleri yabancılara yerel seçimlerde oy hakkı tanırken bazıları tanımıyor. Bazı Avrupa ülkelerinin yasaları çifte vatandaşlığı kabul ederken bazıları etmiyor. Özellikle yabancıların hakları konusunda yasalar arasında önemli farklar göze çarpıyor. Ancak bunlara bakarak hiç kimse bazı Avrupa ülkelerinin diğerlerinden daha demokratik olduğunu ileri sürmüyor. Çünkü demokrasinin temel kuralları belli. Herkes bu kurallara uyuyor, Türkiye de demokrasinin temel kurallarına diğer Batı Avrupa ülkeleri gibi uyuyor.

İnsan Haklarının Yargısal Denetimi

İnsan haklarıyla ilgili iddiaların, eleştirilerin çoğu, esasen anayasalardaki veya yasalardaki eksikliklerden çok, uygulamadaki bazı aksaklıklardan kaynaklanıyor. İnsan hakları örgütleri, güvenlik görevlilerinin bazı yasaları ihlal ederek tutuklulara kötü muamele yaptıklarını ileri sürüyorlar. Bu iddialarını kanıtlamaya çalışıyorlar, kampanyalar yapıyorlar. Terörün yoğun olarak yaşandığı ülkelerde bu iddialar da yoğunlaşıyor. Sivil toplum örgütlerinin varlığı ve çalışmaları çağdaş demokrasilerin vazgeçilmez bir özelliği haline gelmiş. O bakımdan bu gibi iddialarda bulundukları için bu örgüt-

leri, eleştirmek doğru olmaz. Basının ve sivil toplum örgütlerinin eleştirileri, demokrasilerin daha sağlıklı yaşaması, kendilerini geliştirmesi, toplum yaşamındaki yanlışların düzeltilmesi için yararlı ve hatta zorunlu. Ama bir koşulla: Bu iddialar, bağımsız mahkemeler tarafından doğruluğu kanıtlanmadıkça gerçek olarak kabul edilemez. Hiçbir kamu görevlisi, aleyhinde bağımsız yargı organlarınca karar verilmedikçe suçlu sayılamaz. Bu da Fransız İhtilali'nden beri uluslararası hukukun temel kurallarından biri. 1791 tarihli Fransız Anayasası'nın 9. maddesi bununla ilgilidir. 1948 yılında Birleşmiş Milletler'in kabul ettiği İnsan Hakları Evrensel Beyannamesi'nin 11. maddesinde de, bir suç işlemekle itham edilen kimselerin, bu suçun işlendiği resmi bir mahkemece saptanana kadar masum sayılacağı yazılı.

Bu bakımdan gerek bireylerin gerek devletlerin aleyhinde bazı insan hakları ihlali iddialarında bulunulması, o kişilerin veya o ülkenin topyekûn suçlanması için bir kanıt, bir gerekçe sayılamaz. Bugün demokrasi alanında ileri düzeye ulaşan devletlerin üye oldukları Avrupa Konseyi gibi uluslararası kuruluşların yargı organı, devletlerin insan hakları alanlarındaki uygulamaları aleyhindeki iddiaları incelemek ve bu iddialarla ilgili hüküm vermek yetkisine sahip. Gerek devletler gerek bireyler, bu yargı organına başvurarak devletlerin uygulamaları hakkındaki şikâyetlerini dile getirebiliyorlar. Bu mahkemelerin yargı yetkisini kabul eden devletler, insan hakları konusunun devletlerin iç işi olduğunu ileri süremiyorlar. Bu bakımdan da tek başına insan hakları ihlali iddiaları, itham edilen devletlerin suçlanması için yeterli değil. Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi'nin, o ülkenin insan haklarını ihlal ettiğine karar vermesi gerekiyor.

Bireylerin Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi'ne başvuru hakkını kabul eden ülkeler arasında Türkiye de var. Türkiye, 28 Ocak 1987 tarihinde vatandaşlarına, Türk devleti aleyhine İnsan Hakları Mahkemesi'ne başvuruda bulunma hakkı tanıdı. Türkiye bu iddialar hakkında Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi'nin zorunlu yargısını da ayrı bir kararla kabul etmiş bulunuyor. Yani eğer bu mahkeme Türkiye aleyhine bir karar verirse Türkiye bu karara uymak zorunda olduğunu önceden belirtmiş. Vatandaşlarının insan

haklarını ihlal etmeyi bir devlet politikası olarak göze almış ülkelerin böylesine uluslararası denetim mekanizmalarını kabul etmeleri mümkün mü? Türkiye, insan hakları alanında, denetim usullerini içeren başka uluslararası anlaşmaları da imzalamış. Bunlardan biri de İşkenceyi Önleme Sözleşmesi'dir. Bu sözleşme çerçevesinde çok etkili işleyen bir denetim mekanizması var. Avrupa Konseyi yetkilileri, bütün ilgili ülkeleri önceden haber vermeden ziyaret edebiliyorlar ve ilgili güvenlik kurumlarını serbestçe denetleyebiliyorlar ve denetim sonuçlarını içeren bir rapor hazırlıyorlar. Bu raporlar, Avrupa Konseyi Bakanlar Komitesi'ne sunuluyor. İşte Türkiye, insan hakları alanlarında böyle denetim mekanizmalarını kabul etmiş bir ülke.

Şimdiye kadar Avrupa Konseyi üyesi ülkelerin hemen hemen hepsi aleyhine, İnsan Hakları Mahkemesi'ne, Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi'ni ihlal ettikleri iddiasıyla başvurularda bulunulmuş. Ancak, başvuruda bulunan iddia sahiplerinin uyması gereken kurallar var. Örneğin, mahkemeye başvurmadan önce iç hukuk yollarının tüketilmesi gerekiyor. Başvuru koşullarını yerine getirmeyenlerin başvurusu kabul edilmiyor. Mahkeme, başvuru hakkının kötüye kullanıldığının anlaşılması halinde de o müracaatı kabul etmiyor. Sözleşmenin 28. maddesine göre mahkeme, sözleşmedeki bir hakkın ihlal edildiğini iddia eden başvuruyu kabul ettikten sonra ilgili ülkenin görüşüne başvuruyor. Gerekirse bir araştırma yapıyor. Daha sonra şikâyette bulunan kimse ile ilgili ülke arasında dostane çözüme ulaşılması yollarını deniyor. Uygulamada birçok şikâyet, bu dostane çözüm yöntemiyle sonuca ulaştırılıyor. Dostane çözüme ulaşılamazsakomisyon, ilgili ülkenin İnsan Hakları Sözleşmesi'nden kaynaklanan yükümlülüklerini yerine getirip getirmediğini araştırıyor. Yani bir ülkenin İnsan Hakları Sözleşmesi'yle ilgili yükümlülüklerini yerine getirmediğini veya insan haklarını ihlal ettiğini ileri sürmek birçok kurala, usule bağlanmış.

Sözleşme yapılırken, hiç kimsenin devletlerin itibarını zedeleyecek iddialarda, ithamlarda bulunamaması için bu kurallar konulmuş. Ancak şimdi bazı hükümet dışı kuruluşların, hatta bazı devlet yetkililerinin, bu kurallar hiç konulmamış, bu usuller hiç yokmuş gibi, insan hakları alanında uluslararası yargı yetkisini

kabul etmiş olan ülkelere yönelik eleştirilerinin gerçeğin kendisiymiş gibi derhal kabul edilmesini istedikleri görülüyor. Oysa hiçbir uluslararası anlaşma, devletlere veya bazı örgütlere, başka devletlerde insan hakları ihlali olup olmadığını tek başına karara bağlama yetkisi vermiyor. Yani bu alanda uluslararası hukukta geçerli ölçülere, kurallara göre hiç kimse, hem iddia sahibi hem de karar mercii olamıyor.

Bu usullere uyulmayacaksa, ülkelerin karşı görüşleri dinlenmeden, iddialar araştırılmadan hüküm verilecekse uluslararası insan hakları mahkemelerine ne lüzum var? Devletler arasındaki ilişkileri yönlendiren uluslararası nezaket kuralları, böyle durumlarda, hiç değilse uluslararası mahkemelerin kararlarının beklenmesini gerekli kılıyor. Aksi takdirde iddia sahipleri kendilerini hem savcı hem de hâkim yerine koymuş oluyorlar. O bakımdan bu gibi ithamlar, devletlerarası ilişkilerin kurallarıyla bağdaşmadığı gibi milletleri de incitici olabiliyor.

Özellikle, bir ülkenin, insan haklarını ihlal ettiği iddiası başka siyasal amaçların bir vasıtası olarak kullanılıyorsa, bir devleti dünya kamuoyunun gözünde küçük düşürmek, bir ülkenin uluslararası alandaki bazı haklarını, bazı beklentilerini engellemek için yapılıyorsa, bu hem devletlerarası ilişkilere hem de insan haklarına zarar veriyor. Aynı şey insan hakları örgütleri açısından da geçerli. Onların kamuoyuna açıkladıkları görüşler, bulgular, milli veya milletlerarası bir mahkeme tarafından onaylanmadıkça hiçbir şahsı suçlu duruma düşürmek, hele hele hiçbir ülkeyi insan hakları ihlalcisi gibi takdim etmek mümkün değil. Olsa olsa bunlar, araştırılması gereken bir iddia niteliği taşıyabilir. Son yıllarda bu örgütlerin dünya basınında ve kamuoyunda, hatta siyasi çevrelerde, bir baskı unsuru olarak etkinlik kazanmaları, bu gerçeği değiştirmiyor. O bakımdan bu gibi konularda dikkate alınması gereken ölçü, uluslararası insan hakları yargı makamlarının kararları olmalıdır.

Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi'ne 2002 yılı sonuna kadar toplam 106.023 başvuru yapılmış. Türkiye aleyhine yapılan başvuru sayısı 7.113. Türkiye aleyhindeki başvuruların toplam başvurulara oranı % 7 yapıyor. Başvuru sayısı bakımından

Türkiye üçüncü sırada yer alıyor. Bu başvurulardan 1.075 adedi Türk Hükümeti'nin bilgisine getirilmiş. 15 başvuru Türkiye'nin lehinde, 307'si aleyhinde, 171'i de dostane çözümle sonuçlandırılmış. Aleyhinde sonuçlanan kararlar nedeniyle Türkiye toplam olarak 8.994.530 euro tazminat ödemiş. Dostane çözümlerde de 12.119.434 euroluk ödemede bulunmuş. Peki diğer ülkelerin durumu ne?

Usullere uygun olarak yapılan başvurular üzerine Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi'ne 2002 yılında hangi ülke hakkında kaç başvuruda bulunulduğu; bunlardan kaçının kabul edildiği, kaçının reddedildiği; kaç ihlal, kaç dostane çözüm kararı verildiği aşağıdaki tabloda yer alıyor.

Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi'nin Bazı Ülkeler Hakkında Verdiği Kararlar ve İşlemler (2002)

Ülkeler	Kaydedilen Başvurular	İncelenebilir Bulunanlar*	Reddedilenler	Hükümetlere Bildirilenler	Dostane Çözüm	Öze İlişkin Karar
Avusturya	400	308	370	51	5	15
Bulgaristan	588	465	394	43	1	2
Çek Cum.	465	329	437	54	-	4
Fransa	2.789	1.619	1.253	124	6	67
Almanya	1.668	1.018	748	58	-	8
Yunanistan	351	310	134	74	3	17
Macaristan	263	307	198	31	2	1
İtalya	1.304	1.303	1.127	90	49	331
Polonya	4.713	4.055	2.483	84	3	22
İspanya	797	799	1.348	9	-	3
Türkiye	3.036	3.871	1.639	375	45	56
İngiltere	1.468	985	761	312	6	34

Kaynak: Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi 2002 kayıtları
* *Önceki yıllarda yapılan başvurular dahil*

Bu tablonun incelenmesinden şu sonuçlar çıkıyor: Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi 2002 yılında 56 olayda Türkiye hakkında karar vermiş. Bazı kararlar lehte olsa da çoğunluğu aleyhte.

Diğer ülkelerle ilgili kararlar için de bu böyle. Aynı yıl İtalya'yla ilgili olarak verilen karar sayısı 331, Fransa için 67, İngiltere için 34.

Dostane çözümle ilgili rakamlar da ilgi çekici. Örneğin İtalya'yla ilgili dostane çözüm sayısı Türkiye'den biraz fazla. Diğerleri daha az.

Devletleri karşılaştırırken mahkûmiyet ve dostane çözüm sayılarını dikkate almak doğru olur. Tek başına başvuru sayıları, yukarıda da açıklandığı gibi bir yargıya varılması için yeterli değil. Örneğin 2002 yılında Türkiye aleyhindeki başvuru sayısı 3036 ama Fransa aleyhindeki başvurular da az değil: 2789. Polonya aleyhindekiler hepsinden fazla: 4713. İngiltere, Almanya, İtalya aleyhindeki başvurular binin üzerinde.

Son yıllarda bazı uluslararası örgütler, Türk vatandaşlarının şikâyetlerini örgütlü biçimde mahkemeye ulaştırmak için özel bir çaba gösteriyorlar. Bunun da etkisiyle mahkemeye başvuran Türk vatandaşlarının sayısında artış var.

Yukarıdaki bilgileri değerlendirirken son yıllarda Türkiye'ye yönelik terörist faaliyetlerin diğer ülkelerle kıyaslanamayacak kadar çok olduğunu ve Türkiye'yle ilgili şikâyetlerin çoğunun bu terör olaylarıyla ilgili olarak güvenlik kuvvetlerinin sanıklara yaptıkları iddia edilen kötü muamelelerle ilgili bulunduğunu da hesaba katmak gerek. Buna rağmen, gerekçesi ne olursa olsun, hiçbir ülkede insan hakları ihlallerini mazur görmek, makul karşılamak mümkün değil. Bu ihlalleri önlemeye çalışan Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi, işte böyle önemli bir işlev görüyor. Türkiye, uzun yıllardan beri mahkemenin yargı yetkisini kabul etmekle insan haklarının korunmasına verdiği önemi kanıtlamış, vatandaşlarına bireysel başvuru hakkını tanıyarak da bu alanda ileri bir adım atmış bir ülkedir.

Bütün bu göstergeler, Türkiye'nin sorunlarını da ortaya çıkarıyor. Sebebi ne olursa olsun, Türkiye aleyhindeki kararların çokluğu, insan hakları alanında ciddi bir sorunun varlığını ortaya koyuyor. Türkiye'nin, sadece ilgili uluslararası sözleşmeleri imzalayıp onayladığını ve denetim mekanizmalarına açık olduğunu söylemesi yeterli değil. Uygulamadaki yanlışların düzeltilmesi ve ilgili bütün devlet görevlilerinin, Türkiye'nin anayasasına ve imza-

ladığı uluslararası sözleşmelere uygun hareket etmeleri gerekiyor. Hiçbir devlet görevlisinin, yasaları ve sözleşmeleri ihlal etmeye, insanlara eziyet etmeye, kötü muamele yapmaya hakkı yok. Bu tür olumsuzlukları en yakından denetlemesi, ihlallerde kusuru görülenlerin, yakalanması, cezalandırılması için yargıya sevk edilmesi hükümetin asli görevleri arasındadır. Devlet, bazı görevlilerin hatası, kusuru yüzünden milyonlarca euroluk tazminat ödemiş. Bunda kusuru olanları affetmek mümkün mü? Hele devletin bu olaylarda uğradığı itibar kaybı düşünürse...

Mesele bununla da bitmiyor. Hükümeti de denetleyecek olan meclistir. İnsan haklarının siyasi denetimi, herkesten önce Türk parlamentosunun görevidir ve parlamento bu görevini yerine getirecek iradeye sahiptir. TBMM İnsan Hakları Komisyonu işte bu görevi yapıyor. Bu, aynı zamanda siyasi partilerin de görevidir. Özellikle hükümeti denetlemek durumunda olan muhalefet partileri bu görevi yapıyor. 2002 seçimlerinden sonra muhalefet görevini üstlenen CHP'nin, insan hakları alanında zengin tecrübesi vardır. Parti genel başkanı da dahil olmak üzere pek çok CHP'li milletvekili ve parti yöneticisi, geçmişte demokrasi ve insan hakları alanında büyük mücadeleler vermiş, hatta hapiste yatmıştır. CHP, insan hakları konusundaki duyarlılığını defalarca kanıtlamıştır.

İnsan Hakları Örgütlerinin İddiaları

Türkiye'yle ilgili olarak dünya kamuoyuna yansıtılan insan hakları ihlallerine yönelik eleştirilerin çoğu, kesinleşmiş uluslararası mahkeme kararlarından çok, hükümetler dışı bazı insan hakları örgütlerinin uygulamayla ilgili iddialarına dayanıyor. Bu örgütler, 1960'lı yılların başından itibaren ortaya çıkmışlardır. İlk yıllarda Türkiye'yi eleştirici iddialar yok denecek kadar azdı. 1964 -1965 yıllarında ilgilendikleri ülkeler arasına Türkiye de giriyor ama raporlarda Türkiye'ye birkaç kelimeyle değinmekle yetiniyorlar. 1966'dan sonra ilgi artıyor. 1968-1969 yıllarında Türkiye'de komünizm propagandasının yasaklanmış olması bu örgütlerin dikkatini çekiyor. O dönemde Yunanistan'daki askeri yönetim, Sovyetler Birliği ve Doğu Avrupa ülkeleri boy hedefi görünümünde. 1969-1970 döneminde Türkiye'de bir yazarın mahkûmiyeti

ilgi odağı oluyor. 1970'lerin ortalarına doğru Türkiye'nin adından daha sık söz edilmeye başlanıyor. Türk Ceza Kanunu'nun 141-142. maddesinden, yani komünizm propagandasından mahkûm olanlar ve bazı sanıklara kötü muamele yapıldığı iddiaları gündeme getiriliyor. Kıbrıs harekâtından sonraki dönemde Türkiye, yalnız Batı kamuoyunun değil, insan hakları örgütlerinin de ilgi odaklarından biri oluyor. Türkiye aleyhindeki çevreler bu örgütlerin desteğini alabilmek için Türkiye hakkındaki iddialarını sürekli olarak bu örgütlere ulaştırıyorlar.

1980 yılındaki askeri müdahaleden sonra eleştiriler yoğunlaşıyor. Sanıklara kötü muamele yapıldığı yolundaki iddialar artıyor. Raporlarda, eski yıllarda Türkiye'ye bir iki paragraf ayrılırken 1980'den sonraki yıllarda Türkiye'deki bazı uygulamalar sayfalar dolusu eleştirilere konu oluyor. Türkiye'yi kamuoyu önünde suçlayan yabancı politikacı ve gazeteciler, kaynak olarak işte bu örgütlerin iddialarını ortaya koyuyorlar. Türkiye, sanıklara sistematik olarak işkence yapıldığı yolundaki suçlamaları kabul etmemekle birlikte, insan hakları örgütlerinin raporlarındaki iddiaları teker teker araştırıyor ve hepsini cevaplandırmaya çalışıyor.

Meselenin bir de başka boyutu var: Bu örgütlerin iddiaları eğer bu kadar güvenilirse, aynı örgütlerin başka ülkeler hakkındaki iddiaları da aynı derecede önemli ve geçerli sayılıyor mu? Gerçekten bu insan hakları örgütleri yalnız Türkiye hakkında değil, dünyanın çeşitli ülkeleri hakkında da ciddi insan hakları ihlali iddialarını içeren raporlar yayınlıyorlar. Türkiye hakkında, özellikle terörle mücadele sırasında sanıklara kötü muamele, hatta işkence yapıldığı iddiaları var, ama başka ülkeler için de çok ciddi ithamlar var. Örneğin Almanya hakkında yayınlanan 43 sayfalık bir raporda, Alman güvenlik güçleri özellikle yabancılara karşı kötü muamele yapmakla suçlanıyor ve bunun örnekleri veriliyor. Benzeri raporlar başka ülkeler için de hazırlanmış. New York polisini eleştiren raporun hacmi 70 sayfadan fazla. Bu iddiaların ayrıntılarını merak edenler, Uluslararası Af Örgütü'nün ve Helsinki İnsan Hakları Federasyonu'nun internet sayfalarına bakabilirler.

Bugün AB üyeliğine aday kabul edilen ülkelerin birçoğu hakkında da ciddi insan hakları iddiaları var. Halen AB'ye üye olan

ülkeler hakkındaki iddialar daha da ciddi. İnsan hakları konusunda Türkiye'yi sık sık eleştiren bazı AB üyeleri hakkında insan hakları örgütlerinin hazırladıkları raporlarda, gözaltındakilere kötü muamele, hatta işkence yapıldığı, bazı sanıkların bu işkenceler sonucunda öldükleri, polisin gereksiz yere zor ve şiddet kullandığı, bu ihlallerin büyük bir bölümünün mağdurlarının o ülkelerdeki azınlık mensupları veya yabancılar olduğu, kötü muamelelerin bir bölümünün ırkçı eğilimlerden kaynaklandığı gibi iddialar somut örnekler gösterilerek ortaya atılıyor. İltica etmek isteyen bazı kişilerin, mahkeme kararı olmaksızın, aylarca hapishanelerde göz altında bulundurulduğu ileri sürülüyor.

İnsan hakları alanında başka devletler aleyhine dava açan ülkeler hakkında da ciddi iddialar var. Bu ülkelerden biri hakkında, kendi ülkesine bağlı topraklarda yaşayan yerli halkı, askeri tesis kurulacağı gibi bahanelerle başka yerlere göçe zorladıkları, bunlara on yıllarca hiçbir tazminat ödemedikleri gibi iddialar da var.

Aynı raporlarda, sanıklara kötü muamele yapan güvenlik görevlilerinin büyük bir bölümünün yargı önüne çıkarılmadıkları, yargılananların davalarının yıllarca sürdüğü, bazılarının da sonunda ceza almadan veya hafif cezalarla kurtulduğu, çoğunun delil yetersizliğinden beraat ettiği gibi iddialar da mevcut.

Bu iddialara karşı o ülkenin yetkili makamlarının tepkisi ne olmuş? Bir yetkili makam, bu iddiaların "tamamen gerçek dışı olduğunu ve o insan hakları örgütünün diğer iddialarının da ciddiyetini şüpheye düşürdüğünü" söylemiş. Bir bakan, o insan hakları örgütünün somut iddialar ileri sürerken topladığı bilgileri "tek yanlı bir yaklaşımla seçtiğini" ileri sürmüş, "kendi polisine Af Örgütü'nden daha çok güvendiğini" söylemiş. Yani hazırladıkları raporlar Türkiye'yle ilgili suçlamalara dayanak yapılan örgütler, başka ülkeleri benzer iddialarla suçladıkları zaman tek yanlı ve güvenilmez sayılıyorlar.

Türkiye'yi Avrupa'dan, Avrupa Birliği'nden uzakta tutmak veya üyeliğini mümkün olduğu kadar geciktirmek isteyenlerin, zaman zaman insan hakları iddialarını bir bahane gibi kullandıkları kuşkusu, Türk basınında ve kamuoyunda yaygınlaşıyor. Gerçek bu olmasa da Türkiye'yi kanıtlanmamış, mahkemelerce kabul

yükümlülüklerden söz ediyor. İnsan hakları sorununun, sadece sanıklara kötü muamele yapılmaması boyutuyla düşünülmesi büyük eksiklik olur. Örneğin, beyannamenin 2. maddesi herkesin, hiçbir ırk, renk, cinsiyet, dil, din, siyasal veya başka düşünce, ulusal veya sosyal köken, mülkiyet, doğum veya başka statü gözetilmeden bütün hak ve özgürlüklerden yararlanma hakkına sahip olduğundan söz ediyor. Acaba bu madde bütün ülkelerde, bu arada bütün AB ülkelerinde tam olarak uygulanıyor mu? Örneğin, bir AB ülkesi olan Yunanistan'ın 1955 yılında kabul edilen Vatandaşlık Kanunu'nun 19. maddesinde şu ifade yer alıyordu:

"Etnik kökeni itibariyle Yunan olmayan bir şahıs, geri dönmemek niyetiyle Yunanistan'dan ayrılırsa Yunan vatandaşlığını kaybettiğine hükmedilebilir..." Bu hüküm sadece etnik açıdan Yunan kökenli olmayan vatandaşlar için konulmuş. Acaba bu, İnsan Hakları Beyannamesi'nin 2. maddesiyle bağdaşıyor muydu? Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi'nin aynı amaca yönelik 1. maddesiyle bağdaşıyor muydu? Yunanistan Vatandaşlık Kanunu'nun bu maddesi, ancak 1998 yılı ortalarında bir yasayla kaldırıldı. O tarihe kadar Helen asıllı olmayan birçok Yunan vatandaşı, bu yasa nedeniyle vatandaşlıklarını kaybettiler. Bunlar hâlâ Yunan vatandaşlığına geri dönüş için izin bekliyorlar...

İnsan Hakları Beyannamesi'nin 9. ve 10. maddeleri, hiç kimsenin keyfi olarak tutuklanamayacağını, herkesin, aleyhindeki suçlarla ilgili olarak bağımsız bir mahkemede adil biçimde yargılanmaya hakkı olduğunu söylüyor. İltica talebinde bulunan şahısların bir bölümünün, bazı AB ülkelerinde bazen aylarca yargılanmadan hapishanelerde tutulması bu hükümle bağdaşıyor mu?

Beyannamenin 11. maddesinde, aleyhinde suç isnadı olan herkesin, adil bir mahkemede yargılanıp hüküm giyene kadar masum sayılacağı hükmü yer alıyor. Yukarıda da belirtildiği gibi bu, hukukun en eski ilkelerinden biridir. Acaba şu veya bu olayla ilgili kamu görevlilerinin daha yargılanmadan ve hüküm giymeden kamuoyuna suçlu gibi teşhir edilmeleri bu maddenin ihlali olmuyor mu?

İnsan Hakları Beyannamesi'nin 16. maddesinde ırk, milliyet ve din farkı gözetilmeksizin herkesin evlenerek bir aile kurma hakkına sahip olduğu belirtiliyor. Ailenin toplumun doğal ve temel bir

birimi olduğu belirtilerek toplum ve devlet tarafından korunması gerektiği hükmü getiriliyor.

Doğduğu ülkeden bir eş seçerek evlenen göçmen işçilerin, eşlerini aylarca, bazen yıllarca, çalıştıkları ülkelere getirmelerine izin vermeyen yerel mevzuat hükümleri acaba beyannamenin 16. maddesine uygun mu?

Beyannamenin 18. maddesinde herkesin düşünce, vicdan ve din özgürlüğüne sahip olduğu belirtiliyor.

Türkiye'de yaşayan Rumların İstanbul'daki Rum patriğini serbestçe seçmelerine izin verilirken, bir AB ülkesi olan Yunanistan'da, Türk azınlığın seçtiği müftünün görev yapmasını engellemek, görev yapmaya çalıştığı için onu yargılayıp mahkûm etmek bu maddeye uyuyor mu?

Bu örnekleri çoğaltmak mümkün. Ancak yukarıda özetlenen bazı maddeler de gösteriyor ki, Birleşmiş Milletler Yasası'nın bir parçası olan İnsan Hakları Beyannamesi, sadece hapisteki tutukluların haklarını korumak için yapılmamış. Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi, ona ek protokoller, Birleşmiş Milletler ve Uluslararası Çalışma Teşkilatı gibi kuruluşların insan hakları alanında hazırladıkları çok sayıda anlaşma ve sözleşmenin tek hedefi de hapistekileri kötü muameleden korumaktan ibaret değil. Yukarıda da belirtildiği gibi sanıkların korunmasının önemli bir insan hakları yükümlülüğü olduğu kuşkusuz. Ancak insan hakları mücadelesini sadece bu konuyla sınırlayanlar, acaba dünyada milyonlarca insanı ilgilendiren temel haklara, sosyal haklara uyulup uyulmadığının araştırılmasını, istemeden de olsa, ikinci plana itmiyorlar mı? Bugün Batı Avrupa'da üç buçuk milyon Türk yaşıyor. Bunlar, 1960'lı yılların başında göçmen işçi olarak gelmişler. Ancak şimdi, ikinci, üçüncü hatta dördüncü nesil Türkleri hâlâ doğdukları andan itibaren göçmen işçi saymak mümkün mü? Bir insan, göçmen işçi olarak bir ülkeye gelebilir ama onların çocukları orada göçmen işçi olarak doğabilir mi? Yaşadıkları toplulukların bir parçası olan bu insanlar acaba siyasal, sosyal haklar alanında, çalışma hayatında, eğitimde ve diğer alanlarda yaşadıkları ülkelerdeki diğer insanlarla tam anlamıyla eşit haklara sahipler mi? Yerel halk bir yana, başka AB ülkelerinden gelen insanlara, oraya yerleşmiş Türklerden daha fazla

siyasal ve sosyal haklar tanındığı doğru değil mi? Böyle farklılıklar yaratılması bütün insanların eşitliğini öngören Birleşmiş Milletler İnsan Hakları Beyannamesi'nin sözüne ve ruhuna uygun mu?

Türkiye'yi insan hakları alanında sürekli biçimde eleştirenler acaba insan hakları gündeminin bu konuları da kapsayacak biçimde genişletilmesini destekliyorlar mı?

DEMOKRASİ VE İNSAN HAKLARI DEĞERLENDİRMESİ

Yukarıdaki bölümlerde ortaya konulan gerçekler, Türkiye'nin, demokrasi alanında da insan hakları konusunda da söyleyecek çok şeyi olduğunu gösteriyor. 120 yıldan beri halkın iradesinin üstünlüğünü sağlamak için mücadele veren, 80 yıldır halk iradesine dayalı bir cumhuriyet rejimini yaşatmayı başaran, 57 yıldır çok partili demokrasiyi vazgeçilmez bir yaşam biçimi olarak benimseyen, iktidarları seçimle değiştiren Müslüman bir halkın demokrasiyi başarıyla yaşatabileceğini kanıtlayan, uzun yıllardan beri serbest seçimleri yargı denetiminde gerçekleştiren, yargı bağımsızlığını tanıyan, basın ve eleştiri özgürlüğünü sürekli biçimde savunan bir milleti demokrasi alanında başarısızlıkla suçlamak hiç kimsenin haddine değildir. Üstelik, yukarıdaki bölümlerde de belirtildiği gibi, Türklerin başka kültürlere, başka dinlere sahip olanlara gösterdiği hoşgörü geleneklerinden geliyor. Başka ülkelerde daha bu kavramlar gelişmediği dönemlerde bile Türkler baskıya, zulme uğrayanlara yardım eden bir millet olarak tanınıyor. Profesör Bernard Lewis, *"Hoşgörüyü ... baskının mevcut olmaması şeklinde tanımlarsak XIX. yüzyılın sonuna kadar Osmanlıların sicili mükemmeldir,"* diyor.[236]

Önceki bölümlerde de belirtildiği gibi Batı ülkelerinde olduğu gibi Türkiye'de de demokrasi ve insan hakları bazı aşamalardan geçmiş. Ülkelerin iç veya dış güvenlikleri tehlikeye düştüğünde, demokratik haklarda bazı kısıntılara gidilmiş. İkinci Dünya Savaşı'nın öncesinde İngiltere'de idareye, yargı kararı olmadan şüpheli şahısları tutuklama yetkisi verilmiş. Fransa'da Cezayir savaşının ülkenin iç güvenliğini de tehdit ettiği dönemde devlet baş-

236 Lewis, a.g.e., s. 349

kanına, başka demokratik ülkelerde görülmeyen anayasal yetkiler tanınmış. Amerika'da İkinci Dünya Savaşı'nın sonrasında komünizm tehdidinin de etkisiyle Kongre tarafından kamu görevlileriyle ilgili bazı kısıtlamalar getirilmiş. Ancak koşullar normale dönünce bu kısıtlamalar kaldırılmış. Yasalarda kalan bazı kısıtlayıcı hükümler de uygulanmamış. Demokrasi, iç ve dış güvenlik koşullarının iyileşmesiyle daha da güçlenmiş.

İnsan haklarının gelişmesi de böyle olmuş. Yasalarda ve uygulamada İkinci Dünya Savaşı'nın sonrasında sıkıntılar yaşanmış. İngiltere'de, İspanya'da, İtalya'da, Fransa'da, Almanya'da terör tehdidinin yoğun biçimde hissedildiği dönemlerde, polisin uygulamaları, aldığı zorlama tedbirlerinin sertliği eleştiri konusu yapılmış. Hâlâ da yapılıyor. Ama bu eleştiriler yüzünden bu ülkelerde demokrasinin varlığından kuşkulanmak kimsenin aklından geçmemiş. Demokrasiyi, insan haklarını daha ileri götürme hedefi, Batılı ülkelerde halkın çoğunluğu tarafından benimsenen ortak hedef haline gelmiş. Geçmişin acı anıları unutulmaya çalışılıyor. Savaş öncesinin insanlık dışı teorilerini ve uygulamalarını canlandırmak isteyen gruplar, toplumların ezici çoğunluğunun tepkisiyle karşılaşıyor. Bu grupların varlığı ve zaman zaman büyük ıstıraplara yol açan eylemleri, o devletlerin yöneticileri tarafından utanç verici olarak nitelendiriliyor. Bu eylemleri önlemenin çareleri aranıyor. Ama kimse, o ülkelerin demokratik olup olmadığını sorgulamıyor. Çünkü demokratik mekanizmalar işliyor. Seçimler düzenli biçimde yapılıyor. Düşünce ve basın özgürlükleri korunuyor, kuvvetler ayrılığı ilkesi geçerliliğini koruyor, demokratik kurumlar çalışıyor. Zaman zaman ortaya çıkan sorunlar ve aksaklıklar demokrasi içinde çözümleniyor.

Aynı gelişmeler Türkiye için de geçerli. Ülke, demokrasi yolunda ilerliyor. Hiç kimse demokrasinin yerine başka bir rejim geçirmeyi düşünmüyor. Seçimler düzenli olarak yapılıyor. Demokratik kurumlar çalışıyor. Basın ve düşünce özgürlüğü, eski yıllarla kıyaslanamayacak ölçüde gelişmiş. Evvelce tabu sayılan bazı konular kamuoyunda açıkça tartışılabilir hale gelmiş. Geçmişte demokratik devlet düzeninin işletilmesinde güçlüklerle karşılaşılan dönemlerde askerlerin yönetime bazı müdahaleleri olmuş ancak bunlar, dikta-

törlük heveslerinin ürünü olmamış. Her defasında kısa süre içinde çok partili demokratik düzene geçilmesi temel hedef yapılmış. Geçtiğimiz 80 yıl içinde Türkiye'de bir diktatörlük dönemi yaşandığını kimse iddia edemiyor. Oysa aynı dönemde Batı Avrupa'da birçok ülke, uzun yıllar diktatörler yönetiminde yaşamış. Bunların bir bölümü İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra da yıllarca devam etmiş.

Geçmiş 80 yıllık dönemin muhasebesi yapıldığında, Türk demokrasisi açısından gurur verici bir tablo ortaya çıkıyor. Bu, sorunların yaşanmadığı, bazı sorunların hâlâ mevcut olmadığı anlamına gelmiyor. Demokrasi ve insan hakları alanında yasalarda ve uygulamada iyileştirmeler yapılmasına gerek olmadığı anlamına da gelmiyor. Ancak bazı eksikliklere veya yanlış uygulamalara, bazı güvenlik mensuplarının yasa dışı, insanlık dışı münferit eylemlerine bakarak Türkiye'yi bir bütün olarak suçlamanın isabetsizliği ortada. Bu suçlamaların gereğinden fazla etkisi altında kalarak Türk aydınlarının suçluluk kompleksine kapılmalarına da gerek yok.

Türkler, yüzyıllardır başka dinlere, kültürlere mensup insanlara hoşgörü göstermekle tanınmışlar. Türkiye'nin tarihi, edebiyatı bunun örnekleriyle dolu. Çok kültürlü toplum olma geleneğini Türkler, 1000 yıldan beri yaşatıyorlar. Başka kültürlerle iç içe yaşama alışkanlığını henüz tam olarak kazanamamış bazı ülkelerden, herhalde bu konuda alınacak dersleri yok. Bu bakımdan bazı yabancı devlet adamlarının, politikacıların, bilim adamlarının ve gazetecilerin, iyi niyetle de olsa, Türkiye'ye demokrasi, hoşgörü gibi alanlarda yol göstermeye kalkmaları, Türk halkı tarafından yadırganıyor. Başkalarının Türkiye'nin siyasal koşullarını, sorunlarını Türk milleti tarafından seçilmiş Türk siyaset adamlarından, bilim adamlarından, gazetecilerinden daha iyi bildiklerini, Türk halkına Türklerden daha fazla şefkat duyduklarını düşünmek sağduyuyla bağdaşmıyor. Hele Türkiye'yle ekonomik ve siyasal ilişkileri geliştirmenin insan haklarında iyileştirmeler yapılmasına bağlanması veya başka bir deyişle insan hakları alanında reformlar yapılmadıkça Türkiye'nin anlaşmalardan kaynaklanan bazı haklarının kısıtlanması yoluna gidilmeye çalışılması, Türk milletinin haklı tepkisine yol açıyor. Buna karşılık kendi halkının iyiliği, özgürlüğü, refahı, demokrasi ve insan hakları alanlarında en çağdaş

düzeye yükseltilmesi için Türkiye'nin, koşulların elverdiği bütün tedbirleri alması, aklın ve sağduyunun gereğidir. Bunun için başkalarının tavsiyesine, telkinine ihtiyacı var mı?

Üstelik bütün bu konularda Türkiye'ye yardımcı olmak, destek olmak isteyenler varsa, bunu gerçekten dostane duygularla yapmak istiyorlarsa, bunun yolu basının ve kamuoyunun önünde sık sık Türkiye'yi, Türk milletini incitici beyanlar vermek midir? Demokrasi ve insan hakları alanında eksikleri olan başka Batı Avrupa ülkeleri hakkında yukarıdaki bölümlerde ayrıntılı bilgi verildi. Acaba Türkiye'yi kamuoyu önünde eleştirmekten çekinmeyenler, aynı konularda diğer Batı Avrupa ülkelerini de eleştiriyorlar mı?

Öyle anlaşılıyor ki, başka nedenlerle Türkiye'yi mümkün olduğu kadar Avrupa'nın bütünleşme sürecinin dışında tutmak isteyenler, demokrasi ve insan hakları alanlarındaki bazı eksiklikleri ve bazı olumsuz uygulamaları bir gerekçe, bir bahane olarak kullanmak eğilimindedirler. Çünkü artık, çağdaş düşüncelerin egemen olduğu Batı dünyasında zengin olmak, kuvvetli olmak devletlere, istediklerini fütursuzca yapma imkânını vermiyor. Aynı zamanda haklı olmak ve haklılığını dünya kamuoyuna anlatıp kabul ettirmek gerekiyor. Öyle anlaşılıyor ki, Türkiye'yi Avrupa'dan uzakta tutmak isteyen bazı çevreler, bunun sorumluluğunun da Türkiye'ye ait olduğu düşüncesini halk kitlelerine aşılamaya çalışıyorlar. Türkiye aleyhindeki, AB'ye tam üyelik başvurusunda bulunduğu 1987 yılından sonra yoğunlaşan ve Batı dünyasında İkinci Dünya Savaşı'ndan sonraki dönemde örneği görülmemiş boyuta ulaşan kampanyaların esas amacının, Türkiye'yi Avrupa'dan uzak tutmak için bahane yaratmak olabileceği inancı, Türk kamuoyunda yerleşmekteydi. 1999 AB Helsinki Zirvesi'nde Türkiye'nin resmen aday olarak kabul edilmesi, Türk kamuoyuna bir iyimserlik havası getirdi. Artık Türkiye'nin gerçeklerinin Avrupa'da daha iyi anlaşılmaya başlandığı inancını doğurdu. Ama daha sonraki yıllarda diğer aday ülkeler ile Türkiye'ye yapılan farklı muameleler, Türkiye'nin 13 ülkenin katıldığı bir yarışta 13. sırada bırakılması, diğerleriyle üyelik müzakerelerine başlanırken Türkiye'yle müzakerelerin sürekli olarak ileri tarihlere bırakılması, Kıbrıs Rumlarının 1960 tarihli

Londra ve Zürih antlaşmaları ihlal edilerek AB'ye üye yapılmasının kararlaştırılması, Türk kamuoyunda kuşkuların artmasına yol açtı. Bu arada bazı önemli Avrupalı şahsiyetlerin Türkiye'nin üyeliğine karşı çıkan beyanları, Avrupa'da, Türkiye'nin AB üyeliği yolunda henüz yeterli siyasi iradenin oluşmadığı inancını doğurdu.

Türkiye'de yakın dönemlere kadar görülen terör olaylarının varlığı da demokrasinin eksikliğine bağlanamaz. Nasıl Batı Avrupa ülkelerinde, Amerika Birleşik Devletleri'nde ve Japonya'da geçtiğimiz yıllarda yoğunlaşan, bazı ülkelerde halen devam eden terör faaliyetleri o ülkelerde demokrasi eksikliğinden kaynaklanmıyorsa, Türkiye için de böyle bir ilişki kurulamaz. Terörün bazı ülkeler tarafından dolaylı bir savaş biçimi olarak kullanıldığını bugün bilmeyen kalmamıştır. Türkiye'yi, terör örgütü mensuplarına karşı insan haklarıyla bağdaşmayan eylemlerde bulunmakla suçlayan insan hakları örgütlerinin veya siyasi çevrelerin, bu terör örgütlerine destek olan ülkeler aleyhinde tavır aldıklarına, hatta beyanda bulunduklarına pek rastlanmamaktadır.

Bu hususların hiçbiri, yukarıda da belirtildiği gibi, Türkiye'de meydana gelebilecek insan hakları ihlallerinin hoşgörüyle karşılanması gerektiği anlamında yorumlanmamalıdır. İnsan hakları alanında bir tek ihlal olayı bile çok fazladır. Olayın mutlaka kovuşturulması, ihlale neden olanların yakalanıp yargılanması gerekir. Burada vurgulanmak istenen, insan hakları gibi önemli ve duyarlı bir konunun başka siyasal amaçlar için kullanılmaması, insan hakları ihlalleri bahane edilerek, bir devletin, bir milletin dünya kamuoyunun, dünya milletlerinin gözünde küçük düşürülmemesi gereğidir.

Özet ve Sonuç

Milli gücü oluşturan unsurlar bir arada değerlendirildiğinde, Türkiye'nin, birçok açıdan yalnız Avrupa'nın değil, dünyanın ilk 20 ülkesi arasında yer alan devletlerinden biri olduğu görülüyor.

Milli gücü meydana getiren unsurların en önemlilerinden biri olan nüfus açısından Türkiye, Batı Avrupa'nın ikinci en büyük devleti konumundadır. Geleceğe yönelik bilimsel tahminler, önümüzdeki 10 yıl içinde Türkiye'nin bu alanda Batı Avrupa'nın en büyük devleti olacağını gösteriyor. Yıllardan beri endişe kaynağı olarak gösterilen hızlı nüfus artışının yavaşladığı, son yapılan nüfus sayımlarından anlaşılıyor. Türkiye'nin nüfus artış hızı, nispeten makul sayılabilecek bir düzeye düşmüş bulunuyor. Batı dünyasında ise en ciddi sorunlardan biri nüfusun azalmasıdır. Önümüzdeki 25, hatta 50 yıla yönelik nüfus tahminleri, dünyanın ve Avrupa'nın sosyal coğrafyasının önemli ölçüde değişeceğini gösteriyor. AB ülkelerinin ve AB'ye aday ülkelerin hepsinde, nüfusun önemli ölçüde azalması bekleniyor. Aynı şey Rusya için de söz konusu.

Avrasya bölgesinde Türkiye ile Pasifik Okyanusu arasındaki bölgenin nüfusunda ise artış bekleniyor. 2050 yılına doğru Türkiye ve komşularının toplam nüfusu, AB'nin bugünkü nüfusuna yaklaşacak. Bölgede barış, siyasi istikrar, demokratik gelişme ve işbirliği sağlanabildiği takdirde, Türkiye ve komşuları geniş ve zengin bir ekonomik işbirliği alanı oluşturabilir. Aynı şey Türki cumhuriyetler için de söylenebilir. Dünyanın en zengin petrol ve doğalgaz yatakları da bu bölgede bulunuyor. Türkiye'nin komşularına, Karadeniz üzerinden komşu sayılabilecek Rusya, Ukrayna ve Romanya da eklendiği takdirde, önümüzdeki yüzyılın ortalarına doğru, AB'nin bugünkü toplam nüfusunun iki misline yakın bir pazarın oluşacağı anlaşılıyor.

Türkiye'nin nüfusu, Batı Avrupa'ya oranla çok daha genç ve dinamiktir. Bu, gerek ekonomik gelişme, gerek savunma yeteneği açısından dikkatle değerlendirilmesi gereken bir unsur ve Türkiye için büyük bir avantajdır. Nüfusun eğitim düzeyi açısından bugün için Batı Avrupa ülkeleri ve ABD, Türkiye'den daha ileride görünüyor. Ancak eğitilmiş nüfusun artışında başarı sağlanabildiği takdirde, bu, Türkiye'ye büyük bir güç kazandıracaktır. Geleceğe yönelik tahminler, 2000'li yılların ilk çeyreğinde eğitime gerekli öncelik verilirse Türkiye'nin eğitim alanında Batı Avrupa'nın eğitim düzeyini yakalama şansının yüksek olduğunu gösteriyor. Ancak Türkiye'nin, milli geliri içinde eğitime ayırdığı pay açısından dünya ülkeleri arasında hâlâ son sıralarda yer alması düşündürücüdür. Hükümetlerin, eğitimi en öncelikli projeler arasına almaları gerekiyor. Bu arada hâlâ 6 milyonu aşkın Türk vatandaşının okuma yazma bilmemesi hiçbir şekilde mazur görülemez.

Bir ülkenin gücünün değerlendirilmesinde dikkate alınması gereken unsurlar arasında sayılarla, istatistiklerle ölçülmesi mümkün olmayan, toplumsal dayanışma, aile bağlarının gücü, yardımlaşma, fedakarlık, paylaşma duygusu gibi toplumun sosyal yapısı ile ilgili alanlarda Türkiye'nin Batı Avrupa ülkelerinin gerisinde değil, birçoğunun ilerisinde olduğunu söylemek mümkün.

Bugün üç buçuk milyon Türk'ün Batı Avrupa ülkelerinin değişik kültür ortamlarında çalışmayı ve varlığını sürdürmeyi başarması, Türk toplumunun çok kültürlü ortamda yaşama geleneğine sahip olmasıyla da yakından ilgilidir. Türkiye'nin gücü hesaplanırken, yurtdışındaki Türkler önemli bir unsur olarak dikkate alınmalıdır. Nüfusun artış hızı daha makul bir düzeye indirilebildiği, eğitim alanındaki hedefler gerçekleştirilebildiği takdirde, Türkiye, gelecek yüzyılda bölgesel bir güç olmanın gerektirdiği insan yapısına ve kalitesine kavuşmuş olacaktır.

Türkiye bugün, Batı Avrupa'nın en geniş topraklara sahip devletidir. Stratejik konumu, Kuzey ile Güney, Doğu ile Batı arasında geçiş noktası olması, Türkiye'ye önemli avantajlar sağlıyor. Avrupa'nın en zengin doğal kaynaklarına sahip ülkelerinden biri olan Türkiye, coğrafi konumuyla da Avrupa ile Asya ve Ortadoğu arasındaki ulaşım yolları üzerindedir. Bölgedeki petrol ve doğalgaz

rezervlerinin dünya pazarlarına taşınmasına imkân verecek bazı petrol boru hatları Türkiye'den geçmekte, yeni hatların döşenmesi dekararlaştırılmışbulunmaktadır. Rusya, Ukrayna, Romanya, Gürcistan, Bulgaristan gibi ülkelerin dünyayla ticaretlerinin önemli bir bölümü, Türk boğazları üzerinden yapılmaktadır. Bu ve benzeri özellikleri dikkate alındığında, Türkiye'nin, hemen hemen hiçbir Batı Avrupa ülkesiyle kıyas edilemeyecek stratejik özelliklere sahip olduğu anlaşılır.

Türkiye'nin askeri gücü, bütün NATO ülkeleri içinde ABD'den sonra ikinci sırada gelmektedir. Modern silah sistemlerine ve çok yüksek eğitim düzeyine ve morale sahip Türk ordusu, bugün şartlar zorunlu kıldığı takdirde, kolordu düzeyindeki bir birliği bütün teçhizatıyla kısa zamanda yurtdışında bir barış operasyonunda görevlendirebilecek düzeye ulaşmıştır. Bütün dünyada bunu yapabilecek yetenekteki orduların sayısı çok azdır. Bu ordunun caydırıcı gücünün de katkısıyla Türkiye, 80 yıldır bölgesinde kesintisiz olarak barış içinde yaşayan tek devlet olma özelliğini kazanmıştır. Çeşitli dış telkinlere, hatta baskılara rağmen Türkiye'nin Irak savaşına katılmayı kabul etmemesi, bu barış geleneğinin sürdürülmesini mümkün kılmıştır.

Ekonomik açıdan da Türkiye, son yıllarda yaşanan büyük krizlere rağmen, eskisiyle kıyaslanamayacak bir konuma gelmiştir. Bugün Türkiye, satın alma gücü esas alınarak hesaplandığında, toplam gayri safi milli hasıla miktarında 10 AB ülkesini geride bırakarak Avrupa'nın altıncı büyük devleti olmuştur. Türkiye son 20 yıllık dönemde Avrupa'nın en hızlı kalkınan ülkeleri arasında gelmektedir. Demir, çelik, çimento gibi temel malların üretiminde Türkiye, Batı Avrupa ülkelerinin çoğunu geride bırakmıştır. Tekstil ve konfeksiyonda dünyanın beşinci üreticisi haline gelmiştir. Pek çok sanayi malı üretiminde Türkiye, dünyanın ilk 20 veya 25 ülkesi arasında yer almaktadır ve son 20 yıl içinde, bütün dünya ülkeleri arasında dış ticareti en hızlı büyüyen ülkelerinden biri olmuştur.

Bu temel göstergeler, Türkiye'nin dünya ülkeleri arasındaki yerini, ekonomik gücünü göstermesi açısından önem taşımaktadır. Türkiye, ekonomik kalkınma alanında sağladığı hızı ve yakaladığı gelişme sürecini sürdürülebildiği takdirde, XXI. yüzyılın ilk çeyre-

ğinde en ileri Batı Avrupa ülkelerinin düzeyine daha da yaklaşacak, hatta belki de onlardan bazılarını geride bırakabilecektir.

Türkiye bütün bu gelişmeleri, esas itibariyle kendi insanlarının gayretiyle, kendi gücüyle ve kendi kaynaklarıyla sağlamıştır. Türkiye'nin ulaştığı bu gurur verici sonuçlar, karşılaşılan bazı sorunların göz ardı edilmesine yol açmamalıdır. Başta enflasyon, işsizlik ve yolsuzluk gibi sorunlar olmak üzere, Türkiye'de çözüm bekleyen pek çok mesele vardır. Ancak Türkiye gibi kalkınma süreci içinde bulunan başka ülkelerde de benzeri sorunlarla karşılaşıldığı görülüyor. Kısa zaman öncesine kadar dünyaya örnek gösterilen bazı Uzakdoğu ülkelerinin 1998 başlarında karşılaştıkları kriz, bunun en açık örneklerinden biridir. Hatta, bütün temel sorunlarını çözdükleri sanılan AB ülkelerinde bile zaman zaman ciddi ekonomik ve mali güçlükler, yüksek işsizlik gibi sosyal sorunlar yaşanabilmektedir. O bakımdan Türkiye'yi ve Türkiye'nin sorunlarını, güçlüklerini değerlendirirken kıyaslamaların ideal ölçülere göre değil, gerçekçi bir yaklaşımla ve benzeri ülkelerin karşılaştıkları sorunlar da dikkate alınarak yapılması gerekir. Kaldı ki, Türkiye'nin sorunlarının tümünün yurtiçinden kaynaklandığını söylemek de insaflı olmaz. Bu sorunların yurtdışından kaynaklanan nedenleri de vardır.

Türkiye, içinde bulunulan aşamada kalkınma sürecini sürdürerek bu sorunlara çare bulmayı başaracak güce ve deneyime sahip bir ülkedir. Geçmişte yüksek kalkınmayı düşük enflasyonla başarabilmiş bir ülkedir. Dünyada, hızlı kalkınmayı düşük enflasyon düzeyiyle gerçekleştiren başka ülkeler de mevcuttur. İleri ülkelerle aradaki açığın kapatılmasının, onların düzeyine erişilmesinin yolu da hızlı kalkınmadan geçmektedir. Türkiye'nin stratejik koşullarının zorunlu kıldığı büyük, çağdaş bir savunma gücünü sürdürmek de ancak hızlı kalkınmayla ve ulusal gelir düzeyini yükseltmekle mümkündür.

Türkiye'nin yakın bir gelecekte AB'ye tam üye olması, sözü edilen sorunlarının birçoğunun orta vadede çözüme kavuşturulmasına yardımcı olabilir. Bu bakımdan, karşılaşılan bütün güçlüklere, engellere rağmen mümkün olan en kısa zamanda AB'ye tam üye olmak, 40 yıldan beri Türkiye'nin önemli hedeflerinden

biri olmuştur. Yukarıdaki bölümlerde örnekleriyle anlatıldığı gibi, Türkiye, ekonominin pek çok dalında diğer aday ülkelerin gerisinde değildir. Bu bakımdan AB'nin genişleme sürecinde Türkiye'nin başka ülkelerin gerisinde bırakılmış olması doğal sayılamaz. Bu, olsa olsa siyasi bir tercihin eseri olarak değerlendirilebilir. Üstelik Türkiye, bütün adaylar arasında AB'yle gümrük birliği yapabilmiş ilk ve tek ülkedir. AB ile 40 yıldan beri devam eden işbirliğinin ve antlaşmalardan doğan imkân ve yükümlülüklerin sonucunda Türkiye'nin ekonomik yapısı büyük ölçüde AB'yle uyumlu hale getirilmiştir. Türkiye, adaylığının kabulünden sonra hazırladığı Katılım Ortaklığı Belgesi'yle üyelik yolunda atacağı adımları atmış, gerekli uyum yasalarını çıkarmıştır. Ancak bu, Türkiye'nin AB dışındaki ülkelerle işbirliğini geliştirmeye özen göstermemesi gerektiği şeklinde yorumlanmamalıdır. Tam tersine, Türkiye, başta ABD, Rusya, Japonya ve Çin olmak üzere dünyanın ekonomik açıdan büyük ülkeleriyle bağlarını, işbirliğini daha da artırmalı, Ortadoğu, Orta Asya, Uzakdoğu, Afrika ve Latin Amerika ülkeleriyle yeni ekonomik ve ticari bağlar kurmalıdır. Bu ilişkiler, AB'yle işbirliğinin alternatifi sayılmamalıdır. Diğer ülkelerle ekonomik alanda sağlanacak işbirliği, AB ile bütünleşme sürecinde Türkiye'nin gücünü artıracaktır. Türkiye'nin AB'ye üyelik hedefi, 40 yılı aşkın zamandan beri var olan bilinçli bir tercihtir, ancak bu hedef gerçekleşse de gerçekleşmese de Türkiye'nin, ekonomik gelişmesini sürdürmek için uygun göreceği bütün önlemleri alması doğaldır. Bunu yaparken kuşkusuz, koşulların zorlaması, geçmişte yaşanan bazı sıkıntıların etkisiyle IMF'yle yakın bir işbirliği içinde bulunmak, IMF'nin önerileri doğrultusunda hazırlanan bir ekonomik programı uygulamak zorunluluğu doğmuştur. Ama bu, Türkiye'yi Atatürk'ün koyduğu, ekonomik alanda da tam bağımsızlık hedefinden saptırmamalı, en kısa zamanda IMF desteğine muhtaç olmadan kalkınmanın sürdürülebilmesinin koşulları yaratılmalıdır.

Demokrasi ve insan hakları alanlarında ise Türkiye'nin diğer Batılı ülkelerden çok sonra bu sürece girdiği doğrudur. Ancak demokrasinin beşiği sayılan ülkelerde bile, insan haklarına dayalı, bugünkü anlamda, çok partili demokratik rejim kolay kurulamamış ve pek çoğunda kesintisiz olarak gelişememiştir. İç ve dış

güvenlik koşulları veya siyasi liderlerin tercihleri, demokrasilerde bazen geri dönüş dönemlerinin yaşanmasına yol açmıştır. Zaman zaman otoriter idareler kurulmuş, hatta diktatörlük dönemleri yaşanmıştır. O dönemlerde baskı ve zulümden kaçanların sığındıkları ülkelerden biri Türkiye olmuştur. Çünkü Türkiye, daima farklı dinlere ve kültürlere sahip insanların bir arada, barış içinde yaşadıkları bir ülke olmuştur.

İnsan hakları bugün dünya gündeminde önemli bir yer tutuyor. Bu alanda en ileri sayılan ülkelerde bile insan haklarının ihlal edildiği yolunda iddialar var. Birleşmiş Milletler İnsan Hakları Evrensel Beyannamesi'nin, kabulünden 55 yıl sonra, tam olarak uygulandığını söylemek zordur. Türkiye'de demokrasinin ve insan haklarının gelişimini işte bu genel tablo içinde değerlendirmek gerekiyor. Türkiye, geçen yüzyıldan beri halk iradesine dayanan devlet rejimine kavuşmak için çaba göstermiş. Padişahın yetkilerini kısan anayasalar yapılmış, parlamento kurulmuş, seçimler düzenlenmişti. Ancak gerçek anlamda bir halk idaresi, Cumhuriyet'le birlikte kurulmuştur. Atatürk'ün temellerini attığı Türkiye Cumhuriyeti ve modern Türk devleti, hedef olarak demokrasiyi ve Batı uygarlığıyla bütünleşmeyi seçmişti. Bu idealin temelinde insan hakları yatıyor. 1924 yılından beri Türk anayasalarında insan haklarına önemli yer verilmiştir. 1946 yılından sonra çok partili demokratik rejime geçilmiş ve serbest seçimlerle iktidarların el değiştirdiği bir döneme gelinmiştir. Daha sonra hazırlanan anayasaların temel hedefi, demokratik devlet düzenini sürdürmek olmuştur. Türkiye, 1949 yılından beri, sadece demokrasiyle yönetilen ülkelerin katılabildiği Avrupa Konseyi'nin üyesidir. İnsan hakları alanında denetim yetkisi de içeren Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi'ni imzalayalı 50 yıl geçmiş bulunuyor. Türkiye vatandaşlarına, yıllarca önce insan hakları ihlali iddialarını Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi'ne götürme hakkı tanımış bir ülkedir.

Bu özelliklere sahip bir ülkenin, dünyanın demokratik ülkeleri arasında yer aldığından kuşku duymak mümkün değildir. Zaman zaman dile getirilen eksikliklerin, uygulamada karşılaşılan bazı aksaklıkların, yanlışların Türkiye'nin demokratik bir ülke olduğu gerçeğini değiştirmesi düşünülemez.

Ekonomik alanda olduğu gibi demokrasi ve insan hakları alanlarında da sağlanan bu olumlu gelişmeler, zaman zaman ortaya çıkan bazı ihlallerin göz ardı edilmesine yol açmamalıdır. Türkiye'de, demokrasinin vazgeçilmez bir yaşam biçimi olduğu konusunda tam bir görüş birliği mevcuttur. Bu da Türkiye'nin milli gücünün en önemli unsurlarından birini oluşturuyor.

Dünyada Türkiye'nin büyüklüğünde, Türkiye kadar veya daha fazla nüfusa sahip ülkeler arasında ekonomik alanda da demokrasi alanında da Türkiye'nin düzeyine çıkmış veya daha ileri gitmiş ülkelerin sayısı çok azdır.

Türkiye, bir devlet için kısa sayılabilecek zaman dilimi içinde Atatürk'ün kurduğu sağlam siyasal, ekonomik ve toplumsal temeller üzerinde onun gösterdiği çağdaş uygarlık düzeyine ulaşma yolunda büyük mesafe kat etmiştir. Gene Atatürk'ün temelini attığı barışçı, bütün ülkelerle dostluğu ve işbirliğini hedefleyen Türk dış politikası da bu sonuçların alınmasına katkı sağlamıştır. Türkiye bugün bölgesinin en güçlü, en demokratik, en ileri ülkelerinden biridir. Sanatta, sporda, bilimde de dünyanın sayılı devletlerinden biri haline gelmiştir. Türkiye'nin bu gelişimini ve ulaştığı düzeyi bazılarının henüz fark edememiş olması, ölçüsüz veya abartmalı iddialar ortaya atarak Türkiye'nin başarılarını küçümsemeye, Türkiye'yi haksız biçimde eleştirmeye kalkışması bu gerçeği değiştirmez. İki yüz yıldan beri Avrupa'yla bütünleşmeyi temel hedef haline getiren Türkiye'nin, Avrupa'nın gelecekteki mimarisinde önemli yer alması ve gelecek yüzyılın Avrupa'sına şekil veren devletlerden biri olması kimseyi şaşırtmamalıdır. Türkiye'yi dini, kültürel veya başka nedenlerle Avrupa'dan uzaklaştırmak isteyenlerin başarı şansı yoktur. Çünkü milletler, geçmişin acı tecrübelerinden sonra artık bölünmek değil, dostluk ve işbirliği yapmak, birlikte yaşamak istemektedirler. 45 yıl boyunca sarf edilen büyük çabalardan sonra kaldırılan ideolojik demir perdenin yerine, dini veya kültürel bir demir perde kurulmasını istememektedirler. Geleceğin Avrupa'sı, farklı kültürlere, dinlere ama aynı uygarlık düşüncesine sahip insanların bir arada yaşayacakları bir alan olmalıdır. İşte Türk halkı böyle bir Avrupa düşüncesini benimsemekte ve böyle bir Avrupa'yla bütünleşmek istemektedir. Türkiye'nin böyle bir

bütünleşmenin gereklerini yerine getirecek gücü ve iradesi vardır. Türk milletinin bu gücün bilincine varması kendine olan özgüvenini artıracak ve her alanda daha da büyük hamleler yapma şevkini yükseltecektir.

Bir Avrupa ülkesi olan ve yüksek bir kültüre ve insani değerlere sahip bulunan Türkiye, bugün demokrasi içinde kalkınan bölgesel bir güç haline gelmiştir. Bazı yabancıların deyimiyle XX. yüzyıla "Avrupa'nın hasta adamı" olarak giren Türkiye, yüzyılı, ileri, güçlü ve çağdaş bir ülke olarak tamamlamıştır.

XX. yüzyılın başlarında devrim yapma, toplumlarının yapısını, kaderini değiştirme amacıyla yola çıkan liderler arasında en başarılısı Atatürk olmuştur. Sadece onun devrimi hedefine ulaşmıştır; dinamizmini ve canlılığını korumaktadır. XX. yüzyılın devrim liderlerinden, sadece Atatürk, XXI. yüzyılın başında da hâlâ halkına ışık tutmaya, yol göstermeye devam etmekte; onun adı, kendi milleti ve dünya ulusları tarafından saygıyla anılmaktadır. Çünkü onun ideolojisi, insanlık ve uygarlık ideolojisiydi; onun rehberi, akıldı ve onun gücü, halkın iradesinden kaynaklanıyordu. Türk milleti onun gösterdiği uygarlık yolunda ilerlemeye devam edecek ve XXI. yüzyılda Türkiye, dünyanın her alanda en ileri ülkeleri, en güçlü, en uygar devletleri arasında yerini alacaktır.

Bibliyografya

Almanak 2003.

Alp, Tekin, *Le Kemalisme*, Paris, 1937.

Armaoğlu, Fahir, *20. Yüzyıl Siyasi Tarihi*, Ankara 1987.

Asian Development Bank, *Key Indicators of Developing Asian and Pacific Countries*, 2002.

ATİAD, *Almanya'daki Türk Girişimciliği, Görünmeyen Güç*, Düsseldorf, 1997.

ATO, *Grafiklerle Halimiz.*

Balance of Payments Statistics Yearbook 2001.

BDDK ve TBB Bankalararası Kart Merkezi Verileri.

Béhar, Pierre, *Une Géopolitique Pour l' Europe*, Paris, 1992.

Bilge, Suat, *Milletlerarası Politika*, Ankara, 1966.

Billion, Didier, *Le Role Géostrategique de la Turquie*, Paris, 1995.

Bok, Derek, *The State of the Nations*, Harvard University Press, 1996.

Brzezinski, Zbigniew, *The Grand Chessboard*, Basic Books, New York, 1997.

Çalışma ve Sosyal Güvenlik Bakanlığı DİYİH Genel Müdürlüğü, *Yurtdışındaki Vatandaşlarımıza İlişkin Gelişme ve Sayısal Bilgiler Raporu, 2001.*

Defence Policy of Turkey and Turkish Armed Forces, The White Paper, Ankara, 1996.

DİE – *Sayılarla Türkiye ve Avrupa Birliği 1994-2000.*

DİE – *2001 İstatistik Yıllığı.*

Doing Business in Turkey, IBS Yayıncılık, İstanbul, 1997.

DPT – *Sayılarla Türkiye Ekonomisi Raporu, Ağustos 2002.*

Duverger, Maurice, *Constitutions et Documents Politiques*, Paris, 1996.

Economic Developments and Reforms, Colloqium 1997, Brussels, 1997.

Economie Européenne, Rapport Economique Annuel pour 1995. Commission Européenne, Bruxelles, 1995.

Education at a Glance, OECD Indicators, Paris 1993.

Eroğlu, Hamza, *70. Yıldönümünde Lozan*, Ankara, 1993.

European Economy, European Commission, Brussels, 1997.

Eurostat Yearbook, 1997-2000.

Executive's Handbook, Intermedia, Turkey 1998, Almanac.

FBE – *General Statistics on the European Financial Sector as at, 31.12.2001.*

Feldstein, Martin, "Refocusing the IMF," *Foreign Affaires*, vol. 77, No. 2.

Göknel, Kerim, *Pipelines and Politics: Export Routes from the Caspian Oil Region*, Bilgi Üniversitesi, İstanbul, 1999.

Göknel, Kerim, *EU Enlargement Process*, Bilgi Üniversitesi, İstanbul, 2001.

Grants and Loans from the European Union, Luxembourg, 1997.

Güvenç, Bozkurt, *Türk Kimliği*, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1995.

Huntington, Samuel, *Üçüncü Dalga*, çev. Ergun Özbudun, Ankara, 1993.

Huntington, Samuel, *The Clash of Civilizations and the Remaking of World Order.*

IISS Military Balance, London, 1997-1998.

IISS Military Balance, London, 2000-2001.

ILS Merchant Fleet Data Base, 2002.

Images Economiques du Monde 1998, Paris, 1998.

IMD – *World Competitiveness Yearbook 2002.*

IMD – *World Competitiveness Scoreboard 2002.*

IMF – *World Economic Outlook, September 2002.*

IMF – *Yearbook September 2002.*

IMF – *IFS Yearbook September 2002.*

IMKB 2002 Raporu.

İnönü, Erdal, *Anılar ve Düşünceler*, İstanbul, 1995.

İnönü, İsmet, *Hatıralar, II. kitap*, Ankara, 1985.

İSO–Sanayi Kongresi, Aralık 2002.

Johnson, Paul, *A History of the Modern World*, London, 1983.

Karabük Demir ve Çelik İşletmeleri Verileri.

Kepenek, Yakup; Yentürk, Nurhan, *Türkiye Ekonomisi*, Remzi Kitabevi, İstanbul, 13. Basım, 2003.

Köker, Eser Danyal, *Education, Politics and Women in Turkey*, Ankara.

Kongar, Emre, *21. Yüzyılda Türkiye*, Remzi Kitabevi, İstanbul.

Larrabee, Lesser; Khalilzad, Zalmay, *Turkey and the West*, Rand Corporation, 2000.

La Turquie: 10 Ans Apres sa Demande d'Adhésion a l'UE, Centre des Relations Européennes, CRE, Bruxelles, 1997.

Le Courier des Pays de l'Est, Août 1997, no. 421.

Lesourne, Jacques; Lecompte, Bernard, *De l'Atlantique a l'Oral, l'Apres-Communisme,* Paris, 1990.

L'Etat du Monde 1998, 2000, Paris.

Lewis, Bernard, *The Emergence of Modern Turkey,* London, 1961.

Lewis, Bernard, *Why Turkey is the Only Muslim Democracy?,* Middle East Quarterly, Mart, 1994.

Lohrmann, Astrid-Marina, *Der Textil-und Bekleidungsektor in der Türkei und die Auswirkungen der Zollunion mit der Europaischen Union,* Zeitschrift für Türkeistudien 2/97.

Lord Kinross, *The Ottoman Centuries,* New York 1977.

Maliye Bakanlığı, *1990-2001 Yılları İçin Konsolide Bütçe Gerçekleşmeleri.*

Mantran, Robert, *Histoire de l'Empire Ottomane,* Paris, 1989.

Mayhew, Alan, *Recreating Europe,* Cambridge University Press, 1998.

McCarthy, Justine, *The Ottoman Peoples and the End of Empire,* Arnold, London, 2001.

Mendelson, Maurice, *Why Cyprus Entry Into the European Union Would Be Illegal,* London, October 2001.

New Cronos Data Base, Eurostat.

Nordic Democracy, Copenhagen, 1981.

OCDE, *Analyse des Politiques Educatives,* Paris, 1997.

OECD 2000 Verileri.

OECD *Economic Outlook,* June 2002.

OECD *Main Economic Indicators,* January 2002.

OECD *Report 2001.*

OECD, *AFA and FATS Databases 2000.*

OECD, *Bank Profitability,* Paris, 1997.

OECD, *Coup d'Oeil sur les Economies de l'OCDE,* Paris, 1996.

OECD, *Economic Outlook,* Paris, June 1997.

OECD, *Employment Outlook,* July, 1996.

OECD, *ICT Databases, August 2002.*

OECD, *Information Technology Outlook,* 2002

OECD, *International Direct Investment Statistics Yearbook,* Paris, 1997.

OECD, *Le Monde en 2020,* Paris, 1997.

OECD, *Main Economic Indicators,* Paris, December, 1997.

OECD, *Statistical Yearbook of Turkey,* Paris, 1997.

OECD, *Structural Analysis Database, August 2002.*

Organisation Mondiale du Commerce, *Rapport Annuel 1997,* vol. I et II.

Öymen, Onur, *Geleceği Yakalamak,* Remzi Kitabevi, İstanbul, 2000.

Öymen, Onur, *Silahsız Savaş,* Remzi Kitabevi, İstanbul, 2002.

Özyavuz, Tuncer, *Osmanlı-Türk Anayasaları,* İstanbul, 1997.

Peacock, H., L., *Europe and Beyond,* London, 1984.

Ramses, Institut Français des Relations Internationales, Paris, 1997.

Regards sur l'Education, Les Indicateurs de l'OECD, Paris 1997.

Sezgin, Selami, *Country Survey X: Defence Spending in Turkey, Defence and Peace Economics,* vol. 8.

Shaw, Stanford, *Turkey and the Holocaust,* New York, 1993.

Şimşir, Bilal, *British Documents on Ottoman Armenians,* vol. I., Ankara, 1982.

Statistical Annex of European Economy, Spring 2002.

Stiglitz, Joseph E., *Globalisation and its Discontent,* W.W. Norton and Company, New York, 2002.

TBMM'ne Sunulan *1996 Yıllık Ekonomik Raporu.*

TAI Şirket Profili – Nisan 2003.

Tanör, Bülent, *İki Anayasa,* İstanbul, 1994.

Tewes, Henning, *German Politics,* vol. 6, No.2, August, 1977.

The Global 2002 Technology Index.

The World Bank, *World Development Indicators 2002.*

The World Bank, *World Development Report, The State in a Changing World,* Washington, 1997.

TİSK – *Türkiye'nin Bilgi Ekonomisi Yarışındaki Yeri.*

TÜBİTAK – *Savunma, Havacılık ve Uzay Sanayii Paneli Raporu 2002.*

Turkey and the European Community, Bruxelles, 1991.

Turkish Economy 97, Turkish Industrialists' and Businessmen's Association, İstanbul, July, 1997.

Türkiye Araştırmalar Merkezi, *Avrupa Birliği Ülkelerinde Çalışan Türklerin Ekonomik Gücü,* Essen, Mayıs 1998.

UNCTAD, Handbook of International Trade and Development Statistics, New York, 1995.

UNESCO Statistical Yearbook, Paris,1996.

UNICE, *Benchmarking Europe's Competitiveness: From Analysis to Action,* Brussels, December 1997.

UN Monthly Bulletin of Statistics, New York, vol. LI No:12, December, 1997.

Uzunoğlu, Sadi, *The Implementation of the CU in Turkey and its Macroeconomic Effects,* Zeitschrift für Türkeistudien, Essen, 1997.

Ülger, Eriş, *Atatürk und die Türkei in der Deutschen Presse,* Hückelhoven, 1992.

Van den Bempt, Paul; Theelen, Greet, *From Europe Agreements to Accession,* European University Press, 1996.

Vaner, Semih; Akagül, Deniz; Kaleağası, Bahadır, *La Turquie en Mouvement,* Bruxelles, 1995.

Vernon, Manfred C., *Devlet Sistemleri,* çev. Mümtaz Soysal, Ankara, 1961.

World Competitiveness Yearbook 1996.

World Information Technology Outlook 2002.

World Trade Organization (WTO), *International Trade Statistics 2002.*

Yergin, Daniel, *The Price,* Touchstone, New York, 1992.

Zürcher, Erik J., *Turkey, a Modern History,* London, 1994.

Dizin

AB Adalet Divanı, 276
AB *Bkz.* Avrupa Birliği
Abadan-Unat, Nermin, 90
ABD *Bkz.* Amerika Birleşik Devletleri
Abdullah Cevdet, 346
Abdülhamit II, 295
Abdülhamit, 124-5, 333, 335
Abdülmecit, 330, 354
Adalet Partisi, 390, 391, 393
Adalet ve Kalkınma Partisi, 397, 399
Adelphus, 31
Adenauer, Konrad, 414, 415
AET *Bkz.* Avrupa Ekonomik Topluluğu
Afganistan, 87
Ağar, Mehmet, 399
Ahmet III, 322
Ahmet Rıza, 335, 337
Ahrar Partisi, 337
Akbulut, Yıldırım, 395
Aleksandr II, 330
Aleksandr III, 75, 319
Alman Hıristiyan Demokrat Partisi, 35
Almanya, 23, 35, 40, 45, 47 -9, 53-4, 57-8, 64-9, 72, 79-82, 84, 86-93, 96-7, 102, 108-9, 111, 126, 134-7, 156, 163, 168-9, 171, 174-5, 179-80, 190-1, 194, 196-8, 204, 207 -10, 212-3, 220-3, 225, 227, 235-6, 238-43, 247, 249-52, 257-58, 260-1, 263, 265-6, 268-9, 277, 281, 296, 304, 316-18, 340, 364, 368-9, 372, 376-77, 379, 383, 410, 414-6, 419, 433-4, 436, 443
Alp, Tekin, 361
Amerika Birleşik Devletleri (ABD), 20, 38, 45-7, 49, 51, 57-9, 61-3, 65 -9, 72, 79-83, 92, 95-6, 102, 104-9, 111-4, 116, 122, 133-7, 140, 142, 144-6, 156-7, 160, 164, 168-70, 174-5, 179-80, 183, 194, 198, 202 -4, 208-9, 216, 219, 221, 223-4, 234, 236, 238-42, 244, 247-52, 255-6, 264, 296, 313-4, 316, 362, 375, 387 -388, 404-7, 410, 412, 416, 419, 446, 448-9, 451
Anavatan Partisi, 395
Annan, Kofi , 36, 43, 401-402
Arjantin, 45, 48, 184, 215, 232-3, 294, 414
Arnavutluk, 259, 264, 285, 323, 340
Atatürk Barajı, 299
Atatürk, Mustafa Kemal, 19-21, 29 -30, 40, 76, 100, 112, 115, 128, 132, 246, 267, 300, 347-53, 355, 357-59, 361-68, 380, 400, 403, 421, 451-4
ATİAD, 93
Avrupa Birliği (AB), 22-8, 30, 32-7, 48-9, 52-5, 59, 61-4, 69-71, 78, 82, 84, 86-7, 90, 92-3, 96-8, 107 -8, 112, 139, 149, 153-4, 158, 160, 163-6, 170, 177, 179, 181, 184, 194-5, 197, 202-8, 210-1, 216, 219-21, 223, 225,

227-28, 236, 240, 245-6, 248, 251-70, 273-6, 278-9, 280-92, 295, 300, 303, 365, 398, 400-1, 412, 418-9, 421-2, 424, 426, 436, 440-1, 445, 447, 449-51
Avrupa Ekonomik Topluluğu (AET), 58, 138, 148, 152-3, 251-3, 273-4, 281, 411-3
Avrupa İlişkileri Merkezi, 287
Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi, 430-4
Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi, 22, 431, 440-1
Avrupa Konseyi, 22, 24, 53-54
Avrupa Para Birliği, 253, 289
Avrupa Parlamentosu, 22, 28, 54, 205, 254, 274-5, 280, 284
Avrupa Yatırım Bankası, 258, 265
Avustralya, 25, 45, 48-9, 54, 65, 84, 86-8, 92, 95-6, 122, 163, 165, 174, 177, 179, 227, 254, 260-1, 322, 326, 337, 364, 369, 380, 417, 419, 433
Azerbaycan, 70, 102, 168

Bahama, 72
Bangladeş, 45, 47, 245
Batı Avrupa Birliği, 24, 107
Bayar, Celal, 132, 368, 384, 386, 389
Baykal, Deniz, 112, 396
Belçika Anayasası, 334
Belçika, 26, 32, 48, 54, 57, 64, 66-8, 84, 87-8, 134, 163, 168-9, 178, 194, 221, 223, 227, 235, 251-2, 260, 270, 296, 321, 364, 377, 416-7
Berlin Konferansı, 335
Birinci Dünya Savaşı, 19, 29, 32, 51, 94, 100-1, 103-4, 126, 129, 134-5, 216, 295, 320, 340-1, 343, 346, 354, 357, 368-9, 371, 373, 376, 378-9, 417
Birleşmiş Milletler, 111, 116, 241, 441
Güvenlik Konseyi, 36
İnsan Hakları Evrensel Beyannamesi, 439-41, 452
İnsan Hakları Komisyonu, 438
Bismarck, 316-7
Blair, Tony, 106, 112, 412, 414
Blum, Léon, 370, 372
Blunt, Charles, 331
Bonaparte, Louis Napoleon, 310, 330
Bosna, 99, 116, 380
Bosna Hersek, 285, 335, 337
Bozbeyli, Ferruh, 391
Brandt, Willy, 416
Brezilya, 45, 47, 96, 164, 180, 208, 215, 232-3, 249-50, 294
Brzezinski, Zbigniew, 95, 102, 104
Bulgaristan, 20, 24-5, 35, 48, 54, 62, 70, 159-61, 165, 183, 234, 254, 259, 261, 264, 270-1, 291, 335, 340, 354, 380, 433, 449
Bush, George, 112, 406
Büyük Millet Meclisi, 361

Cahen, 33
Callaghan, James, 21, 413
Cannes Zirvesi, 263
Carter, Jimmy, 406
Cebesoy, Ali Fuat, 348
Cemal Paşa, 340
Cezayir, 104, 168, 331, 407-10, 442
Chamberlain, 312, 375
Chirac, Chaques, 106, 411-2
Churchill, 21, 76, 373, 375, 412
Clemenceau, 301, 311, 369
Coolidge, 135
Cromwell, 307
Cumhuriyet Halk Partisi, 112, 176, 366-7, 386-7, 390-3, 399, 400, 403, 435

Çar I. Nikola, 318
Çar II. Aleksandr, 75, 318
Çek Cumhuriyeti, 24-5, 54, 62, 84, 96

-8, 108, 159, 161, 165, 167, 177, 184, 186, 210, 221, 246-9, 259, 263-8, 270, 272, 284, 289, 291, 433
Çiller, Tansu, 396
Çin, 44-5, 47, 56-7, 60, 63, 93, 95-6, 101-2, 104, 106, 108, 110, 118, 120, 127-8, 161-2, 164, 180, 187, 190, 211, 215, 232-3, 247, 293-5, 451

D'Ahanhanzo, Maurice Glélé, 438
D'Estaing, Giscard, 411
Daladier, 370-1
Danimarka, 28, 37, 54, 84, 86, 88, 163, 174-5, 179, 197, 223, 227, 236, 242, 253-4, 260, 321, 364
Daudet, Alphonse, 370
Daudet, Léon, 370
De Gasperi, 415
De Gaulle, Charles, 138, 254, 373, 407-12, 415
Demirağ, Nuri, 385
Demirel, Süleyman, 154, 391, 393, 395-6, 398
Demokrat Parti, 386, 406
Demokratik Sol Parti, 395
Denktaş, Rauf, 37, 401
Descorches, 323
Doğru Yol Partisi, 395
Doğu Avrupa, 22, 24-6, 35, 55, 59, 61-2, 96, 104, 109, 152, 166, 190, 261, 264, 266, 268-70, 277, 280, 284-5, 289, 435
Doriot, Jacques, 370
Duroselle, 31
Duruy, 74
Dünya Bankası, 133, 142

Ebert, 376
Ecevit, Bülent, 152, 154, 286, 392-3, 395-7
Eden, Anthony, 412
Edward I, 306
Eisenhower, 404-5
Elliot, Henry, 333
Endonezya, 45, 47, 49, 81, 162, 164, 183-4, 215-6, 232-3, 249
Enver Paşa, 317, 340, 343, 352
Erbakan, Necmettin, 392, 396
Erdoğan, Recep Tayyip, 396-7
Erhard, Ludwig, 415
Erim, Nihat, 392, 394
Erkmen, Hayrettin, 154, 275
Eroğlu, Hamza, 357
Estonya, 24, 54, 62, 156, 159, 161, 165, 167, 246, 259, 272, 291
Etyopya, 103
Evren, Kenan, 395

Fas, 86, 284, 379, 408
Fatih Sultan Mehmet, 31, 119
Feyzioğlu, Turhan, 392
Finlandiya, 25, 48, 54, 87-8, 163, 169, 174, 197, 224, 227, 235, 239, 254, 260, 261, 286, 321, 364, 417
Franco, 379, 417, 423
Fransa, 27, 45, 47-9, 53-4, 57-8, 65-6, 68, 74, 79, 81, 84, 87-8, 96-7, 102, 104, 106, 108, 111, 115, 120-2, 126, 134-8, 156, 163, 169-70, 174-5, 179-80, 191, 194, 198, 204, 208, 216, 220-3, 225, 227, 234-6, 238, 242-3, 247-9, 251-2, 254, 260, 265, 277, 296, 301, 308-12, 316, 320, 322-3, 326, 329-30, 332, 340, 354, 357, 361, 364, 368-73, 377, 381, 387, 392, 407-12, 414-6, 419, 433-4, 442-3
Fransız İhtilali, 95, 306, 308-9, 321-5, 329, 332, 342-3, 366, 379, 426, 430
Frederik, Adolf, 320

Galip, Reşit, 380
GAP *Bkz.* Güneydoğu Anadolu Projesi
Genç Osmanlılar, 332
Gentizon, Paul, 365

George, Lloyd, 356, 374
Gorbaçov, 261
Gustav III, 320
Gül, Abdullah, 397
Gümrük Birliği, 26, 148, 153, 170, 2002-5, 207-8, 211-2, 219, 270, 274, 279-84, 288, 290, 300, 451
Gümüşpala, Ragıp, 391
Günaltay, Şemsettin, 385
Güney Afrika Birliği, 313
Güney Afrika, 45, 47, 376, 406
Güneydoğu Anadolu Projesi (GAP), 97, 177-8, 213
Gürcistan, 70, 168, 354, 449
Gürler, Faruk, 392
Gürsel, Cemal, 388
Güvenç, Bozkurt, 31-3, 301, 358
Güvenen, Orhan, 228-9

Halk Partisi, 363, 385-6
Halkçı Parti, 395
Hallstein, Walter, 274
Heath, Edward, 413
Helsinki Deklarasyonu, 22, 94
Helsinki Zirvesi, 27, 35, 254, 282-3, 285-6, 290, 445
Henry II, 306
Herriot, Edouard, 361
Hindistan, 45, 47, 49, 57, 63, 96, 102, 106, 108, 110, 120, 127, 129, 141-2, 164, 184, 211, 247-8, 272, 294, 312, 328, 375
Hirsch, Ernst, 381
Hitler, Adolf, 304, 370-1, 376-8
Ho Chi Minh, 371
Hollanda, 48, 53-4, 57, 64, 66, 84, 87-8, 120, 126, 137, 163, 169, 174-5, 179, 186, 224, 227, 249, 251-2, 260, 364, 417
Hong Kong, 156, 180
Hönig, Richard, 380
Hristodulou, 33
Huntington, Samuel, 60-1, 94, 101, 103, 126-7, 304, 423-4
Hürriyet ve İtilaf Partisi, 339-40, 346
Hüseyin, Saddam, 113, 406
Hüseyin Rauf, 363

IMF, 142-3, 146, 152, 157, 161-2, 165, 175, 206, 217, 224, 232-4, 244, 265, 293-4, 385, 398-400, 451
Irak, 30, 39-40, 43, 70, 87, 111-4, 126, 170, 183, 387, 400, 402-3, 406, 416-7
Irmak, Sadi, 393
Isaac, Alfred, 380
Islahat Fermanı, 314

İkinci Dünya Savaşı, 21, 23, 39, 44, 49, 51, 85, 94-5, 99-100, 102-4, 116, 135, 138-41, 143, 172, 185, 201, 220, 251, 263, 296, 367-9, 372-3, 379, 381, 404-5, 411, 414, 417-8, 422, 424, 427, 442-5
İleri, Celal Nuri, 339
İngiltere, 39, 45, 47-9, 51, 53-4, 57-8, 66-9, 75, 83-4, 88, 93, 96, 103, 106-9, 111, 119-20, 122, 126, 129, 134-5, 137, 140, 156, 163, 168-9, 174, 176, 179-80, 194, 196-7, 204, 208, 216, 221-3, 227, 234, 236, 238, 242-4, 247, 249-54, 260, 265, 277, 279, 296, 305-8, 312-3, 317-8, 329, 340, 344, 354, 356, 364, 373-5, 387-8, 410-4, 417, 419, 433-4, 442-3
İnönü, İsmet, 20-1, 78, 129, 143, 354-6, 363, 367, 384-6, 391, 421
İnsan Gelişimi Endeksi, 71-2, 74
İrlanda, 54, 65, 81, 86, 88, 160, 163, 186, 197, 200, 224, 227, 240, 254, 258, 260, 272, 373
İran, 45, 47, 70, 80, 96, 102, 111, 113, 387, 388
İrlanda Cumhuriyet Ordusu, 374

İspanya, 47-8, 53-4, 59, 64, 67-9, 79-80, 86, 88, 92, 97, 107-8, 119, 156, 163-4, 169-70, 174-5, 179-80, 186, 191, 208, 220-2, 227-8, 234, 236, 243, 245, 254, 258-60, 268, 277, 279-80, 289, 292, 378-80, 417, 424-5, 433, 443
İsrail, 39, 48, 65, 249-50, 284, 293, 295, 383, 387, 412
İsveç, 25, 44, 48, 54, 64, 68, 84, 80, 88, 98, 131, 163, 168-9, 174-5, 186, 222, 227, 239-40, 242, 244, 253-4, 260-1, 320, 354, 364, 439
İsviçre Medeni Kanunu, 364
İtalya, 45, 47-9, 53-4, 57-8, 67-9, 79-81, 84, 86, 88, 97, 108, 134-7, 156, 163, 169-70, 174-5, 179-80, 191, 194, 197, 208-10, 216, 220-5, 227, 234-6, 238-9, 249-52, 260, 354, 364, 370, 378-9, 397, 415, 433-4, 443
İtalyan Ceza Kanunu, 364
İttihat ve Terakki Cemiyeti, 335-7, 343, 346
İttihat ve Terakki Partisi, 338, 340
İzlanda, 258

Jamieson, Don, 151
Japonya, 45, 47, 49, 51, 53, 68-9, 72, 80-1, 104, 108, 110, 125, 128, 134, 136, 141, 156, 160-1, 164, 169, 174, 179-80, 187, 197, 203-4, 208, 221, 223, 234, 236, 238, 250, 252, 255-6, 264, 364, 419, 446, 451
Johnson, 405
Jön Türkler, 335-7, 342

Kafkasya, 99
Kamu İktisadi Teşebbüsleri (KİT), 144, 156, 167, 170, 172-3, 175-6, 231, 401
Kanada, 45, 48, 63-5, 72, 81, 95-6, 142, 151, 164, 174, 179, 234, 236, 238, 242, 248
Kanuni Sultan Süleyman, 120
Kapitülasyonlar, 122, 124
Karadağ, 335, 340
Karamanlis, Konstantin, 417
Kardak, 280
Katma Protokol, 148, 274
Kazakistan, 71, 96
Kâzım Karabekir, 348
Kennedy, 405
Kent, Necdet, 382
Kepenek, Yakup, 123, 131, 133, 140, 146, 151, 231
KFOR, 116
Kıbrıs Barış Harekâtı, 21, 23, 418, 436
Kıbrıs Rum Yönetimi, 34, 37, 403
Kıbrıs, 21-2, 25, 27, 30, 35-6, 43-4, 54, 107, 151, 159, 161, 170, 254, 258-59, 263, 276, 278-9, 285, 335, 380, 393, 397, 400, 402-3, 413, 418, 436, 445
Kırgızistan, 71
Kırım Savaşı, 74, 122
King, Martin Luther, 406
Kissinger, 21
KİT *Bkz.* Kamu İktisadi Teşebbüsleri
Klerides, 36
Kohl, Helmut, 416
Kolombiya, 47
Kongar, 79, 100, 119, 394
Kopenhag, 25, 27, 255, 289, 384, 401
Kopenhag Kriterleri, 287
Kopenhag Zirvesi, 25, 35-7, 255, 263, 279, 286, 288-9
Kore Savaşı, 21, 116, 137
Kore, 47, 49, 83, 102, 106, 141, 157, 162, 169, 183-4, 187, 200, 208-9, 215-6, 223, 232-3, 249-50, 272, 294, 386, 424
Korutürk, Fahri, 392, 394
Kosova, 116, 340
Köprülü, Fuat, 384
Köy Enstitüleri, 77-8
Kral Hüseyin, 387

Ku Klux Klan, 314
Kuzey Amerika, 63
Kuzey İrlanda, 413

Latin Amerika, 60, 101, 285
Laval, 373
Lenin, 319, 376
Letonya, 24, 54, 62, 159, 161, 165, 254, 259, 291
Lewis, Bernard, 121, 133, 301, 304-5, 324, 330, 334, 339, 341, 351, 358-9, 386, 388, 422-3, 442
Libya, 86, 189, 340
Liebknecht, Karl, 376
Lihtenştayn, 258
Lipponen, 286
Litvanya, 24, 54, 62, 159, 161, 165, 254, 259, 291
Lloyd, George, 32
Lord Curzon, 129-30
Lord Kinross, 31
Louis XIV, 308
Louis XVI, 322
Lozan Antlaşması, 20, 30, 32, 125, 129-31, 230, 296, 354-7, 420
Lozan Konferansı, 20, 126, 129-30, 354
Luxemburg, Rosa, 376
Lübnan, 168, 284
Lüksemburg, 26, 34-5, 54, 87-8, 163, 227, 235, 238, 251-2, 254, 260, 376
Lüksemburg Zirvesi, 35, 166, 207, 264, 285, 289, 290

Maastricht Antlaşması, 106, 149-50, 225, 251, 253-4, 258
Macaristan, 24-5, 54, 62, 72, 96-8, 108, 156, 159-61, 165, 167, 169, 179, 184, 186, 190, 197, 210, 224, 234, 246-50, 254, 259, 261-8, 270-2, 277, 284, 291, 369, 433
MacMahon, 310
Macmillan, Harold, 412
Madagaskar, 311
Mahmut II, 74, 121-2, 326, 341
Mahmut Şevket Paşa, 338
Makarios, 418
Makedonya, 285, 336, 340
Malezya, 162, 180, 189, 233
Malta, 25, 54, 159, 161, 254, 258-9, 285, 348, 353-4
Mandel, Georges, 372
Mantran, Robert, 75, 126
Maran, René, 372
Marshall Planı, 137, 142, 144, 251
Martens, 26, 32
Martin Luther, 31
Marx, Karl, 319
Massu, 408
Mc Kinley, 316
McCarthy, Justine, 20, 32, 405
Mehmet V, 346
Meksika, 45, 47, 63-4, 156, 164, 179-80, 184, 200, 215, 223-4, 232-3, 239, 247, 250, 272, 294
Melen, Ferit, 392
Menderes, Adnan, 384-6, 389
Menemencioğlu, Numan, 384
Metaksas, 417
Mısır, 45, 47, 71-2, 80, 105, 144, 168, 190, 284, 293, 295, 312, 324, 332, 380, 387
Millet Partisi, 387, 390
Milletler Cemiyeti, 130
Milli Kalkınma Partisi, 385
Milli Nizam Partisi, 392
Milli Selamet Partisi, 392-3
Misak-ı Milli, 347, 349
Mithat Paşa, 333
Mitterand, 411
Mondros Ateşkes Antlaşması, 346
Monet, 138
Murat III, 120
Mussolini, 370, 378

Mustafa Fazıl Paşa, 332
Mustafa Kemal *Bkz.* Atatürk
Mustafa Reşit Paşa, 328
Musul, 126
Müller, Per Stig, 37

NAFTA, 63
Namık Kemal, 332, 334, 346
Namibya, 45
Nantes Fermanı, 308
Napoleon III, 311
Napoleon, 74, 309, 324
Nasır, 387, 412
NATO, 21, 24-6, 54, 101-3, 106-7, 109, 111, 114-6, 386, 404, 416, 449
Neumark, Fritz, 381
Nevşehirli İbrahim Paşa, 322
New Deal, 136
Nijerya, 45, 47, 63, 245
Nikola I, 329, 330
Nixon, 405, 406
Norveç, 48, 72, 141, 174, 249, 258, 305, 364

OECD, 48-9, 65, 68, 72, 79, 81-2, 142, 156, 158, 160, 164-5, 174-5, 179, 185, 197, 199, 202-3, 209, 214, 221, 223, 225-7, 229, 234-6, 239, 248-50, 272, 294
Okyar, Ali Fethi, 346, 363, 367
Onar, Sıddık Sami, 388
Oostlander, Arie, 37
Ortadoğu, 71, 99
Orta ve Doğu Avrupa, 24, 55, 59, 166, 258, 261-71, 273, 277, 280, 284, 289, 299, 301
Ortak Pazar, 139
Osmanlı İmparatorluğu, 19, 74, 102, 118-26, 131-2, 340, 361, 380

Öcalan, Abdullah, 397
Öğütçü, Mehmet, 162
Ökçün, Gündüz, 151
Öymen, Altan, 396
Özal, Turgut, 395-6

Pakistan, 45, 47, 63, 106, 189, 224, 387-8
Papadopulos, Georges, 36, 417
Papagos, 417
Papandreu, George, 35, 382, 417-8
Peker, Recep, 384
Pétain, 372-3, 407
Pfimlin, 408
PHARE, 284
Plevhe, 319
Polatkan, Hasan, 389
Polonya, 24-5, 47, 54, 62, 66, 83-4, 96, 98, 108-9, 159-61, 165-7, 169, 180, 184, 186, 194, 197, 200, 210, 221, 234, 246-8, 250, 254, 259, 261-3, 265-72, 277, 284, 291, 433, 434
Pompidou, Georges, 411
Portekiz, 48, 54, 79, 84, 86, 88, 120, 163, 174, 179, 197, 208, 227, 240, 245, 254, 258-60, 277, 280, 288-9, 417, 424-5
Potsdam Antlaşması, 23, 414
Prens Menchikof, 329
Prens Sabahattin, 336

Rasmussen, 28
Reagan, Ronald, 406
Refah Partisi, 396
Refet Paşa, 354
Reuter, Ernst, 381
Robert College, 75
Rodezya, 413
Rodo, Laureano Lopez, 423
Romanya, 24-5, 35, 48, 54, 62, 72, 96, 98, 159-61, 165, 168, 220, 254, 261, 269-70, 291, 335-6, 354, 447, 449
Roosevelt, Franklin, 21, 136, 404
Roosevelt, Theodore, 316

Rusya, 24, 45, 47, 61-2, 65, 71-2, 75, 95-6, 102-4, 106, 108-9, 134, 136, 152, 160, 164, 181, 185, 189-90, 197, 201-2, 224, 229, 232-3, 235, 247, 272, 294, 318-20, 325-6, 329 -30, 332, 340, 342, 354, 370, 376, 380, 397, 407, 447, 449, 451
Rusya Konseyi, 24
Rüstow, Alexander, 380

Sakarya Savaşı, 353
Salan, 408, 410
Salazar, 417
Sazak, Gün, 394
Schmitt, Carl, 377
Schroeder, Gerhard, 416
Schuman, Robert, 251, 415
Schwartz, Andeas, 380
Selim III, 74, 121, 309, 321-2, 325-7, 341
Serbest Cumhuriyet Partisi, 367
Seymour, Hamilton, 329
Sezer, Ahmet Necdet, 112, 398
Sezgin, Selami, 140
SFOR, 116
Shaw, Stanford, 381
Sherrill, 362
Sırbistan, 335
Simitis, Kostas, 28, 35, 107, 418
Singapur, 48
Slovakya, 24-5, 54, 62, 84, 97, 159, 161, 165, 186, 247-8, 254, 259, 263-4, 266, 268, 272, 291
Slovenya, 24-5, 54, 62, 159, 161, 165 -6, 254, 272, 291
Somali, 116
Sosyal Demokrat Halkçı Parti, 395
Sosyal Demokrat Parti, 416
Sosyalist Parti, 385
Sovyetler Birliği, 22-3, 61, 101, 104, 133, 140, 261, 352-4, 370, 374, 406 -7, 414, 435
Soysal, Mümtaz, 40, 307
Stiglitz, Joseph E., 157
Stoiber, 27
Stresemann, Gustav, 377
Sunay, Cevdet, 392
Suriye, 70, 111, 123, 284, 387
Suudi Arabistan, 45

TACIS, 285
Talat Paşa, 340
Talip, Ömer, 120
Talu, Naim, 393
Tanganika, 317
Tanör, Bülent, 388
Tanzimat Fermanı, 314, 321, 328, 332, 342
Tayland, 45, 47-8, 162, 165, 184, 233, 248, 272, 294
TBMM İnsan Hakları Komisyonu, 435
TBMM, *Bkz.* Türkiye Büyük Millet Meclisi
Teceddüd Partisi, 346
Tek Pazar, 289
Tennessee Valley Authority, 136
Terakkiperver Cumhuriyet Partisi, 363
Tevfik Paşa, 354
Thatcher, Margaret, 413
Thiers, 310
Thorez, Maurice, 370
Togo, 317
Toker, Metin, 129, 388
Tonguç, 78
Truman Doktrini, 142, 144
Truman, 404-5
Tunus, 86, 284, 311, 332, 408
Türkiye Araştırmalar Merkezi, 88, 90, 93
Türkiye Büyük Millet Meclisi (TBMM), 40, 43-4, 82, 100, 112, 226, 351-2, 355, 359, 383, 396, 401-3

Türkiye İşçi Partisi, 391-2
Türkiye Komünist Partisi, 352
Türkiye Sosyalist Emekçi ve Köylü Partisi, 385
Türkler, Kemal, 394
Türkmenistan, 71, 168

Ukrayna, 47, 83, 102, 320, 354, 380, 447, 449
Ulbricht, Walter, 415
Uluslararası Adalet Divanı, 27, 285
Uluslararası Çalışma Örgütü, 197, 441
UNESCO, 78
UNICE, 255, 256
Ülkümen, Selahattin, 382-3
Ürdün, 284
Ürgüplü, Suat Hayri, 391

Vahdettin, 346
Varşova Paktı, 23
Versailles Antlaşması, 134, 369
Vietnam, 45, 47, 405

Wangenheim, 340
Warren, Earl, 404
Wilhelm I, 317
Wilhelm II, 317, 340
Wilhelm II, 376
Wilson, Harold, 412-3

Yalta Antlaşması, 23, 414
Yeni Türkiye Partisi, 390
Yeni Zelanda, 65, 81, 174, 364
Yentürk, Nurhan, 123, 131, 133, 140, 146, 151, 231
Yergin, Daniel, 127
Yılmaz, Mesut, 395-6
Yolga, Namık, 381
Yugoslavya, 86, 98, 261, 268, 387
Yunanistan, 19-20, 25, 27-9, 33, 35, 54, 64, 66-70, 82, 86, 88, 98-9, 107-8, 110, 141, 156, 163, 165, 174, 179-80, 184, 186, 197, 204-5, 208, 227, 243, 245, 247-50, 254, 258-60, 262, 272, 275-6, 278-82, 284-5, 288-90, 323, 337, 340, 354, 382-3, 387, 393, 397, 401, 417-9, 424-5, 433, 435, 440-1

Ziya Paşa, 334
Zorlu, Fatin Rüştü, 389

1998 yılında yayınlanan ve üç baskısı yapılan* Türkiye'nin Gücü, *İngilizce ve Almancaya da çevrildi. Remzi Kitabevi tarafından yayınlanan genişletilmiş ve güncelleştirilmiş dördüncü baskı son yıllarda dünyada ve Türkiye'de kaydedilen gelişmeleri ve yaşanan sorunları da kapsıyor.

"Cumhuriyetin elde ettiği başarıların en etkileyici ve en iyimser anlatımı Onur Öymen'in kaleminden yazıldı. Öymen eserinde sadece Avrupa'nın değil, dünyanın da önde gelen ülkelerinden biri olması nedeniyle Türkiye'nin Avrupa'da yaşayan ve dilleriyle dinleri değişik fakat aynı uygarlık kavramını benimseyen halklar arasında yer alma niteliğine sahip bir ülke olduğunu ortaya koyuyor. Onun mesajı şu: İşte geldik, buradayız, eskisinden çok daha fazla hesaba katılmalıyız." **Andrew Mango, *Middle Eastern Studies***

"Türkiye'nin dış politikası ve ekonomik sorunlarıyla ilgilenen herkes için fevkalade bir referans kaynağı olan bu mükemmel eseri ortaya çıkartan Sayın Öymen'i başarısından dolayı kutluyorum." **Şükrü Elekdağ, *Milliyet***

"Bugünlerde yeniden gündemde olan AB ve insan hakları açısından Öymen'in görüşleri, pek çok insanın ufkunu açacak nitelikte." **Emre Kongar, *Cumhuriyet***

"Öymen'in bu sıkıntılı günlerde dile getirdiği bu düşünceler, toplumumuzun –son zamanlarda tırmanan karamsarlığına karşı– güvenini, cesaretini, umutlarını artıracak nitelikte. Bu bakımdan kitap 'ilaç gibi' geliyor." **Sami Kohen, *Milliyet***

"Onur Öymen'in 'Türkiye'nin Gücü' adlı kitabı çıktığından beri başucumda. Depresyona, toplumsal depresyona birebir ilaç niteliğinde." **Zeynep Oral, *Milliyet***

"Kitap, hâlâ övünülecek ve uğrunda çalışılacak bir ülkemiz olduğu mesajını, buna en çok ihtiyacımız olduğu anda veriyor." **Zeynep Göğüş, *Sabah***

"Ülkemizin dış ilişkileri ve ekonomik sorunlarına ilgi duyan herkesin gerçekleri öğrenmesinde çok değerli bir referans kaynağı teşkil eden 'Türkiye'nin Gücü' kitabını tüm okuyucularımıza tavsiye ediyorum." **Şerif Sayın, *Hürriyet***

"Onur Öymen, tecrübeli bir diplomatın gidebileceği en son sınırlara kadar ilerleyerek AB'nin Türkiye'ye karşı samimiyet derecesini irdeliyor. Bu kitabı behemehal tavsiye eder, yazarını yürekten kutlarım." **Yağmur Atsız, *Yeni Yüzyıl***

www.remzi.com.tr
ISBN 978-975-14-0945-4
9 789751 409454
27,50.-YTL